

Нашири нави қисми дуюми китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (Синтаксис) бо тақмили таҳрир ҷоп мешавад. Мусаввадаи китоби мазкур дар кафедраи забони тоҷикии Университети давлатии ба номи В. И. Ленин РСС Тоҷикистон бо роҳбарии профессор Д. Т. Тоҷиев муҳокимаи шуд. Олимони ин кафедра барои беҳтар шудани сифати китоби дарсӣ маслиҳатҳои пурқимат доданд. Муаллифони ҳагони ба ҷоп ҳозир қардани китоб онҳоро ба қадри тавон ба ҳисоб гирифтанд ва ҳоло аз фурсати истифода қарда, ба рафиқони муҳтарам пазҳори миннатдорӣ менамоёнд.

Муаллифони:

Назаршоҳ Бозидов — «Пурқунандаи бавосита»; Фарҳод Зикриёев — «Муҳотаб», «Аъзоҳои тӯфайлии ҷумла», «Воҳидҳои эзоҳи»; Муҳаммади Исмаилов — «Пурқунандаи бевосита», Ҳилол Қаримов — «Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда», Бобоҷон Ниёзмӯҳаммадов — «Муҷтадо», «Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба», «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ», Бобоҷон Ниёзмӯҳаммадов ва Салом Абдураҳимов — «Ҳолҳои тарзи амал, миқдору дараҷа, монанди», Бобоҷон Ниёзмӯҳаммадов ва Раззоқ Ғаффоров — «Хабар», Шавкат Ниёзӣ ва Фарҳод Зикриёев — «Ҷумлаи мураккаби пайвасти», Шарофиддин Рустамов — «Муқаддима», «Воситаҳои грамматикӣ алоқа дар ибора ва ҷумла», «Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати маъно ва интонация», «Баёнӣ», «Ҳол», «Ҳолҳои мақон, замон, сабаб, мақсад, шарт, ҳилоф», «Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб»; Раззоқ Ғаффоров — «Ибора», «Муавиянкушанда».

МУҚАДДИМА

1. **Грамматика** илмест, ки калима, ибора ва ҷумларо ме-омӯзад. Вай ба 2 қисм: *морфология* ва *синтаксис* чудо мешавад.

Дар **морфология** шакли калима, қоидаҳои тағйир ёфтани он, инчунин сохту таркиби калима мавриди баҳс қарор мегирад. Қалимасозӣ ҳам ба лексикология, ҳам ба морфология алоқаманд аст, бинобар ин ҳангоми муайян кардани хусусияти ҳар як ҳиссаи нутқ ҷиҳати қалимасозӣ ҳам ба назар гирифта мешавад.

Синтаксис аз омилҳои ифодаи фикр баҳс мекунад. Дар ин қисми грамматика ибора, ҷумлаҳои соддаю мураккаб аз ҷиҳати сохту таркиб, алоқани маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои шон, воситаҳои ифодаи муносибати онҳо, ҳелҳои ибораю ҷумла ва мавқеи ҳар кадоми онҳо дар системаи сохти синтаксисии забони тоҷикӣ омӯхта мешавад.

2. Морфология ва синтаксис ҳодисаҳои гуногуни грамматикиро омӯзанд ҳам, бо яқдигар алоқани мустақкам доранд ва ду қисми таркибии як сохти грамматикӣ том ба шумор мераванд. Аз ҳамин сабаб баъзе аломату хусусиятҳои грамматикӣ забонро бидуни алоқамандӣ шарҳ додан маҳол аст. Масалан, проблемаи артикль, ки ба категорияи грамматикӣ муайяниву но-муайянии исм мансуб аст, бе синтаксис пурра ҳал карда намешавад. Хусусияти ишоратии артикли **e**, ки дар ин маврид ҳамчун муродифи қалимаҳои ишоратӣ зоҳир мешавад, танҳо аз рӯи муносибати ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо қалимаи эзоҳшаванда таъин мегардад. Ҳамчунин алоқамандии морфология ва синтаксисро дар мутобиқати шаклҳои феълҳои хабарӣ ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб низ дидан мумкин аст.

Дар ифодаи муносибатҳои замон, модалият ва шахс, ки асоси маъноӣ грамматикӣ ҷумларо ташкил медиҳанд, категорияҳои сифа, замон ва шахсу шумораи феъл роли асосӣ мебозанд. Дар забони тоҷикӣ аломатҳои морфологии баъзе ҳиссаҳои нутқ чандон барҷаста нестанд. Табиати лексикӣ грамматикӣ ва муносибати чунин қалимаҳо маҳз дар синтаксис равшан аён мешавад.

Ибора, чумлаи содда ва **чумлаи мураккаб** воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд. Қалима воҳиди синтаксис набошад ҳам, дар сохтани ибораю чумлаи содда иштирок мекунад. Қалимаи мустақил мувофиқи имконияти лугавию грамматикаш дигар қалимаҳоро ба худ тобеъ мекунад ва худаш ҳам ба қалимаҳои дигар тобеъ шуда, ибораю чумла месозад.

3. Ибора аз ду ё зиёда қалимаи мустақил бо алоқаи тобеъ ташкил меёбад ва дар чумла ҳамчун материал истифода мешавад. Аз ин рӯ, ибора мисли қалима танҳо ба воситаи чумла ба системаи воситаҳои коммуникативии забон дохил мешавад. Ибора чун қалима воситаи номинативии забон буда, мафҳуми нисбатан муфассали предмету ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонад. Ибора бар акси қалима мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро дар бар мегирад. Ҳиссаҳои қалиман мураккабро морфемаҳои ташкил диҳанд, ҷузъҳои ибора дар шакли қалима воқеъ мешаванд, ки ҳар кадом ба аломатҳои грамматикӣ қалима моликанд. Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар қалимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин абстракцияи қалима нисбат ба абстракцияи ибора як дараҷа баланд аст.

4. Ибораҳо ба ду гурӯҳи қалон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озодро ибораҳои синтаксисӣ ва ибораҳои рехтаро ибораҳои фразеологӣ меноманд. Ибораҳои озод мавзӯи баҳси синтаксис бошанд, ибораҳои рехта дар боби фразеология омӯхта мешаванд.

Ибораҳои фразеологӣ аз ибораҳои озод бо хусусияти рехтагӣ фарқ мекунанд. Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ бо ҳар гуна қалима намеоянд, онҳо дар доираи қолибҳои муайян маҳдуд мемонанд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати мафҳум ба қалима наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт зоҳиран ба ибораҳои озод монанд бошанд ҳам, аз ҷиҳати хусусияти муносибати маъно ва грамматикӣ фарқ мекунанд: байни қалимаҳои таркиби ибораҳои озод алоқаи зинда ва возеҳ мушоҳида шавад, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ қалимаҳои таркиби ибораҳои фразеологӣ ба дараҷаи гуногун тира шудааст. Ибораи фразеологӣ дар чумла яклухт ба вазифаи як аъзо меояд, вале ибораҳои озод вазифаи аъзоҳои гуногунро адо мекунанд. Масалан, ибораи фразеологӣ **абраю астари касеро чаппа қардан** ба маънои танқид қардан, сирри касеро фош намудан ба вазифаи хабар меояд:

Пас аз се рӯз дар газетаи районӣ «Пиёлаи қадоқин» ном фелъетоне баромад, ки дар он абраю астари Усмонқулат чаппа қарда шуда буд (Б. Ортиқов).

Доираи имконияти васлшавии ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ хеле маҳдуд аст. Масалан, фелъи *чаппа қардан* маҷозан танҳо бо *абраю астар* васл шуда метавонад. Доираи васлшавии қалимҳо дар ибораҳои озод хеле васеъ аст. Қалимаи асо-

сии ибора маънон худро таъбир надода, бо калимаҳои гуногун муносибати зиёди синтаксисиро ифода мекунад: *коргурезро танқид кардан, саҳт танқид кардан, аз минбар танқид кардан, дар газета танқид кардан, шаб танқид кардан, доим танқид кардан* ва ғайра. Масалан, дар порчаи зерин калимаи *моҳ* бо калимаҳои гуногун алоқаманд шуда, чанд иборати озод сохтааст:

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшиши мағфират ба шумор мерафт...

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамони ишқамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи ишқамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи ҷангу ҷидоли байни худ ҳисоб меёфт...

Агар ин мағниро хулоса карда ифода намудан хоҳем, «моҳи рамазони Бухоро моҳи риё, моҳи фитнаву фасод, моҳи беморӣ ва азобу машаққат буд» гуфтан лозим меояд (С. Айни).

5. Ибора аз рӯи тааллуқи морфологӣ калимаи асосӣ (тобёқунанда) тасниф карда мешавад. Аз ин ҷиҳат хелҳои ибора ба ҳиссаҳои мустақили нутқ мувофиқат мекунад: **ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ.**

Воситаҳои асосии алоқии грамматикӣ ҷузъҳои ибора бандани изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонация аст.

Дар забони адабии ҳозири тоҷик доираи истифодаи бандани изофӣ ва пешояндҳо хеле васеъ ва муносибатҳои синтаксисе, ки ба воситаи онҳо ифода мешавад, гуногунанд. Тадқиқи ибора ва муайян намудани муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои таркибии он бисёр хусусиятҳои грамматикӣ забони миллии тоҷикро ошкор месозад. Дар ташаккули ибораҳои феълӣ пешояндҳо, аз ҷумла пешояндҳои номӣ, фаровон истифода мешаванд. Пешояндҳои изофӣ ва таркибии изофин номӣ шаклан ба исми муайяншаванда монанданд.

Дар забон исмҳои мавҷуданд, ки дар ҷумла бе эзоҳдиҳанда ё артикули бандани ҷонишинҳо истифода намешаванд. Онҳоро калимаҳои ёридиҳанда ҳам гуфтан мумкин нест, чунки дар ҷумла аломатҳои исро қабул карда, ба саволи исм ҷавоб мешаванд ва ба вазифаи синтаксисии исм меоянд.

Дарачаи вобастагии калимаҳо дар ибораҳои пешояндӣ ва пасояндӣ як хел нест: алоқии баъзеи онҳо хеле мустақкам буда, калимаҳои таркибии ибораро дар ҷумла аз ҳам ҷудо кардан мумкин нест ва баръакс, алоқии гуруҳи дигар суст буда, ҳангоми истифодаи он ибора дар ҷумла калимаи тобёро мустақило кардан мумкин аст. Дар забон чунин ибораҳои феълӣ пешояндӣ низ вучуд доранд, ки дар онҳо калимаи асосӣ зикри ҷузъи тобёро умуман талаб намекунад.

Навбӣ алоқа ва омилҳои ифодаи он дар ҳамаи хелҳои ибора баробар нест. Масалан, алоқии изофӣ асосан дар ибораҳои исмӣ, алоқии пешояндию пасояндӣ бештар дар ибораҳои феълӣ

лӣ мушоҳида мешавад. Зарфҳо бо ҷузъи асосӣ одатан дар алоқаи ҳамроҳӣ меоянд.

Ҷузъҳои ибора мисли аъзоҳои пайрави ҷумла муносибатҳои умумии муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ ва ҳолиро ифодакунанд ҳам, ҳар кадоми он муносибатҳои зимни маъноҳои конкретии гуногун падидадор мегарданд. Чунончи, дар ибораҳои исми, ки калимаи тобеашон ҳам исм аст, маънои умумии муайянкунандагӣ **муносибати соҳибият** (хонаи Нодир), **замонӣ** (борони баҳор), **маконӣ** (сайри Ширбадан), **таъинот** (қорди ош, миқдори шамъ), **субъектӣ** (хониши булбул), **объектиро** (ҳимояи Ватан) низ дар бар мегирад.

6. Қоидаи иборасозӣ ба табиати морфологии ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ки вазифаи ҷузъи асосӣ ё тобеи ибораро адо мекунанд, алоқаманд аст, чунки ҳар кадоми онҳо аломату категорияҳои грамматикӣ ва шаклҳои хоси ифода доранд. Масалан, сифат аломату хосияти предметро мефаҳмонад ва бештар бо бандики изофӣ ба исм тобеъ мешавад: *осмони соф, гули хушбӯй, роҳи дур, одами раҳмдил, ғалабаи дурахшон*. Ё ин ки феълҳои гузаранда объекти бевосита талаб мекунанд. Ҷузъи тобеи ибори феълӣ бо пасоянди **-ро** (ё бе он) алоқаманд шуда, ҳамин эҳтиёҷи феълҳои гузарандаро қонеъ мегардонанд: **обро** дидан, **меҳмонро** пешвоз гирифтани, **планро** иҷро кардан, **ҳезумро** арра кардан, **либос** шустани ва ғайра. Азбаски масдар монанди исм номи амалро мефаҳмонад, дар алоқаи изофӣ ҳам ибора сохта метавонад: **пешвоз, гирифтани меҳмон, шустани либос** ва ғайра.

Дар ташкили ибора ва ба ҳамдигар алоқаманд шудани калимаҳо на танҳо мансубияти морфологии калимаҳо, балки муносибати маънои луғавии онҳо низ аҳамият дорад. Аз ҳамин сабаб калимаҳои, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд, аз ҷиҳати маъно ба яқдигар наздикӣ зоҳир намуда, ба гурӯҳи муайяни калимаҳо бо воситаҳои муштараки грамматикӣ алоқаманд мешавад. Масалан, ибораҳои исми **сӯҳбат бо шоир, ҳисобот аз равиши қор** бо ибораҳои феълӣ **бо шоир сӯҳбат кардан, аз равиши қор ҳисобот додан** бо як хели алоқаи грамматикӣ сохта шудаанд. Ҳарчанд дар ибораҳои мазкур муносибатҳои муштараки маъноӣ ва грамматикӣ ифода ёфтаанд, баъзе тафовутҳо боқӣ мемонанд: масдар номи амалу ҳолати конкрет аст, аммо дар исмҳо ба тариқи умумӣ ифода кардани амалу ҳолат мушоҳида мешавад. Ибори **бо депутат вохӯрдан** пеш аз ҳама маънои бо депутат рӯ ба рӯ омадан, **вохӯрӣ бо депутат** бошад, ҷамъомади интихобкунандагонро мефаҳмонад.

Дар роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибат низ фарқият дида мешавад. Масалан, дар ибораҳои исми изофӣ **сайри кӯҳсёр, тамошои шаҳр** ва ғайра муносибатҳои муайянкунандагӣ ҳама маънои бо депутат рӯ ба рӯ омадан, **вохӯрӣ бо депутат** бошад, ҷамъомади интихобкунандагонро мефаҳмонад.

Дар роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибат низ фарқият дида мешавад. Масалан, дар ибораҳои исми изофӣ **сайри кӯҳсёр, тамошои шаҳр** ва ғайра муносибатҳои муайянкунандагӣ ҳама маънои бо депутат рӯ ба рӯ омадан, **вохӯрӣ бо депутат** бошад, ҷамъомади интихобкунандагонро мефаҳмонад.

Дар вазифаи чузъи асосии ибора феълҳои монда омада бошанд, дараҷаи алоқамандии калимаҳо сусттар мегардад. Дар ин гуна ҳолатҳо дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ калимаҳои тобеъ ва воситаҳои грамматикӣ алоқа роли калон мебозанд: **бо падар фуромдан, аз ағба фуромдан, аз тарс фуромдан, ногоҳ фуромдан, ларзида фуромдан** ва ғ. Дар ибораҳои феълӣ, ки чузъи тобеи онҳо бо пешояндҳои номи алоқаманд шудааст, дар ифодаи муносибати маъноӣ ва ташкили ибора воситаҳои грамматикӣ эътибори калон пайдо мекунанд: **дар назди падар сухан гуфтан, дар вақти мулоқот хомуш мондан, ҳангоми гап задан ишора кардан, баъд аз кор омадан** ва ғайра.

Дар ташкили ибораҳои номӣ мақоми бандаки изофӣ бузург аст. Бо бандаки изофӣ алоқаманд шудани калимаҳо тарзи маъмули иборасозӣ буда, аз табиати забони миллии тоҷик сар мезанад. Дар ибораҳои изофӣ калимаи тобеъкунанда бандаки изофӣ гирифта, дар аввали ибора меояд. Дар ибораҳои дигар чузъи тобеъ (бо пешоянду пасоянд ё дар алоқаи ҳамроҳӣ) асосан пеш аз калимаи тобеъкунанда меояд. Дар ибораҳои изофӣ муносибати муайянкунандагӣ маъноӣ асосӣ буда, объекти, замони, макони ва ғайра маъноҳои иловагии ибора ба шумор мераванд. Муносибати маъноии чузъҳои иборани изофӣ ду хел мешавад: 1) аломат ва 2) соҳибият. Дар хели аввал калимаҳои тобеъ бо сифат, сифати феълӣ, шумораҳои тартибӣ ва як миқдор исмхое, ки ба нисбати предмет далолат мекунанд, ифода мешаванд: **ниҳоли сабз, сафедори баланд, марди нотарс, ғунҷаи ношукуфта, асри бистум, соати тилло, нони гандум**. Чузъҳои тобеъ вобаста ба тарзи ифодашон бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, бо калимаи асосӣ ва байни худ муносибати гуногун зоҳир мекунанд:

а) Чузъҳои тобеи ибора бо сифат, сифати феълӣ, шумораи тартибӣ ифода шуда бошанд, ба тадриҷ мукамал гардидани маъноӣ калимаи асосии ибора мушоҳида мешавад: **чанори баланди сершоҳу барг, насими форами баҳорӣ**.

б) Чузъҳои тобеи ибора бо исму калимаҳои мафҳуми предметӣ дошта ифода ёфта бошанд, калимаҳои эзоҳдиҳанда силсилавор ба якдигар тобеъ шуда, танҳо маъноӣ чузъи пеш аз худ омадаро шарҳ медиҳанд: **гулҳои хиёбони шаҳр**.

в) Ҳар кадом чузъҳои тобеъ ба калимаи асосии ибора тобеъ шуда, аломатҳои ҳамчинси онро ҷудоғона эзоҳ медиҳанд: **садбаргҳои сурх, зард ва сафед; овози паст, вале форами; чамъомади студентону муаллимони** ва ғ.

7. Забоншиносон дар хусуси муносибати ибораву ҷумла, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо бисёр баҳс кардаанд. Академик В. В. Виноградов тафовути онҳоро дар вазифаҳои гуногуни номинативӣ (танҳо ном бурдан мафҳумҳои нисбатан мукамали ашё, аломат, ҳолат, воқеаю ҳодиса) ва коммуникативии онҳо (ифода кардани фикр ва имконпазир гардондани му-

бодилаи афкор дар байни одамон) дидааст. Ибораҳо ба мисли калимаҳо барои сохтани ҷумла хизмат мекунанд. Ҷунон ки калимаҳо муносибати предикативиро ифода карда, ҷумла мешаванд, ибораҳо низ қодиранд, ки хусусиятҳои ҷумларо молик гардида, ба воҳиди коммуникативии забон табдил ёбанд. *Аввалҳои декабрь, ҳаво на гарми гарм, на хунуки хунук* (Ҳ. Карим).

Ибораҳо дар таркиби ҷумла вазифаи аъзоҳои гуногунро адо карда, ҷун сараъзо ё аъзои пайрави тафсилии ҷумла падидор мегарданд. Мувофиқи талаботи созмони ҷумла ва таносуби сухан дар сохти ибора тағйироти ҷузъӣ рӯй диҳад ҳам (дар тартиби ҷойгиршавии ҷузъҳои ибора: баъд аз ин китобро хонданам — баъд аз хонданам ин китобро...), ба тарҳи структурии ҷумла таъсири қиддӣ расонда наметавонанд.

Ибора ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд, аммо ин вазифаи ибора аз рӯи калимаи асосии он муайян карда мешавад. Дар таркиби ҷумла ҷузъи асосии ибора вазифаҳои гуногунро синтаксисиро адо мекунад, дар вазифаи ҷузъи тобеъ бошад, дигаргунӣ рӯй намедиҳад. Масалан, дар ҷумлаи *Деҳқонони асил аз ҳар гектар замини пахта 40 центнерӣ ҳосил бардоштанд* иборати деҳқонони асил ба вазифаи мубтадо (аслан мубтадо-калимаи **деҳқонон**, **асил** — муайянкунандаи он) омадааст. Иборати мазкур ба вазифаи аъзоҳои дигар низ омада метавонад: *Ҳотам деҳқони асил аст. Ба деҳқони асил ин қадар ҳосил гирифташ ҳам писанд нест. Дар назди деҳқонони асил сари таъзим фуруд меоранд. Анвар мисли деҳқонони асил дар замин кор мекунад.*

Иборати феълии **китоб хондан** низ ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд. Албатта, дар ин сурат ҷузъи асосии ибора мисли калимаҳои мустақили ҷудогона аз рӯи талаботи созмони ҷумла шакли синтаксисии худро тағйир медиҳад, вале муносибати объектии ибора ҳамчунин боқӣ мемонад: *Китоб хондан шараф аст. Вазифаи мо китоб хондан аст. Шаби китоб хондан хаста менамуд. Барои китоб хондан вақт надорад* ва ғайра.

Дар таркиби ҷумла маъно ва муносибати грамматикӣ ибора маҳфуз мемонад, аммо бо тақозои вазифаи ахбор муносибати онҳо ҳар хел зоҳир мешавад. Дар ин гуна мавридҳо калимаи тобеъ ба воситаи калимаи асосӣ ба тамоми ҷузъҳои воҳиди ахбор муносибати маъноӣ пайдо карда метавонад. Масалан, иборати **дашти тафсон** муносибати муайянкунандагӣ ифода карда, дар ҷумлаи *Дар дашти тафсон ба назар ҷонзоде намеҷамуд* ба вазифаи ҳоли макон омадааст. Аммо дар ин ҷумла муносибати муайянкунандагии иборати **дашти тафсон** боиси ба амал омадани маъноӣ ахборин ҷумла гардидааст ва ба муносибати сабабӣ пайваستا ифода шудааст (Аз сабаби тафсонии дашт ба назар ҷонзоде наменабуд). Ин хусусият иборати **дашт**

**ти тафсонро ба ҳиссаи аз ҷиҳати шаклу маъно ягона ва таъ-
ирнопазири структураи синтаксисӣ табдил додааст.**

8. Ҷумла воҳиди асосии синтаксис мебошад. Қалимаю ибораҳо ба ҳам алоқаманд шуда ҷумларо ташкил медиҳанд.

Забон ҳамчун олоғи мубодилаи фикр ва омили алоқаи аъзоёни ҷамъият вазифаи асосии коммуникативии худро ба воситаи ҷумла адо мекунад. Ҷумласозӣ ва ҷумлабандӣ масъалаи асосии баҳси ин боби грамматика буда, қонуниятҳои таърихӣ забонро дар бар мегирад. Ҷумла дар навбати аввал аз се ҷиҳат — маъно, вазифа (функция) ва созмон (структура) омӯхта мешавад. Ҷумла маъноӣ грамматикӣ ва омилҳои ҳосилӣ ифода дорад. Структураи маъноӣ ва таҷзияи актуалии ҷумлаҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз тадқиқ нашудааст.

Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт, структура ва вазифаашон ба ҳелҳо ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои содда мураккаб; яктаркибаю дутаркиба; ҳулласу тафсилӣ; пурраю нопурра; тасдиқию инкорӣ; хабарӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ аз ҳамин қабиланд. Ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва оҳанги гуфтор кам тадқиқ шудааст. Ҳангоми мубодилаи афкор гуянда метавонад дар ягон бора маълумот диҳад, хурсандӣ изҳор намояд, амру фармон диҳад, ба амале даъват кунад ва ҳоказо. Вобаста ба мақсаду оҳанги гуфтор ҷумлаҳои содда хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Дар қисми ҷумлаҳои мураккаб тарзи ташаккул, муносибати ҷумлаҳои содда ва воситаҳои алоқаи грамматикӣ онҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти онҳо аз муҳимтарин масъалаҳо ба шумор мераванд.

Интонацияи хабарӣ ва хусусияти предикативӣ аломатҳои асосии ташаккули ҷумла ҳисоб меёбанд. Қалимаву ибора дар ҷумла алоқаманд шуда, ба интонацияи хабарӣ молик мегарданд. Интонация ҳамчун воситаи барҷастаи грамматикӣ ба сифати ҷумлаи мустақил истифода шудани қалимаҳои алоҳидаро низ имконпазир мегардонад. Ҷумла ба василаи интонацияи хабарӣ доштани ҳам аз ибора ба кулӣ фарқ мекунад.

Бояд гуфт, ки дар ҷумла мақоми феъл хеле бузург аст, чунки вай ба вазифаи хабар омада, бо ёрии категорияҳои грамматикӣ сифа, замон ва шахсу шумора ба воқеияти амалу ҳолат далолат мекунад ва ба туфайли ифодаи муносибати предикативӣ меҳвари бунёди ҷумларо ташкил медиҳад. Аммо замону модалият дар хабарҳои номӣ ҳам ифода мешаванд.

Категорияи модалият муносибати мундариҷаи ҷумларо нисбат ба воқеият, ки аз тарафи гуянда муқаррар шудааст, ифода менамояд. Модалияти ҷумла на танҳо ба воситаи сифаи феъл, инчунин бо қалима ва ҳиссаҳои модалӣ ва интонацияи ифода мешавад.

Воқеияти амалу ҳолати ҷумла бо категорияи замон алоқаманд аст. Маъноӣ синтаксисии замон дар ҷумла зоҳир мешавад. Ҷумлаҳои инвонӣ ҳам ба замон далолат мекунанд.

Муносибати предикативӣ, ки бо категорияҳои замон, мода-

лият ва шахс ифода мешавад, хоси ҳама гуна воҳидҳои коммуникативӣ аст.

9. Дар ифодаи аъзоҳои ҷумла муносибати наздики ҳиссаҳои нутқ бо аъзоҳои ҷудогона аён мегардад. Масалан, мубтадо ва пурқунанда дар навбати аввал бо исм, ҷонишин ва масдар, хабар бо феъл ва ҳол бо зарфу исмҳои замону макон ифода мешавад. Бо вучуди ин дар таснифоти аъзоҳои ҷумла ва муайян кардани хелҳои онҳо танҳо ба ҳиссаҳои нутқ такъя кардан дуруст нест. Дар ин маврид муносибати синтаксисии аъзоҳои ҷумла низ ба эътибор гирифта мешавад.

Дар сурат гирифтани ҷумла роли сараъзоҳо басо калон аст, вале аъзоҳои пайрав низ дар ин ҷиҳат саҳме доранд. Холҳои замон, макон, сабаб, мақсад ва ғайра на танҳо ба яке аз сараъзоҳо, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқаманд шуда метавонанд ва аз ин сабаб як ҳиссаи созмони ҷумла ба шумор мераванд. Бинобар ин бо ҷудо кардани ҳамаи аъзоҳои ҷумла ба гурӯҳи мубтадо ва хабар таҷзияи синтаксисӣ хотима намеёбад. Дар забон ҳодисаи ба аъзоҳои пайрав тобеъ шудани аъзоҳои пайрав низ маъмул аст.

Ҷумлаҳои содда баъзан хеле сертаркиб мешаванд: дар дохили ҷумла аъзоҳои ҷида ва истисноӣ, муҳотаб, калимаву ибораҳои туфайлӣ омада метавонанд. Аъзоҳои ҷида, ки як маркази предикативӣ доранд, ҷумлаҳои соддаро ба мураккаб табдил намедиханд. Хабарҳои ҷида ба як мубтадо муносибати якхелаи маъноӣ ва грамматикӣ дошта, як маркази предикативӣ ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаҳо аз рӯи иштироки сараъзоҳо яктаркибаю дутаркиба мешаванд. Таҳлили ҳаматарафаи аъзоҳои ҷумла ва муносибати маъноӣ ва грамматикӣ онҳо дар ҷумлаҳои дутаркиба ба амал меояд. Мувофиқати хабар бо мубтадо на танҳо аз лиҳози аломатҳои грамматикӣ (шахсу шумора), балки аз ҷиҳати маъно ҳам воқеъ мегардад. Дар ин бобат бо кадом категорияҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо ифода шудани мубтадо аҳамият дорад. Категорияи шахсу ғайришаҳси исм маҳз дар ҳамин ҷо эътибор пайдо мекунад; мубтадо бо исмҳои шахс ифода шуда бошад, мувофиқати пурра, вале бо исмҳои ғайришаҳс мувофиқати пурраю нопурра зохир мекунад. Хангоми бо исмҳои ҷомеъ ифода шудани мубтадо низ исми шахсу ғайришаҳс ба ҳисоб гирифта мешавад.

10. Аъзоҳои пайрави ҷумла аз рӯи он ҷиҳатҳо тасниф карда мешаванд, ки бо ҷузъи эзоҳшаванда ҷӣ гуна муносибати маъноӣ ва грамматикӣ доранд, онро аз кадом ҷиҳат эзоҳ медиҳанд ва бо кадом ҳиссаи нутқ ифода гардида, бо кадом воқеаи грамматикӣ алоқаманд шудаанд. Албатта, мавқеи ҳамаи омилҳои зикршуда дар таснифоти аъзоҳои пайрав як хел нест.

Аъзоҳои пайрав аз рӯи аломатҳои боло ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: **муайянқунанда**, **пурқунанда** ва **ҳол**. Хангоми муайян кардани хусусиятҳои синтаксисии ҳамаи омилҳо (лексикӣю

грамматикӣ, муносибати калимаҳои тобеъкунандаву тобеъшаванда ва воситаҳои алоқаи онҳо) ба эътибор гирифта мешавад. Бояд қайд кард, ки муайянкунанда дар грамматикаи забони тоҷикӣ чун анъана аз рӯи як воситаи алоқа ба **изофию беизофа** чудо карда мешавад. **Муайянкунандаи беизофа** аслан ба ягон навъи алоқаи синтаксисӣ далолат намекунад. Бинобар ин муайянкунандаҳоро аз рӯи муносибати муайянкунандаву муайяншаванда ва тарзу воситаи грамматикӣ ифодаи он ба ҳелҳо чудо кардан лозим аст. Маълум аст, ки муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ на танҳо бо алоқаи изофӣ, инчунин дар алоқаи ҳамроҳӣ (*ин ҳавлӣ, ду даста гул, зеботарин кишвар*), вобастагӣ (*Раҳимбеғимро ягона орзу, ҷонишини оид ба корҳои илмӣ*), ба муайяншаванда тобеъ мешаванд. Меъёри асосии таснифоти пуркунанда муносибати амалу объект ба шумор меравад. Ба пуркунандаи суратёфта (бо пасоянди **-ро**) ва суратнаёфта чудо кардани пуркунандаи бевосита ба маънои умумӣ ва ё конкретии предмет ва мавқеи он асос ёфтааст. Чунончи, *Чамшед китоб хонд ва Чамшед китобро хонд* гуфтан мумкин, вале *Китобро Чамшед хонд* гуфтан мумкин бошад ҳам, *Китоб Чамшед хонд* гуфтан мумкин нест. Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати ифода ҳам фарқ мекунанд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҳамаи навъҳои исм, ҷонишин, масдар ва калимаҳои исмшуда ифода мешавад, вале пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исми ҷинс ва ҷонишини саволни ҷӣ ифода мегардад ва ҳамеша дар паҳлуи феъл меояд. Исм, ҷонишин ва масдар бо ёрии пешояндҳо ба вазифаи пуркунандаи бевосита омада метавонанд. Таснифоти дохилии пуркунанда аз рӯи муносибати амалу предмет воқеъ мегардад. Пешояндҳо барои возеҳ ифода ёфтани он муносибат ёрӣ мерасонанд. Чунончи, пуркунандаҳое, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд, ба феълҳои нутқ (**гуфтан, хондан, фаҳмондан, сӯхан рондан, накл кардан, ҳикоя кардан, маъруза кардан, ҳисобот додан, сӯҳбат кардан, маълумот додан, дарс гуфтан, арз кардан, шикоят кардан...**) ва ба воситаи пешояндҳои аз рӯи, дар бораи, дар ҳусуси, дар бобати, дар ҳаққи, доир ба, оид ба ва ғ. алоқаманд мешаванд: *Аз рафти кишти пахта ҳам гап заданд. Нотиқон дар бораи тараққиёти иқтисодиш Тоҷикистон маълумот доданд.*

Заминаи асосии ифодаи морфологӣ ҳол зарф аст, вале азбаски миқдори зарфҳо дар забони тоҷикӣ хеле кам аст, иҷрои вазифаи синтаксисӣ вай ба зимми дигар ҳиссаҳои нутқ меафтад. Бинобар ин бо феълҳои ҳол, исм, масдар, сифат ва воҳидҳои фразеологӣ ифода шудани ҳол маъмул аст. Бештар исмҳо ба вазифаи ҳол меоянд, ки ин ба маъноҳои гуногуни лугавии онҳо вобаста аст.

Ҳол аз рӯи вазифа ва муносибати маъноӣ грамматикӣ ба амалу ҳолат ба ҳелҳои зерин чудо мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдору дараҷа, макон, замон, сабаб, мақсад, шарт ва

хилоф. Таснифоти дохилии хелҳои гуногуни ҳол ба муайян кардани аъзоҳои чидан ҷумла ва нишон додани хусусияти грамматикӣ онҳо низ ёри медиҳад. Дар як ҷумла омадани якчанд ҳоли макон имконпазир аст, вале ин ҳамеша боиси чидани онҳо намегардад. Маълум аст, ки ҳоли макон муносибати гуногуни макониро ифода карда, ба панҷ хел ҷудо мешавад ва ҳар кадом аз ҷиҳати муносибат ва воситаҳои грамматикӣ ифода фарқ мекунанд. Масалан, дар ҷумлаи *Уро аз қишлоқ то истоғои роҳи оҳан рафиқонаш гуселониданд* (Раҳим Чалил) ҳолҳои аз қишлоқ ва то истоғои роҳи оҳан ба ибтидои макони саршавии ҳаракат ва ба интиҳои он далолат мекунанд, бинобар ин ҳолҳои мазкурро чидани номидан мумкин нест. Маънои он ҳолҳои макон ва воситаи алоқаи онҳо ба хабар як хел нест; дар байни ҳуди аъзоҳои чидани ҳам муносибати пайвасти дида намешавад.

11. Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба аз ҷиҳати сохт, таркиб ва ифодаи маъно баробари баъзе аломатҳои муштарак тафовути муайяне доранд. Умумияти ҳамаи ҷумлаҳои соддаи яктаркиба, ки боиси дар як гурӯҳ муттаҳид шудани онҳо гардидааст ва бо ҷумлаҳои дутаркиба оппозицияи грамматикиро ташкил менамоянд, аз ин иборат аст, ки дар ташаккули онҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла иштирок намекунад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳо қонуниятҳои хос дошта, дар тӯли таърихи забон ба вучуд омадаанд ва тадриҷан ба шакли қолиби муайян даромадаанд.

12. Ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаҳои содда ташаккул меёбад. Аммо ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро ба ҷумлаҳои соддаи мустакил баробар дониста, дар қисми онҳо таҳлил кардан мумкин нест. Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб мустакилияти интонационии худро таъбир дода, шакли структураи худро ба сохти грамматикӣ онҳо мувофиқ намуда, ба ҷузъи воҳиди мукаммали синтаксисӣ таҷдид меёбанд. Алоқаи маъноӣ ва синтаксисии ҷузъҳои таркибии ҷумлаҳои мураккабро пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, калимаҳои ҳамнисбату нисбӣ, интонация, тартиби ҷойгирии ҷузъҳо барин воситаҳои грамматикӣ таъмин мекунанд.

Дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва таснифоти ҷумлаҳои пайрав муносибати шакливу маъноии ҳиссаҳои онҳо, воситаҳои грамматикӣ алоқа аҳамияти махсус доранд.

13. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак хусусияти хоси грамматикӣ доранд ва бо ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор хусусияти синонимӣ зоҳир мекунанд. Дар байни онҳо баъзан кор фармудани ягон пайвандакӣ пайваस्तкунанда ё тобесткунанда имконпазир мешавад, вале ин на ҳамеша муяссар мегардад, чунки пайвандак на танҳо барқароркунандаи робитаи ҷумлаҳои содда, инчунин нишондиҳандаи муносибати онҳо ба шумор меравад. Барои алоқаи ҷумлаҳо на танҳо пайвандак, балки калимаҳои ҳамнисбат, шаклҳои феълӣ, воситаҳои лексикӣ забон

(ба ҷои исмҳои таркиби ҷумлаи якум омадани ҷонишинҳо, бандакҷонишинҳо, ҳиссачаҳо ва калимаҳои дигари ишоратӣ) ва интонация иштирок менамоянд, ки вазифаи ҳамин онҳоро ба ҳисоб нагирифта, муносибатҳои маъноиву грамматикӣи ҷумлаҳо, алоқаи дугарафаи онҳоро таъин кардан имконнопазир мерардад.

14. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвастро одатан мустақил ва баробархуқуқ меноманд. Ин хулоса аз муқоисаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баромадааст, чунки бар хилофи ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тобеияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла басо барҷаста зоҳир гардида, ҷои ҷумлаи пайрав тобеияти вайро тағйир намендиҳад.

Дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ҷумлаи якум озод аст, вале ҷумлаи дуюм мувофиқи мазмун ва тақозои ҷумлаи якум шакл гирифта, ба вай як андоза вобаста аст. Дар ҷумлаи дуюм такрори баъзеи аъзоҳои ҷумлаи якум, омадани ҷонишинҳо ва таркибҳои ҷонишинӣ, ки ба ягон аъзо ё ки тамоми ҷумла ишора мекунанд, низ имконпазир аст. Муносибати ҷумлаҳо на танҳо ба шакли ҷумлаи дуюм, балки ба сохти умуман ҷумлаи мураккаби пайваст таъсир мерасонад.

Маълум аст, ки муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст як хел нест. Пайвандакҳо ҳам воситаи алоқа ва ҳам нишондиҳандаи муносибати ҷумлаҳои содда ба шумор мераванд. Аммо дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳои содда, ки бо пайвандакҳои пайҳам алоқаманд шудаанд, эҳтиёт кардан лозим аст, чунки дар ин гуна ҷумлаҳо ҳамин муносибатҳои синтаксисиро дарёфттан мумкин аст. Масалан, ба воситаи пайвандакӣ ва ҷумлаҳои алоқаманд мешаванд, ки ҳам муносибати ҳамзамонӣю пайҳамзамонӣ, ҳам муносибати сабабу натиҷа, ҳам муносибати хилофӣ ва ҳам муносибати ҳамроҳиро ифода карда метавонанд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои соддаи ҷидаъзо аз ҷиҳати имконияти дар таркибашон омадани ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои ҷумла ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: кушода ва баста. Ҷумлаҳои бепайвандак бештар кушода мешаванд, чунки дар таркиби онҳо ду ва зиёда ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои якхела нисбатан зиёдтар мушоҳида мешаванд. Ҷумлаҳои кушода ва баста дар ҷумлаҳои пайвандакдор барҷаста зоҳир мешаванд. Ҷумлаҳои пушида бештар ҷумлаҳои фаро мегиранд, ки муносибати хилофӣ, қиёсӣ ва сабаб-натиҷа доранд. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳо ҳиссачаҳои маҳдудӣ, калимаҳои инкорӣ, антонимӣ меоянд. Дар аввали ҷумлаҳои пушида интонация тадричан боло рафта, дар ҳиссаи дуюм паст мешавад.

Мубоҳиса дар атрофи масъалаҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, таснифоти ҷумлаҳои пайрав, яқъзӣю ва дуъзони ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, муносибати ҷумлаи пайрав бо аъзоҳои ҷумла дар забоншиносӣ давом дорад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайва-

би тобеъ яке аз чумлаҳо аз ҷиҳати маъно ва структура ба дигаре тобеъ мешавад ва ин тобеият бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурат мегирад. Сарчумлаю чумлаи пайрав аз рӯи маъноӣ вазифа ва мақсеи синтаксисии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби тобеъ муайян карда мешавад.

Пайвандакҳои тобеъкунанда воситаи асосии алоқаи чумлаи пайрав ба сарчумла буда, дар таснифоти чумлаҳои пайрав низ ёри мерасонанд. **Калимаҳои ҳамнисбат** аъзои чумла ба шумор мераванд, онҳо ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрави чумла меоянд. Калимаҳои ҳамнисбат дар алоқаи сарчумлаву чумлаи пайрав ва таснифоти чумлаҳои пайрав ёри мерасонанд. Калимаҳои ҳамнисбат маъноӣ умумӣ ва ишоратӣ дошта, омадани чумлаи пайравро ногузир мегардонанд ва маъноӣ конкретии онҳо ба воситаи чумлаи пайрав ошкор мешавад.

Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат бештар ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд, вале ҳама гуна ҷонишини ишоратии таркиби сарчумларо бо чумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан дуруст нест. Ҷонишинҳои бештар ба калимае ишора мекунанд, ки дар чумлаҳои гузашта истифода шудаанд. Дар таркиби сарчумла метавонад ду ҷонишини ишоратӣ ояд, ки яке ба чумлаи гузашта ишора кунад дигаре ба чумлаи пайрав: *Инро ман аз ҳамин ҳис кардам, ки ӯ дар вақти харид ҳисобҳо ва нархи чизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти ҳисобӣ бо хўҷаи онҳо тезу тунд мешуданд* (С. Айни).

Дар таҳлили чумлаҳои мураккаби тобеъ ба муносибати синтаксисӣ ва лексикӣ на танҳо сарчумлаву чумлаи пайрав, инчунин унсурҳои ҷудогонаи забон: муносибати калимаҳои ҳамнисбат ва пайвандакҳо, муносибати калимаҳои ҷудогонаю пайвандакҳо (қариб... буд, ки..., ханӯз... буд, ки...), муносибати исми ҷонишинҳои ишоратӣ (одаме, ки онро, одамон, ки онҳоро, мактабе, ки дар он ҷо ва ғ.), муносибати ҷонишинҳо (ҳар қадар... ҳамон қадар) махсус эътибор додан лозим аст. Ин тарзи таҳлил бо нишон додани моҳияти семантикӣ маҳдуд нашуда, ба кушодани механизми сохти чумлаҳо ва алоқаи синтаксисии онҳо имконият медиҳад. Аз ҳамин нуқтаи назар, ҳар як чумлаи пайравро аз рӯи қолибҳо ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1) чумлаи пайраве, ки таъхо ба воситаи пайвандакҳои синтетикӣ тобеъ шудаанд (**чун, чунки, агар** ва ғ.); 2) чумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои аналитикӣ омадаанд; дар ин гуна чумлаҳо пайвандакҳои аналитикӣ вобаста ба муносибати чумлаи пайраву сарчумла вазифаҳои гуногунро адо мекунанд, гоҳо аз он ба кулӣ фарқ мекунанд, чунки ин пайвандакҳо аз ду қисм иборат буда, ҳиссаи номини онҳо вазифаи аслии худро адо кунад, пайвандак ҳамчун воситаи грамматикӣ хизмат менамояд: **пеш аз он ки, баъд аз он ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, аз сабаби он ки, ба мақсади он ки, қатъи назар аз он ки, мисли он ки** ва ғ.; 3) дар таркиби сарчумлаи истифода шудани калимаи ҳамнисбат: **барои он омадам,**

ки..., ба шарте розӣ мешавам, ки... ва ғ.; 4) дар аввалу охири ҷумлаи пайрав омадани пайвандаки тобеъкунанда: **агарчи... ҳам, агар... ҳам** ва **то... ки**; 5) дар синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба замири пайвандаҳои тобеъкунанда истифода шудани дигар воситаҳои грамматикӣ мумкин аст. Чунончи, дар аввали ҷузъи дуоми ҷумлаи мураккаб омадани пайвандаҳои пайваस्तкунанда: **гарчи... аммо, ҳарчанд... вале**; 6) дар аввали ҳиссаи якум пайвандак, вале дар аввали ҳиссаи дуоми омадани калимаҳои дигар: **агар... он гоҳ, агар... пас** ва ғ.

ВОСИТАҲОИ ГРАММАТИКИИ АЛОҚА ДАР ИБОРА ВА ҶУМЛА

Ибора ва ҷумла воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд, аммо воситаҳои грамматикӣ алоқаи онҳо аз якдигар фарқ мекунад. Алоқаи калимаҳо дар ибора ба табиати лугавию семантикӣ ва грамматикӣ калимаи асосии он марбут буда, онро алоқаи наздикалимагӣ меноманд. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи ибора ва воситаҳои он вобаста ба қобилияти калимаҳои тобеъкунӣ ҳиссаҳои мустақили нутқ омӯхта мешавад. Дар ибораи калимаҳо бо алоқаи тобеъ меоянд. Аммо дар ҷумла ҳам алоқаи тобеъ ва ҳам алоқаи пайваस्त вучуд дорад. Дар забон воситаҳои гуногуни грамматикӣ алоқа мавҷуданд.

Бандакҳо. Дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумлаи бандакҳои изофӣ, феълию хабарӣ истифода мешаванд.

Бандакҳои феъли ва хабарӣ. Дар забоншиносии тоҷик муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабарро алоқаи мувофиқат меноманд, ки ба воситаи бандакҳои феълию хабарӣ истифода меёбад. Хабар бо мубтадо дар шахси шумора мувофиқат мекунад, ки нишондиҳандаи грамматикӣ он алоқа ҳамин бандакҳост: *Ман омадам. У омад. Шумо омадед. Ту коргарӣ. Мо коргарем. Онҳо коргаранд.*

Хабарҳои феълие, ки аз асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, (-ям), -ӣ, -ад (-яд) ва -ем, -ед (-етон), -анд (-янд), хабарҳои феълие, ки аз асоси замони гузашта сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, -ӣ (шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар аст) ва -ем, -ед (-етон), -анд ва хабарҳои, ки бо шакли нақлиӣ феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ истифода мешаванд, бо бандакҳои хабарӣ меоянд. Бандакҳои хабарӣ аз бандакҳои феъли танҳо дар шахси сеюми танҳо фарқ мекунад. Шакли феълии шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар буда, бандаки хабарии он аст мебошад.

Сигнаи амрӣ танҳо ба шахси дуоми танҳою чамъ далолат мекунад: *Ту рав. Шумо равед.* Ҳамаи сигналҳои дигар дорон се шахсу ду шумораанд.

Бандакҳо соҳиби амалу ҳолат ва шумораи танҳою чамъи

онро мефаҳмонанд: *Ман хондам. Мо хондем. Шумо муаллимед. Гул сурх аст. Гулҳо сурханд.*

Дар хабарҳои феълӣ иштироки бандакҳои феълӣ ҳатмист, вале дар хабарҳои номӣ наомадани бандакҳои хабарӣ мумкин аст. Масалан, аз ҷумлаҳои **Ман омадам** ва **Ту омадӣ** бандакҳои феълӣ истисно кардан мумкин нест, вале ҷумлаҳои *Ман коргарам. Ӯ коргар аст. Шумо коргаред* бе бандакҳои хабарӣ низ меоянд: *Ман — коргар. Ӯ — коргар. Шумо — коргар.* Дар ин маврид мавқеи интонацияи хабарӣ калон аст, вай дар ташкили ҷумла роли асосӣ мебозад. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи мувофиқат дар ифодаи муносибати синтаксисии мубтадову хабар бо мувофиқати шаклии хабар бо мубтадо маҳдуд намешавад, бандакҳои хабарӣ бо интонацияи хабарӣ якҷоя дар ташкили ҷумла иштирок менамоянд.

Дар мувофиқати хабар бо мубтадо қоидаи зерин мавҷуд аст.

1. Хабар дар шахс ҳамеша бо мубтадо мувофиқат мекунад. Агар мубтадо шахси якумро далолат кунад, хабар низ шахси якумро, мубтадо шахси сеюмро фаҳмонад, хабар ҳам шахси сеюмро мефаҳмонад: *Ман дидам. Ӯ муаллим аст.*

2. Хабар бо мубтадоҳои ифодакунандаи шахсҳои якуму дуҷуми танҳову ҷамъ ва шахси сеюми танҳо аз ҷиҳати шумора ҳам ҳамеша мувофиқат мекунад: *Ман дигар тоқат карда наметавонам. Мо имсол аз ҳар гектар 50 центнерӣ ҳосил гирифтём. Ту ҳамаро мешиносӣ. Шумо занони хушиқболед. Қитоб сарчашмаи дониш аст.*

Агар мубтадои шахси сеюми танҳо бо исми шахс ифода шуда бошад, гоҳо хабар дар шакли ҷамъ меояд ва муносибати эҳтиромро мефаҳмонад: *Устод фармуданд. Падарам ҳамин тавр насихат карда буданд. Муаллим Мирзо Турсунзода дар оғози нутқи худ дар маҷлиси ботантанаи расми қушоди Рӯзҳо ба аҳли зал ва тамошобинони телевизион муроҷиаткунон аз ҷумла гуфтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. Бо шахси сеюми ҷамъ мувофиқати хабар як хел нест. Агар мубтадо бо исми шахс ифода шуда бошад, хабар бо мубтадо пурра мувофиқат мекунад: *Духтарон ба пахтачинӣ баромаданд.* Агар мубтадо бо исми ғайришахс ифода шуда бошад, хабар ҳам дар шакли ҷамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд: *Барҳеҷон дарахтон реҳт* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Пахтаҳо саросар шукуфтаанд. Ин гапҳо ҳоло дар ҳамин ҷо меконанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

4. Мувофиқати хабар ба мубтадоҳои ҷида мувофиқи қоидаи зерин воқеъ мегардад:

1) Агар яке аз мубтадоҳои ҷида шахси якумро фаҳмонад, агарчи мубтадоҳои ҷидаи дигар шахси дуҷуми сеюмро фаҳмонад ҳам, хабар дар шакли ҷамъ омада, шахси якумро далолат мекунад: *Ману ту дар ин хусус аҳду паймон доштем* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ману шоира Озод Аминова вазифаи намоянда-*

гиро ба қадри тавон ба адо кардан мекӯшидем (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ман, ту ва муаллима пагоҳ ба назди ӯ меравем* («Машғал»).

2) Агар мубтадоҳои чида шахси дуюму сеюмро ифода намоянд, хабар дар шакли шахси дуюми чамъ воқеъ мегардад: *Туво бародарат ҳамроҳ равед* («Машғал»).

3) Агар мубтадоҳои чида шахси сеюмро ифода намоянд, хабар ба онҳо дар шахс мувофиқат мекунад, вале дар шумора чунин ҳолат ба назар мерасад:

а) бо мубтадоҳои чидаи бо исми шахс ифодашуда дар шакли чамъ меояд: *Падару модараш дар хона набуданд* («Машғал»);

б) бо мубтадоҳои чидае, ки бо исми ғайришахс ифода шудаанд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо воқеъ мегардад: *Ба назар кӯҳу пушта, дараву танго даҳшатнок менамоянд* (Саттор Турсун, Сукути куллаҳо). *Карнаю сурнай, доираву думбаки истиқболгирандагон, доду фаръеди шодиомези атрофиён чунон баланд буд...* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ин бачаро ғурури ҷавонӣ, хумори шӯҳрат ва наваҳлавонӣ саргаранг кардааст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Хабар дар тарзи пасиви ифода бештар дар шакли танҳо меояд: *Пагоҳии рӯзи дигар аввал ба пояи ҳайкали В. И. Ленин гулдаста ва гулчанбарҳо гузошта шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Клуб, китобхона, бинои идора, шипанҳои мудавари кунгуракорӣ, ҷойхонаи пурнақшунигор — ҳамааш бо меҳру муҳаббат оро дода шудааст* (Ф. Муҳаммадиев).

Бандаки изофӣ (-и). Алоқаи изофӣ хоси ибораҳои исмӣ мебошад. Бандаки изофӣ (-и) ҳамеша бо калимаи асосии ибора омада, дигар калимаҳоро ба он тобеъ менамояд: **гули сурх, дили модар, синфи яқум, падари ӯ, шаби омадан, меҳмони нонда.**

Ба вазифаи калимаи асосии ибораҳои изофӣ исм, ҳамчунин ҷонишин ва калимаҳои исмшуда ва ба вазифаи калимаи тобеъ сифат, исм, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ меояд: **боғи дилоро, боғи колхоз, модари мо, мани мискин, хондани донишҷӯ, рӯзи рафтани, сеи онҳо, ошъёнаи сеюм, ҷои нишаст, гулҳои шукуфта.**

Муносибати асосии ибораҳои изофӣ муайянкунандагӣ буда, вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ калимаҳои асосию тобеъ тобишҳои объектӣ, субъектӣ ва ҳоли низ ифода мешавад: **ичрои супориш, таърифи шумо, хониши булбул, сафари Ҷиндустон.**

Ба воситаи бандаки изофӣ ибораҳои тафсилӣ низ ташкил меёбанд: **духтари соҳибчамол — духтари соҳибчамоли сарвақд, ошъёнаи сеюми бинои мактаби мо.**

Калимаҳои ғридиҳанда. Дар алоқаи аъзоҳои ҷумла пешоянду пасояндҳо ва пайвандакҳо воситаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Пешоянд. Пешояндҳо дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла мавқеи бузург доранд, ки он аз табиат ва сохти аналитикии забони тоҷикӣ сар мезанад. Исмҳои чонишинҳои исмӣ ва калимаҳои исмшуда ба воситаи пешояндҳо ба феъл, сифат ва исм тобеъ шуда, муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода менамоянд. Пешояндҳо бештар дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд: **ба писар фармудан, аз модар илтимос кардан, бо меҳмон сӯҳбат кардан, дар даст доштан, аз хона пеш кардан, то рӯз навиштан, аз пагоҳ сар кардан, барои хондан омадан.**

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои сифатӣ низ серистеъмоланд: **зиндагии аз асал ширин, одами дар шаҳр машхур, бачаи дар хондан танбал, меҳмони ба мо ношинос, либоси барои сафар нобоб.**

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои исмӣ кам иштирок менамоянд. Ба воситаи пешоянд исмҳои амалу ҳолат дигар исмҳоро тобеъ менамоянд: **мубориза бо босмачиён, мулоқот бо шоирон, ҳалосӣ аз марг, шиносӣ бо раис, ҷудой аз рафиқон, воқиф аз ҳама, воҳурӣ дар Москва, гуфтугӯ дар беша, маълумот доир ба ҷумла.**

Алоқаи калимаҳо бо пешоянд дар доираи ибора маҳдуд намешавад. Бо пешоянд дар таркиби ҷумла воҳидҳои синтаксисе меоянд, ки ба яке аз аъзоҳо ё гурӯҳи аъзоҳои ҷумла не, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқа доранд. Ин гуна аъзоҳои ҷумларо детерминант меноманд: *Бегоҳии ҷумға бо вучуди навкор ва ноомил буданамон ҳар кадомамон дувоздаҳ-поздаҳтоғӣ кор баровардем* (Х. Ирфон, Дар кулбаи касибон).

Пасоянд. Дар забони адабии тоҷик пасояндҳо зиёд нестанд. Пасояндҳои **-ро, барин, боз, замон, ҳамон** ва ғайра дар ифодаи муносибатҳои гуногун истифода мешаванд.

Пасоянди **-ро** бо исм, чонишинҳои предметӣ ва калимаҳои исмшуда меояд. Вай барои алоқаи феълӣ гузаранда ва пуръунандан бевоҳид хизмат мекунад. Ин алоқаи наздикалимагӣ буда, муносибати объектиро ифода мекунад ва мансуби ибора аст: **падарро дидан, Ҳотамро гусел кардан** ва ғ. Пасоянди **-ро** дар ибораҳои амсоли модарро дид, маро ягона орзу, ки мансуби услуби мутантани бадеист, дар алоқамандии ҷузъҳои иборави исмӣ барои ифодаи соҳибият омадааст.

Пасоянди **-ро** дар ибораҳои феълӣ, ки аз феълҳои монда ва ҳиссаҳои номии нутқ ташкил ёфтаанд, омада, бо пешоянд ҳамвазифа мешавад: **падарро гуфтан — ба падар гуфтан, туро гуфтан — ба ту гуфтан, даръёро гузаштан — аз даръё гузаштан.**

Пасоянди **барин** бо исмҳои чонишин омада, дар ибораҳои феълӣ номи муносибати қиёсро ифода мекунад: **оҳу барин давидан, пахта барин сафед.**

Пасояндҳои **боз, замон, ҳамон** асосан дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд. Пасоянди **боз** бо исм ва ибораҳои исмӣ, **замон** ва **ҳамон** бо маъдари меояд: **шаб боз нади-**

дан, се рӯз боз хоб рафтан, омадан замон ба кор сар кардан, дидан ҳамон шинохтан.

Пайвандак. Пайвандакҳо муҳимтарин воситаи алоқаи калимаҳо ва ҷумлаҳо мебошанд. Пайвандакҳо пайвастунанда ва тобеъкунанда мешаванд. Пайвандакҳои пайвастунанда дар алоқаи калимаҳову ҷумлаҳо, вале пайвандакҳои тобеъкунанда танҳо дар алоқаи ҷумлаҳо хизмат мекунанд. Пайвандакҳои пайвастунанда ба се гуруҳи калон: пайхам, ҷудой ва хилофӣ ҷудо мешаванд. Пайвандакҳои пайвастунанда аъзоҳои ҷидди ҷумларо ба ҳам пайваст менамоянд ва нишондиҳандаи муносибатҳои синтаксисии онҳо мебошанд:

Падару писар ба сайри саҳро баромаданд. Ҷавон каланд ҳам мезад, пахта ҳам мечид (С. Улуғзода, Навобод). *Нуралӣ шитоб дошт, вале ӯро ёфта натавонист* (С. Улуғзода, Навобод). *Ба ин замин ҷав мекоранд ё гандум?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Пайвандакҳои пайвастунанда ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои пайрави ҷидди таркиби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркибро низ мепайванданд:

Дилбар аз хона баромаду модараш омад. Шодӣ рафтани шуд, вале дигарон намонданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз ҳамин дам сар карда ман ба ту ака ва ту укаи ҷони ман ҳастӣ* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ё ғӯзаи бой баркашида додагӣ аз як ман кам, ё ба ғӯза ғӯзаи паст ҳамроҳ шудааст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Азбаски ӯ аз ман калон буд ва ман ӯро ҳурмат мекардам, дар пешии мардум ӯро дастгирӣ кардам* («Садои шарк»).

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд. Ин пайвандакҳо ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: муштараквазифа ва хосса. Пайвандакҳои муштараквазифа барои ба сарҷумла тобеъ намудани ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун истифода мешаванд, пайвандакҳои хосса танҳо бо як хели ҷумлаҳои пайрав меоянд. Масалан, пайвандаки **ки** ба сарҷумла ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайравро тобеъ мекунад, дар алоқаи ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда ва натиҷа ба сарҷумла танҳо пайвандаки **ки** истифода мешавад. Пайвандакҳои **чун, то, то ки, модом ки, барои он ки, барои ин ки** низ муштараквазифа мебошанд.

Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, замон, макон, шарт, хилоф дорои пайвандакҳои хосса мебошанд, ки онҳо танҳо ҷумлаҳои пайрави алоҳидаро ба сарҷумла тобеъ мекунанд ва дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ва таснифоти ҷумлаҳои пайрав ёрӣ мерасонанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд. Азбаски ин пайвандакҳо ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунанд, ҷои онҳо асосан аввали ҷумлаи пайрав аст. Вобаста ба услуби нутқ, оҳанги ҷумла, таъкиди ягон аъзои ҷумла ва ё ифодаи тобишҳои иловагӣ пайвандак гоҳо дар бай-

ни аъзоҳои ҷумлаи пайрав низ меояд: *Лағофат ки кампири барҷомонда буд, наберааш аз назди ӯ дур намешуд («Маишғал»)*.

Тартиби калима. Тартиби калима чун воситаи грамматикӣ дар ташкили ҳамаи навъҳои ибораи иштирок менамояд, вале доираи он дар ибораҳои феълӣ васеътар аст. Ҳам дар ибораҳои феълӣ ва ҳам дар ибораҳои номиву зарфӣ калимаи тобеъ пеш аз калимаи асосӣ меояд. Бо ин усули алоқа ба феъл зарф, сифат ва исмҳои ифодакунандаи муносибат (**имрӯз омадан, зуд рафтан, тез хондан, хуб ҷавоб додан, тобистон дидан, шаҳр рафтан**), ба исми ҷонишинҳои ишоратӣ, шумораҳои миқдорӣ, калимаҳои ифодакунандаи миқдор ва сифати асли (ин асар, он одам, ҳамин кор, чор китоб, панҷ дафтар, се дона себ, зеботарин рақс), ба сифат ва зарф зарфҳои дараҷа (бисёр зебо, ниҳоят мушқил, андаке кам, хеле далерона, басо нотарсона) тобеъ мешаванд.

Тартиби калима барои муайян намудани вазифаи синтаксисии аъзоҳои ҷумла ёрӣ мерасонад. Чунон ки ишора шуд, хабарҳои номӣ бар хилофи хабарҳои феълӣ бе бандаки хабарӣ низ омада метавонанд. Дар ҷумлаҳои, ки ҳам мубтадо ва ҳам хабар бо исму ҷонишини ва масдар ифодаи шудаанду хабар бе бандаки хабарӣ омадааст, дар муайян намудани сараъзоҳои ҷумлаи роли тартиби калима калон аст, чунки дар нутқи муқаррарии забони тоҷикӣ хабар ҳамеша дар охир меояд. Мувофиқи ҳамин қоида дар ҷумлаҳои зерин калимаҳои ибораҳои якхела дар як ҳолат мубтадо ва дар ҳолати дигар хабар шудаанд: *Падарам — коргар. Коргар — падарам. В. И. Ленин — доҳии пролетариати ҷаҳон. Доҳии пролетариати ҷаҳон — В. И. Ленин. Сулҳ — орзуи мо. Орзуи мо — сулҳ. Вазифаи мо — хондан. Хондан — вазифаи мо. Бародари ман — ту. Ту — бародари ман.* Албатта, аз ҷиҳати ифодаи маъно ва маркази коммуникативонӣ он ҷумлаҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Дар нутқи мӯътадил маълумоти нав дар ҳиссаи дуюми ҷумла меояд. Дар ҷумлаҳои соддаи дутаркибаи забони тоҷикӣ таркиби мубтадо одаган факти маълум — темаро, ташкили хабар факти тоза ва муҳим — ремаро дар бар мегирад: *Ба мактаби деҳаи дурдаст (т) муаллими нав омад (р). Вай (т) муаллими суруд буд (р).* Муқоиса: *Муаллими нав (т) ба мактаби деҳаи дурдаст омад (р).* Дар забоншиносии умумӣ дар таҷзияи маъноӣ истилоҳоти **тема** ва **рема** истифода мешавад. **Тема** факти маълумро, **рема** маълумоти навро дар бар мегирад. Масалан, дар ҷумлаи *Падарат аз саёҳат кай меоянд* ба саёҳат рафтани падар маълум аст, ки он **тема** мебошад, кай омадани падар маълум нест, бинобар ин маркази ахбор, яъне **рема** ба шумор меравад. Вобаста ба ҳамин дар ҷумлаи зерин ҳам, ки ҷавоби ҷумлаи мазкур аст, холи замону хабар **рӯзи якшанбе меояд** рема мебошад: *Падарат аз саёҳат рӯзи якшанбе меоянд.*

Ин қоидаи тартиби муқаррарии калима аст. Аммо дар забон тағйир ёфтани тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумла низ дида

мешавад, ки **инверсия** ном дорад. Инверсия хусусан дар гуфту-гуё бештар вомерхӯрад. Дар назм инверсия бо тақозои вазну қофия ва барои кувват додани чихати ҳиссаи нутқ хизмат менамояд:

Шукр гӯям ҳар дарахтеро, ки бошад дубора,
Шукр гӯям ҳар ниҳолеро, ки навгонӣ диҳад.

(Лоик)

Дар насри бадеӣ ҳам барои таъкиди матлаб, риояи оҳанги гуфтор ва ҷалб намудани диққати хонанда аз ҳодисаи инверсия истифода мешавад. Ин ҳолат хангоми ба ҷои аввал, пеш аз мубтадо омадани хабар барҷастатар зоҳир мешавад. Дар ҷунин усули тасвир **рема** ба ҷои аввал меояд: *Солҳои вазнин буданд он солҳо* (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*). *Заб феъли ҳаринае дорад Исфандиёр* (Кӯҳзод, Кини Хумор).

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ муайянкунандаи сифатӣ пас аз муайяншаванда меояд ва ба он бо бандаки изофӣ алоқаманд мегардад. Аммо ҳодисаи пас аз хабар омадани муайянкунандае, ки тобеи ҳиссаи номии хабар мебошад, дида мешавад. Ҷунин муайянкунандаҳо маркази коммуникативии гуфтор — рема ба шумор мераванд: *У духтаре буд сарвақду офтобталъат* (Ҷ. Икромӣ, *Духтари оташ*).

Интонация. Интонация, оҳанги гуфтор аз унсурҳои зарурӣ ташкили ҷумла ба шумор меравад. Интонацияи ҷумлаи хабарии муқаррарӣ бо оҳанги паст оғоз ёфта, тадриҷан баланд мешавад ва дар ҳиссаи дуюми ҷумла зина ба зина паст шуда меравад. Интонацияи хотимаӣ аз анҷоми ҷумла дарак медиҳад. Дар ҷумлаҳои хабарии муътадил интонацияи хотимаӣ аз маркази ахбор (рема) будани хабар башорат медиҳад. Дар хангоми инверсия аъзои ҷумла бо оҳанги баланд ва шиддатнок талаффуз мешавад, ки задаи мантиқӣ гирифтааст: *Дар ин вақт ба кучо рафтаи мумкин аст. Наход Ҳотам ба ӯ монеъ шуда бошад!* («Садои Шарқ»).

Аъзоҳои ҷида, ҷумлаҳои пайрави ҷида ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ба воситаи интонация ва тартиби ҷойгир шудани калимаҳои ҷумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд мешаванд. Албатта, дар ин гуна мавридҳо, алаҳхусус дар алоқамандии ҷумлаҳо, воситаҳои лексикӣ, аъзоҳои умумии ҷумлаҳои содда низ ёри мерасонанд:

Мӯйсафед аз ҷояш нахест, ҷизе нагуфт, хомӯи нишаст («Садои Шарқ»). *Мардум ҷамъ шуданд, лектор ба минбар баромад* («Тоҷикистони советӣ»). *Бригадир фармуд, тракторчиён ба замини боло рафтанд, мактаббачагон ба тозакунии ҷуйбор даромаданд* («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ҷумлаҳои, ки ҳиссаҳои онҳо муносибати якхелаи шумурдоранд, интонация низ як хел давом мекунад. *Дар боғи*

онҳо олу ҳаст, себ ҳаст, анор ҳаст («Машғал»). Соли 1919 дар *Фронти Шарқӣ Фрунзе буд, Куйбышев буд, дигар ҳамсафони Ленин бо супориши ӯ омада рафтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Интонация дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак мавқеи бузург дорад. Роли интонация дар ташаккули ҷумлаи мураккаби бепайвандак ба таркиби синтаксисии ҳиссаҳои он ва муносибати маъноии онҳо низ вобаста аст. Дар ҷумлаҳои мураккабе, ки дар алоқаи ҳиссаҳои онҳо шаклҳои феълӣ ҳам иштирок менамоянд, интонация дар охири ҳиссаи якум баланд шуда, тадричан паст мегардад: *Наравем, намешавад. Гуфта бошад, ихтиёр дорад. Омада бошад, қабул мекунем* («Садои Шарқ»).

ИБОРА

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ИБОРА

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ буда, дорои хусусиятҳои махсусест, ки барои фарқ кардани вай аз воҳидҳои дигари забон имконият медиҳанд. Ин хусусиятҳоро ба тарзи зерин нишон додан мумкин аст.

1) Ибора асосан аз ду калимаи мустақил, ки ҳар кадом дорои маънои алоҳидаи лексикӣ буда, яке ба дигаре тобеъ аст, ташкил меёбад.

2) Калимаҳо дар ибора, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати маънӣ ва ҳосияти грамматикӣ алоқаманд мегарданд. Ин нуқта чунин маънӣ дорад, ки паҳлу ба паҳлу истодани калимаҳо ҳаҷз ибораро ба вуҷуд намеорад. Чунончи, аз паи ҳам истодани калимаҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача, ин, мо* танҳо мафҳумҳои алоҳидаро мефаҳмем. Гӯянда вобаста ба баёни мақсад аз байни ин калимаҳо он калимаҳоеро, ки барои бо ҳам муносибати маъноӣ кардан мувофиқанд, интихоб намуда, бо ёрии яке аз воситаҳои синтаксисии алоқаи калима, дар айни замон ба воситаи бандики изофии «и» ва алоқаи ҳамроҳӣ, онҳоро бо ҳам пайванд менамояд, ки дар натиҷа калимаҳо аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ бо ҳам вобаста шуда, мафҳуми мураккабро ифода менамоянд: *оби ҷӯй, офтоби баҳор, ин бача*. Пас, танҳо аз ҷиҳати маънӣ ва бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳои мазкур барои ташаккули онҳо чун воҳиди махсуси синтаксисӣ имконият додааст. Маҳз барои ҳамин ҳам мо дар ин маврид бо исмҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача* ва ғайра калимаҳоеро, ки барои бо онҳо алоқа кардан имконият надоранд, оварда наметавонем. Масалан, *оби офтоб, офтоби ях* ва ғайра гуфтан ҳеч мумкин нест.

3) Азбаски ибораҳо дар натиҷаи ба ҳам пайванд шудани ду ё зиёда калимаҳо ташкил меёбанд, баръакси калимаҳо, маф-

хумхон зиёдтар, яъне мафхуми мураккабро, ифода мекунанд. Масалан, *офтоб* гӯем, як мафхум, *офтоби баҳор* гӯем, мафхуми мураккаби ба ҳиссаҳо тақсимшаванда ифода мегардад.

4) Ибора хусусияти номинативӣ дорад. Ин таъриф чунин маънӣ дорад, ки ибораҳо ҳам монанди калимаҳо предметҳо, хосият ва амалиёти онҳоро номбар намуда, аммо дар хусуси онҳо ахбор намедиханд. Фарқи ибора дар ин бобат аз калима он аст, ки вай, баръакси калима, чунон ки гуфтем, на мафхуми алоҳида, балки мафхуми мураккабро ифода менамояд.

Маҷмуи ин хосиятҳо, ки бо ҳам алоқан қавӣ доранд, имконият медиҳад, ки мо ибораро чунин таъриф намоём:

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз рӯи қоида ва қонуноҳои таърихӣ забон бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафхуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, ибора номида мешавад.

Ибораҳое, ки дар натиҷаи ба як калима тобеъ шудани калимаи дигар сурат меёбанд, барои зоҳир шудани маъноҳои нав ё ҷилоҳои маъноии калимаҳо шароити мусоид муҳайё мекунанд. Ин ҳодиса дар навбати худ боиси он мешавад, ки як калима, шакли худро тағйир надода, вазифаҳои гуногуни грамматикиро адо менамояд. Дар ин маврид на танҳо шакли ибора, яъне он воситаҳое, ки калимаҳоро ба ҳам пайванд кардаанд, балки муносибати маъноии ҳар кадоме аз ҷузъҳои он низ аҳамият дорад. Барои мисол калимаи *сарсариро* мегирем. Ин калима дар ду маврид ду маъниро ифода менамояд, ки ин маъниҳо ба мавқеи истеъмоли иборагии он алоқаманд мебошанд: *сарсарӣ дидан; бачагони сарсарӣ*. Дар мисоли яқум вай ба феъли *дидан* вобаста шуда, маънои сатҳӣ, рӯякиро, дар иборан дуюм бошад, аз рӯи вобастагиаш ба исми маъноии бепарастор, галлодароро ифода кардааст: *Бештарини харидорони ӯ бачагони кӯчагарди сарсарӣ буданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Мисоли дигар. Калимаҳои *асабиёна, зоғона* ва амсоли инҳо зарф мебошанд ва дар ҷумла одатан ҳоли тарзи амал мешаванд. Аммо дар иборан изофӣ дар натиҷаи вобаста гардидан ба исми вазифаи муайянкунандаро адо намуда, хосияти предметро бо тобиши маъноии ҳоли шарҳу эзоҳ медиҳанд. Муқоисаи мисолҳои зерин шаҳодати ин даъвоиянд: *Аҳмад пичингзанона сухани Ашӯрро бурид ва илова кард* (С. Айнӣ, Аҳмади Девабанд). *Раҷаб зоғона қадаи ниҳода меомад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У мӯйлаби дамида истодаширо бо пушти нарангуштаи калонона тоб дода монд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин ҳолатро дар калимаҳои *хуб, баланд* ва монанди инҳо, ки дар вақти тобеъ шудан ба феъл бо махфуз доштани хусусияти сифатии худ вазифаи ҳоли тарзи амалро адо мекунанд, низ дидан мумкин аст.

Ҳамаи ин гуфтаҳо дар синтаксиси забони тоҷикӣ мавқеи бисёр барҷаста ва аҳамияти хеле бузург доштани ибораро собит менамоянд. Агар ба ин аз ҷумлаи забонҳои аналитикӣ ба

шумор рафтани забони тоҷикӣ зам карда шавад, қимат ва аҳамияти омӯхтани ибора, ҳамчун воҳиди махсуси синтаксиси забонамон, боз ҳам меафзояд. Ба ин маънӣ, омӯхтани хелҳои ибора, шаклҳо ва қоидаҳои ташкил ёфтани он қисми зарурӣ таълимоти грамматикиро ташкил медиҳад.

МУНОСИБАТИ ИБОРА БА КАЛИМА ВА ҶУМЛА

Дар боло вобаста ба шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ибора, баракси калима, аз ду воҳиди луғавӣ, яъне аз ду калима сохта шуда, барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби ба ҷузъҳо ҷудошаванда хизмат кардани ибора гуфта шуд. Дар қатори фарқҳои асосии ибора аз калима боз ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки дар таркиби ибора калимаҳо ҳатман алоҳида воқеъ мегарданд. Ҳамин ки онҳо бо тақозои қонунҳои забон ба ҳам якҷоя шуданд, чун қоидаи умумӣ аз ибора, яъне воҳиди синтаксисӣ, соқит шуда, ба калима, яъне воҳиди лексикӣ-морфологӣ, табдил меёбанд. Инро дар мисоли ибора ва калимаҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *оби-гул — гулоб, пораи оҳан — оҳанпора, бор-бор кардан — бор-боркунӣ, китоб хондан — китобхонӣ* ва м. инҳо.

Ибораҳои синтаксисӣ ҳамеша ба воҳидҳои лексикӣ морфологияи забон таъсир расонида, бо имкониятҳои бепоёни худ барои пайдоиши калимаҳои мураккаб ва ибораҳои фразеологӣ замина мегузоранд. Ин ҳодиса ба яке аз қонунҳои умумии таракқи забон — майли доимии вай дар бобати ҳарчи мӯъҷаз шудани тарзи ифода марбут аст.

Калимаҳое, ки аз рӯи ягон қоидаи грамматикӣ дар як ҳайат муттаҳид омадаанд, на ҳамеша ибораҳои синтаксисиро ташкил медиҳанд. Як қисми ҷунин ҳодисаҳои забонӣ ба фразеология дахлдоранд. Қисми дигарашон феълҳои таркибиро фаро мегиранд, ки дар онҳо ҳиссаи феълӣ мустақил набуда, балки ҳамчун калимаи ёридиханда воқеъ мегардад. Ҷунончи, *кор кардан, тоза кардан, баҳравар гаштан, озод шудан, тамошо кардан, роҳ рафтан* ва м. инҳо. Дар мисолҳои мазкур, ҷунон ки мебинем, дар байни ҷузъҳои таркиби феълӣ муносибати синтаксисӣ, яъне ба калима тобеъ ё вобаста будани калимаи дигар, вучуд надорад. Аз ҳамин сабаб онҳо якҷоя як вазифаи грамматикиро адо намуда, як мафҳумро ифода менамоянд.

Ибораро бо таркиб низ як чиз доништан дуруст нест: ибора танҳо дар хусуси алоқамандшавии калимаҳои мустақилмаъно баҳс мекунад. Таркиб алоқамандшавии ҳама гуна калимаҳо — пешоянду исм (*дар хона, аз хона, пеши хона, рӯи бом*), исму феълӣ ёридиханда (*дӯст доштан, ғалаба кардан*), калимаҳои ҷуфт ва такрорро (*тохту тоз, оҳиста-оҳиста*) дар бар мегирад.

Ибора ҳам, ки монанди калима хусусияти номинативӣ дорад, вазифаи коммуникативиро танҳо дар ҷумла ва ба воси-

таи он ичро мекунад. Ба ин маънӣ, вай аз замон, сиға, шахс, модалият барин категорияҳои синтаксисӣ, ки якҷоя хусусияти асосии ҷумла — хусусияти хабарӣ — предикативии онро ташкил медиҳанд, озод аст.

Далели дигар ин аст, ки як феъл метавонад: калимаҳои гуногунро тобеъ намуда, ибораҳои нав ба вучуд оварда, вобаста ба ин хусусиятҳои гуногуни лексикӣю семантикӣ зоҳир намояд. Масалан, феъли *баромадан* чунин ибораҳои феълиро ташкил медиҳад: *аз хона баромадан, аз роҳ баромадан, аз ғор баромадан, аз ҷабс баромадан, боло баромадан* ва м. ин. Табиист, ки дар чунин мавридҳо агар ҳиссаи асосии ибора — феъл дар шакли масдар дода нашавад, калимаи *баромадан* маҳз дар як ибора маҳдуд мемонад.

Аммо ин гуфтаҳо ҳангоми тадқиқ дар шакли тасрифӣ зикр кардани ибораҳои феълиро аз байн намебаранд. Сабабаш дар он аст, ки ибораҳо аслан дар таркиби ҷумла ба вучуд омада, бо вучуди хусусияти номинативӣ гирифтани имконияти худро дар бобати табиқӣ ёфтани ба шакли ибтидоӣ тамоман аз даст намениҳанд. Маҳз барои ҳамин ҳам акад. В. В. Виноградов гуфтааст: «Табиист, ки ба сиемаи шакли ибораҳои феълии *философияро омӯхтан, бо сурудҳои шуғл кардан, ба рафиқ ҳамдари шудан* ва ғайра шакли предикативии онҳо — *философияро меомӯзем, бо сурудҳои машғул мешавем* ва монанди инҳо низ дохил мешаванд, аммо ҳамчун материали потенциалӣ (билқувва, имконпазир) барои сохтани ҷумла дохил мешаванд, зеро ибора интонацияи хабарӣ надорад ва категорияҳои нисбии мубтадо, хабар ва дигар аъзоҳои ҷумла ба вай бегонаанд. Проблемаи ба ҳам пайвандшавии предикативии калимаҳо на ба назарияи ибора, балки ба таълимоти онд ба ҷумла дахл дорад¹.

Аз ин нишондоди акад. В. В. Виноградов фарқи дигари ибора аз ҷумла, яъне баръакси ҷумла аз интонацияи хабарӣ маҳрум будани ибора, равшан мегардад. Инро мо дар мисоли ҷумлаҳои унвонии ду-се калимагӣ, ки аз ибораҳои номӣ ба вучуд омадаанд, ба хубӣ муонна менамоем: *Доманаи кӯҳ, замини ҳамвори фарох, дар миёнаҳои ин ҳамвори қишлоқи И... воқеъ буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аъзоҳои ҷидди ҷумла низ ба ибора дохил намешаванд, зеро дар байни ҷузъҳои онҳо на муносибати тобеъ, балки муносибати баробарӣ, муносибати пайваст мавҷуд аст. Аз ҳамин сабаб дар ҳайати аъзоҳои ҷидди ҷумла шумораи калимаҳо, баръакси шумораи калимаҳои таркиби ибора, метавонад пай ҳам афзояд. Мисол, мубтадои ҷумлаи зерин аз дувоздаҳ исми иборат мебошад. Агар мехост, нависанда ин миқдорро боз ҳам зиёд карда метавонист. *Қасрҳо, кӯшкҳо, коҳҳо, саройҳо, қорвон-*

¹ Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. II, изд. АН СССР, Москва, 1960, стр. 11.

*саройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, ма-
нораҳо, масҷидҳо — ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида бу-
данд* (С. Айни, Куллиёт).

Калимаҳои таркиби ибора аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ аз бисёр ҷиҳат ба муносибати байни аъзоҳои ҷумла шабоҳат дошта бошанд ҳам, аммо онҳо бо хусусиятҳои махсус аз якдигар фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳои имкон медиҳанд, ки ҳар кадоме аз онҳо дар бобҳои алоҳидаи синтаксис омӯхта шаванд. Фарқҳои асосии онҳоро ба тарзи зер баён кардан мумкин аст.

1. Дар таҳлили ибора калимаҳои тобеъ на аз ҷиҳати муносибати онҳо ба ин ё он аъзои ҷумла, балки аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ аз назар гузаронида мешаванд. Мисол: *У як духтари мешчаими сафедруи ҷингиламӯи миёнақомати пуррабадане буд* (С. Айни, Гуломон). Дар таҳлили ин ҷумла аз ҷиҳати аъзоҳои ҷумла забонишunos ду аъзои ҷумла — мубтадо (*ӯ*) ва хабарро (*як духтари мешчаими сафедруи ҷингиламӯи миёнақомати пуррабадане буд*) ҷудо намуда, нишон медиҳад, ки хабари ҷумла таркибии номӣ буда, аз ҳиссаҳои номӣ ва бандаки хабарӣ ташкил ёфтааст. Аммо дар вақти аз нуктаи назари ибора таҳлил намудан *ӯ* ба тарзи ифодаи мубтадову хабар кордор нашуда, балки ҷустуҷӯ менамояд, ки ин ҷо калимаи асосӣ, тобеъкунанда ва тобеъ кадом аст, онҳо ба кадом ҳиссаҳои нутқ мансубанд, чи тавр, ба кадом восита пайванд шудаанд, муносибати маънонашон чӣ хел аст. Аз ин ҷиҳат вай дар ин ҷумла як ибора — иборани исмиро пайдо намуда, нишон медиҳад, ки ҳиссаи тобеи ибора, ки сифат буда, ба ҷузъи асосӣ бо бандаки изофӣ пайванд гардидааст, бо тобеъкунандаи худ муносибати муайянкунандагӣ дорад.

2. Аксар ҷузъҳои ибора аъзоҳои ҷудоғонаи ҷумларо ташкил менамоянд. Чунончи, дар иборани феълии *қоидаро аз худ кардан* ҳиссаи тобеъкунандаи он — *аз худ кардан* — хабар ва ҳиссаи тобеиаш — *қоидаро* пуркунанда ба шумор меравад. Бар акси ин ибораҳои низ ҳастанд, ки бо тамоми ҳаёти худ яклухт дар ифодаи яке аз аъзоҳои ҷумла хизмат мекунанд. Масалан: *Вай одами калонишаванда аст* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳкорам).

Ҷузъҳои таркиби ибора муносибати ду мафҳумро, ки муносибати маъноӣ синтаксисӣ ба шумор меравад, ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат бар акси аъзоҳои ҷумла, ки асосан ба маъноҳои умумӣ ва нисбатан мучаррад сару кор дошта, аз маъноҳои ҷузъӣ сарфи назар мекунанд, калимаҳои таркиби ибора ҷузъитарин маъноҳоро ҳам аз назар дур намекунад. Тадқиқотчи хангоми таҳлили ибора тамоми муносибатҳои маъноӣ ҷузъҳо, ҳатто ҷилоҳои маъноӣ онҳоро ҳам ба инобат мегирад. Барои тасдиқи ин маънӣ мисоли поёнро аз назар гузаронидаи кифоя аст.

Дар се иборани зерини феълӣ муносибатҳои замони ифода

гардидаанд: *дар асри бист зиндагӣ кардан, дар асри дигар зиндагӣ кардан, дар панҷ дақиқа хонда баромадан*. Дар вақти таҳлили аъзоҳои ҷумла ҷузъи ин ибораҳо ҳамчун ҳоли замон маънидод шуда, дар хусуси тафовутҳои маъноии онҳо аз ҳамдигар қариб чизе гуфта намешавад. Баръакс, дар вақти аз ҷиҳати ибора таҳлил намудани онҳо, фарқи маъноии ҳар як ибора, воситаи ифодаи онҳо бо диққат аз назар гузаронида мешавад. Масалан, гуфта мешавад, ки иборан *дар асри бист зиндагӣ кардан* вобаста ба исми *аср*, ки давраи муайянеро ифода менамояд, қисмати вақтеро ифода мекунад, ки амал дар тӯли он ба вуқӯъ пайваستاаст. Иборан *дар асри дигар зиндагӣ кардан* низ дар давраи муайян иҷро шудани амалеро ифода менамояд, аммо ин амал бо вақти дигар, яъне асри дигар алоқаманд мебошад. Дар иборан сеюм, ки исми замон бо муайянкунандаи миқдори омадааст, ибора амал ва замонро ифода кардааст, ки дар давоми он ин амал содир шудааст.

МУНОСИБАТИ СИНТАКСИСИИ ҶУЗЪҲОИ ИБОРА

Қалимаҳое, ки ба ҳаёти ибора дохил мешаванд, байни худ муносибатҳои мухталифи маъноию синтаксисӣ доранд. Ин муносибатҳоро ба тарзи умумӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

а) Муносибати муайянкунандагӣ (атрибутивӣ). Хусусияти ин гурӯҳ чунин аст, ки ҷузъҳои тобеъ сифат ва хосияти тобеъкунандаҳои худро ҳамаҷониба шарҳу эзоҳ дода, муайян менамоянд: *гули сурх, насими баҳор, нони Самарқанд, каллаи афлотунӣ, китфи рустамона* ва м. инҳо.

б) Муносибати пуркунандагӣ (объектӣ). Ин муносибат дар хусуси муносибати амали феълӣ ба мафъул — объекти ҷумла баҳс мекунад: *ба дарс даромадан, муаллимро дидан, китоб хондан, ба модар гуфтан* ва ғайра.

в) Муносибати ҳолий. Доираи ин муносибат васеътар буда, маъноҳои бештареро фаро мегирад. Чунончи, замон (дар баҳор шукуфтан, баъди як сол омадан), макон (ба мактаб рафтани, аз синф баромадан, дар курорт вохӯрдан), сабаб (аз хурсандӣ хандидан, аз шамол афтидан, бинобар касали наомадан), мақсад (барои хондан рафтани, қасдан наомадан) ва м. ин.

Ин муносибатҳо гоҳо ба тарзи омехта низ воқеъ мегардад. Масалан, муносибатҳои муайянкунандагӣ-ҳолий (*фаръеди мастона, шӯхҳои шӯрапуштона, саёҳати Фаргона, мулоҳизаи бисёр, суҳанҳои пай дар пай*), муайянкунандагӣ-пуркунандагӣ (*тағъири либос, дидани бародар, хондани китоб*), пуркунандагӣ-ҳолий (*дар портфель нигоҳ доштан, дар пиёла гузоштан*) ва м. ин.

Маъноҳои иловагӣ дар ҷумла намоён мешаванд. Масалан, иборан *андешаи додарамро* мегирем, ки дар ҷумла ба зами маънои муайянкунандагӣ муносибати объектиро низ ифо-

да менамојд. Инро дар қиёси ду чумлаи зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Андешаи додарам дуруст баромад; Аммо агар андешаи додарам Мухтор намебуд, эҳтимол, ман бо вуҷуди ин ҳама мамониатҳо мегурехтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Муносибати маъноии ибора на танҳо ба мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои нутқ, балки ба маъноии лексикӣ чи ҷузъи асосӣ ва чи ҷузъи тобеъ низ алоқаманд аст. Чунончи, дар ибораҳои *бо падар гап задан, бо шавқ гап задан* ҷузъи тобеъкунандаи ибора — феъл як хел бошад ҳам, аз сабаби фарқ кардани исмҳои ҷузъи тобеъ аз ҷиҳати маъно, ибораҳо муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода кардаанд — дар иборай якум муносибати пуркунандагӣ, дар дуум муносибати ҳолӣ ифода ёфтааст.

Аз ҳамин ҷост, ки дар баъзе ибораҳо, сарфи назар аз гуногунии хели онҳо калимаҳои асосӣ, тобеъкунанда ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ дошта бошанд ҳам, бо ҳам умумияти маъноӣ зоҳир менамојнд: *падарро дидан — дидани падар, бо рафиқон вохӯрдан — вохӯрӣ бо рафиқон*.

Ин ҷо калимаҳои тобеъкунандаи ибораҳои номӣ, ки аслан феъланд, хусусияти феълӣ худро барҳам наодоанд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳо муносибати объектиро ифода менамојнд. Ин маънӣ аз он ҷо бармеояд, ки онҳо дар ибораҳои феълӣ низ чунон маънӣ доранд. Дар ибораҳои номӣ бошад, муносибати пуркунандагӣ бо роҳи фаро гирифтани тобиши муайянкунӣ ифода гардидааст.

ХЕЛҲОИ АЛОҚАИ СИНТАКСИҶ ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ИБОРА

Чунон ки дар боло гуфта шуд, калимаҳои таркибии ибора ва чумла байни худ алоқаи грамматикӣ доранд. Алоқаи байни калимаҳо дар таркиби ибора алоқаи тобеъ ба шумор меравад. Ин алоқаи тобеъ се хел мешавад: *изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ*. Интиҳоби яке аз хелҳои алоқа ба табиати морфологияи калимаҳои таркиби ибора — чи калимаи асосӣ ва чи калимаи тобеъ — марбут аст.

Алоқаи тобеъ дар забони тоҷикӣ бо ёрии воситаҳои зерини грамматикӣ сурат меёбад.

1. Ба воситаи бандаки изофӣ, ки махсуси алоқан изофӣ буда, барои ташкили ибораҳои номии изофӣ хизмат мекунад: *девори баланд, барги сабз, идораи колхоз, мани бечора, офтоби пешин, хонаи мо*.

2. Ба воситаи пешояндҳо, ки асосан дар сохтани ибораҳои феълӣ иштирок мекунад: *ба кор рафтан, дар ҳавлӣ истодан, дар тирамоҳ пухтан, аз пагоҳ то бегоҳ нишастан* ва ғайра. Баъзе пешояндҳо — чи асли ва чи таркибӣ — барои сохтани ибораҳои номӣ низ хизмат мекунад: *ғулғула дар шаҳр, вохӯрӣ*

дар курорт, мулоҳизаҳо роҷеъ ба исм, баёнот дар бораи сулҳ, мулоқот бо Айнӣ ва амсоли инҳо.

3. Ба воситаи пасояндҳо: а) бо пасоянди «-ро», ки асосан барои сохтани ибораҳои феъли хизмат мекунад: *шаҳрро тамошо кардан, модарро истиқбол намудан, боғро давр задан* ва дигарҳо.

Пасоянди «-ро» гоҳо дар ташкили ибораҳои номӣ низ истифода мешавад. Дар ибораҳои номӣ вай синоними изофат буда, мисли муродифи худ, мансубиятро нишон медиҳад. Фақат фарқ дар ин ҷост, ки дар ибораҳои номӣ бо «-ро» сурат ёфтаанд, ҷузъи тобеъ — муайянқунанда қабл аз муайяншаванда воқеъ мешавад: *Темурмаликро ақида — ақидаи Темурмалик, занро ном — номи зан* ва амсоли инҳо: *Темурмаликро ақида ин буд, ки зану фарзанди хӯдаш ҳам дар қатори чандин ҳазор зану фарзанди ҳамватанонаш дар қатли оми чингизӣ талаф шуда рафтаанд* (С. Айнӣ). *Иброҳимҷонро даст ба ногаҳ ларзид* (Ф. Муҳаммадиев).

б) бо пасояндҳои **барин, боз** ва ғ.: *тир барин рафтан, дер боз маҳрум мондан, чанд вақт боз мунтазир будан.*

Бандаки изофӣ ва баъзе аз пешояндҳо дар ташкили ибораҳои ҳаммаъно гоҳо ба тарзи мувозӣ истифода мешаванд. Ин ҳам лангоми ба ибораҳои номӣ табдил ёфтани ибораҳои феъли бештар ба назар мерасад, ки дар натиҷа вазифаи грамматикӣ бандаки изофӣ низ вусъат ёфтааст: *муаллимро дидан — дидани муаллим, боғро сайр кардан — сайри боғ, сафари Бухоро — ба Бухоро сафар кардан.*

ҚОИДАИ ТАШКИЛИ ИБОРА

Дар боло гуфта шуд, ки ибора аз ду калима, ки яке асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст, ташкил меёбад. Аммо ба ҳам пайвандшавии калимаҳо дар ибора тасодуфан воқеъ нашуда, аз рӯи қоидаҳои маҳсус, ки навъҳои гуногуни таъсири ҳамдигарии вазифаи синтаксисӣ ва маъноӣ лексикӣ калимаро инъикос менамоянд, ба амал меояд.

Дар ташкили ибора, сурат ёфтани тарҳи он, пеш аз ҳама мансубияти калимаи асосӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ аҳамияти халқунанда дорад. Дараҷа ва имконияти алоқаи калимаҳо дар ибора маҳз ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ ба кадом ғуруҳи лексикӣ морфологӣ тааллуқ дорад. Агар аз ин нуқтаи назар тарҳи ибораҳои забони тоҷикӣ аз назар гузаронида шавад, маълум мегардад, ки онҳо таърихан аз рӯи имкониятҳои тафсилӣ ҳиссаҳои мустақили нутқ сурат ёфтаанд. Масалан, исм дар забони тоҷикӣ одатан бо сифат, сифати феъли, шумора ва ҷонишин тафсил меёбад. Чи бо ёрии сифати алоқаи синтаксисӣ ва чи бе онҳо алоқаманд шудани ҷонишин ва исм бо феъл маҳсули ибораҳои феълист.

Хар як калимае, ки маънои мустақил дорад, аксаран ба

шарху эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷманд аст. Аз ҳамин ҷост, ки вай бо калимаи тобен худ алоқа баста, тарху қолаби ибораҳои мухталифро сурат медиҳад: *хонаи мо, хонаи нав, хонаи хуб, хонаи чуби* ва амсоли инҳо.

Агар ба калимаи асосии ибора дар як вақт чанд калима тобеъ шуда ояд, қолаби ибораҳои ранги мураккаб мегирад. Чунончи, *ҳикояҳои ман* — иборани содда — *ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд* — иборани мураккаб аст: *Ошноӣ бо аскарони сурх, ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд ва хубиҳои мактаби нав* як қадар фикри *Солеҳро кушод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). (Дар ин хусус дар поён муфассалтар суҳан хоҳад рафт).

Бо калимаҳои дигар пайванд гардида, ибора сохтани калимаҳои мустақилмаъно аз ҷиҳати ҳаҷм ва имконият дар ҳаман ҳиссаҳои нутқ як хел нест. Дар забони тоҷикӣ исм ва сифат дар ин бобат дорои имконияти бештаре мебошанд. Онҳо дар таркиби ибора маъниҳои ниҳони худро барҷаста зоҳир намуда, дар такмили доимии забонамон шаронт ва имкониятҳои бузург фароҳам овардаанд.

Дар такмили ибораҳои номии исмӣ, инкишофи сохту маънои онҳо сифат ва сифати феълӣ роли калон бозидаанд. Сифат ҳам дар шакли содда ва ҳам дар шакли сохтаву мураккаб ҷузъи тобеъкунандаи худ — исро ҳартарафа тавзеҳ намуда, бо ин ба сифати феълӣ, ки дар бисёр бобатҳо бо вай ҳамвазифа мебошад, таъсир расондааст. Дар айни замон суҳан дар бораи ихтисор ва ихчам шуда ба сифат наздик гаштани сифатҳои феълӣ меравад, ки дар натиҷа сохту маънои ибораҳои номӣ такмил ёфтааст.

Ибораҳои сифати феълӣ, ки ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда шабоҳат доранд, аз ҷиҳати доро будан ба баъзе хусусиятҳои феълӣ дар ибтидои ташкили сохти мураккаби худ пуркунанда ва ҳолҳои гуногунро ба худ тобеъ карда бошанд ҳам, дар давраҳои минбаъда бо тақозои майли мӯъҷазшавии забон дар баъзе ибораҳои дараҷа ба дараҷа ихтисор шуда, як қолаби махсуси ибораҳои номиро ба вучуд овардаанд. Ихтисоршавии ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ ба тарзи зерин воқеъ мешавад.

1) Сифати феълӣ, ки дар дохили иборани исмӣ аслан ҷузъи тобеъ буда, дар ибораҳои мураккаб ба худ ҷузъи тобеъ гирифтааст, меафтад. Дар натиҷа тамоми калимаҳои ибора ба калимаи тобеъкунандаи он нигарон шуда, якҷоя мафҳуми мураккаби яклухтро ифода мекунад. Масалан: *суфаи дар таги сада, дудкаи аз хишт... ..дар суфаи таги сада модаркалонам монанди ҳамеша танҳо нишаста ҷарх мересид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сахтии зарбаро аз ҳамин ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки дидкаи аз хишти пухта аз миёнаш шикаста парида рафтааст* (С. Айни, Куллиёт).

Дар мисолҳои поён ибораҳои қаровулхонаи назди анбор, *бодҳои дар шитоб* низ ба ҳамин қонда дохил мешаванд: *Қо-*

мандир моро ба хоначаи назди казарма даровард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо)... Ҳамсафар бо бодҳои... дар шитоб (М. Фарҳат, Мавҷҳо).

Эзоҳ. Ин ҳодиса дар забони мо нав нест. Мо онро дар осори классикони адабиётмон низ дучор мекунем. Масалан:

*Агарчи оби гул пок асту хушбӯй
Набошад таширо чун оби дар ҷӯй.*

(Фаҳриддини Ғургони)

Дар давраҳои минбаъдаи тараққиҳои забони адаби ин тарзи иборасозӣ дар забонамон хеле инкишоф ёфтааст.

2. Исмҳои ибора ё таркибҳои он, ки аз пешоянду пасоянд иборатанд, бо гирифтани суффикс ба сифатҳои табдил меёбанд. Дар баъзе ҳолатҳо дар ин маврид аз қолаби ибораҳои исм бо сифати феълӣ сохта шудааст. Чунончи, *ҷӯйҳои сари роҳи* — *ҷӯйҳои дар сари роҳ буда*, *қасони пасидарвозагӣ* — *қасони дар паси дарвоза будагӣ*, *аробаҳои сари роҳи* — *аробаҳои дар сари роҳ буда*, *зани фаранҷидор* — *зани фаранҷӣ дошта* ва м. ин: *Ҷӯйҳои сари роҳи ҳам дамида баромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Ман як бори дигар тақ-тақ кардам, лекин ин бор аз бори аввал насттар ва ба дараҷае, ки қасони пасидарвозагӣ мешунданд* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Аз роҳрав як зани фаранҷидор... бо рӯи кушода даромада омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ривочи тарҳу қолиб ва мундариҷаи ибораҳои номии исмӣ махсусан таъсири ибораҳои феълӣ калон аст. Дар забонамон бисёр ибораҳои исмӣ воমেҳуранд, ки бо вучуди ғайри феъл будани калимаи тобеъкунандашон дар ифодаи муносибати грамматикӣ бо ибораҳои феълӣ баробар меоянд ё худ маъниҳои ба онҳо наздикро дар бар мегиранд. Ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз муносибати яқхелаи маъноӣ бо ибораҳои феълӣ, ба гурӯҳи ибораҳои феълӣ дохил намешаванд, зеро ҷузъи тобеъкунандаи онҳо феъл нест, балки масдар ё исми амал аст, ки аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ бо феъл мутобиқат дорад.

Исм ва масдари тобеъкунандаи ибораҳои гурӯҳи мазкур бо феълҳои содда ва феълҳои таркибии номии гуногун алоқаманд буда, онҳоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) Исм ва масдар ҳое, ки ба феълҳои гузаранда нисбат доранд. Ин хусусият ба калимаҳои мазкур имконияти медиҳад, ки пурқунандаҳоеро, ки тобиши муайянқунандагӣ доранд, тобеъ наоянд. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки онҳо на ба воситаи пасоянди **-ро** ё бо роҳи алоқии ҳамроҳӣ, балки бо бандаки изофӣ, ки махсуси ибораҳои номист, сурат меёбанд. Аз ҳамин сабаб тафовути ин ибораҳо бештар дар шакл — қолиби онҳо зоҳир мегардад. Чунончи: *китобро хондан* — *хондани китоб*, *хатро хондан* — *хондани хат*, *шаклро*

тағбир додан — тағбири шакл, қарзро адо кардан — адои қарз ва амсоли инҳо.

Ҳиссаи тобеъкунанда дар ин қабил ибораҳо се хел мешаванд:

а) масдар: *хондани китоб, дида баромадани шаҳр;*

б) исму масдар: *кор фармудани луғатҳо, манъ намудани шоҳзодагон ва м. ин: Аз ин гувоҳии Бобур мағлум мешавад, ки Навоӣ дар кор фармудани луғатҳои туркӣ ва забони зиндаи ўзбекии замони худ дур нарафта будааст (С. Айнӣ, Куллиёт). У нуфуз ва эътибори ба дарбор доштаи худро барои манъ намудани шоҳзодагони теури аз ҷанғҳои хунрезонаи байнихӯдӣ... сарф менамуд (С. Айнӣ, Куллиёт);*

в) исм: *ривоҷи забон.* Ин ҳол бештар бо исмҳои рӯй медиҳад, ки худ исми амал буда, бе масдар ҳам процесси амалро ифода мекунад. Ибораҳои исми *таслими Наршах, мудофияи ватан, ташаккули Ғазнавиён* дар мисолҳои поён ба ҳамин қонда мансубанд. *Баъд аз таслими Наршах ва кушта шудани бисёре аз сафедҷомагон, исъёни Суғди Самарқанд фуру нишонда шуд (С. Айнӣ, Куллиёт). У дар бораи мудофияи ватан шеърҳои ҳаяҷоновар ва ғайратбахш дорад (С. Айнӣ, Куллиёт). ...Дар вақти процесси инқирози Сомониён ва ташаккули Ғазнавиён... якчандсола вуқуи фосила табиист (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Ибораҳои, ки ҷузъи тобеъкунандашон исм ва исму масдар аст, дар шакли мувозӣ истифода мешаванд. Инро дар мисоли ибораҳои *табдили хонадон* ва *табдил ёфтани хонадони* ҷумлаҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Ин исъён дар соли 750 (132 ҳиҷрӣ) бо табдил ёфтани хонадони хилофат аз Умавиён ба Аббосиён фуру нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). Аммо ин табдили хонадон на танҳо ба оммаи халқ, ҳатто ба сардори исъён — Абӯмуслим ҳам фоидае нарасонд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

2. Исмҳои, ки ба феълҳои мондаи ибораҳои феълӣ нисбат доранд. Ин исмҳои ҳол ва пуркунандаҳои бавоситаро бо тобиши муайянкунандагӣ тобеъ менамоянд. Аммо фарқ дар он аст, ки ин ҳол ва пуркунанда на бо пешояндҳо, балки ба воситаи бандакӣ изофӣ ба ҷузъи асосии ибора тобеъ мешаванд. Аз ин ҷост, ки бандакӣ изофӣ дар чунин ибораҳо ба вазифаи пешояндҳои гуногун воқеъ мешавад.

а) Ба вазифаи пешоянди **ба**: *Ҳама хурсандона мунтазири фармоишоти устод шуда гӯшу чашмро ба ӯ дӯхтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Қасоне, ки сафари Ҳиндустон кардани ўро инкор мекунад, ба ҳамин ҳодиса такъя кардаанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Сабр кун, шояд ту мӯҳтоҷи ёрмандӣ боӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

б) Ба вазифаи пешоянди **бо**: *Дар саҳни ҳавлиҳои поён... як тӯда бачагони хурдсол машғули бозӣ буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вақте ки мо саргарми сайри боғ будем, устод*

ҳам ба тарафи боғ майл намуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Темур... дар ин қасру боғҳо машғули кайфу сафо мегардид* (Р. Хошим, Хайкали бузурги назм).

Дар ибораҳои номие, ки исми тобеъкунандаи онҳо аз ҷиҳати пайдоиш бо ибораҳои феълӣ алоқаманд аст, ду тарзи ифодаи дида мешавад.

а) Исмҳо, мисли он ки дар ибораҳои номист, бо унсурҳои тобеъкунандаи худ танҳо бо бандакӣ изофӣ пайванд мешаванд, яъне пешоянд ва пасояндҳо, ки хоси ибораҳои феълианд, дигар қор фармуда намешаванд: *ба Ҳиндустон сафар кардан — сафари Ҳиндустон, мамлакатро тарк кардан — тарки мамлакат ва ғ.*

б) Баъзе аз чунин исмҳо дар баробари бандакӣ изофӣ пешояндҳо низ доранд: *ошхӯрии аз хона, ҷанги бо ғайримусулмонҳо: Қорӣ-Исмаил... ҷиммат ва ғайраташиро бо ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф кард* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). ...дар вақти *ҷанги бо ғайримусулмонон асир афтода буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Аён аст, ки иборати **ошхӯрии аз хонаи қарздорон** дар ҷумлаи якум аз рӯи таърихи пайдоиш бо иборати феълии **аз хонаи қарздорон ош хӯрдан** алоқа дорад. Азбаски феъли таркибии иборати феълӣ — **ош хӯрдан** дар иборати номӣ ба ҳам муттаҳид шуда, исми амал сохтааст, объекти иборати феълӣ ҳам бидуни таъбири шакл — яъне бо пешоянди худ боз ба ҳамон исм нигаронида шудааст. Исми иборати номӣ бошад, дар шароити нави алоқа, аз рӯи табиати иборати номӣ талаб кардааст, ки калимаҳои ба он тобеъшаванда бо ёрии асоситарин воситаи ташкилкунандаи ибораҳои номӣ — бандакӣ изофӣ сурат ёбанд.

Дар мисоли дуюм ҳам айни ҳамин ҳодиса дида мешавад: *ҷанги бо ғайримусулмонон — бо ғайримусулмонҳо ҷанг кардан.*

Аз ин параллелҳои синтаксисӣ ҳоло навъи дуюм беш аз пеш ранги умумӣ гирифта истодааст.

ХЕЛҲОИ ИБОРА

Тақсими ибора ба гурӯҳҳо, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ, тобеъкунандаи он ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад. Тарзи пайвандшавӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷузъҳои ибора, ки аз зарурати тафсир ёфтани калимаи асосӣ ба миён меояд, дар муайян кардани хелҳои ибора чун омилҳои иловагӣ ба назар гирифта мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, аз рӯи шакл, яъне воситаҳои грамматикӣ, тасниф намудани ибораҳо чандон ба матлаб мувофиқ нест.

Ин иддоро дар асоси чунин далелҳои оддӣ собит намудан мумкин аст. Дар забони тоҷикӣ, инчунин дар забони форсӣ ҳам, дар ибораҳои номии исм бо сифат ҳодисаҳои ҳастанд, ки

дар ду шакл — ҳам бо изофат ва ҳам бе ин сурат ёфтани ибораҳо имконнопазир мебошад. Масалан: *бештарини иштироккунандагон* — **бештарин иштироккунандагон**. Айни ҳамин ҳодисаро дар ибораҳои феълӣ ҳам дидан мумкин аст: *мактаб рафта* — **ба мактаб рафтан**. Ё гирем пасоянди «ро»-ро, ки ғайр аз вазифаи асосии худ — ташкили пуркунандаи бевоситаи суратефта — ба вазифаи пешоянд ва бандани изофӣ омада, дар сохтани ибораҳои феълӣ ва номӣ хизмат мекунад: *маро ҳикоят кардан*: *Маро рӯзе ҳикоят кард бобо* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб); *маро муи сар*: *...фармуд, ки маро даррав муи сар тарошонанд ва либоси тоза пушонанд* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Табиист, ки ибораҳои гурӯҳи мазкур ва ба онҳо монандро аз руи шакли ифода — бандани изофӣ, пасоянд ва пешояндҳо, инчунин алоқаи ҳамроҳӣ ба гурӯҳҳо тақсим намудан тақдир бамаврид ва дар таснифот мубҳамӣ ба миён меорад. Ҳол он ки аз руи калимаи тобеъкунандаи ибора ба гурӯҳҳо чудо намудан ин нуқсонро рафъ намуда, бо таълимоти ибора, ки дар он ба ҳам пайвандшавии калимаҳо ҳамчун воҳиди номинативӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, комилан мувофиқ меояд.

Пас, вобаста ба калимаи асосӣ ва тобеъкунанда ба ҳелҳо тақсим намудани ибора ягона назарияи дуруст аст. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои зерин чудо мешаванд.

ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Дар забони мо доираи бо исми пайванд шуда, ибора сохтани ҳиссаҳои мустақили нутқ хеле васеъ аст. Вай аз ҳама бештар бо сифатҳо пайванд мегардад. Зотан сифат ҳам барои он ба вучуд омадааст, ки ҳосият ва аломати предметҳоро тавзеҳ намояд. Аз ин нуқтаи назар сифат ҳамеша тобеи исми буда, дар ибораи исмӣ, ҳамчун ҷузъи тобеъ, аломат ва ҳосиятеро нишон медиҳад, ки ҷузъи асосии ибора — исми дорои он аст: *ҳавои соф, барги сабз, баҳори дилфиреб, холи сиёҳ* ва ғ. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои номие, ки бо роҳи алоқаманд гаштани исми бо исми сурат меёбанд, низ зиёда истифода мешаванд.

Дар сурати ҷузъи тобеъ шуда омадани исмиҳо ифодаи муносибати муайянкунандагии ибора васеътар гашта, вай ба зами аломати предмет чандин муносибатҳои дигари грамматикӣ, аз ҷумла муносибати замонӣ (*абри баҳор*), маконӣ (*сабҳати Москва*), муносибати субъектӣ (*омузиши Қодир*), муносибати объектӣ (*тағбири ақида*), муносибати ҷузъ ба кулл (*донаҳои ашк*) ва амсоли инҳоро низ ифода мекунад.

Дар ҳамаи ин мисолҳо ҷузъҳои тобеъ хусусияти исми худро нигоҳ доштаанд. Ҷиҳати атрибутивӣ бошанд, аз моҳияти дохилии алоқаи изофӣ ба амал омадааст, ки дар он як калима бинобар дорӣ будан ба ҳосияти муайяншавӣ, молик

будан ба сифат ва аломате, шарху тафсири калимаи дигар — калимаи муайянкунандаро талаб кардааст. Масалан, дар ибораи *абри баҳор* калимаи баҳор, ки исми замон мебошад, ба рои ифодаи муносибати замони хизмат кардааст, яъне вай чузъи тобеъкунандаи худро аз ҷиҳати замон муайян намудааст. Ё ки дар ибораи *фишори мустамликадорон* калимаи *мустамликадорон* субъекти амалро ифода намояд ҳам, мавҷудияти муносибати атрибутивӣ-муайянкунандагии байни чузъҳо равшан намоён аст: амал ба мустамликадорон мансуб мебошад. Аз ҳамин ҷост, ки дар ибораҳои гуруҳи мазкур баробари ҷиҳати муайянкунандагӣ ҷиҳатҳои ҳоли ва фоилӣ-субъектии онҳо низ маънидод карда мешавад.

Ғайр аз ин шумора, ҷонишин, сифати феълӣ, масдар низ ба исм тобеъ шуда, ибораи исмӣ месозанд.

Ибораҳои исмӣ аз ҷиҳати истифодаи воситаҳои грамматикӣ ҳам мавқеи аввалиндарачаро ишғол менамоянд. Аммо қор фармуда шудани онҳо дар ҳамаи ибораҳои исмӣ як хел нест. Масалан, агар дар ибораҳои исм + сифат танҳо бандаки изофӣ ва алоқаи ҳамроҳӣ ба қор бурда шавад (либоси тобистонӣ, дуруза хӯрок), пас, дар ибораҳои исм + исм ҳам бандаки изофӣ (соати тилло, оби чашм), ҳам пешоянд (қорнамоӣ дар киштӣ, вохӯрӣ бо артистон), ҳам пасоянд (Фирӯза барин занҳо, Собирро хоб) истеъмол меёбад. Аз рӯи ҳамаи ин гуфтаҳо ибораҳои исмӣ чи аз рӯи чузъҳои тобеъ ва чи аз ҷиҳати воситаҳои ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. **Исм + сифат.** а) **Бо бандаки изофӣ:** гули сурх, муҳаббати фарҳодӣ, оби соф, ҷӯраи ҷоноҷон, бели оҳанин, косаи мисин, қоғази равшанин, сари афлотунӣ, столи хатнависӣ, чашмҳои бодомӣ, даҳлезии ҳафтболор, маҷлиси дӯстона, маҷлиси ғайрирасмӣ, зинаи ҷандинпоғундадор, суханҳои марворидмонанд, лабари даҳшатасар, ҳаяҷони тӯфонмонанд, ҳазлҳои намакин.

Дар ибораи исмӣ сифатҳои дараҷаи олии пеш аз исм омада бошанд, бо чузъи тобеъкунандаи худ ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам бе он пайванд мешаванд: *Замони Саъдӣ яке аз пурошӯбтарин ва серфоҷиатарини замонҳои гузашта аст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Яке аз бузургтарин, пурқувваттарин ва дарозумртарини ин гуна ҳукуматҳои ҳукумати Сомониён буд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Боғи мо яке аз ободтарин ва хуррамтарин боғҳои он маҳал буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Исм гоҳо бо аломати «е» воқеъ мешавад, ки дар ин ҳол сифати тобеъ бевосита баъди он меояд. Ин ҳодиса баръақси анъана дар забони имрӯзаи адабӣ қамтар дучор мешавад: *Абӯ-алӣ бо ҳолате бадтар аз марг... худро ба Абевад расонд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Ба умеди ҷизе хӯрдани ёфтан пештар рафт* (С. Айни, Ятим). *У ба даште дуртар аз қаравулхона гови худро ба чаро бурда буд* (С. Айни, Ятим). *Аз шавҳари якумаш писаре ба ман баробар дошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии

мо). Акнун усто Оқилро гӯё бо он **шахсе роҳгумкарда муқоиса мекунад** (журн. «Шарки Сурх»).

*Набошад орзуе хубу хуштар аз дунё,
Ба гайри дидаи бино барои нобино.*

(А. Дехотӣ)

б) Бо роҳи алоқаи камроҳӣ: *бечора Одина, сад гуна кор-ҳо, мискин харак, пора-пора чағбут, як соата ҷанг, имруза бу-рон, якчандмоҳа фосила. Дар натиҷаи яксоата ҷанг ба бисёр кам босмачиен гурехта халос шудан насиб шуд* (С. Айнӣ, Ятим). *Дар натиҷаи имрӯза бӯрон... дар дашт ҳеҷ ҷонзоде ба назар наменамуд* (С. Айнӣ, Ятим). *Аз ҷоҳои даридаи ҷомаҳишон пора-пора чағбут баромада меистод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

2. **Исм + исм.** а) Бо бандаки изофӣ: *соати тилло, даф-тари, талаба, оби ҷашм, шоҳи бодом, сафари Кӯлсб, таслими шаҳр, орзуи саводомӯзӣ, забони араб, муҳтоҷи навозиши, аш-ки олам, дарёи Оҳангарон, хонаи Каримино, тамошои шаҳр, тӯшаи роҳ, ҷомакӯҳнаи алоча, андешаи модарам, тайёрии са-фар, олами сиёсат, саёҳати Ҳиндустон, муғолиаи китоб, муло-қоти Горький, хуриши паррандагон, ориши боғ, хурсандии дӯстон, вазниши бор, дӯстдориши китоб, гуруснагии роҳ.*

Дар забони тоҷикӣ қолиби ибораҳои исму исме низ маъ-мул аст, ки ба воситаи бандаки изофӣ аз такрори айнан як ка-лима сохта мешавад. Исмҳои таркиби чунин ибораҳо номи ҷин-си инсон (мард, зан) ё сифатҳои исмгардида мебошанд, ки хо-сият ва хислатҳои шахсро (далерӣ, паҳлавонӣ ва ғ.) ифода ме-кунанд: *зани занон, марди мардон, далери далерон, паҳлаво-ни паҳлавонон.* Дар байни ҷузъҳои ин қабил ибораҳо муноси-бати ҷудой мавҷуд буда, ҳиссан тобеъ тобеъкунандаи худро аз он ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ки вай беҳтарини ҳамҷинсонии худ ме-бошад: *Инак, дар майдони машқи сарбозон Ёдхишетаки паҳ-лавони паҳлавонон ва Виркани ҷӯяндаи ин номи фоҳира аз ду ҷониб баромаданд* (С. Улуғзода, Ривояти сугдӣ).

б) Бо пешоянд. Бо пешоянд омада бо ҳам пайванд гар-дидани исмҳо дар сайри таърихӣ тақомулоти забони адабии тоҷик ҳодисаи дертар буда, бо таъсири ибораҳои феълий ба амал омадааст. Дар ин бобат махсусан таъсири он ибораҳои номӣ, ки ҷузъи тобеашон сифати феълии дорон пуркунанда ва ҳолҳои тобеъ мебошад, калон аст.

Бо пешоянди **аз:** *халосӣ аз марг, шикоят аз пирӣ, як қисм аз шарикдарсон: Агар мо шеърҳои Рӯдакиро аз рӯи мав-зӯъ ва мундариҷа тақсим намоем, тақрибан ба тарзи зерин мешавад: ҷӯшу хурӯши ҷавонӣ,... шикоят аз пири ва афтодагии худ...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо пешоянди **ба:** *Аз муруҷиат ба ягон идора ва мадад-пурсӣ дар бобати дохил шудан ба интернат шарҳ медиҳанд*

(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сулҳ, албатта, пештар аз ҳуҷуми Чингиз ба Осийи Миёна барпо шудааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хизмати содиқона ба халқу Ватан... ин таронасарони ишқу озодиро ба қуллаҳои шаъну шараф бардоштааст* (Н. Маъсумӣ, Суханҳои вирди забон).

Бо пешоянди **бо**: *шиносии ман бо Горький хеле дер ба ҳам расид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Оббозии бо собун дар ҳузури худи тӯта Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар зиндагӣ, дар муомила бо мардумон хоксор ва содда буд* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Бо пешоянди **дар**: *Корнамоӣ дар коинот, қаҳрамонӣ ва ҷасорате, ки рафиқон П. И. Беляев ва Н. А. Леонов зоҳир намуданд, дили одамони советиро бо ҳисси шодию хурсандӣ ва ифтихор пур мекунад* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бо пешоянди **бар**: *Зафар бар Ёдхишетақ ӯро паҳлавони лашкари подшоҳ хоҳад кард* (С. Улуғзода, Ривояти сугдӣ).

Пешоянди **бар** дар сохтани ибораҳои номӣ бо калимаҳои зидди, муқобили дар шакли таркибӣ низ ба кор бурда мешавад: *Онҳоро ба отрядчиён бурда дода, фахр мекардем, ки дар мубориза бар зидди босмачиён ба калонсолон мадад мерасонем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо изофат ва пешояндҳои аслий (аз, то, бо), пешояндҳои номӣ (назди, таги, пеши) ва пешояндҳои таркибӣ (онд ба, доир ба, дар бораи, дар ҳусуси, баъд аз, пас аз, пеш аз ва ғ.). *Тазкиранависон меғӯянд, ки Фирдавсӣ барои додҳои аз залама, дар ҳусуси андози хироҷ аз Тӯс ба Ғазнин рафт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо намунае аз айёми бачағиҷояш ва ҳаёти то дарбориаш дида намешавад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Масофаи то ҳаёт аз хонаи деҳагии мо як чақрим ҳам намеомад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯпкоритозӣ ва шикори бо шохин, бедонабозиро ҳам дуст медошт. Боре яке аз китобҳои оид ба мантиқи Абӯалӣ Синно ба Шероз расид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин ривоят росттарин нақлҳои оид ба Рӯдакӣ ва Рӯдак мебошад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Беҳтарини ровиҳои дар бораи Фирдавсӣ Низомии Арузии Самарқандист* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Устод Рӯдакӣ, Муроди Бухорой, Дақиқӣ ва дигарҳо... сардафтари адабиёти баъд аз исломи форс-тоҷик ба шумор мераванд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *С. Айнӣ дар тамоми муддати зиндагии пас аз революционии худ, тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати тамом хондааст* (Р. Ҳошим, Айнӣ ва адабиёти рус). *Иброҳимбекро дар сари дастаи дуздони пеш аз инқилоб нишон додан дуруст нест* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ман дар мамлакат расм ниҳодаам, ки кӯчагардони баъд аз хуфтани бикушанд* (С. Улуғзода, Ривояти сугдӣ).

Пешояндҳои мисли, монанди, чун, ҳамчун ва синонимҳои онҳо низ ду исро ба ҳам пайванд намуда, ибораҳои исмӣ

месозанд, ки муносибати киёсиро бо тобиши муайянкунандагӣ ифода мекунанд: **монанди Рустам пахлавонон, рӯи чун моҳ, мисли Қамол шоирон**. Ҳиссаи асосии ибора гоҳо бо артикли **-е** низ воқеъ мегардад. Дар ин ҳол хусусияти номуайянии исм равшан зоҳир шуда, таркиби пешоянди чигунагии онро таъин менамояд: **чӯбдасте монанди ҳалқачӯб, давлатманде чун Қуфарн, ҷавонмарде чун Виркан: Ҳайф аст, ки ҷавонмарде чун Виркан кушта шавад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Баъзе исмҳо, хусусан исмҳои хос бо исмҳои ҷинс, бо таркиби пешояндии **ба номи** ва пасояндии **номи** бо ҳам пайванд мегарданд. Аз инҳо таркиби **ба номи** ҳам пеш аз ҷузъи тобеъ ва ҳам пас аз он баробар истеъмоли мешавад. *Дар ин бора муқаддима гӯён як маҷмӯа ба номи «Намунаи адабиети тоҷик» нашр карданӣ шуда, ҷамъ ва тартибашро ба фақир ҳавола намуд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Баъд аз он Абӯалӣ дар луғат ба номи «Лисон-ул-араб» як китоби 10 ҷилдӣ таълиф кард* (С. Айни, Қуллӣёт). Пасояндии **номи** бошад, ҳамеша пас аз ҷузъи тобеъ, дар байни ҳар ду ҷузъ воқеъ мегардад: *Дуюм ин, ки дар наздиқиҳои Панҷоб «Рӯдак» ном деҳае нест* (С. Айни, Қуллӣёт). *Ба ман Серёжа ном писари шаробпази дуҷуми завод бисёр маъқул буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. **Исм + шумора**. Ин гуруҳи ибораҳои исмӣ нисбат ба ду гуруҳи боло маҳдудтар буда, ба изофа ва алоқаи ҳамроҳӣ сурат меёбад.

а) Ба воситаи бандаки изофии **и**: *соати даҳ, рақами се, асри бист, синфи даҳ, лампаи даҳум, синфи панҷум, лампочкаи яксаду бистум, соли ҳафтум*; б) Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ: *панҷ мард, даҳ дафтар, шаш-ҳафт маротиба, чорьяк аср, бист нафар талаба, як даста гул* ва м. ин. Аз шумораҳои тартибӣ шуморае, ки бо суффикси **-умин (-юмин)** сохта шудааст, бо исм ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ омада метавонад: *Соли дуҷумин аст, ки мо мехонем... Вай дар дуҷумин соли таҳсилаш хатнавис шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

4. **Исм + ҷонишин**: а) Ба воситаи бандаки изофӣ: *китоби ман, шеърҳои шумо, забони вай, дӯстдориши онҳо*.

б) Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ: *ҳама гап, ҳама сол, ҳамин мактаб, он китоб* ва м. ин.

5. **Исм + сифати феълӣ**. Сифатҳои феълӣ бо ҳар се замон ба исм тобеъ шуда, ибораҳои исмӣ месозанд: *Дар рангу рӯяш осори тарсидагӣ набуд* (С. Айни, Аҳмади Девбанд). *Ғоиб амак як ҷойник оби нӯшиданӣ овард* (С. Улуғзода, Навобод). *Реваҳишён, ки дар маърака... гӯштигириши писараширо бо дили тапон назора карда буд, ба андеша рафт* (С. Улуғзода, Ривоятӣ суғдӣ).

Азбаски сифатҳои феълӣ хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои исмӣ ба худ ҳиссаҳои тобеъ қабул намуда, шаклан тафсил меёбанд. Аз ин нуқтаи назар иборати соддаи **ода-**

ми омадагиро чунин таъбир додан мумкин аст: *одами нав омадагӣ, одами нав аз Москва омадагӣ, одами нав аз Москва барои лекцияҳои омадагӣ, одами нав аз Москва даҳруза барои лекцияҳои ба Душанбе омадагӣ* ва амсоли инҳо. Дар ҳамаи ин ибораҳо сифати феълӣ ҷузъҳои нав ба навро ба худ тобеъ карда бошад ҳам, аммо асли муносибати тобени вай бо исми одам ҳамеша барқарор аст. Бе ин исм ҳамчун ҷузъи тобеъкунандаи калимаҳои дигар барҳам меҳӯрад.

Ҳиссаҳои нав ба навро тобеъ намуда, шаклан тафсил ёфтани сифати феълӣ мувофиқи қонидан ибораҳои феълӣ ба амал меояд. Бинобар ин масъалаи мазкур одатан дар ҳамин фасл — фасли ибораҳои феълӣ омӯхта мешавад.

Як хусусияти ҷолиби диққат дар ибораҳои исму сифати феълӣ аз он иборат аст, ки сифатҳои феълӣ дорои ҷузъҳои тобеъ бо талаби ихтисори сухан ба ихтисор ва мӯъҷаз шудан майл намуда, барои ба вучуд омадани ибораҳои номии содда ё мураккаби на чандон тафсилӣ имконият фароҳам овардаанд. Чунончи, *шаҳси ҷомаи дарози озода дар тан — аз шаҳси дар тан ҷомаи дарози озода пӯшидагӣ, селоби хонахаробкун — аз селоби хонахаробкунанда, ҳаёлотӣ пешионагӣ — аз ҳаёлотӣ дар пеши она буда, кордҷаи қаламтарош, — аз кордҷаи қалам тарошанда, одами ҷоғардор — аз одами ҷоғар доштагӣ, ҷӯраҳои гапхӯр — аз ҷӯраҳои гапхӯранда, одами кор — аз одами коркунанда;*

Як шаҳси ношиноси... ҷомаи дарози озода дар тан берун омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз санглоҳҳо ва наҳрҳои кӯҳӣ селоби хонахаробкун бо тундиш боду тезии тир меомад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мададгори оҳангароники мо ба ман як кордҷаи қаламтарош... баҳшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар паҳлуи ӯ... як одами ғафси ҷоғардор нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба хона даромадани Истамзани хурдиро аз ҳаёлотӣ пешионагӣ боздошт* (С. Айнӣ, Ятим). *Дар меҳмонхона... ҷӯраҳои гапхӯр ҷамъ шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман дар он зиёфат фаҳмидам, ки Горький чӣ гуна одами кор ва маҷлисоро будааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

6. **Исм + масдар.** Танҳо бо бандеки изофӣ сурат меёбанд: *сабаби омадан, боиси афтидан, қасди газидан, муддати хондан, тақозои баргаштан.*

ИБОРАҲОИ СИФАТИ

Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ нисбат ба ибораҳои исмӣ ва феълӣ каммаҳсултаранд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он аст, ки худ сифат табииатан хусусияти тобеъшавӣ дошта, ҳамеша ба исм тобеъ шуда меояд. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои сифатӣ чун қонидан маъмул дар дохили ибораҳои номӣ сурат ёфта, маҳз дар ҳамин ҷо хосияти тобеъкунии худро зоҳир

менамоянд. Ба ин маънӣ, ҳатто дар сурати аз исм канда шудан ҳам бо исме муносибат доштани онҳо дар назар дошта мешавад.

Дар дохили ибораҳои исмӣ ташкил ёфтани ибораҳои сифатӣ ба қоидаи ташкили ибора муқобил нест: дар ин ҷо сифат хусусияти тобеъкунӣ нишон дода, бо роҳи тобеъ намудани исм, ҷонишин, зарф ибораҳои месозад, ки муносибатиҳои хеле гуногуни маъноиро ифода мекунанд. Дар ин гуна ибораҳо сифат ба исм тааллуқ дошта, калимаҳои дигар ба он тобеъанд. Барои мисол иборати *забонҳои ба вай мафҳум ва боғчаи як вақтҳо хуррамро* аз назар мегузаронем. Дар ин ибораҳо асли ибора *забонҳои мафҳум, боғчаи хуррам* буда, таркибҳои *ба вай* ва *як вақтҳо* на ба исм, балки ба сифат тобеанд. Таркиби *ба вай* сифатро аз ҷиҳати муносибати пурқунандагӣ шарҳ дода бошад, таркиби *як вақтҳо* бо сифат дар муносибати ҳоли воқеъ шудааст. Вобаста ба ин хусусияти худ ибораҳои *ба вай мафҳум, як вақтҳо хуррам* ва амсоли онҳо мафҳуми мураккабро ифода намуда, ҳамчун воқиди номинативии забон дар сохтани ҷумлаи иштирок мекунанд: *Айни... тамоми асарҳои бадеиро, ки аз руси ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати тамоми хондааст* (Р. Хошим, Айни ва адабиёти рус). *Боғчаи як вақтҳо хурраму дилқушои мо ба ҳолате омада буд, ки гумон мекардед, ба он тараф даҳҳо сол гузори одамизод наафтадааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои сифатӣ ҳам монанди ибораҳои исмӣ ба воситаи бандани изофӣ, пешояндҳо ва алоқои ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, ки истеъмоли ҳар яки онҳо ба мансубияти ҷузъи тобеъ ба ин ё он ҳиссаи нутқ алоқаманд аст.

1. **Сифат + исм.** а) **Бо** бандани изофӣ. Бо бандани изофӣ ба сифат тобеъ шуда иборати сифатӣ сохтани исмҳо ниҳоят қаммаҳсул аст. Онро *мо, асосан, ба гурӯҳи ибораҳои мушобеҳи пури об* мебинем, ки аз ибораҳои сифатии бо пешоянди **аз** суратёфта синоним доранд: **пур аз об**. Дар ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз тарзи ташкили онҳо (бо изофат ё пешоянд), муносибати пурқунандагӣ ифода меёбад, ки дорои тобиши маъноии дарун, дохил мебошад: аломате, ки бо сифати асли ифода ёфтааст, бо ишорат ба предмете, ки ин аломат ба он тааллуқ дорад, пурра ва аниқ қарда мешавад. Масалан, муқоиса кунед: *қузаи об, қузаи пури об, қузаи аз об пур*:

б) Ба воситаи пешояндҳо. Ибораҳои сифатие, ки ба воситаи пешоянд ташкил меёбанд, микдоран бештар буда, пешояндҳои зеринро дар бар мегиранд:

Пешоянди аз дар сохтани ибораҳои сифатӣ серистеъмом аст. Ибораҳои, ки ба воситаи он сурат меёбанд, муносибатиҳои пурқунандагӣ, сабабӣ, қиёсӣ, масоҳатӣ, замонӣ, махрумиятро ифода мекунанд.

Қисми зиёди ин ибораҳо муносибати сабабино ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифати асли ифода шудааст,

ба воситаи исм аз ҷихати сабаби рӯй додан равшан ва пурратар шарҳ дода мешавад: аз арақ тар, аз хунук сурх, аз серҳосилӣ ҳам, аз касалӣ камқувват ва ғайра.

Дар ифодаи муносибати қиёси бартарии аломати ҷузъи тобеъкунанда дар муқоиса бо предмете, ки аз ҷихати хосияти асосии худ бо ин аломат монандӣ дорад, таъкид мегардад. Ин гурӯҳи ибораҳои сифатӣ дар синтаксиси забони мо мавқеи бештаре доранд: аз гул нозук, аз санг сахт, аз булӯр соф, аз ақиқ пурчило, аз ҷон беҳ, аз оҳан матин, аз шафақ оташин.

Дар ибораҳои гурӯҳи мазкур сифат одатан пас аз ҷузъи тобеъ меояд. Аммо баъзан пеш аз исм омадани сифатҳо низ дида мешавад. Ин ҳол бештар дар услуби бадеӣ барои таъкид воқеъ мешавад: *Ҳамин тавр он зани ҷавони кулфатзадаи ноком, он қурбони зиндагии талхтар аз заҳр дар биёбон аз гушнагию ташнагӣ ва гармою сармо ҳалок гардид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ибораҳои сифатӣ бо пешоянди аз ифода ёфтани муносибати масоҳагӣ бисёр кам дучор мешавад. Дар ин гуна ибораҳо сифат аломати масоҳагиро ифода намояд, исм мавзеоро нишон дода, бо ин барои равшантар зоҳир шудани маънои масоҳагии сифат кӯмак мерасонад: *Баъд аз тахминан 200 соли истилои араб Эрон ва Осиёи Миёнаро, дар канорҳои мамлакат — дар ҷоҳои дуртар аз маркази хилофат ҳуқуматҳои феодалии миллӣ ташкил ёфтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Қалимаҳое, ки бо пешоянди аз ба сифат тобеъ шуда, яққоя муносибати замони ва маҳрумиятро ифода менамоянд, аз ҷиҳати лексикӣ маҳдудтаранд: аз бачагӣ шӯх, аз хурдӣ беқарор, аз мӯҳтоҷӣ озод, аз ақл бегона, аз касофат дур, аз маҳбас озод ва монанди инҳо.

Пешоянди то барои нишон додани муносибати замони ва масоҳагӣ хизмат менамояд: *то пирӣ бақувват, то охир қатъӣ, то оринҷ сиёҳ, то нисф холӣ, то замин овезон, то шифт сиёҳ* ва ғайра.

Пешоянди дар. Ибораҳои сифатӣ бо ин пешоянд муносибати пурқунандагӣ ва маҳдудкуниро ифода менамоянд. Исми дар ин қабил ибораҳо сифатро аз рӯи ҳудуди зоҳиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳад: *дар сухан ҳасис, дар амал бепарво, дар борики шамшермонанд, дар зоҳир зебо, дар ботин пуч* ва амсоли инҳо. Чунин вазифаро пешоянди ба низ адо карда метавонад. Чунончи: *ба тамъ талх.*

Пешоянди дар дар ибораҳои дар тобистон хунук, дар зимистон заҳ, дар баҳорон сабз, дар баҳор сафед ва монанди инҳо барои нишон додани муносибатҳои замони хизмат карда бошад, дар мисолҳои *дар шаҳр номаълум, дар қаъри ноором* ва ғайра аломатеро, ки ба воситаи сифати аслии ифода ёфтааст, аз ҷиҳати муносибати он ба макон ифода кардааст.

Пешоянди ба ва барои. Вазифаи асосии ин пешояндҳо дар ибораҳои сифатӣ ифодаи таъинот аст: *ба ҳаёт бепарво, ба-*

рои кор омода, ба муаллим наздик, ба илм зарарнок, барои сафар ношоям, ба студент ғоиданок.

Агар исм маънон предметӣ дошта бошаду сифат аломати масохагиро ифода наояд, ибора маънон масохагӣ дар бар мегирад: *райони ба шаҳр наздик, ҳавзи ба қишлоқ наздик* ва монанди инҳо.

Ғайр аз ин баъзе аз пешояндҳои дигари асли, таркибӣ ва номӣ барои ташкили ибораҳои ҷудогонаи сифатӣ хизмат мекунад. Аз пасояндҳо дар ин вазифа пасоянди **барин** хеле серистеъмол аст. Ин пасоянд монанди пешояндҳои **мисли, чун, монанди** ва синонимҳои онҳо барои ифодаи муносибати қиёсӣ, сохтани ибораҳои ташбеҳӣ хизмат мекунад: *табъи чун ғунча хандон, рухсораи чун себи сурх тобон, замини мисли дашт ҳамвор, оби нуқра барин соф, дасти оҳан барин саҳт*. Мисол: *Шодӣ панҷаи шохҷаи марҷон барин сурх ва нозуки худро пеш бурда, мӯҳи бузҷаро мекашид ва нохунҳои чун барги ғунҷаи ношукуфта нарм ва нимранги худро ба лаб ва дандонҳои вай расонида қитиқ мекард* (С. Айнӣ, Ятим).

Дар ташкили ибораҳои сифатии қолиби исму сифат пешояндҳои номии таркибии изофӣ низ фаровон истифода мешаванд: *коғази ба монанди шир сафед, амаки дар назди сардор обрӯманд, дастони дар зери остин ниҳон* ва монанди инҳо.

2. Сифат + сифат: *сафеди сафед, сурхи сурх, калони калон, нағзи нағз, сурхи баланд, зарди паст*. Дар баъзе аз ибораҳои сифатии гуруҳи мазкур ҷузъи тобеъ хусусияти исми дорад: *пири хирадманд, ҷавони доно, қари ботил, кӯри модарзод*.

3. Сифат + зарф. Аломати предмет, ки ба воситаи сифатҳои асли ифода ёфтааст, аз ҷиҳати замон, дараҷа, андоза, тарз ва монанди онҳо низ пурра ва равшан карда мешавад.

Дар байни ин ибораҳои ибораҳои сифатии бо зарфҳои микдорин хеле, **бисъёр, бағоят, ҷудо, ниҳоят, зиёд, беҳад, басе** ва ғайра серистеъмоланд. *Дар даврае, ки Сомониён ҳукмронӣ мекарданд, маданияти Осиёи Миёна бисъёр боло рафт* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Саъдӣ, бешубҳа яке аз симоҳои бисъёр бузурги адабиёти классикии форс-тоҷик аст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Агар ашъор зиёда обдор бошад, бештар дарҷ кардан ҳам мумкин аст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Шаҳр ба назарам басе зебо ва пуришукӯх менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шабона аз он рӯшноии ниҳоят заифи чароғ ба девори зиндон зада меистод* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Таркибҳои **ба дараҷот, аз одат берун** низ барои шарҳи дараҷаи аломати предмет истифода мешаванд. *Шеърӣ касе, ки дар мавзӯи мубориза навишта шудааст, агар он кас дар мубориза феълан ва амалан иштирок карда бошад, аз шеърӣ касе, ки он муборизаро аз дур дида ва ё дар хона нишаста навиштааст.. ба дараҷот самимонатар ва реалтар мебарояд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Шояд аз ҷиҳати аз одат берун олими бузурге*

буданаи бошад... дар бораи Абӯалӣ ибни Сино... афсонаҳои бисёре паҳн шудааст (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Баъзе аз зарфҳои замон низ ба сифатҳои пайвандгардида, ибораҳои сифатӣ месозанд. Ин гуна ибораҳои одатан муносибати замонири ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифат ифода ёфтааст, бо роҳи нишон додани замони мавҷудияти он пурра ва аниқ карда мешавад: *ҳамеша хушҳол, доимо ғамгин, мудом сабз, гоҳо дуруст, баъзан хушҳол*.

Баъзан масдар низ бо сифат ибораи сифатӣ ташкил менамояд. Миқдори сифатҳои бо масдар оянда аз ҷиҳати лексикӣ ниҳоят маҳдуд буда, онҳо асосан бо пешояндҳои **дар** ва **ба** сурат меёбанд: *дар навиштан моҳир, дар хондан беҳамто, ба рафтани тайёр ё омода* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ШУМОРАГӢ

Дар байни ибораҳои забони тоҷикӣ ибораҳои шуморагӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Аз шумораҳои шумораи тартибӣ, ҳамчун ибораҳои сифатӣ, танҳо дар дохили ибораҳои номӣ хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, дар мавридҳои дигар тобеи исми шуда мондан мегирад. Масалан, *иморати якум — иморати дар сарҳад якум*.

Ибораҳои шуморагии гурӯҳи мазкур муносибатҳои пуркунандагӣ ва ҳолиери ифода мекунанд, ки дар онҳо тобиши маъноии маҳдуд ва ҷудокунӣ мавҷуд аст. Ҷузъи тобеи ин гуна ибораҳои зарф ва исмҳои макон иборат буда, аз воситаҳои грамматикӣ пешоянди **аз** ва **дар** барои пайванд кардани онҳо бо ҳиссаи асосӣ — шумораи тартибӣ хизмат мекунанд: *дар рӯи хат якум, аз поён панҷум, аз боло даҳум, аз паҳлӯ сеюм* ва ғайра.

Шумораҳои миқдорӣ одатан ҳангоми ифодаи муносибати ҷудой ва маҳдудкунӣ исми ва ҷонишинҳоро ба худ тобеъ мекунанд. Дар ин маврид барои пайванд кардани онҳо пешоянди **аз** ва ё бандаки изофӣ **и** ба кор бурда мешавад: *яке аз шишироққунандагон, панҷ нафар аз талабагон, яке аз муаллимон, даҳ нафари партизанҳо, панҷуми онҳо*.

Иборасозии шумораҳои дар вақти ба вазифаи исми истеъмоли ёфтани онҳо махсусан равшан намоён мегардад, ки инро дар ибораҳои **ду аламрасида, дуи дигар, дуи ман-и** ҷумлаҳои поёнмушоҳида кардан мумкин аст. *Баъд аз рӯз шудан пирамардон падару писарро ба як ҷаҳон шодӣ танҳо гузошта, худӯшон рафтанд, то ки ин ду аламрасидаи ғами ҳиҷронкашида бо якдигар дарди дилҳои ғамдидаи худро гуфта ва шунда, доди худро аз айёми дурӣ... ситонанд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дуи дигар аробакашон буданд, ба аробаҳошон такъя карда истода маҳорка мекашиданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сирри маҳфии дуи мо дар тирамоҳ... пайдо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ИБОРАҲОИ ҶОНИШИНӢ

Ибораҳои ҷонишинӣ ҳам аз ҷумлаи ибораҳои каммаҳсул ба шумор мераванд. Калимаҳои дигарро тобеъ намуда, ибора сохтани ҷонишинҳо асосан дар ҷумла воқеъ мегардад, ки дар ин маврид онҳо барои равшантар зоҳир намудани маънои худ имконият пайдо мекунанд. Чун калимаи асосии ибора истеъмоли ёфтани ҷонишинҳо ба ҳамаи калимаҳои ҷонишинӣ хос нест, фақат қисме аз онҳо ин вазифаро адо мекунанд.

Ҷонишинҳои калимаҳои дигарро бо се роҳ — ба воситаи изофат, пешоянд ва бо роҳи алоқои ҳамроҳӣ тобеъ мекунанд. Бо бандики изофӣ исмиҳо (*мани олим, туи коргар, ҳар кадоми бачагон, ҳамаи колхозчиён, кадоми муаллимон*), сифатҳо (*мани мискин, шумои пир*), ҷонишинҳои алоҳида (*ҳар кадоми мо, баъзе аз онҳо, кадоми инҳо*) ба ҷонишинҳои шахсӣ, таъинӣ, саволи ва ғайра вобаста мешаванд.

Доираи ташкили ибораҳои ҷонишинӣ басо маҳдуд аст. Аз пешояндҳо танҳо пешоянди **аз** ба қор бурда мешавад. Дар вазифаи ҷузъи асосӣ дар ҷунин ибораҳои ҷонишинҳои номуайянии (*баъзе, чанд (чанде), кадом (кадоме), дигар* ва мисли инҳо истифода шуда, муносибатҳои ҷудой (*кадоме аз бачагон, баъзе аз раисон*), ҳиссагӣ (*чанде аз шоирон, қисме аз китобҳо*), пуррагиро саросарӣ (*ҳар кадоме аз онҳо, ҳар яке аз нишастагон*) ва амсоли инҳоро ифода мекунанд.

Дар алоқан ҳамроҳӣ бештар ҷонишинҳои ишоратии ин, он бо ҷонишини таъинии ҳама ибора месозанд. Онҳо одатан дар дохили ибораҳои исмӣ воқеъ мегарданд: *он ҳама гапҳо, ин ҳама маълумотҳо* ва ғ.

ИБОРАҲОИ ЗАРФӢ

Бо ду зарф сохта шудани ибораҳои зарфӣ маъмул аст: зарфӣ тарзи амал зарфҳои миқдору дараҷаро тобеъ намуда, ибораҳои ташкили медиҳад, ки муносибатҳои ҳолиро ифода менамоянд. Чунончи: *хеле оромона, ниҳоят далерона, бисёр мардонавор, андак хӯрдагирона, басо ҷасуруна* ва м. инҳо.

Зарфҳои миқдору дараҷа баробари тобеъ шудан ба калимаҳои дигар ҳамчунин баъзе калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои зарфӣ месозанд. Дар ин вазифа зарфҳои **беш, зиёд, кам** нисбатан серистеъмоли буда, ҷузъи тобеи онҳо шумораҳои миқдорӣ ва калимаҳои **баробар, маротиба** мебошанд: *ду баробар беш, се баробар кам, чор бор зиёд, даҳ маротиба кам* ва ғайра.

Зарфҳои дараҷаи қиссӣ баъзе зарфҳои миқдору дараҷаро тобеъ намуда, ибора месозанд, ки ин гуна ибораҳои муносибатҳои муайянкунандагӣ-миқдориро ифода менамоянд: *андаке сусттар, дучанд зиёдтар, каме сонитар*.

Дар сохтани ибораҳои зарфӣ зарфҳои замони низ иштирок

мекунанд. Аммо миқдори зарфҳои замоне, ки ҳамчун калимаи асосии ибора воқеъ мешаванд, зиёд нест. Аз зарфҳои замон калимаҳои **барвақт**, **бевақт** бо тобеъ намудани зарфҳои миқдорни **хеле**, **ниҳоят** ва синонимҳои онҳо ибора месозанд: *хеле барвақт*, *ниҳоят бевақт* ва монанди инҳо. Гурӯҳи дигари ибораҳои зарфӣ аз зарфу исм иборат мебошад. Зарфҳои тарзи амал бо ёрии пешояндҳои **мисли**, **чун** ва синонимҳои онҳо исмхоро тобеъ намуда, ибораҳои зарфие месозанд, ки муносибати муайянкунандагии дорон тобиши қиёсӣ, ташбеҳиро ифода менамоянд: *мисли шер далерона*, *чун рӯбоҳ маккорона*, *ҳамчун кӯдак шармгинуна* ва ғайра. Тамоми ин қабил ибораҳо танҳо дар ҷумла ба амал омада, берун аз ҷумла вуҷуд надорад.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИ

Ибораҳои феъли, монанди ибораҳои исмӣ, аз сермаҳсултарии ибораҳои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Феъл ба воситаи алоқан ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, ҷонишин, зарф, феъли ҳол ва масдарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои феълие месозад, ки дар ифодаи муносибатҳои хеле мухталифи грамматикӣ хизмат мекунанд.

Дар ибораҳои феъли, агар баъзе лаҳзаҳои услубӣ ба назар гирифта нашаванд, ҷузъи тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи асосӣ воқеъ мегардад. Ҷиҳати дигари ибораҳои феъли аз он иборат аст, ки баъзе аз ҷузъҳои тобеи онҳо, хусусан феъли ҳол ва масдар, сарфи назар аз тобеи худ ба феъл, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои феълиро ташкил медиҳанд. Ин ҳодиса барои такмил ва тараққии қолабҳои ибораҳои феъли имконияти муайяне муҳайё кардааст.

Шарҳи бисёр аз муносибатҳои грамматикӣ байни ҷузъҳои ибораҳои феъли дар бобҳои пурқунанда ва ҳоли ин китоб сабт шудааст. Бинобар ин ин ҷо танҳо қолабҳои асосии ибораҳои феъли, гоҳо аз рӯи зарурат баъзе аз муносибатҳои семантикӣ-грамматикӣ онҳо аз назар гузаронида хоҳад шуд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ИСМ

Исмҳо ба феъл бо ду роҳ пайванд мегарданд: 1) Ба воситаи алоқан ҳамроҳӣ. 2) Ба воситаи алоқан вобастагӣ.

Ба воситаи алоқан ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шудани исмҳо аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, гурӯҳи муайяни калимаҳои исмиро дар бар мегирад. Ҷузъи тобеъкунандаи нунин ибораҳо миқдоран қам аст.

а) Феълҳои гузаранда исмҳои конкретӣ ғайриҷондор, баъзан исмҳои ҷондор ва абстрактро низ тобеъ намуда, муносибати пурқунандагиро ифода менамоянд: исм объекти бевоситаро нишон медиҳад, ки амали бо феъли гузаранда ифодашуда ба он ниғаронида шудааст: *ош хӯрдан*, *ҷой нӯшидан*, *китоб*

*хондан, мол овардан, санг партофтан, гӯсфанд чаронидан, одоб ёд гирифта*н ва монанди инҳо.

Қолаби чунин ибораҳои феълӣ барои ба вучуд омадани як силсила ибораҳои фразеологии феълӣ замина гузоштааст: даст мондан, чашм дӯхтан, гӯш додан, қадам партофтан ва монанди инҳо.

б) Муносибатҳои замону маконро ифода менамоянд: *шаб омадан, баҳор рафта*н, *Кӯлоб омадан, кӯча баромадан, қишлоқ фаромадан, мактаб рафта*н ва ғайра. Дар ибораҳои мазкур ва амсоли онҳо ифодаи муносибати грамматикӣ замону макон ба маъноӣ лексикӣ чӯзҳои онҳо саҳт вобаста аст: муносибати замони бо исмҳои замони **шаб, баҳор**, муносибати масоҳагӣ бо исмҳои макони **Кӯлоб, кӯча, қишлоқ, мактаб** ифода гардидааст.

Ба воситаи алоқаи вобастагӣ ба феъл тобеъ шудани исм бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянд ва пасояндҳо ба амал меояд.

1. **Исмҳое ки ба воситаи пешоянд ба феъл пайванд шудаанд.** Дар ин гуна ибораҳо пешоянд вазиған дугоноро ифода мекунад: аз як тараф, ду калимаи мустақилмаъноро ба ҳам пайванд намояд, аз тарафи дигар, муносибати маъноӣ онҳоро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат пешоянд аз бандаки изофӣ, ки низ барои алоқаманд намудани чӯзҳои ибора истеъмоли меёбад, фарқ дорад: бандаки изофӣ аз маъноӣ лексикӣ тамоман маҳрум буда, танҳо барои ба ҳам алоқаманд намудани калимаҳо хизмат мекунад. Ба ин маънӣ вай бинобар воҳиди муҷарради грамматикӣ будани худ барои нишон додани муносибати маъноӣ калимаҳои таркиби ибора қодир нест. Хизмати пешояндҳо дигаргунтар аст. Пешояндҳо, махсусан пешояндҳои номӣ, ки ба ин ё он дараҷа маъноӣ лексикӣ худро маҳфуз доштаанд, баробари ба ҳам пайванд намудани чӯзҳои таркиби ибора, барои равшан гаштани муносибати маъноӣ онҳо низ кӯмак мерасонанд.

Исмҳое, ки ба воситаи пешоянд ба феъл тобеъ гаштаанд, муносибатҳои зерини грамматикӣро ифода менамоянд:

а) Муносибати пуркунандагӣ: *аз муаллим гирифта*н, *аз китоб омӯхта*н, *аз мармар сохта*н; *ба мардум фаҳмондан*, *ба моҳ нигаристан*, *ба гулистон табдил додан*, *ба талабагон фиристодан*; *бо модар омадан*, *бо меҳмонон хайру хуш кардан*, *бо корд буридан*, *бо душман мубориза бурдан*; *дар таронаҳо тараннум намудан*, *дар ҳаёл омадан*; *барои халқ кор кардан*, *барои Ватан ҷон фидо намудан*; *бе душворӣ хондан*, *бе дафтар омадан*; *бидуни шубҳа амал намудан*, *бидуни гараз сухан рондан*, *дар бораи шаҳр ҳикоя намудан*, *роҷеъ ба сулҳ сухан рондан*, *роҷеъ ба сафар навиштан*, *оид ба маҳорат маъруза кардан*, *доир ба исми маълумот додан* ва амсоли инҳо.

б) Муносибати пуркунандагӣ-масоҳагӣ: *аз ҷӯ гузаштан*, *дар каф ниҳодан*, *аз болои гилем партофтан*, *дар об мондан* ва монанди инҳо.

в) Муносибати замони: дар баҳор шукуфтан, дар тирамоҳ омадан, дар рӯзи бозор овардан, дар ҳафтаи оянда супоридан; аз ҷавони омӯхтан, аз субҳ хестан, аз соати даҳ саркардан, аз субҳ то шом сӯхтан; то пирӣ мондан, рӯз то рӯз беҳтар шудан, баъди маҷлис вохурдан; пас аз борон омадан; пеш аз сафар рафтан ва ғайра.

г) Муносибати масоҳагӣ: дар хона истодан, дар мактаб барпо гардидан, дар бомӯҳ баромадан; ба бозор рафтан, ба қишлоқ омадан, ба кӯҳ баромадан; аз сафар баргаштан, аз шаҳр баромадан, аз кӯча гузаштан; дар назди хона истодан, дар пеши чашма вохӯрдан, ба зери девор афтидан, ба даруни хона даромадан, рӯ-рӯи об рафтан, лаб-лаби ҷӯй гардиш кардан, тағ-тағи девор омадан ва ғайра.

д) Муносибати сабабӣ: аз сармо ях бастан, аз гирья монда шудан, аз серҳосилӣ ҳам шудан; ба сабаби серкорӣ фаромӯш кардан; аз ҷиҳати қаҳрамонӣ обрӯ ёфтан, бинобар беқувватӣ гашта натавоништан ва ғайра.

е) Муносибати мақсад: барои хайру хуш омадан, барои истироҳат рафтан, барои посбонӣ фиристодан, барои бозӣ баромадан, аз барои ханда гуфтан. Ин ибораҳо бештар дар шакли секалимагӣ: исм + масдар + феъл воқеъ мешаванд: Ревком хоҳиши аҳолиро қонеъ карда, **барои ташкил додани** дастаи худмуҳофизаткунӣ ба деҳаи мо намоянда **фиристодааст** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Алишер... барои маълумоти олі **гирифтан** ба Самарқанд **кӯчидааст** (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Дар зимистони хунук ман бо бародарам... **барои нон гирифтан** дар навбат **меистодем** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Онҳо барои хушбошӣ кардан** бо меҳмонони худ **омада буданд** (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя).

ж) Муносибати ташбеҳӣ-қиёсӣ: чун шер ҳамла овардан, монанди сағ газиданӣ шудан, чун парранда паридан, чун оҳу давидан ва ғайра.

*Дар фазоят мепарам чун паррандагон,
Медавам дар кӯҳсори хуррамаат чун оҳувон.*

(М. Турсунода)

Ҳар яке аз ибораҳои мазкури феълӣ дар дохили худ боз ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим шуда, бо фарқияти тобишҳои нозуки маъноӣ барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби хеле гуногун хизмат мекунанд. Дар ин ҳол, чунон ки дар боло гуфтем, пешояндҳо кӯмаки қиддӣ мерасонанд. Ҳоло барои намуна ибораи феълӣ-лиро, ки бо пешоянди аз сурат ёфтааст, дида мебароем.

1. Ибораҳои феълие, ки аз исм ба воситаи пешоянди аз ташкил меёбанд, пеш аз ҳама, тобишҳои гуногуни муносибати масоҳагиро ифода менамоянд. Дар онҳо калимаи асосӣ амалро номбар менамояд, ки аз предмете (маконе), ки калимаи то-

беъ ифода менамояд, ибтидо мегирад. Дар ин гуна ибораҳо чузъи тобеъ аз исми макон иборат буда, чузъи тобеъкунанда **омадан, рафтан, овардан, бурдан, фиристодан** барин феълҳои ҳаракатро дар бар мегирад: аз *Москва омадан, аз Москва рафтан, аз Москва овардан, аз Москва бурдан, аз Москва фиристодан* ва монанди инҳо.

2. Ибораҳои феъли бо пешоянди аз амалеро нишон медиҳанд, ки он дар назди предмет ё худ аз болои он содир мешавад. Дар ин гуна ибораҳо одатан феълҳои **гузаштан, рафтан, убур кардан, дароз кардан** ва монанди инҳо ба кор бурда мешавад: аз *кӯча гузаштан, аз пайраҳа рафтан, аз даръе гузаштан, аз девор дароз кардан* ва амсоли инҳо.

3. Муносибати замони мефаҳмонанд: калимаи асосӣ — феъл амалеро мефаҳмонад, ки баробари исм — чузъи тобеи ибора *шурӯъ* мешавад: аз *субҳ сар кардан, аз соли бист шурӯъ гардидан, аз баҳор оғоз намудан, аз хурдӣ ёд гирифтан, аз ҷавонӣ омӯхтан, аз соати даҳ сар кардан*. Дар ин қабил ибораҳо исмҳои, ки ба феъл тобеъ мешаванд, аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, асосан бо исмҳои ифодакунандан мафҳуми замонӣ — **соат, рӯз, баҳор, ҳафта, субҳ, моҳ, сол, ҷавонӣ, хурдӣ, номи моҳҳо** ва монанди инҳо ба анҷом мерасанд.

4. Муносибати сабабиро ифода менамоянд. Дар ин маврид амале, ки феъл номбар мекунад, вобаста ба мафҳуме, ки дар калима тобеъ ифода ёфтааст, ба вучуд меояд: аз *пурхӯрӣ фарбеҳ шудан, аз тарс гурехтан, аз бекорӣ дилгир шудан, аз хунуқӣ ларзидан, аз бсоби хушк шудан* ва ғайра.

5. Ибораҳои феъли бо пешоянди аз махсусан дар ифодаи тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ хеле серистеъмоланд. Дар ин бобат тобишҳои маъноии зеринро нишон додан мумкин аст:

а) Феъл баҳравар шудан, ба даст дароварданро ифода менамояд, чузъи тобеъ-исм асос ва сарчашмаи ин маъниро нишон медиҳад. Феъли чунин ибораҳо аз калимаҳои **гирифтан, ёфтан, омӯхтан, ёд гирифтан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *ҷӯ гирифтан, аз роҳ ёфтан, аз китоб омӯхтан, аз падар ёд гирифтан* ва ғайра.

б) Феъл дар маънои дур шудан, ҷудо гардидан амалеро нишон медиҳад, ҳиссаи тобеъ предметеро мефаҳмонад, ки амал аз он дур ва ҷудо мегардад: аз *чанг даст кашидан, аз мочаро худдорӣ кардан, аз бекорӣ парҳез намудан* ва ғайра.

в) Калимаи тобеъ бо феълҳои ифодакунандаи мафҳуми пур ва лабрез кардан омада, предметеро нишон медиҳад, ки аз он чизе пур аст, ё пур карда мешавад: аз *одам пур будан, аз об лабрез будан, аз май лаболаб кардан*. Дар ин маънӣ баъзан исмҳои абстракт низ истеъмол меёбанд: аз *гам пур будан*.

г) Калимаи тобеъ қисм ё ҳиссаи предметеро нишон медиҳад, амале, ки ҳиссаи асосӣ ифода менамояд, бевосита ба он предмет нигаронида шудааст. Чузъи асосии ин гуна ибораҳо аз калимаҳои **гирифтан, доштан, бардоштан, бўсидан** ва монанди инҳо иборат аст.

ди инҳо иборат аст: *аз даст доштан, аз миён гирифтан, аз бех бардоштан, аз пешонӣ бӯсидан* ва ғайра.

д) Феъл амал, ҷузъи тобеъ масолахеро мефаҳмонад, ки ба воситаи ин амал аз он предмете сохта мешавад: *аз хишт сохтан, аз пашм бофтан, аз мис рехтан, аз гелос пухтан* ва амсоли инҳо.

е) Феъл амалеро мефаҳмонад, исм шахсеро нишон медиҳад, ки аз ӯ чизе пурсида ё гирифта мешавад: *аз муаллим пурсидан, аз кассир гирифтан* ва ғайра.

ж) Феъл ҳиссиёт ва ҳаяҷонро ифода менамояд, исм шахс ва ё предметеро нишон медиҳад, ки сарчашмаи ин ҳиссиёту ҳаяҷон ба он вобаста аст: *аз ҷанг тарсидан, аз писар хавотир шудан, аз устод андеша кардан, аз падар тарсидан*.

з) Феълҳои **сухан рондан, нақл кардан, ҳикоя намудан, сӯхбат кардан, ривоят кардан, фикр кардан** ва монанди инҳо ба воситаи пешоянди **аз** номҳоро ба худ тобеъ мекунад, ки предмет ва мавзӯи суханро ифода менамоянд. Чунончи: *Аммо ҳикоятлаш бароям ҳеҷ шавқовар набуд, вай аз бозор, аз дегҳои палав, аз ноҳҳои сафеду ширмол, аз кабобҳои хушбӯӣ сухан меронд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои феълие, ки аз исм ба воситаи пешоянди аз сурат ёфтаанд, ғайр аз тобишҳои маъноии мазкур, боз чанд маънои дигареро низ фаро мегиранд. Аммо шарҳи ҳамин маъноҳо ҳам нишон медиҳад, ки ибораҳои феъли вобаста ба маънои ҷузъҳо ва пешоянд мафҳумҳои мураккаби хеле гуногунро ифода мекардаанд.

II. Исм ва ҷонишин ба феъл ба воситаи пасояндҳо низ тобеъ мешаванд:

а) Ба воситаи пасоянди **-ро**. Ин пасоянд асосан барои ифодаи объекти бевосита хизмат мекунад. Исме, ки бо ин пасоянд ба феъл тобеъ шудааст, баробари маънои муайяни предметеро нишон медиҳад, ки таъсири амали феъли гузаранда бевосита ба он гузаштааст: *китобро хондан, падарро даъват кардан*. Исмиро бо феъл пайванд намуда, иборати феъли сохтани пасоянди мазкур бо ҳамин як далел равшан намоён мегардад, ки бо афтодани он аз исми ибора ба як шакли бемаъно табдил меёбад. Инро дар қиёси иборати **падарро даъват кардани** ду ҷумлаи зерин мушоҳида намудан мумкин аст: *Шодӣ падарашро ба сари дастурхон даъват кард — Шодӣ падараш ба сари дастурхон даъват кард*. Аён аст, ки ҷумлаи соҳиб маъно надорад.

Пас, пасоянди **-ро** ҳам яке аз муҳимтарин воситаҳои ташкилкунандаи ибораҳои феъли ба шумор меравад. Пасоянди **-ро** гоҳо бо пешоянди **ба** ҳамвазифа шуда, барои нишон додани объекти бавосита хизмат мекунад: *Абӯалиро ин сухан гарон омад* (С. Айни, Қуллӣёт). *Фууромадам, ба ҷои ман харро бародарам савор шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин ҳуку-*

мат ҳамеша камбағалонро ёрӣ мерасонад (С. Айни, Ятим)... яке аз онҳо пурсиши қозиро ҷавоб дод (С. Айни, Ғуломон).

б) Бо пасоянди **барин**, ки асосан муносибати қиёсиро ифода мекунад: жандарм, полиция ва казакҳо... *гурғони гурусна барин ба ҳар тараф нигоҳ мекарданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Аз болои кӯҳ босмачиён мӯру малах барин... фурумада меомаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). ...душманро алаф барин медаврид (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).*

в) Бо пасояндҳои **боз**, **интараф**, **инҷониб**, **баъд**, **пас**, ки муносибати замониرو ифода менамоянд. Таркиби ин ибораҳо бештар мураккаб буда, ҷузъи тобеъ дар шакли иборан исмӣ, ки дар он исм шумора ё зарфро ба худ тобеъ кардааст, воқеъ мегардад: *се рӯз боз надидан, чанд сол инҷониб беҳабар будан, як моҳ пас хабар гирифтанд.*

ИБОРАҶОИ ФЕЪЛИИ БО ЗАРФ

Зарф ба феъл ба воситаи алоқан ҳамроҳӣ тобеъ шуда, яқоя бо он муносибатҳои замонӣ, масоҳа, тарз, миқдор, сабаб ва мақсадро ифода менамояд, яъне ибораҳои феълии бо зарф амал ва шарҳи ҳолии онро дар бар мегиранд:

а) Муносибатҳои замониро мефаҳмонад: *домо мутолиа кардан, барвақт омадан, зуд хоб кардан, дарраз рафтанд, базудӣ баргаштан, минбаъд омӯختан, дер омадан, беғоҳӣ сар шудан* ва ғайра.

б) Муносибати масоҳагиро ифода менамоянд: *инсӯтар истодан, онсӯтар рафтанд, ҷо-ҷо намоён шудан* ва монанди инҳо.

в) Муносибати муайянкунандагӣ-ҳолиро мефаҳмонанд. Зарф дар ин гуна ибораҳо бештар бо суффикси **-она** сохта мешавад: *ошуфтаҳолона нолиш кардан, мутеона рафтанд, балоангезона нигоҳ кардан, намоишкорона воҳӯрдӣ кардан, хавотиркашона нигаристан, калонворона рафтор намуздан* ва амсоли инҳо.

г) Муносибати ташбеҳӣ-қиёсиро ифода менамоянд: *лашкарвор саф кашидан, солдатвор пой кӯфтанд, мағасвор тӯб шудан, зоғвор ҷамъ омадан, тирвор паридан, барқ-осо ҷастан* ва ғайра.

д) Муносибати миқдорӣ. Ин гуна ибораҳои феълии амал ва характеристикаи миқдории онро номбар мекунанд: *хеле сӯҳбат кардан, бағоят хушнуд шудан, бисёр овора гаштан, кам-кам омӯختан, як каф-як каф андохтан, тӯрба-тӯрба бурдан, як банд-як банд ҳаво додан.*

е) Муносибати сабабу мақсад. Ин гуна ибораҳо аз ҷиҳати камии зарфҳои сабабу мақсад каммаҳсуланд: *ноҷор сабр кардан, ноилоҷ омадан, қасдан ҳаво додан* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО СИФАТ

Як гурӯҳ сифатҳои асли дар таркиби ибора вазифаи зарфро адо намуда, якҷоя бо феъл муносибатҳои муайянкунандагӣ-ҳолиро ифода менамоянд. Микдори чунин сифатҳо зиёд нест: **баланд, паст, нағз, хуб, тез, рост, маҳин** ва монанди инҳо: *баланд хондан, паст гап задан, хуб тохтан, тез омадан, маҳин ҷорӣ шудан, нағз пӯшидан* ва амсоли инҳо.

Ба тарзи такрор омадани калимаҳои мазкур низ мушоҳида мешавад. Дар ин ҳол ифодаи тарзи воқеъ шудани амал таъкиди гардида, маънӣ равшантар ифода меёбад: *баланд-баланд гап задан, маҳин-маҳин ҷорӣ шудан* ва ғайра.

ИБОРАИ ФЕЪЛИИ БО ФЕЪЛИ ҲОЛ

Ибораҳои феълӣ бо феъли ҳол муносибати ҳолиро ифода менамоянд: феъл ифодаи амал, калимаи тобеъ шарҳи тариқи воқеъ шудани онро дар бар мегирад: *тозон рафтан, хандон гап задан, нишаста хондан, табассумкунон кушодан, фаръёдкунон даромадан, роҳ рафта истода нигаристан, вохӯрдӣ карда истода шиносондан*.

Дар бисёр мавридҳо феъли ҳол ба калимаи **зада** дар шакли таркибӣ меояд, ки дар ин ҳол ин калима — **зада** аз маънои мустақили лексикӣ ғайр буда, танҳо ҳамчун шакли грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад: *шилдиррос зада ҷорӣ шудан, ҷуррос зада давидан, хез зада савор шудан*.

Дар ибораҳои феълӣ бо феъли ҳол ҳам ҳиссаи тобеъ гоҳо ба тарзи такрор воқеъ мегардад, ки дар ин маврид такрори тарзи воқеъ шудани амал ифода мегардад: *зада-зада пеш кардан, дармонда-дармонда гап задан, ҷудо карда-ҷудо карда бофтан, тоб хӯрда-тоб хӯрда пинҳон шудан, дашном дода-дашном дода рафтан*.

Феълҳои ҳол, ки хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои феълӣ тобеъияти худро ба феъл тарқ пакарда, калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунанд. Ин ҳол боиси ба вучуд омадани шаклҳои мураккаби ибораҳои феълӣ мегардад: *такъякунон сухан гуфтан — ба девор такъякунон сухан гуфтан; ишоракунон гап задан — ба сӯи ҳамён ишоракунон гап задан; Қозикалон баъд аз он ки лабонаширо лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Онҳо дандонҳояшонро кофта-кофта бо камоли виқор ва тамкин қадам мепартофтанд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Аз хона зани қоқинаи гандумгуне дасташиро ба пешдоманаш поккунон баромад* (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хусусияти тобеъкунии феъли ҳол танҳо дар ҷумла ба вучуд меояд, бинобар ин берун аз ҷумла ибораҳои феълӣ-ҳолий ҳамчун воҳиди номинативӣ нутқ вучуд дошта наметавонанд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО МАСДАР

На хамаи феълҳо, балки гурӯҳи муайяни онҳо масдарро ба худ тобеъ менамоянд. Ба ин гурӯҳ феълҳои ифодакунандаи мафҳумҳои имконпазирӣ, зарурӣ, орзуву омор, саъю кӯшиш, инчунин феълҳои, ки ибтидо, интиҳо ва ҷидомаи амалро мефаҳмонанд, дохил мешаванд.

Масдар берун аз ибора амалро мефаҳмонад, ки шахс ва замон он муайян нест. Аммо вақте ки вай ба феъл тобеъ шуд, маънои шахс ва замон, ки дар феъл мавҷуд аст, ба он низ мегузарад: *ба рафтаи тайёр шудан, ба хондан омадан, барои дидан кӯшиш намудан, аз мурдан натарсидан, барои мондан ҳаракат кардан.*

Ибораҳои феълии бо масдаре, ки муносибати замонӣ ва мақсадро ифода менамоянд, аксаран дар шакли мураккаб воқеъ мешаванд: *чӯзӣ тобеъ — масдар ба худ калимаҳои дигарро тобеъ менамояд: аз омадани падар хурсанд будан, аз фуру рафтани офтоб беҳабар мондан, бо баромадани офтоб ба роҳ даромадан.*

Дар хамаи мисолҳои мазкур масдар ба воситаи пешояндҳо ба феъл пайванд шудааст. Дар баробари ин бо пасоянд низ пайванд гардидани масдар дида мешавад. Дар ин вазифа асосан пасояндҳои **замоно** (замон), **хамоно** (хамон), **боз**, **инҷониб**, **баробар** ва ғайра ба қор бурда мешаванд: *дидан замона гурехтан, омадан замон шурӯъ кардан, рӯз сафед шудан боз истодан, шунидан инҷониб интизор будан* ва амсоли инҳо.

Дар ибораҳои феълии бо масдар чӯзӣ тобеъ — масдар хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, калимаҳои дигарро тобеъ менамояд, ки дар натиҷа шакли мураккаби ибораҳои феълии ба вуҷуд меояд. ...*Пешрафти таҷрибаи эҷодии ман ба омӯхтанам Максим Горькийро вобастагӣ дорад* (С. Айни, Куллиёт). *Абӯалӣ ва Абӯсаҳл пеш аз расидани қосиди султон аз Хоразм баромада гурехтанд* (С. Айни, Куллиёт). *Султон ӯро бо андохтан дар тағи пои фил таҳдид менамояд* (С. Айни, Куллиёт). *Аз ҳамроҳонам ман ба ҷӯрагӣ кардан бо Одил моил будам* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Инро вай аз мондан дар деҳаи гурӯсна беҳтар медонист* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Ман аз ништастан дар синф дилгир мешудам* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Хиссаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли тафсилӣ гирифтагии масдар, монанди сифати феълии ва феъли ҳол, аз табиати феълии он ба миён меояд. Ин аст, ки тарзи пайвандшавии калимаҳои дигар ба масдар мисли он аст, ки дар феъл ё исмҳои амал мебинем.

СОХТИ ИБОРА

Ибора аз ҷиҳати сохт ду ҳал мешавад: содда ва мураккаб. Ибораҳои, ки бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ аз калимаи мустақилмаъно ташкил ёфтаанд, **ибораҳои содда** номида

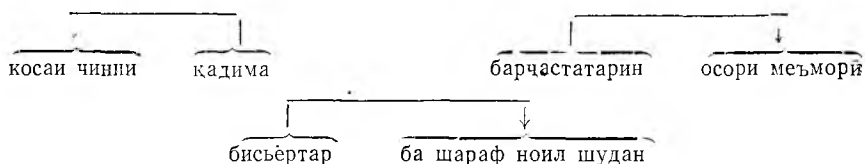
мешаванд: *ҳавзи васеъ, соати тилло, хеле зебо, зуд рафтан, аз мактаб омадан, ба сайёҳат рафтан* ва монанди инҳо. Сохта шудани ибораҳо аз ду калима аз ҳодисаҳои асосӣ ва маъмули ибора ба шумор меравад.

Ибораҳои, ки аз се ё бештар калимаҳои мустақилмаъно сохта шудаанд, ибораҳои мураккаб номида мешаванд. Дар ташкили ибораҳои мураккаб, бар акси ибораҳои содда, камаш ду воситаи грамматикӣ иштирок мекунад.

Ибораҳои мураккаб асосан аз рӯи се қондан зерин ташкил меёбанд:

1. Ба иборани содда калимаи мустақили дигаре илова мегардад. Ин калима гарчи ба калимаи асосӣ тобеъ бошад ҳам, моҳиятан тамоми иборани соддаро яклухт шарҳу эзоҳ медиҳад: *косаи чинии қадима, барҷастатарин осори меъморӣ, бисъёртар ба шараф ноил шудан* ва амсоли инҳо.

Ин гурӯҳи ибораҳои мураккабро дар схема ба тарзи зайл нишон додан мумкин аст:

Дар мисолҳои мазкур дар натиҷаи бо калимаи дигар тафсил ёфтани иборани содда иборани нав — иборани мураккаб ба вучуд омадааст, ки мафҳуми нисбатан мураккабтареро ифода менамояд.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи ибораҳои мураккаби гурӯҳи якум аз инҳо иборат аст: а) Калимаи тобеъ иборани соддаро шарҳ медиҳад, бинобар ин вай мазмунан на фақат ба калимаи асосӣ, балки ба ҷузъи дуоми он низ даҳл дорад; б) Калимаи нави тобеъ аз рӯи имконияти тафсильёбии калимаи асосӣ ба миён омада, бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ бо вай алоқаманд мегардад; в) Калимаи нав ва калимаи тобеи иборани содда берун аз ин ибора аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъно бо ҳам алоқаманд нестанд. Масалан, *барҷастатарин меъморӣ* намегуянд. Барои ҳамин ҳам дар ибораҳои гурӯҳи мазкур вариантҳои ва ҷойивазкунии калимаҳои гурӯҳи тобеъ имконпазир аст. Чунончи: *косаи чинии қадима — косаи қадимаи чинӣ, бисъёртар ба шараф ноил шудан — ба шараф бисъёртар ноил шудан, барҷастатарин осори меъморӣ — осори меъмории барҷастатарин.*

2. Сохти ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуум чунин аст: калимаи асосӣ + иборани тобеи содда: *симои бисъёр бузург, рӯи доим хашмолуд, шкафи пур аз китоб, пайраҳаҳоро пур карда рафтҳои намудан, китоби ба наздикӣ чопшуда, ба девор такьякунон гуфтан.*

Муносибати чузъҳои ибори мураккаби гурӯҳи мазкурро дар схема ин тавр тасвир кардан мумкин аст:

Ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуюм дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) Ибораҳои, ки ҳамеша секалимагианд. Сабаби ин дар он аст, ки калимаҳои тобекунандаи таркиби ибораҳои содда, бидуни калимаи эзоҳдиҳанда аз ҷиҳати маъно ноқис мемонанд: *то рӯзи ҷашн омадан, аз моҳи май шурӯъ намудан, дар ҳафтаи оянда барпо намудан* ва монанди инҳо; б) ибораҳои, ки дар шакли содда, дукалимагӣ низ метавонанд истеъмоли ёбанд: *сахарӣ барвақт омадан — сахарӣ омадан, обҳои булӯрвор шаффоф — обҳои шаффоф*.

Ба ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуюм ибораҳои аз қабилӣ *марди шамшер ба даст, зани фаранҷӣ бар сар* низ дохил мешаванд, ки баъзе аз онҳо хусусияти устувор гирифта, ба ибораҳои фразеологӣ табдил ёфтаанд. Чунончи, *ғуломи ҳалқа бар гӯш* ва монанди ин.

Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуюм чунин аст: а) Дар онҳо ба сифати чузъи тобеи калимаи асосӣ на калимаҳои алоҳида, балки ибори содда ба қор бурда мешавад. Ибораҳои содда дар ин маврид ягонагии маъно ва хусусияти номинативии худро барҳам намедиҳанд, балки яклухт ҳиссан асосии ибораро тавзеҳ намуда, яқоя бо он маънои мураккаби конкретиро ифода менамоянд.

б) Дар ин ибораҳо калимаи тобеи таркиби ибори содда маҳз дар ҳамин маврид бо калимаи асосӣ аз ҷиҳати грамматикӣ тобеъ буда, маҳз дар ҳамин таркиб ва ба воситаи он ба калимаи асосии тамоми ибора алоқаманд мегардад. Аз рӯи ин хусусият фарқи ибораҳои гурӯҳи дуюм аз яқум хеле равшан намоён мегардад: дар ибораҳои гурӯҳи дуюм бар акси ибораҳои гурӯҳи яқум, на ҳар қадом калимаи алоҳида, балки тамоми калимаҳо яқоя калимаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд.

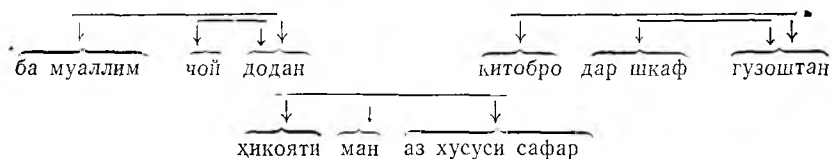
в) Дар ибораҳои гурӯҳи дуюм, бар акси ибораҳои гурӯҳи яқум, вариантнокӣ ва ҷойивазкунии компонентҳо аз имкон берун аст. Масалан, *симоҳои бузург бисъёр, китоби чоп шуда ба наздики* намегӯянд.

г) Ин ибораҳо низ дар қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ бунёд шудаанд, бинобар ин онҳо низ моҳиятан ҷуфтанд: *китобҳои ба наздики чопшуда — китобҳои чопшуда, симои бисъёр бузург — симои бузург*.

3. Гурӯҳи сеюми ибораҳои мураккаб ин тавр сохта мешаванд: калимаи асосӣ + ду-се калимаи тобеъ, ки байни худ ало-

ка доранд: *ба муаллим чой додан, китобро дар шкаф гузоштан, ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар, шиносои ман бо Горький, хизмати содиқона ба Ватан.*

Дар схема тасвири ин ибораҳои мураккаб чунин аст:

Ин ибораҳо аслан дар қолаби ибораҳои дукалимагӣ ташаккул ёфтаанд: *ба муаллим чой додан — чай додан, ба муаллим додан; ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар — ҳикоятҳои ман, ҳикоятҳо аз хусуси сафар.*

Дар боло танҳо он ибораҳои мураккаб аз назар гузаронида шудаанд, ки аз се калимаи мустақилмаъно сохта шудаанд. Аммо сохт ва ҳаҷми ибораҳои мураккаб фақат бо ҳамин анҷом намоебад. Микдори калимаҳои ибора аз се зиёд шуда метавонад, ки як намунааш иборан дар зераш хат кашидашудаи ҷумлаи поён аст: *Устоди бузурги адабиёти пролетарӣ, аксунандаи ҳамаи хислатҳои пурқимати халқи кабири рус дар худ ва дар кори худ — Алексей Максимович Горький симои бузурги фаромӯшнашудани аст* (С. Айни, Куллиёт).

Иборан мазкур ва амсоли он, сарфи назар аз сераъзогии худ, аз қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ берун намеравад: дар асоси ташкили онҳо низ қолаби ибораҳои дукалимагӣ меистад. Фақат фарқ дар он ҷост, ки дар онҳо бинобар сераъзогии таркибашон ду ё се қоидаи ташкили ибораҳои мураккаб ба тарзи омехта зоҳир мешавад. Аз ин нуқтаи назар, иборан мураккаби сертаркиби мазкур дар шакли ибораҳои содда ва мураккаби секалимагӣ ин тавр ба ҳиссаҳо тақсим мешавад: *аксунандаи хислатҳо, аксунандаи ҳамаи хислатҳо, хислатҳои халқ, хислатҳои пурқимат, халқи рус, халқи кабири рус, дар кори худ акс кардан* ва монанди инҳо. Тафсил ёфта ҳаҷман бузург шудани ибораҳои мураккаби сертаркиб беохир нест. Азбаски ибора аз ҷумлаи воситаи номинативии забон ба шумор меравад, ҳудуди вай бо он муайян карда мешавад, ки дар қадом шакле ки ифода ёбад, предмет, сифат ва амалро танҳо номбар менамояду бас. Ин хусусият ҳам барои ибораҳои содда ва ҳам барои ибораҳои мураккаб умумӣ буда, муҳимтарин аломати таъинкунандаи ҳудуди ибораҳои мураккаб ба шумор меравад.

Дар ташкили ибораҳои мураккаб чунин воситаи алоқа низ ба қор бурда мешавад, ки дар ибораҳои содда ба назар намерасад. Ҷунончи, ба тарзи ҷида омадани ҷузъҳои тобей: *духтар-*

чаи зирак ва маҳмаддоно, байтҳои гуногунвазни маснавишакли дostonмазмун, ба болои дарахту бому деворҳо баромадан ва монанди инҳо.

ЧУМЛАИ СОДДА

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ

Чумлаи содда категорияи махсуси синтаксисӣ буда, аломатҳои хоси грамматикӣ дорад, ки тафовути онро аз дигар категорияҳои синтаксисӣ нишон медиҳанд. Вазифаи асосин чумла хусусияти коммуникативӣ ба шумор меравад, маҳз чумла вазифаи хабардиҳӣ, маълумотдиҳиро адо менамояд. Предикативӣ ва интонацияи хабарӣ аломатҳои хоси чумла мебошанд.

Чумлаи содда фикри томо ифода мекунад, вале ҳамаи чумлаҳои содда аз ҷиҳати муस्ताкилияти ифодаи фикр як хел нестанд. Масалан, чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои соддаи алоҳида фарқ мекунанд. Инҳо интонацияи махсус дошта, мустакил нестанд, мавҷудият ва истифодаи онҳо ба робитаи дугарафа ё ки чандтарафа вобаста мебошад. Воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ дохили чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб номустакилӣ ва ба туфайли ҳамдигар воқеъ гардидани ин гуна чумлаҳои соддаро равшан нишон медиҳанд.

Ҳамаи чумлаҳои соддае ҳам, ки алоҳида, берун аз таркиби чумлаҳои мураккаб омадаанд, аз ҷиҳати муस्ताкилият дар як ҷоя намеистанд. Як гурӯҳ чумлаҳои содда дар алоҳидагӣ, берун аз матн маънии матлубро ифода мекунанд, вале гурӯҳи дигар маънии заруриро танҳо дар матн, дар нутқи алоқаманд мефаҳмонанд.

Чумлаҳои соддае низ ҳастанд, ки на танҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, балки аз ҷиҳати таркиб ҳам берун аз матн, муस्ताкилона истифода намешаванд, маъно ва сохти грамматикӣ онҳо ба воситаи матн, ба туфайли чумлаҳои дигар муайян карда мешавад. Мисол:

I. 1) *Хизмати қўрбоширо ба ту кӣ мондааст?* 2) *Асадуллобек писари Мулло Хизир-Тўқсабо аст, ки давлаташ дар ҳафт қишлоқ намеғунҷад.* 3) *Вай барои давлати падараш меҷангад.* 4) *Ту, ятимча, барои чӣ милтиқи ӯро бардошта, кўҳ ба кўҳу дашт ба дашт гаштай?* 5) *Ту бо кӣ меҷангӣ?* 6) *А?* 7) *Бо ман?* 8) *Бо Низомиддин?* 9) *Ё бо командир Қараваев?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. 10) *Хў-ӯ болотар аз кўчаи Дўстии халқҳо нахрчае мегузарад.* 11) *Ба ҳамон ҷо бурда, нағзакак мешўям.* 12) *Собуҷ катӣ* (Ҳамон ҷо).

III. 13) *Пешониши гурўҳ ба номи кўчаҳо ва рақами хонаҳо нигоҳ карда, Сафо мерафт.* 14) *Аз паси ӯ Яъқуб ва ҷаҳор мут-*

риби ҷавон. 15) *Вафо аз қафо меомад, ҳамчунон ошӯфтаву на-
решон буд.* 16) *Сумкаи чармин дар дасташ* (Ҳамон чо).

IV. 17) *Баъди ош Нодир аз бағалкисааш гиреҳакера баро-
варда, аз як тарафаш бо дандон газида, яла кард.* 18) *Дар ла-
т-латори ним каф чои кабуд баста шуда буд.* 19) *Чои кабуду
асил* (Ҳамон чо).

Аз 19 ҷумлаи ин чор порча 18-тоаш ҷумлаҳои содда мебо-
шад. Аммо маъно ва таркиби ҷумлаҳои 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16 ва
19-ро бе матн муайян намудан ва матлаби нависандаро фаҳ-
мидан имконнопазир аст. Ин хусусият ба ҷумлаҳои соддаи диа-
логӣ бештар хос аст. Аммо ҳамаи ҷумлаҳои соддаро хусусияти
умумӣ ва асосии ҷумла — категорияи предикативӣ ва интонацияи
хабарии ҷумла ифодаи фикр ва маъноӣ, модалияти ҷумларо дар
яке аз замонҳои имконнопазир мегардонад. Маъно ва тарзи ифо-
дан замони синтаксисӣ аз маъно ва тарзи морфологии замон
фарқ дорад, аз он хеле васеъ мебошад. Категорияи замони син-
таксисӣ ба воситаи 1) сохти ҳуди ҷумлаи содда, 2) феълҳои
мустақил, ки хабарии ҷумла шуда меоянд, 3) феълҳои ёриди-
ҳанда (дар ҷумлаҳои ғайрифеълӣ) ва 4) бандакҳои хабарӣ ифо-
да мешавад:

1) *Фарзанд — меваи ширин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ). *Ман — як духтари оддӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ).

2) *Дар майдони лаби санғоб устои мӯсафед назди устохонаи
пастаки худ ҷувозкунда метарошид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Саи-
далӣ бо як гурӯҳ одамонаш дар сари ҳавзи калон нишаста буд*
(С. Улуғзода, Восеъ). *Шамолӣ саҳт мевазид* (Р. Чалил, Маъ-
вои дил). *Автобус омад* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

3) *Вай то синни ҷиҳилсолғаиаш полвон будааст* (С. Улуғ-
зода, Субҳи ҷавонии мо). *Номи ӯ Абӯ буд* (Ф. Муҳаммадиев,
Палатаи кунҷакӣ). *Ализода ҳамкасби мост* (Ф. Муҳаммадиев,
Палатаи кунҷакӣ).

4) *Вай ҳам одами мустақил аст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ).

Таснифоти ҷумлаҳои содда

Ҷумлаҳои содда аз ду ҷиҳат тасниф карда мешаванд: аз
ҷиҳати таркиб ва аз ҷиҳати мақсаду интонация. Ҳангоми тас-
нифи таркибӣ иштироки аъзоҳои ҷумла, вале дар вақти тасни-
фи ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати мақсаду интонация матлаб, тар-
зи ифода ва интонацияи ҷумла ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ҷумлаҳои содда вобаста ба иштироки сараъзоҳои ҷумла
дугаркиба ва *яктаркиба* мешаванд.

1. Ҷумлаҳои соддае, ки дар ташкили онҳо сараъзоҳои ҷум-
ла — мубтадо ва хабар иштирок менамоянд, *дугаркиба* ном
доранд. Ин гуна ҷумлаҳо аз ҷиҳати интонация ба ду тақсим
мешаванд:

Офтоби оламоро саховатмандона нурпошӣ мекард («Садон Шарк»). *Модар писарро гуселонд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Ҷумлаҳои соддае, ки дар таркибашон танҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла мавҷуд аст, **яктаркиба** ном доранд. Дар ҷумлаҳои яктаркиба ҳамаи калимаҳо дар атрофи ҳамон як сараъзо муттаҳид мешаванд. *Шутурро бо кафлес об намедиҳанд* (Зарб.). *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарб.). *Ба ҳеҷ кучо намеравӣ* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои содда мувофиқи иштирок кардан ва ё иштирок накардани аъзоҳои пайрав низ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд — *хуллас* ва *тафсилӣ*.

1. Ҷумлаи соддае, ки танҳо аз сараъзоҳои ҷумла иборат аст, **хуллас** ном дорад. Ҷумлаҳои хуллас низ дутаркиба ва яктаркиба мешаванд:

Баҳор. Ҳаво соф (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Дилбар омад. Падарам хурсанд шуданд* («Садон Шарк»).

2. Ҷумлаи соддае, ки дар таркиби он ғайр аз сараъзоҳои аъзоҳои пайрав низ мавҷуданд, **тафсилӣ** ном дорад. Ҷумлаҳои соддаи тафсилӣ низ дутаркиба ва яктаркиба мешаванд. Аъзоҳои пайрав бар эзоҳи яке аз сараъзоҳо ва ё ҳар дуи онҳо омада метавонанд:

Шамоли саҳт вазид (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати иштироки аъзоҳо *пурра* ва *нопурра* мешаванд.

Ҷумлаи соддае, ки дар таркиби он ҳамаи аъзоҳои зарурӣ мавҷуданд, *пурра* ном дорад. Ҷумлаҳои соддаи пурра хулласу тафсилӣ ва дутаркибаву яктаркиба мешаванд:

Падарам касал шуд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Баҳори имсола сернозунуз омад. Мо киштро дертар сар кардем* («Садон Шарк»). *Роҳи маҳаллаи акаи Баракаро аз нав сохта, васеътар мекарданд* (Ф, Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

Ҷумлаи соддае, ки дар он яке аз аъзоҳо ва ё якчанд аъзоҳои он зикр нашудааст, *нопурра* ном дорад. Аъзои зикрнашудаи ҷумлаи соддаи нопурра аз матн ва вазъияти сухан тасаввур карда мешавад. Ҷумлаҳои нопурра бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад.

Дар ҷумлаҳои соддаи нопурра зикр нашудани ҳама гуна аъзои ҷумла, ҳамчунин омадани танҳо яке аз аъзоҳои ҷумла мумкин аст:

— Ба он ҷо кӣ рафт?

— Падарам...

— Ту худро чӣ тавр ҳис мекуни?

— Бад не...

— Вай бояд дар ин ҷо монад.

— Ман медонам...

— Шумо, домолло, палавро бо қошук меҳӯред ё бо даст?

— Албатта, бо қошук (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАҲОИ СОДДА АЗ ЧИҲАТИ МАЪНОВУ МАҚСАД ВА ИНТОНАЦИЯ

Чумла воҳиди асосии нутқ ба шумор меравад. Мубодилаи афкор танҳо ба воситаи чумла ба амал меояд. Ҳангоми мубодилаи фикр гӯянда дар назди худ метавонад ҳар гуна мақсад гузорад: доир ба ягон чиз маълумот диҳад, ягон ҳодисаро нақл кунад, фикрро тасдиқ ё рад намояд, ё ки баръакс, ягон ҷизро пурсад, шубҳаашро бартараф кунад, хурсандиашро изҳор намояд, амру фармон диҳад, тарсонад, ба хушбӯӣ даъват намояд, изҳори миннатдорӣ кунад, ҳамду сано гӯяд, ҳиссиёташро ифода кунад ва ғайра. Аз чиҳати мақсаду ният ва интонация чумлаҳои содда ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

ЧУМЛАИ ҲИКОЯГИ

Чумлаҳои ҳикоягӣ дар бораи ягон чиз маълумот медиҳанд, гӯянда ба воситаи онҳо ягон ҳодисаю воқеаро нақл мекунад, муҳокима, хулоса ва андешаҳои худро пешниҳод менамояд, фикрро тасдиқ ва ё рад менамояд:

Қалам устоди достони ман аст,— Қалам озода тарҷумони ман аст (П. Сулаймонӣ, Қалам). *Яке аз риӯзҳои якшанбеи баҳори соли 1960 буд. Тақрибан соати 10 нагоҳӣ барои гирифтани кадом як коғазе ба идораи журнал омадам. Шоир Муъмин Қаноат, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи калони редакция менишастем. Толис муҳаррир буд ва дар хонаи тангтари дигар менишаст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). *Боз каланд гирифта азми кучо доред?—Ба тоқ камтар об кушоям* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои ҳикоягӣ ба таври мӯътадил ва оҳанги на баланду на паст талаффуз карда мешаванд. Чумлаҳои ҳикоягӣ интонацияи махсус доранд: чумла бо оҳанги оромона сар шуда, дар яке аз аъзоҳои он овоз баландтар мешавад ва дар охири чумла интонация хеле паст мефарояд. Оҳанги аз ҳама баланд ба калимае меафтад, ки задаи мантиқӣ қабул кардааст. Дар чумлаҳои хуллас задаи мантиқиро бештар хабар қабул мекунад. Аъзoi пайраве, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст, бештар пеш аз хабар ҷой мегирад ва кашидатар талаффуз меёбад. Қалимаи дорои задаи мантиқӣ бо воситаҳои дигари лексикиву грамматикӣ низ чудо карда мешавад.

Чумлаҳои ҳикоягӣ аз ҳамдигар бо паузаи кӯтоҳакак чудо мешаванд, дар нутқи экспрессивӣ ин фосола дарозтар мегаардад:

Дар кӯҳистони Қўлубу Балҷувон водиҳои хурд-хурди Хингоб, Сурхоб, Оби мазор аҷаб ҷоҳои хушбоду ҳавое мебошанд. Бештаринашон тағоб, яъне обшор ва сердолу дарахтанд.

Кӯҳистон фақат аз замин камбағал аст. Қитъаҳои калони замини қорам аҳён-аҳён вомехуранд. Пора-пора киштзорони сабзгун монанди дарбеҳҳои чомаи камбағали кӯҳистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Гандум, ҷав, арзан, ҷувориро ак- сари деҳқонон дар тоқиҳо баркашида мекоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқӣ ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқӣ... (С. Улуғзода, Восеъ). Шахсе одати газидан дошт. Сиву ду дандонаширо зада ба ҳалқаи равонданд. Дандонҳои оҳанӣ шинонду газан- датар шуд (С. Сафар, Пьесаҳо).

Категорияи модалият ба ҳама гуна ҷумлаи содда мансуб буда, бо категорияи замон зич алоқаманд аст. Модалияти ҷумла хусусияти объективӣ ва субъективӣ дорад. Хусусияти объективии модалият дар он ифода мешавад, ки ба воситаи ҷумла дар бораи предмет ва ҳодисаҳои олами ҳастӣ, ки ба таври реалӣ дар яке аз замонҳои мавҷуд мебошад, хабар дода мешавад. Категорияи модалияти объективӣ асосан хоси ҷумлаҳои ҳикоягӣ буда, хабари онҳо одатан бо сифаи хабарии феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ бевосита ва ё бавосита ифода мешавад:

Одина ба синни дувоздаҳсолагӣ аз падар ва модар ҷудо шуда, ятим ва бекас монда буд. Падари Одина камбағал ва бечиз буд. Бибиюша Одинаро муддати се сол парвариш карда, ба синни понздаҳсолагииаш ба хизмати Арбоб Қамол суғурд (С. Айни, Қуллӣёт). Мо — ҳамсои девордармиён (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Модалияти субъективӣ муносибати гӯяндаро ба фикр нишон медиҳад. Маъно ва ҷилоҳои маъноии зарурат, имконпазирӣ, хоҳиш, орзуву ният, шубҳаву гумон, таҳмин, боварию нобоварӣ, баҳодихӣ, ҳаяҷон, афсус, дареғ, аҳсану офарин ба категорияи модалияти субъективӣ дохил мешаванд. Тарз ва воситаҳои ифодаи маънои модалияти субъективӣ гуногун мебошад.

Интонацияи воситаи умумии ифодаи маъноҳои мухталифи модалияти субъективӣ ба шумор меравад. Ба воситаи интонацияи ҳама гуна ҷумла тобишҳои гуногуни модалӣ пайдо карда метавонад. Масалан, ба воситаи интонацияи муносибати экспрессивӣ, таъкид, шубҳа, боварию нобоварӣ, киноя, розигию норозигӣ ва ғайра баён карда мешавад. Ҳама гуна ҷумла ба воситаи интонацияи хитобӣ маънои қатъият ва экспрессивӣ гирифта метавонад.

Воситаҳои маъмули дигари ифодаи модалияти субъективӣ сифаҳои феълӣ, таркиби ҷумла, ҳиссаҷа, нидо, калимаҳои модалӣ, воҳидҳои тифаилӣ мебошанд.

Ифодаи модалияти субъективӣ дар ҷумлаҳои, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ифода шудааст, ба омилҳои зиёди луғавию грамматикӣ вобаста мебошад. Ин ҳодиса пеш аз ҳама ба сохт ва таркиби ҷумла алоқаманд мебошад.

Феълҳои модалии **хостан, тавонистан, ёрастан, бояд, шояд** чи дар шакли тасдиқ ва чи дар шакли инкор дар таркиби ҳа-

бари чумлаҳои ҳикоягӣ меоянд. Албатта, дар ҳамин маврид ҳам онҳо маъноҳои модалии худро нигоҳ медоранд ва чумла ба туфайли онҳо тобиши маъноӣ пайдо мекунад:

Эътироз кардан меҳоҳед (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).
Воқеан, аз суҳбати мо ба худи шумо низ суде хоҳад расид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Лекин банда низ акнун мисли пешина бепарво нахоҳад буд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Рузи дигар ба кор баромада натавонистам* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Чекистро сари баҳушу дили гарму дасти пок мебояд* (Садои Шарк).

Касеро ёрои наздик рафтан набуд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Лекин ба одамизод, бигузор он шахси маҳбубат бошад, фақат аз нафосати гулу ҳаловати навои танбӯр лаққидан нашояд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаи ҳикоягӣ, ки хабараш бо шакли махсуси сифаи хабарӣ — **хоҳам рафт** ифода мешавад, низ ба ҳамин гуруҳ дохил мешавад.

Дар чумлаҳои зерин феълҳои ёридихандаи **намудан** ва **намондан** ба чумла тобиши гумону тахмин ва хоҳиш бахшидаанд:

Ба назарам ӯҳдабаро менамоӣ (Р. Ҷалил, Маъвои дил).
Аз духтурхона баромада рафта нам намеомад (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Хабари чумлаҳои содда инчунин бо феълҳои таркибие ифода мешавад, ки ҷузъи номии онҳо маъноӣ модалӣ дорад. Калимаҳои **орзу кардан**, **умед доштан**, **тахмин кардан** ва ғайра ба ҳамин гуруҳ дохил мешавад. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои содда объекти амал бештар дар шакли масдар меояд:

Аз ҷанг сарбаландона баргаштани туро орзу дорам (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҳамин тавр шуданаширо умед доштам* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ман ҳам имшаб омадани ӯро тахмин карда будам* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Чумлаҳои соддае, ки хабарашон бо сифати феълии замони оянда (бо суффикси **-ӣ**) ифода шудааст, хоҳиш ва орзуву ниятро ифода мекунад:

Пагоҳиши дигар корвон ба роҳ баромаданӣ буд (С. Улӯғзода, Восеъ). *Маълумоти ғуншударо вай дар фабрика ба кор бурданист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ману бародарам бо корҳои худамон ба Туркистон, яъне Қошғар рафтаи* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ба вазифаи хабари чумлаҳои содда бевосита камтар, вале бо калимаҳои модалӣ ва дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ басо фаровон меояд. Чумлаҳои, ки хабарашон бо ин сифа ифода шудааст, маъноҳои шарт, ҳилоф, мақсад, гумон, шубҳа, имконпазирӣ ва амсоли инҳоро мефаҳмонанд:

Наход Шумо ҳам маънии гапи вайро нафаҳмида бошед

(Р. Чалил, Маъвои дил). *Падараш омада бошад, масъала ҳал мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Сифаи эҳтимолӣ ба ҷумла маънои гумону шубҳа ва тахмин мебахшад:

Дар ин ҷо ҳам сарвати эшони ҳоҷӣ, мааттаассуф, ба тороҷ рафтагист (Р. Чалил, Маъвои дил). *Ба одам кори хайр ҳам даркор будагист* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Шумо, албатта, китоби бисёр доштагистед* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Ҳоло барф кӯрпа шуда хобидагист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Охир дар муддати ин сеюним сол вай кӯҳ барин калон шудагист* (Р. Чалил, Маъвои дил).

Дар ифодаи модалияти субъективӣ структураи ҷумла роли калон мебозад. Ин маънӣ на танҳо дар ҷумлаҳои соддаи феълӣ, балки дар ҷумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ низ мушоҳида мешавад. Дар ифодаи модалияти субъективии ҷумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ маънои луғавии калимаҳо, ки ба вазифаи хабар омадаанд, аҳамияти калон дорад.

1. Ҷумлаҳои соддае, ки зарурат ва ногузириро ифода менамоянд. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба вазифаи хабар калимаҳои **ҳатмӣ, зарур, лозим, даркор, ногузир, матлуб, шарт, ҷоиз, фарз** ва ғайра ҳам дар шакли ҳолис ва ҳам бо бандакҳои хабариву феълҳои ғириҳанда меоянд:

Аввало, барои исботи сӯст будани савияи назарии мақолаҳо далелҳои бозғимед заруранд (Садои Шарқ). *Хеле вақт боз шуморо надидаам. Лекин як диданам даркор буд* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Ба назари ман, масъалаи халқ ва назро ҳамеша дар мадди назар доштан матлуб аст* («Садои Шарқ»). *Ба ғайри нуқсони мақолаҳо тарафҳои мусбати онҳоро низ дастгирӣ кардан ва нишон додан ҷоиз аст* («Садои Шарқ»). *Ба Зӯҳраҷон тӯҳфа тайёр карданам шарт буд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ризои модар ҳам фарзу ҳам суннат* (Р. Чалил Маъвои дил).

2. Ҷумлаҳои соддае, ки маънои эътимоду боварӣ доранд. Ба вазифаи хабари ин гуна ҷумлаҳо калимаҳои **бешубҳа, яқин, аниқ, бебаҳс, бегумон** ва амсоли инҳо меоянд.

Ғалабаи Помир аниқ аст (Тоҷикистони советӣ).

3. Ҷумлаҳои соддае, ки шубҳа, гумон ва тахминро мефаҳмонанд. Ба вазифаи хабари ин гуна ҷумлаҳо калимаҳои **мумкин, аҷаб нест, эҳтимол, гумон, шубҳа, тахмин** ва таркибҳои гуногун бавосита ё бевосита истифода мешаванд:

Ин тавр ҷавоб додани ӯ гумон аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба дурӯғ гуфтани мардонӣ мансабдор то андозае тоқат овардан мумкин* (Ф. Муҳаммадиев, Пошатаи кунҷакӣ). *Аз ин суханони ширини пирамардаш шарм доштани ӯ аз эҳтимол дур набуд* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Қалиман **мумкин** дар шакли инкор маънии тахмину гумонро не, балки имконпазирӣ, зарурат ва ҳукмронро ифода мекунад:

Бо эҳроми юбкашакл дигар хел нишастан мумкин ҳам набуд (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Дар саҳни телевизион сар хоридан, пашиша киш гуфтан ва дигар ҳаракатҳои ба ин монанд мумкин нест* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

4. Муносибатҳои гуногуни маъноӣ, аз ҷумла хурсандӣ, болидахотирӣ, норозигӣ, ё розигӣ, баҳо додан, хафагӣ, ҳайрат ва ғайра бо ёри воситаҳои зиёди луғавӣ, ки ба вазифаи хабар омадаанд, ифода мешавад:

Мудири шӯба будани ӯ барои беморон хуб аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба хонаи каси ноозмуда, боз калонишаванда, дар ин аҳвол рафтан хуб нест* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бе мардина хуронидани пушонидан кори ҳазл нест, албатта* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ростӣ ҳам, бо чунин қаду қомати расо, чеҳраи сафеди зебо мавзӯи ғайбати мардҳои густох нашудан аҷаб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Дар ифодаи маъноӣ модалияти субъективӣ мавқеи ҳиссаҷаҳо, калимаҳои модалӣ ва воҳидҳои туфайлӣ калон аст. Албатта, мақоми онҳо дар ҳамаи ҷумлаҳо як хел нест. Масалан, роли калимаҳои модалӣ дар ҷумлаҳои соддае, ки бо сифати шартӣ — хоҳишмандӣ ифода шудаанд, ин аст, ки маъно ва тобишҳои модалӣ онҳоро қувват медиҳад ва барои мустақилона истифода гардидани ҷумлаҳои содда имконияти грамматикӣ фароҳам меорад:

Бигуздор, даруни салон аз мусофирон молотол бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мо бояд ҳар чизро ба дил нагирем* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Шояд аз раъҷиша нагашта бошад* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Духтарчаи кенҷаи онҳоро Иброҳимҷон мебоист ба мактаб месупорид* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ҷумлаҳо, ки хабарашон бо сифати хабарӣ ё ки ҳиссаҳои номии нутқи ифода шудааст, ифодаи маъноӣ модалияти субъективӣ танҳо ба зиммаи ҳиссаҷаҳо, нидо, воҳидҳои модалӣ ва туфайлӣ меафтад. Ба туфайли калимаҳои модалӣ ин гуна ҷумлаҳои содда зарурат, ногузирӣ, хоҳиш, орзу, ният, тахмин, боварӣ, афсӯс, тааҷҷуб, хурсандӣ ва ғайраро ифода менамоянд:

Шояд сабаб ҳам дар ҳамин ҳайси ашӯрашон буд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Пагоҳи айвон, ин хонаҳо, тамоми ҳавлӣро боғ ва шояд ҳавлӣ Сайёра низ аз меҳмон пур мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Аз афташ, пиррамард нафақахӯр аст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Хайрият, дар ин ҳангом аз кӯча сигнали мошине баланд шуд* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Лутфу марҳамати ту дар ҳақиқат поён надоштааст* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Тали Заргарро, албатта, медонед* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

ЧУМЛАИ САВОЛИ

Дар чумлаҳои саволи фикр ва мақсади гуянда ба тариқи пуршиш ифода мешавад. Чумлаи саволи аз дигар хели чумлаҳои содда бо он фарқ мекунад, ки шунавандаро ба додани маълумот водор менамояд. Дар ин гуна чумлаҳо гуянда аз ҳамсӯхбати худ ягон чизро фаҳмидан мецоҳад:

— *Чаро ин қадар ҳаял кардед? Аз Пётр-акаам ягон хабар ҳаст? Акбарро дидед ё не? Оё хонаи моро кофтуков накарданд? Одамони подшоҳ аз Шӯроб рафтанд ё не? Шумо сабр кунед, сабр кун, духтари Александр, ман аз як сар ҷавоб медиҳам (Р. Ҷалил, Шӯроб). Чормағз? Қадом чормағз? Қанӣ чормағз? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Боз чӣ хел таклиф лозим? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ба ҷоҳои мо аз ин пеш омада будед, ё ин сафари аввалинатон? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Дадо, вай ангиштро чӣ хел мехӯрад? Дандонаш дар кучояш? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Чумлаҳои саволи аз рӯи маънову мазмуни умумиашон ба чумлаҳои саволии хосса, саволии риторики ва саволии водоркуни тақсим мешаванд.

Гуруҳи асосӣ ва сермаҳсули чумлаҳои саволиро чумлаҳои саволии хосса ташкил менамоянд. Саволи чумлаҳои саволии хосса ҳатман ҷавоб талаб мекунад:

— *Ту аз ман хафа нестӣ? (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Оё шуморо боре аз минбар фурувардаанд? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Чаро ин бача аз ту шарм карда рӯяшро менушад? (С. Улуғзода, Восеъ). Дар кучо истиқомат кардани ҳастӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ту магар Ҷамолхоҷа най? (Р. Ҷалил, Маъвои дил).*

Чумлаҳои саволии хосса ғайр аз савол тобишҳои модалии тааҷҷуб, ҳайрат, шубҳа, тахмин, нобоварӣ, гумон, қатъият, боварӣ, муҳокима ва ғайра дошта метавонанд:

— *Чаро аз онҳо хабар нест? Чаро ягон ҷопар нафиристанданд? Чӣ шуд? Магар ба дасти қизилбоши афтода шаҳид шуданд (С. Айни, Қуллиёт). Чӣ бояд кард? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Мард маъно ҳам ин хел сернозунуз мешавад? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Наход ки вай дар ҳақиқат ҷосуси бек бошад? (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаҳои саволии риторики. Саволи ин навъ чумлаҳо рамзӣ, рӯйпӯш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар ин гуна чумлаҳо тасдику инқори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторики ҳамчун воситаи услубии ифодаи образноки нутқи бадеи истифода мегардад:

— *Дех кучову дарахтон кучо? (Зарб.). Кӣ канад ҷон, кӣ хӯрад нон (Зарб.). Нокардакор, туро ба ин кор чӣ кор? (Зарб.). То кай мо ҷафо мекашем? (С. Улуғзода, Восеъ). То кай бағали моро бо чормағзи пуч пур карда мегардад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Саволҳои риторикӣ гуногунанд. Як навъи онҳо маънии инкор дорад. Дар ин гуна ҷумлаҳои саволӣ инкор ба таври рамзу киноя ифода мешавад:

— *Барои ояндагон пешкаш тайёр карда мондагянд?*

— *Кӣ медонад* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).—*Ту кай боз духтур шу-дӣ? Мо туро нағз медонем!* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Дар ҳақиқат, чӣ лозим модагов* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Саволҳои риторикӣ ҳамчун ҷавоби инқорини савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа ҷумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» хеле серистеъмоланд:

— *Шумо вайро медонед?*— *гуён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.*

— *Кӣ медонад, монанди ана ин пойлуҷҳо ягон худобеҳа-бар будагист-дия,*— *ҷавоб дод ӯ ва бо ҳамин гази саволу ҷавобро кӯтоҳ кард* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

— *Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Гулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?*

— *Ман чӣ донам?*

— *Ҷӣ, одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад мегӯ-ям?*

— *Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку* (С. Айнӣ, Қул-лӣёт).

Агар хабари ҷумлаҳои саволи риторикӣ дар шакли инкор омада бошад, маънии тасдиқ медиҳад:

— *Ман дигар ба рӯи вай нигоҳ намекунам, ки гунаҳгор на-шавам,*— *ҷавоб дод оҳишта модар.*

— *Айб аст. Чӣ хел нигоҳ намекунӣ? Инҳо хафа шаванд, до-модат, духтарат хафа мешаванд* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунанд, фикрро тасдиқу инкор намекунанд, балки шунавандаро ба амале, иҷрои коре водор менамоянд. Ин гуна ҷумлаҳои содда *ҷум-лаҳои саволи* *ниҳодоркунӣ* ном доранд.

Ҳоло ҳам нарафтаӣ? Магар то нагоҳ хоб мекунӣ? (Р. Ҷа-лил, Маъвои дил).

Тарзу воситаҳои ифодаи ҷумлаҳои саволӣ гуногун аст. Во-ситаи асосии ифодаи ҷумлаҳои саволӣ интонация ба шумор ме-равад. Интонация унсури ногузири ташаккули ҳамаи навъҳои ҷумлаи саволӣ мебошад. Интонацияи саволӣ аз интонацияи ха-барӣ ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар ҷумлаҳои саволӣ калимае, ки савол ба вай мансуб аст, нурқувваттар талаффуз карда ме-шавад. Дар ҷумлаи ҷои калимасе, ки задаи мантикӣ гирифта-анд, нисбатан озод аст. Бинобар ин интонацияи ҷумлаи саволӣ дар забони тоҷикӣ як хел нест. Агар калимаи заданок дар охи-ри ҷумла ояд, интонацияи саволӣ ором оғоз ёфта, дар охир қув-ват мегирад ва баландтар мегардад:

Маро ба галабонӣ намегирифта бошад? (С. Улуғзода, Во-сеъ). *Қўрбошиҳо ин панҷ сол боз ба ғайр аз ғорату бедодгарӣ ба халқ чӣ оварданд? Гапи дар Самарқанд гуфтагятонро ба ёд доред?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Шумо одами каппа-калон шу-*

да истода ба ҳамин сафсата бовар мекунад? (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун ба шумо ҳам пандед шудагист? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Синни у дар пеши умри одамони рӯзгордида чист? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷаки).

Агар калимаи заданок дар аввали ҷумлаи саволӣ воқеъ шуда бошад, ҷумла бо оҳанги баланд оғоз ёфта, тадриҷан паст мешавад. Ҳамаи аъзоҳои ҷумла дар аввали ҷумлаҳои саволӣ омада метавонанд, вале ин ҷо барои хабар муқаррарӣ нест. Агар хабар дар аввали ҷумла ояд, ҳатман зади мантиқӣ қабул мекунад:

— *Чӣ лозим вай ба шумо?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Кистанд онҳо?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Кист он ҷо? Кист вай?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Агар калимаи заданок дар мобайни ҷумлаи саволӣ ҷой гирифта бошад, ҷумла бо оҳанги паст оғоз ёфта, дар мобайни ҷумла баландтар мешавад ва дар қисми дуюми ҷумла боз тадриҷан паст мефарояд:

Ба меҳмонон кӣ хизмат мекунад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ту магар ҳаминро ҳам нафаҳмидӣ?* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Дар ташаккули ҷумлаҳои саволӣ ба зами интонация воситаҳои зиёди дигар низ истифода мешаванд. Дар ифодаи ҷумлаҳои саволӣ калима, таркиб ва ҳиссаҳои саволӣ мақоми хоса доранд. Истифодаи онҳо ба мақсади саволдиҳанда ва ба қадом аъзои ҷумла мансуб будани аъзои ҷавобшавандаи ҷумла вобаста аст. Дар ҷумлаҳои саволӣ ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ фаровонтар истифода мешаванд. Ин воҳидҳои саволӣ мувофиқи аъзоҳои ҷумла сурат мегиранд.

Ҷонишинҳои саволи **кӣ?**, **чӣ?**, **киҳо?**, **чиҳо?** барои муайян намудани субъекти грамматикӣ истифода мешаванд ва худ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:

Дарвоқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлоқдор кӣ хабар дода буд? (С. Айни, Куллийт). *Ба ту кӣ иҷозат дод, ки обро бандӣ?* (С. Улугзода, Восеъ). *Кӣ менавозад?— пурсид Саид Амон аз соҳиби хона* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба онҳо чӣ лозим будааст?* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ба хонаат имрӯз киҳо омада буданд?* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷонишинҳои саволи **кист?**, **чист?**, **кӣ буд?**, **чӣ буд?**, **кӣ?**, **чӣ?** ва калимаҳои **чӣ шудааст?**, **чӣ кор мекунад?** ва монанди инҳо барои муайян намудани амали субъект истифода шуда, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд:

Шумо кистед? (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Пас, ин кас кист?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бародарҳо! Асли мақсади мо чист?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба шумо чӣ шудааст?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *...ту ин ҷо чӣ кор мекуни?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ин кӣ буд, Да-*

ша? (Р. Чалил, Шӯроб). *Худи ту кӣ?* (Р. Чалил, Шӯроб). *Оч корҳо чӣ будаанд?* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Қалима ва таркибҳои саволии **киро?**, **чиро?**, **аз кӣ?**, **бо кӣ?**, **бо чӣ?**, **ба кӣ?**, **ба чӣ?** ва амсоли инҳо барои муайян намудани объекти ҷумла истифода мешавад ва худашон дар ҷумла вазифаи пурқунандаро адо менамоянд:

Киро кофта гаштед, писар? (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Вай чиро дар назар дорад?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ман аз кӣ забонкӯтоҳ?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Қалимаву таркибҳои саволии **кадом?**, **чӣ хел?**, **чӣ гуна?**, **чӣ** ва ғайра барои муайян кардани аломати предмет истифода мешаванд ва худ ба вазифаи муайянқунандаи қалимае меоянд, ки задаи мантиқӣ қабул намулдааст:

Кадом кори большевикон ба шумо форида? (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Сардори ин хел хоҷагӣ бояд чӣ гуна одам бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Боз чӣ хел шарт?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Барои дуруст кардани инҳо шумо чӣ маслиҳат медиҳед?* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Як гурӯҳ қалимаву таркибҳои зарфии саволи барои муайян намудани детерминатҳои ҷумлаи саволи истифода мешаванд ва мутаносибан ба вазифаи хабар ва ҳолҳои гуногун: замон, макон, тарз, миқдору дараҷа, сабабу мақсад меоянд.

Даҳаи якуми адабиёти тоҷик дар Қирғизистон кай буд? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Дар кучост худи раисатон?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Кай ман даркор будаам?* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Дод гуфта кучо ҳам мерафтӣ?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Қорҳотон чӣ тавр рафта истодааст?* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Инро ба олимони арҷманди тиб чӣ навъ фаҳмонам?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Пас, барои чӣ модагов нигоҳ дорад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Дар як ҷумла ду воҳиди ифодакунандаи савол омада, дар як вақт ду саволро пеш гузоштанашон мумкин аст:

Аз кӣ ва чӣ гуна сирро фаҳмидӣ? (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Ин оини савоби дар сари қабри шаҳидон машъала афрӯхтан кай ва аз кучо расм шудааст?* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Қиҳо ба муқобили кӣ ошӯб тайёр мекунад? Қиҳо ба муқобили кӣ мешӯранд?* (Р. Чалил, Шӯроб). *Аз шумо чӣ гуна андоз ва чӣ қадар мегиранд?* (Р. Чалил, Шӯроб). *Худи шумо кӣ ва дар ин ҷо чӣ кор мекунад?* (Р. Чалил, Шӯроб).

Дар ташаккули ҷумлаҳои саволи ҳиссачаҳои саволи низ фаъолони иштирок менамоянд. Ҳиссачаҳои саволи ҳам аз ҷиҳати ифодани маъно ва ҳам аз ҷиҳати вазифашон дар ҷумла аз ҷонишинҳои саволи фарқ мекунанд. Аксарияти ҳиссачаҳо ба замми маънои саволи тобишҳои гуногуни модалиро ифода мекунанд. Ҳиссачаҳо аз ҷонишинҳои саволи инчунин бо он хусусияти худ фарқ мекунанд, ки дар ҷумла ба вазифаи аъзои ҷумла намеоянд.

Ҳиссаҷаҳои саволии **оё**, **магар**, **наход**, **на ин ки** хоси забони адабӣ буда, ҳиссаҷаҳои **-ҷӣ**, **-а** дар гуфтугӯ ва ҳиссаҷаи **-мӣ** дар шева истифода мешавад.

Ҳиссаҷаи саволии **оё** маънои саволиро бо тобиши модални шубҳа ифода мекунад. Вай бештар дар аввали ҷумла ва гоҳо дар мобайни аъзоҳои ҷумла, пеш аз калимае меояд, ки задаи мантиқӣ гирифтааст:

Оё сангрезакашониатонро дар хотир доред? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Оё ба у ҳамин нуктаро гуфтан ҷоиш бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Оё аз ин бадбахтӣ ва мусибатҳо ягон роҳи халосӣ ҳаст ё не?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Шумо оҳу нолаи кирмаки гуруснаро оё шундаед?* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Ҳиссаҷаи **магар** саволро бо тобиши тахмин ва шубҳаву гумон ифода мекунад. Ин ҳиссаҷа бештар дар аввали ҷумла воқеъ мегардад, ҳодисаи дар байни аъзоҳо ва дар охири ҷумла омадани вай низ мушоҳида мешавад:

Магар ту ашӯлаи граммафонро нашундаӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Онҳо магар бисъёранд?* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Охир, дар он мусофирати душвори пур аз хориш зорӣ магар Ниёз мӯниси ӯ набуд?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мо ҳазлбозӣ карда истодаем магар?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳиссаҷаи **наход** (наход ки) саволро бо тобиши тааҷҷуб, нобоварӣ ва норозигӣ ифода мекунад. Ин ҳиссаҷа асосан дар аввали ҷумла меояд.

Наход ки мо минбаъд дар ҳамин ҷо зиндагӣ кунем? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Наход ки хондан ва маълумот гирифтан ба ман насиб нашуда бошад?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Наход ки аз шӯриш пушаймон шуда бошанд?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Наход ҳамин хел саҳт гап зананд?* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Ҳиссаҷаи **на ин ки** дар ифодаи савол ва тобиши маъно ҳамчун синоними ҳиссаҷаи **наход** истифода мешавад:

На ин ки шумо ҳам ба ҳамин гапҳои вай бовар карда бошед! (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Ҳиссаҷаи саволии **ҷӣ** ду мавриди истифода дорад: 1) ҳамчун калимаи иловагӣ пеш аз ҷумлаи саволӣ омада, маънои саволро пешакӣ огоҳу таъкид мекунад. Дар ин маврид ҷумлаи саволӣ бо дигар воситаҳои саволӣ меоянд:

Ҷӣ, магар аз омадани мо хабар надоштааст? (Р. Ҷалил, Маъвои дил);

2) баъд аз ҷумла ва ё калимаи алоқаманд омада пурсишро ифода мекунад. Ин савол маънои муҳокима ва таклифро низ дорад. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаи саволӣ аксар вақт аз як калимаву ҳиссаҷаи саволӣ иборат мешавад:

— *Сеялқаро вайрон карда пахтаи чанд гектар заминро холибех кардӣ, лекин дар сояи меҳнати пай дар пай ин корро безарар карда гузарониданд.*

— Пунбадонаҳои сараро дуздида ба ҷои онҳо пунбадонан пучак ҳамроҳ карданам-чӣ?

— Илоҷи онро ҳам ёфтанд...

— Культиватор-чӣ?

— Вай ҳам безарар гузашт...

— Ҷуӣ-чӣ?

— Дар ин ҷо ҳам ғайр аз меҳнати умумии якҷӯзаи колхозчиён зарари дигаре нашуд.

— Қорҳои бар болои пори маъданӣ кардагиам-чӣ?

-- — Аз ин ҷиҳат қадре зарар расид...

— Хуб, фалокатҳои ба сари Ҳасан бархезондаам-чӣ? (С. Айнӣ, Куллиёт). Шумо хонед-чӣ? Айнаки ман дар хона мондааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳиссаҷаи саволи **-а** саволи иловагиро бо тобишҳои муҳокима ва гумон мефаҳмонад. Бинобар ин ҳамчун воситаи дуюми ифодаи маънои савол воқеъ мегардад:

Ба ин таклифи ман розӣ шудӣ-а? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Наход ягон тир ҳолӣ накарда таслим шуданд-а? (Р. Ҷалил, Шодӣ).

Ҳиссаҷаи **-мӣ** пурсиширо ба таври муҳокимаю таклиф мефаҳмонад:

Ҳой, Собир, ту ба мактаб намеравӣ-мӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун ту мулло шудам, доно шудам гуфта, аз хӯроки мо ҳазар мекунӣ-мӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Як маслиҳат диҳам-мӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, ман ҳам олу чинам-мӣ? (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶУМЛАИ АМРӢ

Ҷумлаҳои амрӣ фармон ва супориширо мефаҳмонанд, ҳамчунин маънои даъват, хоҳиш, илтимос ва маслиҳатро ифода мекунанд. Ба кадоме аз ин маъноҳо омадани ҷумлаҳои амрӣро вазъияти нутқ ва матн нишон медиҳад. Хабарҳои ҷумлаи амрӣ бо феълҳои фармониш ифода мешавад, ки он бо сифаи амр баробар аст.

1) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои фармон, амр ва супоришдоранд, гуруҳи асосии ҷумлаҳои амрӣро ташкил медиҳанд:

Ҳозир ба он ҷо баргард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дастҳои якдигарро бандед, овозхотонро набароред (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳатман ба дасти муаллима Аҳмадова супоред (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Шумоён ҳам бароед, ба молҳо хӯрок диҳед. Қулф задани дарвозаро аз хотир набароред (С. Айнӣ, Куллиёт). Ту, Давлат, дар ҳамин ҷо мон, ту, уқо, ба дами дари берун баромада ист ва ба ҳеҷ кас гирифта бурдани ягон хасро ҳам намон (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Дар ҷумлаҳои зерин амр бо лутфу марҳамат, хеле нарм ифода шудааст:

Рав, барраҷаи оча, кордро оварда харбузаашро куш. Биё,

очаат гардад, даррав биё, маро оғӯш кун (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Сигаи амр гоҳо бо префикси **би-** меояд. Ин префикс ба амр оҳанги қатъият мебахшад. Ин шакли амр асосан дар назм истифода мешавад. Дар забони насри бадеӣ камтар, вале дар нутқи намоёндагони лаҳҷаи чанубӣ бештар ба назар мерасад:

Агар нахобида бошед, бихобед (С. Айни, Куллиёт). *Табару теша бигир. Теғ ба даст бигир. Аз золим қасос бигир* (С. Улуғзода, Восеъ).

2) Чумлаҳои амрӣ, ки таъкиди матлабро ифода мекунанд:

Бойҳо чизи нағзашонро ҳадья нахоҳанд кард. Инро доништа мон, ҳазрат (С. Айни, Куллиёт). *Дидед, начаконида бурда расондаанд* (Р. Чалил, Шӯроб).

3) Чумлаҳои амрӣ, ки даъватро ифода мекунанд:

Мардум, чамъ шавед, ғазот кунед (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба даст дароред, ба даст наафтед; пахш кунед; пахш нашавед!*— *гӯён халифа дастони худро бар рӯ кашид* (С. Айни, Куллиёт). *Маро кушед, ё зиндаву зор ба мазорам гуронед, аммо ба дасти ин одам насупоред* (С. Айни, Куллиёт). *Эй калон шав, пири бадавлат шав, чароғам* (Р. Чалил, Шӯроб).

4) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои маслиҳату насихат доранд:

Ака Урун, ин тавр накунад, ба мо ҳамроҳ шавед (С. Айни, Куллиёт). *Ягон духтари бечораро ёфта, хонадор шав. Чуфти говро кор фармуда деҳқонӣ кун* (С. Айни, Куллиёт). *Духтари Александр, дилатро танг накун ва ба ҳар чиз хафа нашав* (Р. Чалил, Шӯроб). *Эҳтиёт шав, Давлат, ба шахта оҳиста-оҳиста фуру, аз бағалпанҷара дастатро асдо накан. Дар вақти сунтунмонӣ ҳушбёр шав, ки вай кори хатарнок аст* (Р. Чалил, Шӯроб).

5) Чумлаҳои амрӣ, ки илтимосро ифода мекунанд:

Дер намонда биёед (Р. Чалил, Шӯроб). *Бигиред, Дашаҷон дасти маро барнагардонед* (Р. Чалил, Шӯроб). *Хайр, аз ман ба оилаатон салом расонед* (Р. Чалил, Шӯроб). *Хуб, хӯш равед, Арслоналӣ, саломат бошед, боз биёед. Салому миннатдорӣ ману Давлатро ба она расонед* (Р. Чалил, Шӯроб). *Ҳаял нақун, дада* (Р. Чалил, Шӯроб).

6) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои таскину тасалло доранд:

Парво накунад, тӯрам. Эб мекунам (Р. Чалил, Шӯроб). *Ором шав, духтарҷон, осуда бош* (Р. Чалил, Шӯроб). *Не, Дашаҷон, хавотир нашавед* (Р. Чалил, Шӯроб). *Ҳеч нагарс дигар,— дилдорӣ дод Холи ворухӣ* (Р. Чалил, Шӯроб). *Хафа нашав, ҷӯра* (Р. Чалил, Шӯроб). *Ором шав, Даша,— таскин дод Пётр* (Р. Чалил, Шӯроб).

7) Чумлаҳои амрӣ, ки навозишро ифода мекунанд:

Гирья нақун, додарҷон (Р. Чалил, Шӯроб). *Хоҳарҷон, гирья накунад* (Р. Чалил, Шӯроб).

8) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои узр доранд:

Чаноби оӣ, аз гуноҳи ман гузаред (Р. Чалил, Шӯроб). *Ма-*

ро мебахшетон (Р. Ҷалил, Шӯроб). Аввалан, маро, олиҷоҳ авф мефармоед, дар наздатон беодобӣ ва ғустохӣ кардам (Р. Ҷалил, Шӯроб).

9) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои таклиф доранд:

Марҳамат карда нишинед (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Канӣ, аз бо-ло гузаранд ҷаноби волостной, шумо ҳам ҷаноб* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Омадӣ, Давлатҷон, канӣ, ин ҷо биё, аввал як шустушӯ карда гир* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

10) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои зорӣ ва илтиҷо доранд: *Ҷон бобо, ман ҳамроҳи у равам* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Аминҷон, ақаллан як пиёла ҷой нӯшед* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Маро сар диҳед, илоҳӣ умри дароз бинед* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Хабари ҷумлаҳои амрӣ ҳамчун қоида бо сифаи амрии феъл ифода мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо сухан ба шахси дуюм нигаронида мешавад, ки он асосан иҷрокунандаи супориш ва амру фармон аст. Ба ин вазифа ҳар ду шакли сифаи амр — ҳам танҳову ҳам чамъ баробар қор фармуда мешаванд. Дар назм бо префикси **ме-** омадани сифаи амр мумкин аст:

*Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамикуш.*

(Н. Ганҷавӣ)

Дар забони адабии тоҷик гоҳо муроҷиат ба шахси дуюм тааллуқ дошта бошад ҳам, иҷрои супориш ҳам ба шахси якум ва ҳам ба шахси дуюм мансуб аст. Дар ин гуна мавридҳо хабари ҷумлаи бо шахси якуми чамъи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад, ки ба феъли фармоиш ҳаммаъност:

...биё, ба сари дастархон бо ҳам нишинем (С. Айни, Куллиёт). *Марҳамат кунанд, ҷаву гандумҳоро аз назар гузаронем* (С. Айни, Куллиёт). *Фикри мутаваллиро ҳам шунавем* (С. Айни, Куллиёт). *Канӣ гузаред, дӯстам, ба назди меҳмонҳоятон дароем* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Гардед, рафтем* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Маънои амру даъват бо шакли шухудии замони гузаштаи сифаи хабарӣ низ ифода мешавад: *Рафтем, дӯстон, хун ба хун, ҷон ба ҷон* (С. Улуғзода, Восеъ). *Хуб шудааст, ман рафтам* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Ба вазифаи амр омадани шакли шумораи танҳои шахси якуми сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ мумкин аст:

Ман ҳам ба сари қӯра рафта бихобам,— гуфт,— вақти омадани гурӯҳо наздик расидааст (С. Айни, Куллиёт). *Ин тавр бошад, ин хизматро ман кунам,— гуфта арбоб аз ҷояш хест, ҷомаширо кашида ба як су партофт, ғалберро гирифта ба сари ҷош рафта нишаст* (С. Айни, Куллиёт). *Сабр кун,— гуфт,— ту зудтар ягон хӯрок тайёр кун, ман коҳдонро кушода ба хару гов хӯрок диҳам* (С. Айни, Куллиёт).

Дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ ду шакли сиғаи амр — шахси дуюми танҳову чамъ (**рав, равед, раветон**) зикр шудааст. Маънои модалии ин ду шакл — шаклҳои чамъу танҳои сиғаи амр ба ҳам комилан баробар нест. Шахси дуюми чамъи ин сиға аз ҷиҳати шакл ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ як аст. Барои ба маънои амр, ё шарт ва ё дигар маъноҳо омадани ин шакли феълӣ сохти ҷумла ёрӣ мерасонад. Масалан, дар ҷумлаи «Аз ин ҷо тезтар равед» маънои амру илтимос, вале дар ҷумлаи «*Равед, ҳамаашро мебинед*» маънои шарт ифода шудааст.

Ин ҳолат моро водор менамояд, ки шакли шахси сеюми танҳову чамъро ҳам, ки маънои амр дораду аз ҷиҳати шакл аз сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ фарқ надорад, ба ҳамин гурӯҳ дохил намоем. Тафовути ин шакл низ дар мавриди истифода ва ифодаи маънои модалӣ мушоҳида мешавад. Ин шакл ҳам мисли шахси дуюми чамъи сиғаи амр, ҳам чун сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меояд ва тобишҳои зиёди маъноиро ифода мекунад. Аммо ба маънои амру илтимос дар таркиби ҷумлаҳои содда низ бе ягон воситаи луғавӣ меояд:

Ба мазор падару модарат равад, душманҳои синфӣ раванд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамаашон ба пахтачинӣ раванд. Ҳеҷ кас дар идора наистад* (Ю. Ақобиров, Заминаи падарон). *Рафиқон, биёгон, ғаллаҳотонро гиретон, дар навбати аввал зарбдорон қатор шаванд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Падару акаҳои маро гардонда биёранд* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ин шакли феълӣ мисли шахси дуюм гоҳо бо префикси **би-** меояд:

Майлаш, Зайнаб биравад (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ошпаз биғӯ, барои инҳо ҳам таом бипазад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Шаклҳои феълӣи шахси дуюми чамъ ва шахсҳои сеюми танҳову чамъ як хел бошанд ҳам, супориш дар онҳо ба тарзи гуногун воқеъ мегардад. Фармону супориш ба шахси дуюм бевосита, вале ба шахси сеюм бавосита ба амал меояд, воситаи байни шахси якуму сеюм шахси дуюм ба шумор меравад. Ин восита гоҳо номбар шуда, гоҳо номаълум менамояд. Ба вазифаи воситаи супориш гоҳо калимаҳои ҷудогона ва гоҳо сарҷумлаҳои ҷумлаи пайрав омада, супориши дараҷанокро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа феълӣ **гуфтан** хеле серистеъмол аст.

Ба Бобоғулом гӯй, акнун барои худ ҷои дигар ёбад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рафта ба онҳо гӯй, дароянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Зуд рав, Ҳасан Эргаш, ба падарат хабар деҳ, бо Сафар амкат ва дигарон зуд оянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба Эрназари Танбал гӯсед, ки ӯ ба тарафи ман ном қадам намонад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пошобибӣ ба сухани ӯ бовар накарда, фармуд, ки Истадро ба назди ӯ биёранд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Ҷумлаҳои амрӣ интонацияи махсус доранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ фармону супориши қатъӣ, таъкиди матлаб ва даъватро

ифода кунанд, шиддатноктар гуфта шуда, оҳанги хитобӣ мегиранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ маънои нияту орзу, маслиҳату навозиш, узр, таклиф ва зориву илтиҷо дошта бошанд, одатан бо оҳанги пастир талаффуз мешаванд.

ҶУМЛАИ ХИТОБИ

Дар ҷумлаҳои хитобӣ фикр бо ҳиссиёти баланд ва ҳаяҷон ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаҳои амрӣ, ҳикоятӣ ва саволӣ ҳангоми бо ҳиссиёти баланд ва оҳанги нидову хитоб талаффуз шуданашон ба ҷумлаи хитобӣ табдил меёбанд:

Наравед, гузашта наметавонад, об гирифта мебарад! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагонатонро ба мактаб фиристонед!* *Дар тағи қалъа мактаб кушода шуд!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Минбаъд дар ин ҷоҳо ба чашми ман нанамой!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чӣ қадар роҳро якҷоя таъ карданд!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳой гарданшикастаҳо!* *Ба як ваҷаб қадатон алақай тамокукаш ҳам шудед?!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Барои бо оҳанги махсус ва пуршиддат ифода кардани ҷумлаҳои содда ва ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ истифода мешаванд. Мухотаб, ҳиссаҷаҳои қувватдиҳанда, калимаҳои модалӣ аз муҳимтарини ин воситаҳо ба шумор мераванд:

*Эй ситамдидагон, эй асирон,
Вақти озодиш мо расид!
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон,
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид!*

(С. Айнӣ)

Восеъ! Аз тарафи Кангурт сарбози бисёре омада истодааст! (С. Улуғзода, Восеъ). *Фуқаро, бихез, ғазот бикун!* (С. Улуғзода, Восеъ). *Алвидоъ, қабри мубораки модарам!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вой, мурдам!* (С. Айнӣ, Куллийет). *Вой садқатон шавам, духтарҷон, ба хона дароед!* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Хайр, шаҳри азиз!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *О, ин қисса дафъаи гузашта сар шуда буд-ку!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Охир, дар дохили ҳар як фасл аломатҳои фасли дигар ҳаст!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ёрӣ диҳед, илоҳӣ барака ёбед!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ту ҳам бояд бимирӣ!* (С. Улуғзода, Восеъ).

Яке аз воситаҳои ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва шиддат гирифтани оҳанги гуфтор инверсия мебошад:

Чои мунозира нест ин чо! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Э, ба инсофатон қоил ман!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *То чӣ андоза ба сирати аҷдодони худ қариб аст ти-*

нати баъзе нусхаҳои бани-башар! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои хоси хитобӣ низ мавҷуданд, ки онҳо дар шакли шиору даъват ифода мешаванд:

Зинда бод Революция Кабири Социалистии Октябрь! Ҳамду сано бод ба зан!— Пионер, барои кори Ленин бош тайёр!— Доимо тайёр! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ҳукумати коргару деҳқони мо урра!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ёдгори Айниву ин кӯҳсорон зинда бод!
Шеғри Турсунзодаву ин обшорон зинда бод!*

(Лоик)

Ҷумлаҳои ниодӣ, ки дар онҳо ҳиссиёту ҳаяҷон ба тарзи махсус ифода мешавад, низ ба гурӯҳи ҷумлаҳои хитобӣ дохил мешаванд:

Вой, падарҷонам, падари меҳнатрӯзиам! (Р. Ҷалил, Шӯроб).

*Охир задӣ ба ҳастии ман пушти пой, вой!
Вой аз сиёҳбахтиам, эй бахт, вой-вой!*

(Р. Ҷалил, Шӯроб)

Вой, вой миёнакам!

(С. Айни, Куллиёт)

ИНКОР ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОН

Ҷумлаҳои инкорӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно, мақсаду муносибат ва интонация аз ҷумлаҳои тасдиқӣ тафовут надоранд ва мисли онҳо ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Албатта, дар ин ҷо ҳам доираи истифодаи ҷумлаҳои ҳикоягӣ васеъ аст, чунки инкор ба маънои аслиаш асосан хоси ҳамин гурӯҳи ҷумлаҳои содда мебошад. Дар ҷумлаҳои саволӣ, амрӣ ва хитобӣ тарзҳои махсуси инкор низ ба назар мерасад. Шаклҳои инкор дар ҷумлаҳои амрӣ ва хитобӣ барои ифодаи боздоштани амали субъект, илтимосу хоҳиш, нияту орзу ва ҳиссу ҳаяҷон истифода мешаванд:

Ваъда дода наметавонам (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Вай ба ин аҳамият надод* (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Асло рӯзи нек набинӣ!* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба хонааш надаро* (Раҳим Ҷалил, Маъвои дил). *Гапа дароз накун, бефаҳм* (Улуғзода, Восеъ). *Магар падараш ҳоло ҳам наомадааст* (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо).

Тасдиқ ва инкор ҳодисаҳои ба ҳам алоқаманд мебошанд. Аз ҷиҳати маъно ҳар гуна инкор тасдиқи акс аст. Чунончи,

инкори мавҷудияти ягон предмет тасдиқи набудани он аст. Тасдиқи он, ки касе хоб рафтааст, ба инкори он, ки вай бедор нест, баробар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат инкори инкор ҳам тасдиқ аст.

Маълум аст, ки хабар маркази ташкилкунандаи ҷумла, воҳиди предикативии он, воситаи асосии ахбор ба шумор меравад. Ин аст, ки инкори инкор бештар дар хабарҳои муस्ताқил ва ҷумлаҳои мураккаб, ки ду маркази предикативӣ доранд, мушоҳида мешавад:

Ин воқеаро батафсил нагӯям, намешавад (Раҳим Ҷалил, Маъвон дил). *Навове мақоме нест, ки бо танбӯр навохта нашавад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Онҳо ҳеҷ дашноме намонд, ки надода бошанд* («Садои Шарқ»). *То нагирӣ ҷӯби тар, фармон нагирад гову хар* (Зарб).

Маълум аст, ки дар ҷумлаҳои саволӣ инкор дар шакли тасдиқ низ ифода мешавад, ки онҳоро инкори саволӣ, пӯшида, рамзӣ ва ғайримуқаррарӣ меноманд. Дар забони тоҷикӣ ҳар ду тарзи инкор — ҳам инкори муқаррарӣ ва ҳам инкори ғайримуқаррарӣ, яъне саволӣ ҳамчун инкори инкор истифода мешавад. Дар забони адабии тоҷик аксар инкори саволӣ инкори муқаррариро инкор мекунад:

Сурататро чӣ кунам, бо ту набошад сират? То нагирьяд духтари ҳалвофурӯш, баҳри бахшоиш кай ояд ба ҷӯш? То ҷон накани, руҳи ҷонона кучост? Он, ки ҳоли худ надонад, чӣ донад ҳоли кас? Гар ба дил завқе надорӣ, синаҷунбонӣ чӣ суд?

Инкори инкор дар хабарҳои таркибии ҷумлаҳои содда низ мушоҳида мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳам калимаи асосӣ ва ҳам калимаи ёридиҳандаи хабар дар шакли инкор меоянд:

Вале гаштугузори нобарор ёро ноумед накард (Раҳим Ҷалил, Маъвон дил). *...вақтмон беҳуда наравад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Аммо одам бояд ноумед нашавад* (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). *...ҳеҷ кас маро нотинҷ карда наметавонад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Рӯи мӯйсафед пахтаи кӯҳнаро мемонд, ҳеҷ вақт мисли имрӯза бенур набуд* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). *Аздусар-ку ягон хонавода беоб намемонад, ҳама об мехуранд* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). *...ба онҳо кӣ буданишонро нишон надода намемонанд* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). *Ба шодиш Сайфиддин шарик нашудан мумкин набуд* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). *Ва ҳол он ки ин гап беҳуда набудааст* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Инкор умумӣ ва ҷузъӣ мешавад. Инкори умумӣ ба тамоми ҷумла мансуб буда, хабари ин гуна ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мешавад:

Ба ҳеҷ боло гирифта намешавад (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). *Падарам имрӯз намераванд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ин замин пахта коридан мумкин нест* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). *Дар он ҷо касе нест* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ман дигар дар ин чо монда наметавонам (Раҳим Чалил, Шӯроб). Ту намедонӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай на муҳтоҷи сабру тоқат аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Инкори чузъӣ ба яке аз аъзоҳо ва ё ба яке аз аъзоҳои чидан ҷумла тааллуқ дорад:

*Бипазад з-оташи ишқаш на ҳама ошиқи хом,
На ҳама марди харидор сазовори зан аст (Лоиқ).*

Аҳмад-маҳдум ба нуҷум дар аввали қораш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст (С. Айнӣ, Куллийёт).— Марҳамат, як пиёла не, як коса об нӯшед (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). ...ба нигоҳи баҳаё ва бисъёр ғамноки ӯ на ҳар кас метавонад тоб орад (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Дар ҷумлаҳои, ки дорои инкори чузъӣ мебошанд, мутақобилаи тасдиқи инкор барҷаста зоҳир мешавад. Чунончи, ҷумлаи инкории «Ба пахтачинӣ танҳо Мунаввара наомадааст» моҳиятан ба ҷумлаи тасдиқии «Ба пахтачинӣ ба ғайр аз Мунаввара ҳама омадаанд» баробар аст. Аммо ин ду ҷумлаи содда бо тобишҳои маъно ва ҷои задаи мантиқӣ аз якдигар фарқ мекунанд.

Барои таъкиди маҳдудияти инкор дар забони тоҷикӣ воситаҳои зиёди луғавию грамматикӣ истифода мешаванд, ки ҳиссачаҳои маҳдудии **танҳо**, **фақат** аз маъмулу машхуртарини онҳост. Аммо агар пеш аз ҳиссачаи маҳдудӣ ҳиссачаи инкории **на** ва ё пас аз он **не** ояд, инкор бо аъзои таъкидшуда маҳдуд намешавад. Чунончи, муқоиса кунед:

Ба он чо танҳо наомадед (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, гап на танҳо дар омадан ё наомадани вай аст (Раҳим Чалил, Ҳикояҳо).

Дар забон аксар барои тафсили воқеа пас аз ҳиссачаҳои инкориву маҳдудӣ аъзоҳои чида ва ё ҷумлаҳои дигар истифода мешаванд, ки аз ҷиҳати маъно ва муносибаташон бо воқиди маҳдудӣ як хел нестанд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо дар ду шакл: тасдиқ ва инкор омада метавонад:

Тарбияи фарзандон қарзи на фақат падару модар, балки тамоми ҷамъият аст (Раҳим Чалил, Шӯроб). Ин қадар ангишти на фақат ҷамъ шуда мондааст, балки худ аз худ отаи гирифта сӯхта ҳам истодааст (Раҳим Чалил, Шӯроб). Ба висоли маъшуқа на танҳо шумо, балки бисъёр ошиқони шайдо ҳам нарасидаанд («Садон Шарк»). Фақат ҳосилро не, балки худи замиро ҳам руфтату лесида бурд (Раҳим Чалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои инкорӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои инкории ҳоса; 2) ҷумлаҳои инкории ғайриҳоса.

Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки табиатан маъноии инкор доранд. Миқдори ин гуна ҷумлаҳо зиёд нест. Ба вазифаи хабарии ин гуна ҷумлаҳо асосан калимаҳои **нест**, **не**, **на** меоянд, инчунин чанд калимаи дигар ҳаст, ки маъноии луғавию

шон инкор буда, ҳамчун ҷумлаҳои нопурраи инкорӣ истифода мешаванд: **ҳаргиз, асло, ҳеч**.

У дар хона нест (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

— *Ин аспатон магар хоназод аст?*

— *Не!* (С. Айнӣ, Осори баргузида).

— *Ман бекасам? На!* (С. Улуғзода, Калтакдорони сурх).
Магар колхоз ба ин розӣ шуда метавонад? Ҳаргиз! (С. Улуғзода, Навобод).

— *Ҳа, чӣ воқеа?*— *пурсид Исрофил, ки маро дар он тарафи куча мунтазир буд.*

— *Ҳеч* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории хоса ҷумлаҳоеро низ дохил кардан мумкин аст, ки дар таркибашон ҳиссаҷаи инкории **ҳеч не ки** доранд. Ҳиссаҷаи инкории **ҳеч не ки** хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва дар ҷумлаҳое, ки бо ин ҳиссаҷа омадаанд, хабар дар шакли ғайринкор, бо сифаи шартӣ-хохишмандӣ ифода шуда, нияту хохишро ифода мекунад:

...ҳеч не ки он қарз тамошавад (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). *Чомаи сабили садъямоқ ҳеч не ки бо дӯхтан буд шавад* (Ҷ. Икромӣ, Тирмор). *Мӯйсафед ҳеч не ки сари асо шавад* («Садои Шарқ»).

Дар таркиби ҷумлаҳои содда калимаҳои инкории **ҳеч, ҳаргиз, дигар, ба ҷуз, бе** низ меоянд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо, ки ба воситаи морфемаҳо аз шакли тасдиқи он сохта шудааст, дар шакли инкор меояд, бинобар ин онҳоро ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории хоса дохил кардан ҷои нест. Дар ин қабил ҷумлаҳои калимаҳои инкории зикршуда вазифаи услубиро адо карда, тобишҳои модалии онро қувват медиҳанд, инкорро таъкид намуда, маънои иловагӣ мебахшанд ва матлабро конкреттар менамоянд, вале ба сохти ҷумла таъсир намерасонанд. Бинобар ин аз истиснои онҳо сохти ҷумлаи инкорӣ тағйир намеёбад. Муқоиса кунед...

Ба гапҳои вай ҳеч бовар намекардам (Ҳаким Қарим, Хикояҳо). *Овози падарҷонамро дигар нашунидам* (Ҳаким Қарим, Хикояҳо). *Ман инро ҳаргиз фаромӯш намекунам* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Ба гурӯҳи дуҷумлаҳои инкорӣ ҷумлаҳое дохил мешаванд, ки бо воситаҳои гуногуни грамматикӣ аз ҷумлаҳои тасдиқӣ сохта шудаанд.

Чунон ки зикр шуд, хабар маркази предикативии ҷумла ба шумор меравад. Тасдиқи инкорро ифода намудани ҷумла асосан ба хабар вобаста аст. Хабарии ҷумлаҳое, ки дар бораи набудани чизҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва инкори фикр маълумот медиҳанд, дар шакли инкор меояд, ки аз шакли ғайринкории он сохта шудааст.

Хабарҳои соддаи феълӣ инкорӣ аз хабарҳои тасдиқӣ ба воситаи префикси шаклсозии **на-** сохта мешаванд:

Носир Аббос чизе нагуфт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Чӣ гуфтанаширо намедонист* (Сорбон, Чугӣ).

*Надонам дар кучои синаи ман дарди ширине
Аёну ноаён месӯхт ҳамчун ёри дерине...*

(М. Қаноат)

*Даръест пуробу масту беҳуд,
Дар соҳили хештан нагунҷад.
Чони мани беқарору бедил
Дар маҳкамаи бадан нагунҷад.*

(Лонк)

*Бад мабар, дигар наёзорам туро,
Рӯи хоки хорӣ нагзорам туро.*

(Лонк)

Дар услуби мутантани адабӣ, алалхусус дар назм, префикси инкории **ма-** низ истифода мешавад:

Шоиро, аз сӯхтан ҳаргиз манол (М. Турсунзода, Чони ширин). *Чаширо, эй чони ман, аз сӯи ман ҳаргиз макан* (М. Турсунзода, Куллиёт).

Бо сифаи амр ва калимаи **бод** (**бодо**) омадани **ма-** маъмул аст:

*Бе рӯи ту хуршеди чаҳонсӯз мабод,
Ҳам бе ту чароғи оламафрӯз мабод,
Бо васли ту кас чу ман бадомӯз мабод,
Рӯзе, ки туро набинам, он рӯз мабод.*

(Рӯдакӣ)

Дар хабарҳое, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода шуданд, префикси инкории **на-** бо феъли ёридиҳанда меояд:

Ман шуморо як умр фаромӯш намекунам (Р. Чалил, Маъвои дил). *Онҳо ба ҳам ваъдаи мулоқот надода буданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Овозаи ҳоло шираи худро гум накарда буд* (С. Турсун, Модар).

Агар дар таркиби ҷумла феълҳои модалӣ омада бошанд, аффикси инкориро асосан онҳо қабул мекунанд:

Дар сари роҳи соҳибистеъдодон набояд моненае бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Одамони хуб набояд би-миранд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ту набояд дар пеши дигарон ин гапро такрор кунӣ* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). *Ману ту набояд аз дигарон қафо монем* (Ю. Ақобиров, Норақ).

Ҳолати бо феъли модалӣ наомада, бо феъли асосӣ омадани префикси инкорӣ низ мушоҳида мешавад:

Ту бояд одамони обрӯнокро маранҷонӣ (Х. Назаров, Дар чустуҷӯи Карим-Девона). *Патруле сояи моро бояд набинад* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Бо хабарҳои таркибии феълӣ ду тарзи истифодаи префикси **на-** ба назар мерасад:

1) Префикси инкорӣ ҳамчун қоида бо феъли ёридиҳанда меояд:

У мактубро хонда надод (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Хуруфоти печ дар печи арабиرو то ҳануз дуруст хондаву навишта наметавонист* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

2) Ҳангоми ба вазифаи ёридиҳандаи феълҳои таркибии феълӣ омадани феълҳои **истодан, будан** ва **мондан** префикси **на-** бо феъли асосӣ, яъне бо шакли ғайритасрифӣ меояд:

Он вақт ба маънии гапҳои вай нарафта будем (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Одамон ҳоло нарафта истодаанд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Ҳеҷ кадоме дар умраи қалам ба даст нагирифта буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми бо сифати хоҳишмандӣ (бо суффикси **-ӣ**) ифода шудани хабар ду ҳолат мушоҳида мешавад: префикси инкорӣ ҳам бо феъли асосӣ ва ҳам бо феъли ёридиҳанда омада метавонад, аммо бо феъли ёридиҳанда омадани он серистеъмол аст:

Аммо Коля ҳаргиз бас карданӣ набуд (Ю. Ақобиров, Норақ). *Лекин Зулфия ҳам асло суст омаданӣ набуд* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Муҳаррам пулро нагирифтани буд* (Ч. Иқромӣ, Духтари оташ). *...Торик шудани рӯзро ҳам нафаҳмида монда буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ман ба дарун даромадам, надониста мондам...* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид)

Тарзи дигари ифодаи инкор дар ҷумлаҳои содда ба усули калимасозӣ алоқаманд аст. Дар забони тоҷикӣ якҷанд префиксҳои ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати манфӣ месозанд. Ба ин гурӯҳ префиксҳои **но, бе-, ғайри** — дохил мешаванд. Префикси **но-** бо сифати феълӣ низ меояд. Ҳангоми ба вазифаи хабар омадани ин гуна калимаҳо ҷумла маъноии инкорӣ мегирад:

Ин гапат нодуруст! (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Мулоқот душвор ва ҳатто номумкин буд* (С. Улуғзода, Мунтахабот). *—...сарӣ он кӯҳ дар даруни туман напайдо буд* (С. Улуғзода, Навобод)... *табассум аз рӯиш нападид гашт* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Дарди вай ҳамеша бедавою бедармон аст* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Шиносоии ин ду марди наҷиб барои ҳарду... ғайриҷашмдошт буд* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Як гурӯҳ ҷумлаҳои соддаи инкорӣ ба воситаи ҳиссаҳои инкорӣ **на, не** сохта мешаванд. Ҳиссаҳои инкорӣ **на** дар шакли алоҳида хеле кам истифода мешавад. Ин ҳиссаҳо одатан пеш аз калимае меояд, ки инкор ва заҳид мантиқӣ ба вай мансуб аст. Дар ин гуна мавридҳо на танҳо маъноии инкору таъкид, ин-

чунин хосияти маҳдудкунӣ ва муқобилгузории ин ҳиссаҷа равшан мегардад. Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳои инкорӣ дар шакли тасдиқ, яъне ғайриинкор меояд:

— *Дуруст гуфтед, дар хазинаи китоби мо баробари дурру гавҳар сангу сафол ҳам ҳаст. Лекин ҳозир на ҳама фарқ мекунад* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Лекин онро на дар ҳама ҷо ба ҳисоб мегирифт* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Охир тарбия намудани одамон кори ҳазл нест ва на ҳар кас ба ин кор қобилият дорад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

*Бипазад з-оташи ишқаш на ҳама ошиқи хом,
На ҳама марди харидор сазовори зан аст.*

(Лонк)

Ҳангоми муқобилгузорӣ ҳиссаҷаи **на** бо аъзои ҷидаи аввал не, балки бо аъзои ҷидаи дуюм меояд. Дар ин гуна ҷумлаҳои ҷидааъзо хабар дар шакли тасдиқ пеш аз аъзои муқобилистода ҷой мегирад, ки ба ҳар ду аъзои ҷида баробар мансуб аст:

*Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол,
Бузургӣ ба ақл аст, на ба сол* (зарб).

Дастони кушташавандагонро ба пеш мебанданд, на ба пушт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дӯсти ҷонӣ бош, на дӯсти нонӣ!* («Садои Шарқ»). *Онҳоро вай дар аввал фақат барои обшӯй кардани замини нав оварда буд, на барои пахтакорӣ* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). Ҳиссаҷаи **на** (**не**) дар таркиби хабар ҳамчун калимаи ёридиҳанда низ истифода шуда, бо ёридиҳандаи нест муродиф ва ҳамвазифа мегардад.

Баҳор, боз омадӣ? Биё! Марҳабо! Биё, ман акнун душмани ту наям (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

*Ман шоири навҷавону маддоҳ наям,
Монанди рақиб зишту бадхоҳ наям!
Ҷонона, қасам бар ту, нахоҳӣ даръёфт,
Ҷуз дар раҳи рост, дар дигар роҳ наям.*

(Ҳ. Юсуфӣ)

*На шӯрӣ, бенамак ҳам нестӣ ту,
На раҳҷӯӣ, най ҳам марди гумроҳ.*

(Лонк)

...одами дӯстдоратро фаромӯш кардан хуб не (Ҳ. Назаров, Мирзо Ризо).

Агар хабарҳои номӣ замони ҳозираро фаҳмонанд, шакли инкории онҳо ба воситаи ҳиссаҷаи инкории **не** ва феъли ёридиҳандаи нест сурат мегирад:

Дар Панҷу Қумсангиру Ёвон ҳам замин кам не («Садои Шарқ»). Водии Ваҳш калон, аммо беҳудуд не («Садои Шарқ»). Қай рафтаниш маълум нест (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Дили ман ҳам санг нест (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми ба вазифаи хабар омадани шаклҳои ғайритасрифийи феъл низ шакли инкории онҳо ба воситаи нест ва ё не сурат мегирад:

Муйсафед аз қасди худ даст кашиданӣ нест (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Он кас ба он тараф рафтагӣ не (Р. Чалил, Маъвои дил).

Дар ҷумлаҳои ҷидааъзо як қолиби маъмул аст, ки аъзои ҷидаи яқум одатан дар шакли инкор омада, ногузирии пайвандаки **балки** ва дар шакли тасдиқ омадани хабари дуҷумро тақозо мекунад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳиссачаҳои инкорӣ фақат аз рӯи тартиби ҷой гирифтанишон тафовут доранд. Шакли маъмули ин гуна ҷумлаҳо ҷунин аст: ҳиссачаи инкории **на** пеш ва **не** пас аз аъзои ҷидаи яқум воқеъ мегардад ва пайвандаки **балки** дар байни аъзоҳои ҷида омада, онҳоро ба ҳам муқобил мегузорад:

...**лекин на** ба тарзи ҳазлу шӯҳӣ, **балки** ба тарзи ҷиддӣ ва қатъӣ тақлид кардааст (С. Айнӣ, Қуллӣёт) *Аҳмад-махдум ба нуҷум дар аввали қораи на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). ...*дар паси ин бозии ҷашмону дастон дилсӯзӣ не, балки ҳасад ниҳон аст...* (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). *Ва дар он вақт шумо каналро танҳо не, балки бо ҳамроҳии колхозҳои дигар мекобед, бо даст не, балки бо экскаватор* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар ин қолиб бе пайвандак омадани аъзоҳои ҷидаи хилофӣ низ мушоҳида мешавад:

Ман **на** ба нури хираи тиреза, бештар ба ҳамин сояи наҳифи гули айвон ҷашм дӯхта будам (Р. Ходизода, Сапедадам). *тўйдорон туро барои ман не, барои бефаровезии даҳонат ба тўяшон хабар надоданд* (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). ...*ӯ дилдори худро беандоза пазмон шуда буд. Онҷунон пазмон шуда буд, ки як рўз не, як соат қафо мондан ҳам гаронӣ мекард* (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Айб ба ту не, ба домуллот, ба халифаат аст* (С. Айнӣ, Осори баргузида).

Баъзан дар байни аъзоҳои ҷидаи хилофӣ калимаҳои дигар омада, моҳияти асосии онҳоро қувват медиҳанд:

... *ҳунарнамоии футболбозон бадтар шуда истодааст, ки беҳтар не* («Тоҷикистони советӣ»). *Аслан аз даст доданам беақлӣ не, баръакс рафтори олиҷаноб буд...* («Садои Шарқ»).

Ҳиссачаи инкории **на** бештар ба тарзи такрор меояд. Такрори ин ҳиссача бо аъзоҳои ҷидаи ҷумла воқеъ мегардад. Ҳангоми ҷида шудани аъзоҳои ҷумла бо ҳиссачаи **на** хабари ҷумлаи содда дар ду шакл: тасдиқ ва инкор меояд. Агар хабари ҷумла ҷида шавад, ҳиссачаи инкорӣ пеш аз хабарҳо (агар хабар тафсилӣ бошад, пеш аз аъзоҳои тобеи хабар) омада, маъ-

нои инкорро комилан ифода мекунад ва хабарҳо морфемаи инкорӣ қабул намекунад:

Ин на дoston аст, на очерк аст, на муболиға (С Айнӣ, Куллиёт). Манзараҳои ҳузновари он на дар дидаи бино менишаст, на дар ақли солиме ҷой мегирифт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ман, ростӣ, на розӣ шуданамро медонистам, на ба рои рад кардани таклиф далели мантиқдори эътимодноке оварда тавонистам (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Касе на талаб мекунад, на маслиҳат медиҳад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ин гуна ҷумлаҳо аз хабарҳои якхела ва ё феълҳои ёридиҳанда гоҳо дуҷумла ихтисор мешавад ва ҳиссаҳои инкорӣ бо аъзои тобеи он хабар меояд:

Дар ин ҷо ғайр аз чорпанҷ ҷанори кӯҳансол на хиёбоне диданд ва на ягон майдони обода (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша гумон мабар, ки холист). Онҳо на зар доштанд, на зур (Ҷ. Қӯҳзод, Як рӯзи дароз). Дареғо, ки на фикр дорем, на ҳаё, на орзу дорем, на омол (Ҷ. Қӯҳзод, Як рӯзи дароз). Не дар дег меиштад, не дар кафлез (зарб).

Ҳангоми бо дигар аъзоҳои ҷидаи ҷумла такрор омадани ҳиссаҳои инкорӣ на хабар дар шакли инкор меояд, ки таъкиди инкор пурқувваттар мегардад:

...ба фаҳмидани ин гуна ҳисобиҳо на ақли ман ва на ақли ту намерасид (С. Айнӣ, Куллиёт). Гуё на таклиф, на савол ба гӯшаш надаромада буд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). На вай, на янғаам як тин харҷ кардани намемонанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). На қолбат ва на комиссар аз хатти пеш як қадам қаро намегаштанд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Аммо Хӯҷаназарбой.. на дар вақти кишту қор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роши пахта қадам намондааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар таркиби як ҷумлаи содда аъзоҳои гуногуни ҷумла ҷуфт-ҷуфт ё гурӯҳ-гурӯҳ ба тарзи ҷида омада метавонанд, ки бо ҳамаи онҳо такрор омадани ҳиссаҳои инкорӣ на мумкин аст:

Ягон нафар духтар ё зан на дар ФЗУ ва на дар сари дастгоҳ, на аз муаллим ва на аз устоён рӯй пинҳон намекунад (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Агар ҳиссаҳои инкорӣ на бо аъзоҳои гунсгуни ҷумла такрор ояд, хабар дар шакли мусбат воқеъ мегардад ва ин ҳолат ҳангоми бо ҳоли макону замон омадани вай бештар ба назар мерасад:

Тағофул на дар ҳама ҷо ва на ҳамеша судманд аст (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Азбаски ҳиссаҳои инкорӣ на ва не муродифи ҳамдигар буда, дар бисёр мавридҳо якдигарро иваз карда метавонанд, дар як ҷумлаи содда ба таври мувозӣ омадани онҳо низ мум-

кин аст. Ин ҳолат асосан дар назм мушоҳида мешавад, ки албатта ба талаби вазну қофияи он вобаста мебошад:

*Диламро ин қадар мафшор, охир,
На сурбин асту не рӯин дили ман.*

(А Лохутӣ, Асарҳои мунтахаб)

Не шиква зи чарху на зи бедоди ту дорам...

(Неъматхони Олӣ, Чамани андеша)

*Не ҳуриву не малак, на одам, на парӣ,
Худ гу, ки чӣ чинсию чӣ ном аст туро?*

(Шоҳин, Ашъори мунтахаб)

*На аз меҳнат, на аз кулфат нақоҳад,
Натарсад не зи гармо, не зи сармо.*

(Ҳабиб Юсуфӣ, Роҳи нотамо)

Ифодаи инкор дар ҷумлаҳои саволи бо як махсусияти худ фарқ мекунад: маълум аст, ки ҷумлаҳои саволи хоҳ дар шакли тасдиқ оянд ва хоҳ дар шакли инкор, ҷавоб талаб наменоянд. Аммо ҷумлаҳои саволи ҳастанд, ки ҷавоб талаб наменоянд, саволи онҳо бо интонацияи махсус, ба таври риторикӣ ифода мешавад. Ин гуна ҷумлаҳо шаклан ғайриинкорӣ наменоянд ҳам, моҳиятан инкорӣ мебошанд. Барои ифодаи маънои инкории ҷумлаҳои саволи риторикӣ интонация, воҳидҳои луғавӣ, ки бо онҳо хабар ифода шудааст, муносибати аъзоҳои ҷумла, вазияти нутқ ва матн ёрӣ мерасонанд. Ҷумлаҳои саволи риторикӣ одатан бо калимаҳои саволи меоянд ва вобаста ба маънои луғавии онҳо тобишҳои дигари модалиро ҳам ифода мекунанд. Дар ҷумлаҳои саволи риторикӣ инкор ба таври махсуси ҳиссиву эмоционалӣ ифода мешавад:

Шунидан кай бувад монанди дидан (Зарб). Касе аз неки осебе надидаст, Қадомин бори каҷ ҷое расидаст? (А. Шукӯҳӣ, Чормағз). Макун бовар суҳанҳои шунида, Шунида кай бувад монанди дида! (Зарб.) Аз ман мепурсед, ки ман Анварро дӯст медорам ё не. Ман ба ғайр аз шумо каси дигарро надида бошам, чӣ тавр дӯст медорам?! (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳорам).

Саволи ин навъ ҷумлаҳо рамзӣ, рӯйпӯш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар онҳо инкори фикр ва ҳукм дар шакли савот ифода мешавад. Саволи риторикӣ ҳамчун воситаи услубии ифодаи образҳои нутқи бадеӣ истифода мегардад. Саволҳои риторикӣ гуногунанд. Дар ҷумлаҳои саволи инкор ба таври киноя, таъҷубу ҳайрат, норозигӣ, нописандӣ, таънаву маломат, истехзо, шубҳа, таассуф ва ғайра ифода мешавад:

Маро дар республика ҳама медонад. Туро кӣ мешиносад? (М. Начмиддинов, Даръё маҷрои нав меҷӯяд). Ту мехоҳӣ ҳаёти маро аз ман бигирӣ? Дер мондӣ! Ҳаёти ман кайҳо ба ашӯрам, ба китобҳоям гузаштааст, ту аз ман чӣ мегирӣ?! (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Саволҳои риторикӣ ҳамчун ҷавоби инкорни савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа ҷумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» серистеъмом ва маъмул мебошанд:

— *Шумо вайро медонед?— гӯён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.*

— *Кӣ медонад, монанди ана ин пойлуҷҳо ягон худобехабар будагист-дия,— ҷавоб дод ӯ... (Р. Ҷалил, Шӯроб).*

— *Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Гулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?*

— *Ман чӣ донам?*

— *Ҷӣ одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад ме-гӯям?*

— *Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои соддае низ ҳастанд, ки ҳабарашон дар шакли инкор омада бошад ҳам, маънои инкор надоранд. Ин гуна ҷумлаҳои содда одатан тафсилӣ мешаванд ва дар таркиби онҳо ҷонишини саволи **чӣ** ба маънии ғайрисаволи, ҳамчун муайянкунандаи исми ҷамъ воқеъ мегардад:

Чӣ зарарҳое ки ба мардум намерасанд, чӣ офатҳое ки намеоваранд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). Кас чӣ воқеаҳо, чӣ одат ва анъанаҳоро намедидаст (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Ман ҳам дар синни ту дар сарам чӣ воқеаҳое, дар дилам чӣ ҳавою ҳавасҳое ки надоштам (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

АЪЗОҲОИ ҶУМЛА

Мубтадо ва ҳабар аъзоҳои муҳимтарин ва асоси ҷумла ба шумор мераванд. Ба воситаи онҳо ҷумлаи соддаи ҳуллиси дутаркиба ва ҳелҳои дигари ҷумлаҳои содда ба вучуд меоянд ва моҳияти ҳар гуна ҷумлаи содда ба ҳамин ду аъзо вобаста аст. Аз ин ҷост, ки мубтадо ва ҳабар сараъзоҳои ҷумла номида мешаванд.

Мубтадо сараъзои мустақили ҷумла мебошад. Ҳабар тобеи мубтадо буда, онро аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад.

Мубтадо ва ҳабар ба якдигар алоқаи зич доранд. Ҳамаи аъзоҳои пайрави ҷумла ба ҳамин ду сараъзо тобеъ ва вобаста шуда меоянд.

МУБТАДО

1. Мубтадо сираъзон чумла буда, предметеро, ки дар чумла сухан дар бораи он меравад, ифода мекунад.

Мубтадо ба воситаи исм, чонишин, мафхумҳои предметонидашуда (сифат, шумора, сифати феълӣ, масдар, ҳиссаҳои дигари нутқ) ва ибораҳо ифода меёбад.

Ифодаи мубтадо ба воситаи исм. Ҳамаи хелҳои исм дар чумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Исмҳои ҳос: **Қодиров Назаровро саҳт ба оғӯи гирифта бӯсид** (Р. Чалил, Шӯроб). **Ҳоҷиумар нӯги ришашро ба миёни ангуштонаш гирифта, ба Юнусбой нигоҳ кард** (С. Улуғзода, Навобод). **Акбар ба муроди худ расид** (Р. Чалил, Шӯроб). **Абӯалӣ аз ёд мехонад** (С. Улуғзода, Ибни Сино).

б) Исмҳои чинс: **Ҳаммомҷӣ аз паси вай давида рафтани мешавад** (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Ҳавлӣ се хонаю як ошхона ва саҳни хурде дошт** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Телефон дуру дароз ҷирингос зад** (Р. Чалил, Шӯроб). **Маҷлис қариб ду-се соат давом кард** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Варақа бо ҳамин китоб сар мешуд** (С. Улуғзода, Диёрӣ Навобод). **Модар як бӯсаро аз рӯи духтар ва дигарашро аз рӯи писар мегирифт** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

в) Исмҳои ҷомеъ: **Мардум рост хеста ба боғ даромаданд** (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Большевик омаду хитоб намуд,
Халқи афтода тарки хоб намуд.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Даста ба тарафи дигар нигоҳ карда ба роҳ даромад (С. Айнӣ, Куллиёт). **Туда** аз чунбиш бозистод (С. Айнӣ, Куллиёт). Омадагонро дида **мардум** хомӯш монданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Сифатҳои мафхуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меоянд: **Оқил ҷоҳилро мешиносад, лекин ҷоҳил оқилро намешиносад** (Фольклор). **Бадғӯҳар ба кас вафо накунад** (Фольклор). **Мӯйсафед ҳайрон шуду аз ҷояш сар бардошт** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пир завқиду во намуда лаб:

— Духтарам,— гуфт,— дил — дили Зайнаб.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Бемор дасту по мезад, гоҳ-гоҳ чашми худро кушода, ба касони дар он ҷо буда теғ кашада нигоҳ мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). **Нодон айб мекунад, доно худаи мефаҳмад** (С. Улуғзода, Навобод).

Шумораҳои низ мафхуми предметӣ пайдо карда, бо нумера-

тивҳо ва баъзан бе нумератив дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Шумораи микдорӣ: *Ду понздаҳ* — як сӣ (Фольклор). *Чил* — камоли ҷавонӣ (Фольклор). *Шаст* — камоли мардист (Фольклор).

б) Шумораи микдорӣ бо ҷонишини таъинии «ҳар» ба вазифаи мубтадо меояд: *Ҳар ду одамдуст, меҳмоннавоз* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ҳар ду бо хурсандӣ, беихтиёр ба якдигар нигоҳ карданд* (П. Толис, Ҳикояҳо). *Ҳар ду хомӯш мерафтанд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Баъзан ба шумора бандаки соҳибии шахси сеюми ҷамъ васл шуда меояд:

Ҳар сеяшон ба роҳ даромаданд (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳар дуяшон дар таги бед ба рӯи алаф нишастанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Тоҳо шумораи як суффикси -е гирифта, мафҳуми предметӣ пайдо мекунад ва ба вазифаи мубтадо меояд:

*Яке гапгир, ногапгир — дигар,
Яке пурзӯр, дигар нотавонтар.*

(Ғ. Мирзо, Мачмуаи шеърҳо)

Яке аз Ашад, дигаре аз Машҳад (Фольклор). *Яке аз боғ, дигаре аз роғ* (Фольклор). *Яке курсӣ оварда ба мобайни дуқон гузошта ва ба нишастан таклиф намуд* (Ғ. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Агар шумора тартибӣ предметро далолат кунад, мубтадо шуда метавонад:

Сеюм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, ҳавлиаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ҳуҷраҳоро таъмир карда, дар вай зиндагонӣ менамуд...

Чорум Қорӣ Шариф ном дошт, ки падараш коргарӣ мекард...

Панҷум Ашрафҷон ном сандуқсоз буд, ки ӯро Мирзо Ашраф ҳам меғуфтанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шумораи тартибӣ баъзан суффикси исмсози -ӣ қабул карда, ба вазифаи мубтадо меояд:

Дуюмӣ:— Имрӯз фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба хешу таборҳои Аҳмад чӣ ҷавоб меғӯем,— гуфт (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

Сеюмӣ:— Агар пул бошад, халосӣ оппа-осон, ҳама гап ба сари пул,— гуфт.

Чорумӣ: Пас аз қоҳ-қоҳ хандидан гуфт:— Хуб илоҷи осон ёфтӣ (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи ҷонишин. Ҷонишинҳое, ки ба ҷои исмҳо кор фармуда мешаванд, дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) Ҷонишинҳои шахсӣ: **Вай** ба *Нуралӣ салом дова, нишаст*

(С. Улуғзода, Навобод). *У ду писар дошт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ман ҳам дар рӯ ба рӯи ӯ ба суфай як дӯкони дарбаста нишастам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Онҳо соатҳои дувоздаҳи шаб ба даромадгоҳи қишлоқ наздик шуда, дар он ҷо қарор гирифтанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ту ҳавлаширо медонӣ?* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Мо ҳам ба онҳо наздиктар рафтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ману шумо ин рӯзи фирӯзро мебинем* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Моён дар коза то дере чақ-чақ карда нишастем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шумоён то ҷамъ омадани талабагон ва сар шудани таҳсил ана дар ҳамин ҷо истиқомат мекунед* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ҷонишинҳои номуайяни: *Ким-кӣ омада, аз Нуралӣ пурсид* (С. Улуғзода, Навобод). *Қадоме моро кофта омадааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Дар ҷумла ҷонишинҳои ишоратии *ин, ҳамин, он, ҳамон* ба ҷои исми омада бошанд, мубтадо шуда метавонанд: *Ин ҳеч боке надорад,— тасалли дод Пӯлод,— ду-се моҳ ҳеч гап нест* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Он коргаре буд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Духтари парипайкари моҳсимоеро дид, ки ба лаби чашмае нишаста, кадуи обкашии худро аз оби чашма пур мекунад: Ин — на хоб аст ва на ҳаёл. Ин ҳақиқатест, ки ба пеши чашми худ дар рӯзи равшан мебинед* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ин ҳам хато мекард. Сангинов ба ин гуна «мароқоваркунӣ»-ҳо эҳтӣҷ надошт* (П. Толис, Хикояҳо).

г) Ҷонишини *ҳама* ва ҷонишини нафсии худ ҳам дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд: *Ҳама қоҳ-қоҳ хандиданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳама аз ҷо бархоста, дуру дароз чапак заданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Худам мебарам, Ҳоҷиамак, шумо рафтаи гиред,— ҷамадонро надода гуфт Нуралӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Не, худам мебардорам,— табассуми кард* (П. Толис, Хикояҳо).

д) Ҷонишинҳои саволии *кӣ* ва *чӣ* низ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: — *Кӣ аз дастамон инро гирифта мебарад?* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

— *Дар воқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлоқдор кӣ хабар дода буд?*

— *Кӣ хабар меод?* Ҳамин оқсаққоли хонасӯхта медиҳад-дия (С. Айнӣ, Ғуломон).

Таркибҳои инкории *ҳеч кас* ва *ҳеч чиз* ҳам ба вазифаи мубтадо меоянд: *Соат ёздаҳ шуд, ҳанӯз ҳеч кас наомад* (С. Айнӣ, Ятим). *Дар деҳаҳо ҳам ҳеч кас наменамуд* (С. Айнӣ, Ятим). *Гӯё аз деҳқонон ҳеч кас ҷурғати пеш аз ҳама баромада чизе гуфтавро надошт* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Дар миёнҳафта аз ин ҷо ҳеч кас ба шаҳр намеравад,— гуфт Салимбой* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Дар рӯи ҳавлӣ ҳеч кас набуд* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Ҳеч кас аз ҷой намеҷунбид* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Аз дур ба назарам ҳеч чиз наменамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи сифатҳои феълӣ. Баъзе шакл-

хои сифати феълӣ, махсусан сифати феълӣи замони ҳозира, мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меояд: **Равандагон** барои аз ташнагӣ халос кардани аспҳошон боз ба роҳ даромаданд (С. Айнӣ, Ғуломон). **Раванда** дар панҷ дақиқа ба пеши аспи худ расид (С. Айнӣ, Ғуломон). **Ояндагон** торафт зӣд мешуданд (С. Айнӣ, Одина). **Чӯянда ёбанда аст** (Фольклор).

Ифодаи мубтадо ба воситаи масдар. Масдар дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонад. Мубтадо шудани масдар бештар дар зарбулмасал ва мақолҳо характернок мебошад: **Омадан** бо иродат, **рафтан** бо иҷозат. **Шунидан** кай бувад монанди дидан (Фольклор). **Хобидан** ҳоло барвақт буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАРКИБИ МУБТАДО

Мубтадоҳо содда, таркибӣ ва чида мешаванд:

1. **Мубтадои содда.** Мубтадои содда, одатан, ба воситаи як калимаи мустақилмаъно ифода меёбад. **Пирак** дар асл одами хурдҷусса, борикбадан ва қоқ буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Вай** зани ҷавони хушрӯй ва нозукандом буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Овозҳо** Маҳмудхӯҷаро саҳт тарсонданд (Р. Чалил Шикасти тилисмот). **Моторҳо** якзайл ғуррос мезаданд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). **Бобо** зери лаб табассуми базӯр намоена кард (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). **Барақа** ҳам хомуши монд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Машинаҳо** дар ин ҷо аз тарафи чани куча мегаштанд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). **Онҳо** ҳамдигарро дар оғуш гирифтанд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Духтарон** хандиданд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Дар хона модарам** уро дида ҳайрон монд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Одамҳо** баромада уро таъриф мекарданд (Ч. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо).

2. **Мубтадоҳои таркибӣ.** Мубтадоҳои таркибӣ ба воситаи ибораҳои гуногун ифода меёбанд. а) Ибораҳои изофӣи устувор: **Революцияи Кабири Социалистии Октябрь** ғалаба кард. **Комитети Марказии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ** қарор қабул намуд.

б) Ибораҳои, ки аз масдар ва калимаҳои дигар ташкил ёфтаанд: **Хонда шудани нақш** аз тарафи як тоҷик тантанавӣ ин ҷашни зафарро ду боло кард (С. Айнӣ, Ҷашни таърихӣ). **Кӯфта шудани дари хона** гапи Павелро бурид (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Расидани ҷунин зарба** ба падарам бисёр гарон омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Нобуд шудани китоб** барои ман аз ғорат шудани ҳамаи чизҳои дигарамон алампотар буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Дидани аҳволи Зебӣ** дили ҳар касро ҳам реш мекард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Ибораҳо ба вазифаи мубтадо ҳам дар шакли изофӣ ва

хам беизофа меоянд: *Ду мусофир бо ҳам ба сафар мерафтанд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Чор нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани хамидақомат мисли парвона давр мезаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар поён ду саги ҳалқадуми дарозгӯи буд* (С. Айни, Ғуломон). *Чор кас ба пеши ҷойхонаи сурх омада, аз асп фуромаданд* (С. Айни, Ғуломон).

г) Ибораҳои, ки қисм ё ҷузъи миқдори муайяни предметҳои умумиро ифода мекунанд, низ дар ҷумла мубтадо шуда меоянд: *Яке аз колхозчиён аз ҷой хеста дасташиро боло кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз шогирдпешагони бухороии амлоқдорӣ сари ҷӯй аз ин фикри Бозор воқиф шуда, Ёдгорро соли бист танга ба хидмат гирифтанд шуд* (С. Айни, Дохунда). *Гурӯҳе аз аҳолии марду зани Сангдара аз дур саворони ношиносро дида, ба майдончаи пеши деҳа баромаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз онҳо ҳамон ҷавони шинельпӯш буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

д) Шумораҳои тахминӣ бо исмҳо (дар шакли ибора) ба вазифаи мубтадо меоянд: *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (А. Деҳотӣ, Ҳикояҳо ва шеърҳо). *10—12 нафар мардон хобидаанд* (С. Айни, Ғуломон).

е) Ибораҳои, ки аз зарфи миқдорӣ ва исм ташкил ёфтаанд, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: *Чанд нафар муллобачагон хеста ба ӯ ҳамроҳӣ карданд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Чанд кас ҳар хел талаб ва орзуҳои худро гуфтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Чанд дақиқа аз муддат гузашт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Дар меҳмонхонаи бомаши насти ин ҳавли чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада нишаста, оҳиста-оҳиста суҳбат мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. **Мубтадоҳои чида.** Дар ҷумла ду ва ё зиёда мубтадоҳо бо як хабар омада бошанд, мубтадоҳои чида ба шумор мераванд. Ҷунончи: *Рӯ ва ҷашимони Ҳоҷиҷумар сурх гашта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Саркардагон, шоҳбачагон, амалдорон ва элнавкорон дар Кӯрғони Бойсун ба сари дастархон ҷамъ шуда, ба ошхӯрӣ машғуланд* (С. Айни, Ғуломон). *Гӯсфандон, бузон, баррагон ба хобгоҳи худ даромада, осуда хобида буданд* (С. Айни, Ғуломон). *Ғуломон, ятимон, батракон ва беаминони пештара, ки аз канори Ҷилвон замин гирифта, дар ин ҷо киштикор карда буданд* (С. Айни, Ғуломон).

ҶОИ МУБТАДО ДАР ҶУМЛА

1. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик асосан дар аввали ҷумла меояд: *Корвонбошӣ дар зерӣ шипанг сар ҳам карда, хомӯш менишаст* (С. Айни, Ғуломон). *Кампир дар сари Зебӣ бедор нишаста, ба Нуралӣ интизорӣ мекашид* (С. Улуғзода, Навобод). *Нормурод аз рост истодан ба ҷон омада, ба ҷояш нишаста, бо Содиқ пичиррос зада истода буд* (С. Айни, Ғуло-

мон). *Абӯалӣ хомӯш истода гуш мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Акаам ба ин савол ҷавоб ефта натавониста суп-сурх шуд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Муқим ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

II. Мубтадо дар ҷои дуҷум ва ё сеҷум низ омада метавонад: *Дар ошхона Ризвон ош мекашид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар ҳа-мин вақт Шодигул даромада омад* (С. Улуғзода, Навобод). *Аз пушти девор овози гирьяолуди модарон баланд шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дере нагузашта ман саҳт касал шу-да мондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

III. Дар назм ва нутқи гуфтугӯӣ мубтадо баъзан баъд аз хабар меояд:

*Фаръёд бардошт
Он шери ғуррон:
— Ин хонаи кист?*

(М. Миршакар, Шеърҳо)

*Кӯфт ногоҳ касе дари муро,
Аз паси он майор шуд пайдо.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

ХАБАР

Хабар амал, аломат ва ҳолати мубтадорро мефаҳмонад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати маъно ва шакл ба мубтадо вобаста аст. Тобии хабар ба мубтадо бо ёрии воситаҳои гуногун: шаклҳои калима, калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация ифода меёбад. Хабар бо вучуди вобаста будан ба мубтадо дар ҷумла хизмати асосиро адо мекунад; хосияти хабарӣ, ки моҳияти асосии ҷумла ба шумор меравад, аз сифа ва замонҳои хабар ташкил меёбад. Маъноии синтаксисии хабар дар алоқаи ногуастани он бо мубтадо таъин мешавад, зеро мубтадо предмет — соҳиби амалро фаҳмонад, хабар аломатеро ифода менамояд, ки вобастаи ин предмет — мубтадо аст.

Хабар аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду гурӯҳ: а) хабари феълӣ ва б) хабари номӣ тақсим мешавад.

Хабарҳои феълӣ. Хабарҳои феълӣ амалеро мефаҳмонад, ки мубтадо содир мекунад. Маъноии синтаксисии хабари феълӣ ва воситаҳои, ки барои ин хизмат мекунанд, як хел нест. Барои ҳа-мин ҳам хабарҳои феълӣ содда ва таркибӣ мешаванд.

1) **Хабарҳои феълӣ содда.** Заминаи морфологии ифодаи чунин хабарҳои феълӣ содда мебошанд. Хабарҳои феълӣ содда ба воситаи шаклҳои сифаҳои феълӣ ифода меёбанд.

а) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи хабарӣ:

*Пои пиёда меравам,
Роҳ кушода меравам,
Даст надода меравам,
Дохунда қаҳрамон мешам.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

Вай пичирросзанон аз ҳамнишинаш мепурсад (С. Улуғзода, Навобод). *Онҳо ба ҳавличаи даруни манзили Абуалӣ медароянд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Вай боз китоби дигарро ба даст мегирад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Мо ба сайргоҳ рафтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи амрӣ: *Ту минбаъд ба пеши Султонпошишо нарав...* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).— *Шумоён ба дуконатон раветон* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Бубин, шӯғлаҳои алаз дар санғо бозӣ мекунанд* (П. Толис, Ҳикояҳо).

в) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи эҳтимолӣ: *Корашон нашудагист ё ягон кори дигар баромадагист* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа меомадагист* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

г) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ:

*Гар биравӣ ту ба тамошои боғ,
Мекунӣ аз бӯй муаттар димоғ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Охир, хона равам, мӯйсафед хеле таъин карда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Гуед, ба рафиқ капитан ҳам хӯрок биёранд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2) **Хабарҳои феълии таркибӣ.** Хабарҳои феълии таркибӣ бо ду калимаи феълӣ ифода меёбанд. Ҷузъҳои ёридихандан онҳо маънои ибтидоии худро қисман маҳфуз дошта, ба ҷузъи асосӣ тобишҳои иловагии маъноӣ зам мекунанд.

Хабарҳои феълии таркибӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Муҳимтарини ин маъноҳоро ба тарзи зер тасвир кардан мумкин аст:

1) Имкониятро мефаҳмонанд. Ҷузъи асосии ҷунин хабарҳо аз масдар (чи шакли пурра ва чи шакли нопурраи он), ҷузъи ёридихандашон аз феъли модалии **тавониш** иборат мешавад: *Ман ӯро шинохта натавонишам* (С. Айнӣ, Куллиёт):

*Дарёи азимем, ки бастан натавонӣ!
Аз сарҳади хуриҷед гузаштан натавонӣ!*

(М. Раҳимӣ, Гузаштан натавонӣ)

2) Хоҳиш ва ниятро ифода мекунанд. Ҳиссаи тобеи ин гуна хабарҳоро калиман **хостан**, ҳиссаи асосиашонро масдар ташкил мекунад: *Як чизеро аз Максим Горький нақл кардан мехо-*

ҳам (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо султон Маҳмуд халифaro бедин эълон кард, на танҳо ӯро, балки тамоми хонаводаи аббосиро... аз хилофат маҳрум кардан хост* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Таркибхое ҳастанд, ки дар онҳо феъли тавонистан дар шакли тасрифӣ (метавон гуфт, метавонӣ баст) воқеъ мешавад. Феъли асосии чунин таркибҳо низ бо масдарҳои нопурра (баъзан пурра) меояд ва онҳо якҷоя хабари бешаҳсро ташкил менамоянд. Хабарҳои мазкур одатан дар ҷумлаҳои яктаркибаи бешаҳс истифода мешаванд: *Ҳатто онро сароғози дафтари умраи метавон донист* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Ишқ мушк аст, пинҳон нагавон кард* (С. Улуғзода, Восеъ).

3) Манъу рад ва муқобил буданро ба чизе, ҳодисае баён мекунанд. Дар вазифаи ҷузъии тобеи чунин хабарҳо феълҳои **наҳостан**, **намондан**, **нагузоштан** ва мисли инҳо истифода мешаванд: *Бидон, ки ман ғуноҷинамонро фурӯштан наменам* (С. Улуғзода, Восеъ).

ХАБАР ШУДА ОМАДАНИ СИФАТҲОИ ФЕЪЛИ

Шаклҳои ғуноғуни сифати феълӣ бо феълҳои ёридиҳанда ё бандакҳои хабарӣ ва ё бе онҳо хабар шуда меоянд. Ин ғуна хабарҳо одатан ҳолати предмети шарҳбандаро ифода мекунанд.

Хабар шуда омадани сифати феълӣ замони гузашта: *Заминҳо шудгор кардагӣ, поруҳои маъданӣ ва маҳаллӣ андохтагӣ, пунбадона кашондагӣ ва тоза кардагӣ, молаю сихмолаҳо дар сари замин ба кор ҳозир, формалин дар зарфҳо андохта мондагӣ, сеялкаҳо ҳама тахт* (С. Улуғзода, Навобод). *Чаро қавоқҳоятон гирифтагӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар як-ду соат анборхона ранги хонаи истиқоматӣ гирифт, намаду гилем андохтагӣ, сандуқ ва кӯрпаю болиштҳо дар кунҷак ҷо кардагӣ, сӯзании тиллоранг дар девор ва чакману ҷомаи нави падарам дар мехҳо овехтагӣ, ҳама чиз тахт ва ҷо ба ҷо, хона озода ва гарм* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хели дигари сифати феълӣ замони гузашта ҳам дар ҷумла ба вазифаи хабар омада метавонад. Ин ҳол асосан махсусӣ назм аст:

— Дар кӯҳу дар дашт
Лола расида
Дар боғу дар кишт
Сабза дамида.

(С. Айнӣ, Дохунда).

*Қамоли тоҷикистонӣ расида,
Ба боғаш лолаҳои нав дамида,
Бадахшонӣ рубобаш ҷӯр карда,
Ғами дерина аз дил дур карда...*

(М Турсуноза, Асарҳои мунтахаб)

Хабар шуда омадани сифати феълии замони ҳозира:

*То даме ки башар бувад зинда,
Ту намирандай, намиранда.*

(М Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Хабар шуда омадани сифатҳои феълии замони оянда. Хабар бо ин шакл хоҳиш ва азму иродаро ифода менамояд: *Пос-бонҳо пеши роҳи «ҳезумкаши саҳарҳез»-ро доштани мешаванд, вай аз болои ҳезум як халтачаро гирифта гурехтани мешавад* (Р. Ҷалил, Одамони ҳовид). *Духтари шумо халпақ гаштани* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Вақте ки Норбой Қаркӣ рафтани шуд, инро таъин кард* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Амир бо муллоҳои калон маслиҳат карда, мардумро шӯрондани шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Хабар шуда омадани масдар. Масдар бо гирифтани пешоянди дар ба вазифаи хабар омада, нишон медиҳад, ки амали субъект дар чараён аст: *Борон дар боридан буд, аммо колхозчиён аз пахтачини сар намебардоштанд* (С. Айни, Ҷашни таърихӣ). *Чӯпонбачагон дар давидан, оҳубаррагон дар рамидан* (С. Айни, Ғулмон).

ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои номии нутқ ва ёридиҳандаҳои феъли ифода меёбанд. Онҳо ба ин вазифа ба ёри бандакҳои хабарӣ ё ёридиҳандаҳои феъли (аксаран) ва ё бо ин воситаҳои ёридиҳанда истифода мешаванд.

1. **Бо бандакҳо хабар шуда омадани исмҳо** дар забони адабии ҳозира хеле бисёр дучор мешавад: *Онҳо студентонеанд, ки ҳар сол ба ғунучини пахта ёри медиҳанд* («Тоҷикистони советӣ»).

Исмҳои хос ва чинс дар якҷоягӣ бо ёридиҳандаҳои феъли гурӯҳи калони хабарҳои номиро ташкил медиҳанд.

а) Ба воситаи феъли ёридиҳандаи «будан» ва исм хабари номӣ ташкил меёбад: *Дасти даст набуд, оҳан буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Оянда Қорӣ-ишқамба буд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ин саройбони сарои «Кавказ» буд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Салим аъзои комсомол мебошад. Ин мард Амонов буд* (С. Улуғзода, Навобод).

б) Бо феъли ёридиҳандаи «шудан» хабар шуда омадани исмҳо:

*Ду-се рӯзе шудам меҳмони Дарвоз,
Намудам сайри ҳар бӯстони Дарвоз.*

(А. Деҳотӣ, Шеър ва ҳикояҳо)

Бисёр колхозҳо миллионер шуданд.

в) Бо феъли «ҳаст» хабар шуда омадани исмҳо ва дигар ҳиссаҳои нутқ:

Ман муаллими мактаби миёна **ҳастам** (Х. Карим, Хикояҳо).

*Шумо, эй навҷавонони зафарманд,
Ба мулки худ чу қон ҳастед пайванд.*

(Р Озод, Мачмӯаи шеърҳо)

Исмҳо ба вазифаи хабар дар шакли ибораҳои номӣ низ воқеъ мешаванд. Чунин хабарҳоро ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст.

1. Хабарҳое, ки ҷузъи таркиби онҳо чудоннопазиранд. Дар ин гуна хабарҳо исми ибора бо вучуди сустии маъноӣ лугавӣ бо роҳи ифодаи мафҳуми кулл нисбат ба мубтадо бо муайянкунандаи худ ягонагии синтаксисӣ ташкил намуда, дар шакли яклухт бо мубтадо алоқа мебандад. Исми ин гуна хабарҳоро калимаҳои *одам, шахс, ҷавон, мард, зан, ҳайвон* ва мисли инҳо ташкил менамоянд: *Шарифҷон-махдум одами баландқомат, сафедрӯй, мешчаиш, хурмоириш буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шокирҷон ҷавони хушрӯй ва хушқаду баст буд* (Х. Карим, Хикояҳо). *У ҷавони кӯтоҳқади ғалча буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Хабарҳое, ки ҷузъи тобеи исмашон имконияти чудошавӣ дошта, тарки он асоси хабарии ҷумлаҳо халалдор намекунад: *Вазифаи ӯ нигоҳубини аспон буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Муҳаммадмурод... ба ҳар сӯ нигоҳҳои довталабона мекард* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. **Хабар шуда омадани сифат.** Сифатҳо ба вазифаи хабар ҳам ба сурати ҳолис ва ҳам бо бандак ё феълҳои ёридиханда меоянд.

Шакли бе бандак ҳодиса ё аломатеро мефаҳмонад, ки ба замони ҳозира тааллуқ дорад: *Ҳаво соф* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳавлӣ калон ва иморатҳои зебо* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қишлоқ хурдак* (С. Улуғзода, Навобод).

Ин хели хабарҳои номӣ дар услуби бадеӣ бештар истифода мешаванд. Баъзан чанд ҷумла пай дар пай дар ҳамин шакл воқеъ мегардад, ки дар натиҷа тарзи баён як навъ хусусияти муассир касб менамояд: *Ҳаво тару тоза ва бисёр форам, садаҳо, бедҳои қади ҷӯйбор сабз, дарахтони бодому зардолу сапсафед гулӯш* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоб ба қиём, ҳаво гарм, хоку реги роҳ ва санҳо тафсон* (С. Улуғзода, Восеъ).

Шакли бандакдор ба се замон: ҳозира, гузашта ва оянда далолат мекунад: *Ҳаво гарм буд; Ҳаво гарм аст; Ҳаво гарм мешавад. Чашимонаш калони ғўсфандӣ, пешонааш кушоди беоқинг буд* (С. Улуғзода, Навобод).

III. **Хабар шуда омадани шумора.** Шумораҳои микдорӣ ва тахминӣ дар яққоягӣ бо нумеративҳо, ёридихандаҳои феълӣ ва бандакҳо хабар шуда меоянд. Аммо донираи ба вазифаи хабар омадани шумора нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ тангтар аст: *Ҳозир онҳо шаш нафаранд* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Аспакиҳои*

туркман тахминан *даҳ-дувоздаҳ нафар буданд* (С. Айнӣ, Гуломон). *Ду понздаҳ — як сӣ* (Зарбулмасал). *Соат ёздаҳ шуд...* (С. Айнӣ, Ятим).

IV. **Хабар шуда омадани чонишин.** Чонишинҳои шахсӣ дар чумла гоҳо бе бандак ва гоҳо бо бандак хабар шуда меоянд: *Сардори бригадани чорум — ман* («Газетани муаллимон»).

*Эй лодаи боғу сарви озоди чаман,
Ширини хунар тую Фарҳоди ту — ман.
Маҳбубаи шуҳри ман, Ҳабиби ту манам,
Дилдодаи чеҳраи базеби ту манам!*

(Х. Юсуфӣ, Маҷмӯаи шеърҳо)

Он гунаҳкоре, ки ман ба талаби вай омадам, *тӯӣ* (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар чумла чонишинҳои саволни *кӣ* ва *чӣ* низ ба вазифаи хабар меоянд: *Ин қиёфаи табассумомези Латифро дида, аспашро андак суст кард ва бо чӣ гуна ҳаёле наздик шуд.*

— *Ту кистӣ?*

— *Одам* (Х. Қарим, Хикояҳо).

— *Маълум мешавад, ки шумо ҳам монанди мо канизаки бекас шудаед?* — *гуфт соҳиби хона ва боз пурсид:*

— *Номатон чист, холаҷон?* (С. Айнӣ, Гуломон).

ТАРКИБИ ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ аз бобати таркиб ба ду гурӯҳ — содда ва таркибии ҷудо мешаванд.

1. **Хабарҳои номии содда.** Хабарҳои содда бо як калима, ки дорон бандаки хабарист, ифода меёбанд. Дар ин қабил хабарҳои маъноӣ асосӣ бо асоси калима, маъноҳои модалӣ ва замон бо бандак ифода мешавад: *Ризо, ин тӯӣ. Ёбой ӯст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Онҳо студентанд* («Тоҷикистони советӣ»). *Мо аз қадим ошноем* («Газетани муаллимон»).

2. **Хабарҳои номии таркибӣ.** Хабарҳои таркибӣ бо феълҳои ғридиҳанда, ки маънои луғавии худро ё қисман ва ё тамоман гум карда, ба вазифаи бандакҳои хабарӣ меоянд, ташкил меёбанд. Фарқи бандаки ин хели хабарҳои номӣ аз бандаки хабарҳои содда ин аст, ки онҳо ҷудо талаффуз шуда, алоҳида навишта мешаванд. Феълҳои ғридиҳанда баробари ифодаи маъноҳои модалию замонӣ дар шарҳи гуногуни муносибати аломат ва соҳиби он — мубтадо низ хизмат мекунад: *Вай юрист буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Чубдорҳо ба ӯ наздик мешаванд* (С. Улуғзода, Қалтақдорони сурх). *Салим аъзои комсомол мешавад* (С. Улуғзода, Навобод).

ХАБАРҲОИ ЧИДА

Дар чумла ду ва ё зиёда хабарҳо ба мубтадо тобеъ шуда бошанд, хабарҳои чида номида мешаванд. Хабарҳои чида аз руи тарзи ифода ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: хабарҳои чидаи феълӣ ва хабарҳои чидаи номӣ.

1. **Хабарҳои чидаи феълӣ.** Агар дар чумла хабарҳо ба воситаи шаклҳои гуногуни феъл чида шуда бошанд, хабарҳои чидаи феълӣ номида мешаванд:

*Аз ду сӯ абрҳои пурдаҳшат
Омаданду заданд саҳт ба ҳам.*

(А. Қаҳқорӣ, Шеърҳо)

Дар ин ҷо одам чизи надидагашро дид ва омӯхт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мавлон аз ҷояш давида хест ва ба пойгаҳ фаромад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар тепнаҳои бекас танҳо мерафт ва менолид* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан хабарҳои чида ба воситаи феъли ҳол ифода меёбанд: *Ҳалим аз хоб бедор шуда, ба берун баромада ба тарбияи ҷисмонӣ машғул шуд.*

2. **Хабарҳои чидаи номӣ:** *Мусобиқа васеъ, оммавӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Мунира ҳайрон, оқиз ва парешонҳол* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаво тару тоза ва бисёр форам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ба ҷунбиш мавҷи дарёӣ, ба лағжиш реги саҳроӣ,
Ҳунарманду ҳунарпеша зи сар то ноҳуни пой.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Хабарҳои номии чида бо ёридиҳандаҳои **будан** (буд), **шудан** (шуд) ва ғайра низ меоянд. Ёридиҳандаи феълӣ «будан» баъзан бо хабарҳои номии чида такроран зикр меёбад ва баъзан такрор наёфта, бо хабари чидаи охири якҷоя меояд, ки дар ҷунин маврид вай ба ҳаман хабарҳои номии чида мансуб мебошад:

Осмои кабуд ва соф буд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ин ҳам талх ва ҳам бадмаза буд* (С. Айни, Одина). *У сурхчарӯй, мешчаши, хурмоириш, бадабрӯй ва дарозмижгон буд* (С. Айни, Ғуломон). *Об хунук ва соф буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳам мубтадо ва ҳам хабар баробар чида шуда меоянд:

*Занон, духтарон, канизон, ғуломон гӯсфанд медӯшиданд,
гуппӣ мезаданд, маска ҷудо мекарданд ва равған мегудохтанд*
(С. Айни, Ғуломон).

ҶОИ ХАБАР ДАР ҶУМЛА

1. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар одатан дар охири ҷумла меояд: *Падари вай юрист буд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Собир аспро ба саисхона дароварда баст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳаво боронӣ ва дим буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла омадани хабарҳо асосан барои асарҳои манзум характернок мебошад. Баъзан дар нутқи мазмуни наклушудаю диалогҳо ҳам дар ҷои якум омадани онҳо мушоҳида мешавад:

*Шуд баланд оҳанги шӯхи дойра,
Ҷӯр шуд қарсақзаниш мо ба он.*

(А. Баҳорӣ, Шеърҳо)

*Омаданд одамон гӯрӯҳ-гурӯҳ
Чун сипоҳи азими нур зи шукуҳ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

3. Дар байни ҷумла омадани хабарҳо низ бештар ба асарҳои манзум хос аст:

*Аспц оҳантан равон шуд боз дар раҳ барқвор,
Он чу сарбозу қўшунаш ин вагонҳои қатор.*

(А. Деҳотӣ, Шеър ва ҳикояҳо)

*Халқи тоҷик, бишнава аз шоир
Қиссаи Тешабои боғайраг.*

(М. Миршакар, Шеърҳо ва достонҳо)

МУВОФИҚАТИ ХАБАР БО МУБТАДО

--- онни адабии ҳозираи тоҷик хабар бо мубтадо, одатан, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад.

Мувофиқати хабар бо мубтадо ба таври гуногун ифода меёбад.

1. Ҷонишинҳои шахси якум, дуҷум ва сеюми ҷамъ мубтадо шуда омада бошанд, хабарҳо ба онҳо мувофиқат мекунанд: *Мо бо Ерматов нигоҳ карда нишастем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Онҳо ба лаби лойдони кушишгоҳ расиданд* (С. Айнӣ, Гуломон). *Шумоён ба дуконатон раветон, ман ҳозир расида меравам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Баъзан ба ҷои ҷонишини шахси дуҷуми танҳои ту барои эҳтиром шакли ҷамъи он — **шумо** ҳамчун мубтадо кор фармуда

мешавад, ки дар ин ҳолат хабар низ дар шакли чамъ меояд:— *Шумо ба киштзорҳо як назар андозед, хеле нағз мешуд,— ба саволи Юнусбой ҷавоб нагардонда суханаширо давом дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Шумо ба ин нону об, коғазу қалам оварда диҳед* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Агар дар ҷумла ҷонишини **ҳама** ба вазифаи мубтадо омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ меояд:

Ҳама аз оқиби Пулод рафтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳама қоҳ-қоҳзанон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳама хо-муш монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар ҷумла мубтадо шахсро далолат карда, дар шакли чамъ омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ омада, ба мубтадо мувофиқат мекунад:

Пахтакорони мутахассис ниҳолҳои навхези пахтаро, ки акнун себарга ва чорбарга шуда буданд, дугона ва ягона мекарданд. Деҳқонон, ки он анбори пурборро диданд, ҳарчанд сухани Сафар Фуломро бовар накарда бошанд ҳам, як дараҷа тасалли ёфта, ғур-ғуркунон баромада рафтанд (С. Айнӣ, Фуломон). *Калонсолон оҳиста-оҳиста, бачаҳо давон ба тарафи ҷўйбори калон рафтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Сиёсатдонҳои Бухоро ҳам ҳамин фикри охириро қувват меоданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

3. Агар дар ҷумла исми ҷомеи **мардум** мубтадорро ифода намояд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд:

Мардум ба пахтакорӣ одат карда, роҳҳои ҳосильёбиро нағз омӯхта буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мардум, ки аз оҳу вои Эргаиш ба раҳм омаданд, давида рафта, аз ҷилави аспи Урмон-Полвон гирифта хостанд, ки аз сари Эргаиш ўро дуртар кашанд* (С. Айнӣ, Фуломон).

Мардуми водии Ҳисор онро
Ҳасани аспбоз мегуфтанд.

(М. Турсунзода, Ҳасани аробакаш)

Мардум мегурехт ва фаръёд мекашид (С. Айнӣ, Фуломон).

Қалимаҳои **халқ**, **отряд**, **гурӯҳ**, **даста**, **туда**, **бригада** ва ғайра низ ба гурӯҳи исмҳои ҷомеъ дохил мешаванд ва дар сурати мубтадо шуда омадани онҳо хабарҳо баъзан дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо ифода меёбанд:

Тўдаи коргарон ҳанӯз ба дари идора нарасида буд (С. Айнӣ, Одина). *Қисса кўтоҳ, гурӯҳе ба хоки Фарғона расид* (С. Айнӣ, Одина). *Даста ба ҳаракат даромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Даста ба тартيبة, ки мардуми мо домодеро ба хонаи арҷс е арусеро ба хонаи домод мебуданд, аз сарой баромада рафтанд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Гурӯҳе дар ҷое ки Азимшоҳ истода*

буд, расида омаданд (С. Айни, Одина). *Халқи қишлоқ ид ме-кард* (Р. Чалил, Одамони човид).

4. Ибораҳо аз исм ва шумораи микдорӣ ташкил ёфта, дар чумла ба вазифаи мубтадо омада бошанд, хабарҳои онҳо дар ду шакл — ҳам чамъ ва ҳам танҳо воқеъ мешавад:

Ду бача гапзанон ба сӯи ҳавлии Муқим равон шуданд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Шаш бародари падарам аз модари дигар, аз зани якуми бобоям буда, ҳамаашон солхурда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Се ҳазор аҳолии деҳаи мо оби чашма менӯшанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар ду тарафи гурӯҳи мардум ду ҷавони барҷастақомате буд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба назди Иван-амак дируз ду нафар зан омад* буд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

5. Агар шумораҳои тахминӣ бо исму нумератив ҳамчун ибора ифода ёфта, мубтадо шуда оянд, хабар ҳамеша дар шакли чамъ омада, бо мубтадои худ аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад:

Чор-панҷ нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани ҳамидақомат мисли парвона давр мезаданд (Р. Чалил, Одамони човид). *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (А. Деҳотӣ, Шеър ва ҳикояҳо). *10—12 нафар мардон хобиданд* (С. Айни, Ғулумон).

6. Дар чумла мубтадоҳои мансуб ба шахс чида шуда бошанд, хабар дар шакли чамъ ифода гардида, бо мубтадоҳои чидаи худ аз ҷиҳати шакл ва мазмун мувофиқат мекунад: *Падару писар — Шодӣ ва Бобосафар аз аввали рӯз қарор доданд...* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Темур ва Қаробой ба якдигар нигоҳ карданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ману Азизхон бошем, бисъёр шод шудем* (С. Улуғзода, Навобод). *Азизхон, Зебӣ ва ман бо шавқу ҳавас гӯш меандохтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

7. Исмҳои чондори гайриинсон (номҳои ҳайвонот, паррандагон, ҳашаротҳо) дар шакли чамъ ва чида мубтадо шуда омада бошанд, хабар дар шакли чамъ бо мубтадоҳои чида мувофиқат мекунад: *Ғусфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи худ даромада осуда хобида буданд* (С. Айни, Ғулумон). *Буз ва ғусфандони сершуда ба «кавш» кардан машғул буданд* (С. Айни, Одина). *Хорпуштҳо, морҳо ва каждумҳҳо чонварҳои аз паи ҳаёт давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд* (С. Айни, Ғулумон). *Аспҳо дам гирифта фарбеҳ шуданд* (С. Айни, Ғулумон). *Харҳои ҳезумкашон чунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пиёдагон пеш гузашта наметавонистанд* (С. Айни, Ғулумон).

8. Агар дар чумла мубтадо ба воситаи исмҳои ифодакунандаи предметҳои бечон дар шакли чамъ омада бошад, хабари чумла дар бисъёр мавридҳо дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо меояд: *Суханҳои мӯйсафед ҳаёлҳои Шодиро зеру забар карданд* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Шабҳо ҳоло хунук шуда*

буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Яроқҳо дар ҷояшон, дар гӯшаи хона истода буданд* (Х. Карим, Хикояҳо). *Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибакор карда буд* (С. Айнӣ, Одина).

9. Дар ҷумла мубтадо ба воситаи номи узвҳои инсон дар шакли ҷамъ ифода шуда бошад, хабари ҷумла бештар ҷамъ ва баъзан таъхир меояд: *Ҷаҷмонии калони вай аз таъсири беҳобӣ андаке хурд шуда буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Мӯйҳои дарози сиеҳи маҳин бофтагии вай дар вақти гулпизани ба пеш меафтаданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Мӯйҳо, ришҳо ва нохунҳои ин бандиён хеле баланд шуда рафта буд* (С. Айнӣ, Гуломон). *Ҷаҷмони аҳли сӯҳбат бо тааҷҷуб ба тарафи Алихон дӯхта шуд* (С. Айнӣ, Гуломон).

МУАЙЯНКУНАНДА

Муайянкунанда яке аз аъзоҳои пайрави ҷумла буда, ҳосият ва аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин вазифа муайянкунанда ҳамеша вобастаи исм — предмети шарҳбанда мебошад. Азбаски ифодаи аломат ва ҳосият махсуси сифат аст, муайянкунанда бештар аз ҳама бо ҳамин ҳиссаи нутқ ифода меёбад: ҳавои *соф*, хонаи *баланд*, бачаи *зирак*. Дар баробари ин муайянкунанда бо исм, ҷонишин, шумора ва сифати феълӣ низ ба тарзи фаровон ифода меёбад: кулфи *дар*, дарахти *себ*, ҳавлии *мактаб*, хонаи *мо*, *он* кишлоқ, *ду* китоб, дарси *якум*, аспии *даванда*, ҷашми *гирён*, бачаи *омадагӣ* ва ғайра. Ба вазифаи муайянкунанда масдар низ истифода мешавад: майли *рақсидан*, орзун *дидан*, хоҳиши *хондан* ва мисли инҳо.

Алоқан грамматикӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ду хел сурат мегирад: 1) бо роҳи алоқан вобастагӣ ва 2) бо роҳи алоқан ҳамроҳӣ. Алоқан вобастагӣ ба воситаи се навъ воситаи грамматикӣ ба амал меояд: а) бо бандаки изофӣ: гули *сурх*, хонаи *Саид*, ашки *резон*; б) ба воситаи пешоянд: *мисли* Гулизор духтар, *воҳӯрӣ дар Эльба*, *тайёри ба сафар*; в) бо пасоянд: *Марзия барин* зан; г) якҷоя бо ду воситаи грамматикӣ — изофат ва пешоянд: дандони *чун садаф*, шикори *бо шоҳин*, сабзаи *ҷӯй*.

Ҷон муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ устувор аст: муайянкунандаҳо, ки бо роҳи алоқан вобастагӣ ташкил меёбанд, баъд аз муайяншаванда воқеъ мешаванд. Фақат баъзе аз ин муайянкунандаҳо, аз ҷумла муайянкунандаҳои киёсии бо пешоянди **монанди** ё пасоянди **барин** ташкил ёбанд (монанди Арбобкамол боён, Арбобкамол барин боён) аз ин қоида истисноанд, яъне онҳо баръакс муайянкунандаҳои дигари ин гурӯҳ пеш аз муайяншаванда воқеъ мегарданд. Муайянкунандаҳо, ки дар заминаи алоқан ҳамроҳӣ ба амал меоянд, ҳамеша пеш аз муайяншаванда ҷой мегиранд.

Пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунандаҳе, ки қолиби асоснашон алоқаи вобастагист, ҳамчун ҳодисаи услубии инверсия — ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла ба ҳисоб гирифта мешавад: *Гапҳои соддаи меҳрангези Аноргул барои Восеъ ҳамеша хуш асаре доштанд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бечора* *Одина бо ин ҳама саҳтиҳо аз ҳуҷаин ягон бор забони хуше ва рӯи кушодеро надид* (С. Айни, Куллиёт).

*Мебарод шири модарони туро,
Ризқи бечора кӯдакони туро.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ҳам муайянкунандаҳои алоқаи вобастагӣ ва ҳам ҳамроҳӣ бо як калима (суруди форам, ин китоб), ҳам бо таркиб ва ибораҳои тақсимнопазир (туркмани риш мошубиринҷ, бачаи чашмаш сиёҳ) ифода мешаванд.

Муайянкунандаҳо пан ҷам низ воқеъ мешаванд. Вобаста ба ин хусусият ин гуна муайянкунандаҳо муайянкунандаҳои пай дар пай ном гирифтаанд: *Биёбони васеи бедолу дарахтро тепачаҳои регии сурх фаро гирифта буданд. Дар майдони бозори ғўсфанди Ғиждувон каси бисёр ҷамъ шуда буд* (С. Айни, Ғулмон). *Сардори дастаи мусаллаҳ даридаҷомагонро амр фармуд* (С. Айни, Куллиёт). Муайянкунанда, чунон ки гуфта шуд, аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин хусусият вай одатан ба исм ва калимаҳои дигар, ки ба вазифаи исм меоянд, вобаста мешавад. Азбаски исм дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, пуркунанда, ҳол ва ҳиссаи номии хабар воқеъ мегардад, муайянкунанда низ тобеи онҳо шуда меояд: *Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда... ба пеши ӯ ниҳод* (С. Айни, Куллиёт). *Муҳаммадмурод паҳлавон аст, паҳлавони хуб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Мададгори оҳангарони мо ба ман як корҷаи қаламтарош бахшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Муайянкунанда вобаста ба воситаҳои грамматикӣ ва маъноӣ калимаҳое, ки дар ифодаи он меоянд, ғайр аз муносибати соф муайянкунандагӣ ҷилоҳои дигари маъноӣ, аз ҷумла замон, макон, таъинот ва амсоли инҳоро низ ифода менамояд. Аз ин ҷихат, ҳелҳои асосӣ ва серистеъмоли муайянкунандаҳоро ба тарзи зер тасвир ва баён кардан мумкин аст.

1. Муайянкунандаҳое, ки хосияти соф тавсифӣ дошта, предметро аз бобати ранг (гули сурх, чашми сиёҳ), таъм (нони ширин, оби шӯр), ҳаҷм (хонаи баланд, сахрои васеъ), бӯй (себи хушбӯ, ҷои бадбӯ), қувва (ҷавони бақувват, марди беқувват), синну сол (зани ҷавон, шавҳари пир), ҳую табиат (одами хирадманд, марди ҷохил) ва амсоли инҳо эзоҳ медиҳанд. Дар ифодаи ин маъниҳо дар қатори сифатҳои содда, сифатҳои мураккаб низ фаровон истифода мешаванд: *Дар таҳти ҷойҷӯи хасу хошокҳои тару нам бо дуди ғафсу тунд месӯхтанд* (Р. Ча-

лил, Одамони човид). *Дар қишлоқ ҳеч кас вай барин арӯси зебо, ҳалиму доно надорад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар наздикии ин оташдонҳо якчанд тағораҳоро гузошта ранғҳои зард, сурх, гулобӣ, бунафш, нилобӣ, кабӯд, сабз ва сиёхро тайёр карда буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Виркан араби миёнсоли зеботалъат ва хушсавлатеро дар баробари худ дид* (С. Улуғзода, Ривояти сӯғдӣ).

2. Муайянқунандае, ки соҳибият ва мансубиятро ифода менамояд. Ин муайянқунанда бо исм ва чоғишинҳои шахси ифода ёфта, алоқамандона бо маънои луғавии калимаҳои муайяншаванда ва муайянқунанда маъноҳои гуногунро фаро мегирад:

а) шахс, муассиса, ҷамоат ва ҳайвонотеро мефаҳмонад, ки исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Бачагон дар майдони мактаб бозӣ мекарданд* («Газетаи муаллимон»). *Мактаби тоторҳо ҳам баста шуд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Яке аз онҳо бархоста хари Рустамро гирифта ва худӣ вайро ба сари дастурхон тақлиф кард* (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) предметеро мефаҳмонад, ки муайяншаванда узв, ё қисми таркибии он ба шумор меравад: *Дар тарафи рости дарвозаи рабоб, дар девори он қатормехҳо кӯфта шуда буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қитфи курта андак чокаш кандагӣ буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Писарак дар бағали модар фақат як-ду дақиқа ором хоҳад нишаст* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон);

в) маҳал, ташкилот, муассисаеро далолат мекунад, ки предмети муайяншаванда ба он мансуб аст: *Баъзан аз аввалин дақиқаи омаданиш дар қўруқгоҳи Ромит ғоиб шуда мерафт* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Чанд нафар аз кормандони институти мо барои лекцияҳои ба деҳот сафар карданд* («Газетаи муаллимон»);

г) агар муайянқунанда бо исми маънии аз сифат сохташуда ояд, предмет ва ҳодисаҳоеро мефаҳмонад, ки аломат ва сифати исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Зебои олам дар дасти одам аст. Меҳнат асоси рӯсурхии инсон мебошад. Нозукии дил ба назди шиша гарон аст* (П. Сулаймонӣ, Маҷ. осор).

3. Муайянқунанда хел, навъу ҷузъи предметро ва муайяншавандаро кулли онро мефаҳмонад: *Нахустин касе, ки дар заводи цемент ба ӯ меҳрубонӣ кард... ҳамин Пэт буд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Пеш аз шеърҳои гуфт, ки ҳафтае дар шаҳрҳои Франция сайҳат кардааст* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон).

4. Муайянқунанда аз кадом чиз сохта шудани муайяншавандаро нишон медиҳад: дандони тилло, хонаи хиштин, бели оҳанин, чомаи банорас, куртаи атлас: *Он одами ношинос... аз киси сарисинагии либоси зеринаш папиросдони нуқрагинро бо қуттии гўгирд баровард* (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Муайянқунандае, ки муайяншавандаро аз ҷиҳати муносибати ҷудой эзоҳ медиҳад. Исми муайяншавандаи ин қабил му-

айянкундаҳо аксаран дар шакли чамъ омада, муайянкунда бо сифати дараҷаи олий ифода меёбад. Ду ҳолати алоқамандшавии чунин муайянкундаҳо бо муайяншаванда мушоҳида мешавад: а) б е и з о ф а т. Дар ин шакл муайянкунда пеш аз муайяншаванда омада, бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ба он тобеъ мегардад: *Аммо аз чобуктарин ҷонварони олам чобук бошеду аз зӯри миёну бозу... истифода бурда натавонед, боз ҳам ғалаба аз шумо ғуззон аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). б) б о и з о ф а т. Бандаки изофӣ дар ин ҳол ё ба муайяншаванда (агар муайянкунда баъд аз он ояд) ва ё ба муайянкунда (агар он пеш аз муайяншаванда воқеъ шавад) илова мегардад. *Ман мехостам, ки ҷаҳида аз пешаи бароям, бо ҳар ду дастам дасташиро фишорам ва суҳанони беҳтаринамро барояш гӯям* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм ободгарини мамлакатҳои шарқи исломӣ буданд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Доруға ва амлоқдор дар назари мардум ситамгортарин ва ғаддортарини навкарони амиру бекҳо буданд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин мисолҳо муайянкундаҳои пешмавқеъ аз муайянкундаҳои пасмавқеъ фарқи услубӣ доранд: онҳо соҳиби тобиши таъкидӣ буда, аломати предметро барҷаста ифода мекунанд. Ин маънӣ дар шакли изофӣ боз ҳам хубтар ба зуҳур меояд.

6. Муайянкунда иҷрокунандаи амал ё соҳиби аломатро мефаҳмонад. Дар ин ҳол вай бо исми конкрет ифода шуда, исми амал ё масдарро эзоҳ медиҳад. *Ин фармоиши бой даррав иҷро шуд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Ҷапакзаниш колхозчиён ба ҳавои мусиқӣ ҳамроҳ шуд* (С. Айнӣ, Куллийёт).

7. Муайянкунда муайяншавандаро аз бобати нисбати макон эзоҳ медиҳад. Ин навъи муайянкундаҳо тобиши ҳолий дошта, бо ду роҳ ифода мешавад:

а) бо роҳи алоқаи изофӣ ба воситаи исмҳои макон, қисман исмҳои конкрет ва сифатҳои нисбӣ: *Моҳиро аз ҳавзи анбори дарун ба ҳавзаи магазини кашонда бурданд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Саидбек кулӯхро ба мурдори найзор ғурронид* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Дар ҳар сафари Самарқанд ин лугатчаро васеъ кардан гирифтам* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Вале андозчи қаротегинӣ доди онҳоро намешунид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Тарафи шарқии рӯи ҳавли берун пушти ҳавли дарун буд* (С. Айнӣ, Куллийёт);

б) ба воситаи пешоянди аслии дар ва пешояндҳои номӣ, ки ҳам дар шакли содда (бештар) ва ҳам таркибӣ (камтар) воқеъ мешаванд: *гуфтугӯ дар бозор, мулоқот дар киштӣ*, мерганҳои *сари дӯнғӣ*, сабзаи *лаби ҷӯй*, девори *даруни хона*, сиёҳии *болои дар*, ниҳони *канори кӯча*, болини *рӯи кат*, суфаи *таги чинор*, бошандагони *қади роҳ*, ҷанги *таги ҷарӣ*, таворан *пешӣ дар*, *шармандағӣ дар назди халқ* ва ғ. Пешояндҳои номӣ дар ин маврид ҳам, чунон ки дар таркибҳои ҳолий ва пуркунандагӣ мебинем, бо як дараҷа маҳфуз доштани маънои аслии барои

аёнтар ифода ёфтани муносибати синтаксисни ду исм — исми тобеъкунанда ва тобеъшаванда кӯмак мерасонанд. Аз ин сабаб ибораҳои *лаби ҷӯй, болои дар* дар алоҳидагӣ мустақили зоҳир намоянд ҳам, дар таркибҳои амсоли *сабзаи лаби ҷӯй, сиёҳии болои дар* яқоя ба калимаи *сабза* ва *сиёҳӣ* тобеъ шуда, онро аз ҷиҳати макон эзоҳ медиҳанд: *Даст боло карда бедонаи даруни остинаширо нишон дод* (С. Улуғзода, Восеъ). *У ҳатто чорьяк ман ҷавро дар кадом як осӣи сари роҳ орд карда овард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Акаи Барака... ба як тудои баланди болинҳои нарми рӯи кат такъя кард* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

8. Муайянкунанда дорон тобиши замон буда, исро аз бобати алоқамандии он ба замон эзоҳ медиҳад. Дар ифодаи ин маъно низ дар ду ҳолат воқеъ гаштани ин хели муайянкунанда мушоҳида мешавад:

а) дар алоқан изофӣ бо исмҳои замон: *Зилзилаи аёну но-аёни қариб ҳафтаинаи замин дар ҳамин ҷо ҳам ҳаст* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Ҷақат корҳои имрузу дирӯзро дар ёд дораму халос* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Дар ҳавои нимторики шумгоҳон мурғи посӯхта барин медавӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Ду-се сол инҷониб андешаи рӯзу шаби Мирзокаримбой ин буд, ки...* (С. Улуғзода, Восеъ);

б) дар алоқан изофию пешояндӣ. Аз пешояндҳо дар ин вазифа пешоянди соддаи то ва пешоянди таркибии *баъд аз* ва *пеш аз* нисбатан серистеъмоланд: *Як қатор шоирони олим ва адибони ҳақиму файласуф... дар ҳамин сад соли охири то ҳуҷуми Чингиз* ба ҳамин сарзаминҳо расида, дар ҳамин ҷоҳо тарбия ва нашъунамо ёфтаанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар торикии баъд аз хуфтан саворонаширо дар камингоҳҳо нишонд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба нархи пеш аз хушксолӣ пули бисту панҷ-сӣ ман гандум...* (С. Улуғзода, Восеъ). *Забони адабии пас аз исломияти халқи тоҷику форс... дар Мовароуннаҳр ташиқ ёфта ва ба воя расида, барои ҳамаи халқҳои форсизабон забони адабии умумӣ гардидааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

9. Муайянкунанда предметро аз рӯи доро будан ё набудани он ба аломате ё чизе шарҳ медиҳад. Масалан, *Назар ба нақли падарам Саидмуродхӯра, падари ӯ одами хату саводнок буда, аз ҳунарҳои дастӣ ...дуредгариро хуб медонистааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар уфуқи биёбон, ки бо нури барф чун шаби маҳтобдор рӯшноӣ пайдо карда буд, сиёҳҳои хонаҳои сиёҳ равшан намоеъ гардид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шумо оқсақоли адолатманд бошед, арзи фуқароро шумида ба ҳоқим расонед* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ин гуна як каси баақлу баномус бо яке аз одамони беномуси амир ҳамном шавад...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

10. Муайянкунанда предметро мефаҳмонад, ки барои муайяншаванда таъин шудааст. Чунончи: *Аз тарафи рости раста пас аз ду-се дӯкони читфурӯшӣ ду дӯкони чойфурӯшӣ, баъд*

дар миёна як дӯкони сартарошӣ... воқеъ шуда буд (Р. Ҳодизода, Ситора дар тирашаб). Бар рӯи ду даста сабадҷуби **пахтасозӣ** мехобид (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз наси тиреза... аппаратҳои алоқаи махсуси милиция... намоён буд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон).

11. Муайянкунанда муайяншавандаро бо тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ (бо ҷилоҳои маъноии сарчашма, таъинот, иловаву замшавӣ, ҳамроҳӣ, соҳа ва ғ.) шарҳу тавзеҳ менамояд. Ин хели муайянкунанда бо се роҳ ифода мешавад:

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ**: *Мирзои қорӣ... аз аспдорони мӯҳтоҷи пул понздаҳ сар аспи лақаиро ба нарҳи арзон харида буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бигузур Қосим бо ёрии Ризо дарави гандуми баҳори дар адир шарикона кошташударо сар кардан гирад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мусофирони мо ҳам ёди ватан карданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Амон дар таҳрир ва ҷопи варақаҳо ёрии калон дод* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ);

б) **бо роҳи алоқаи пешоянд**: *У ба умеди халосӣ аз марг... ҳамаи қувваи охириро ба як ҷо ғун карда...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хандаю шӯҳии одатӣ набуд, таъвишу тайёрӣ ба сафари дараи хушманзар набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Амири Сомонӣ уямои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба оину русумот ишро кунанд* (Б. Ғафуров, Тоҷикон). *Дуоҳои у дар ҳаққи «императори муаззам» беасар рафтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо аз ҷанҷоли муллоён бо аробакаш дар болои пули киро лаб накушод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Зиндон ва ҷоҳи торики бадбӯӣ, бандиҳои ниммурдаи кунда ба по ва занҷиру завлона ба гардан... ба Мирзокаримбой он қадар таъсире набахшиданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Аслан дар боргоҳ... ғайр аз ду намади калони нимдошт... ва як мизи паст бо давоҷу қалам чизи дигаре дида намешуд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бародарам бо пули хар ва даромади аз имоматӣ гирифтаи худаи биринҷ, мош ва рағған барои озуқа, шамъи рағғанӣ ҷойдорӣ... ангишти қазоқӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард* (С. Айнӣ, Куллиёт);

в) **бо изофат ва пешоянд**. Ин ҳодиса хеле камистеъмол буда, бо баъзе пешояндҳои содда ба амал меояд: *Оббозии бо собун дар ҳузури худи тӯта Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Таъкиранависон мегуянд, ки Фирдавсӣ барои додҳои аз залама... аз Тӯс ба Ғазнин рафт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯнкоритозӣ ва шикори бо шоҳин бедонабозиро ҳам медонист* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мадади Тӯғай ба Восеъ дар ҳуҷуми ба Балҷувон даркор буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Алоқа бастанӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ба воситаи пешоянд ва изофату пешоянд, яқин, патича ва махсули майли забон ба кӯтоҳӣ буда, бештар аз ихтисори таркиботи сифати феълӣ ба амал омадааст. Шаклҳои мувозӣ доштани ҳамин қолибҳои мазкур бо ин конструкцияҳои синтаксисӣ гувоҳи

ин ақида шуда метавонад. Ходисаи мазкур ҳоло беш аз пеш зиёд шуда истодааст.

12. Дар силсилаи хелҳои муайянкунанда гурӯҳи махсусро муайянкунандаҳои қиёсӣ ташкил менамоянд. Ин муайянкунандаҳо ҳислат ва аломати предметро дар заминаи қиёс ва муқобила таъин месозанд. Онҳо ҳам бо алоқаи изофӣ ва ҳам пешояндию пасояндӣ сурат мегиранд.

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ.** Дар ин ҳол исм ва сифат (як қисми ин қабил сифатҳо ҳангоми тобеъ шудан ба феъл ба вазифаи зарф истифода мешаванд) барои ифодаи муайянкунанда меоянд. Сифатҳо ҳам дар шакли сохта (бо суффиксҳои -и, -она, -сон, -вор, -осо ва ғ.) ва ҳам мураккаб воқеъ мешаванд: *Манғити гург ҳамаи моро ғӯсфанд кард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. У рӯи борики мурғӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашмони танги бемижғони милксурхи маймунӣ, ...бинии дарози нӯкхами какликӣ дошт* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Ин ҳама харобиҳои чингизона дар пеши Саидалии бахтбаргашта ба амал пайваст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Агар ӯ ҳамон бедонаи тезчанги ханҷарнӯро ба даст оварда ба тура пешкаш кунад, чӣ мешуда бошад?* (С. Улуғзода, Восеъ).

Як қисми ин қабил муайянкунандаҳо ба сурати тафсилӣ меоянд: *Чашмони тухми харбузамонандаш аз хуни ғазаб сурхгашта, як қамчини базарбае ба сари Восеъ фурувард* (С. Улуғзода, Восеъ).

б) **бо роҳи алоқаи пешояндӣ.** Дар ин вазифа одатан пешояндҳои монанди, мисли, ба монанди, чун, ҳамчун, ба мисоли, ба қадри ва муродифҳои дигари онҳо истифода мешаванд. Муайянкунанда бо ин пешояндҳо ҳам пеш аз муайяншаванда ва ҳам пас аз он воқеъ шуда метавонад. Ҳангоми пеш омаданаш бандаки изофӣ ё худ аломати номуайянии -е илова мегардад, ки ба нотаъинии предмет ишора намуда, муайян кардани онро тақозо менамояд: *Санъати дар нозуқӣ нозуқтаре — Духтаракони ба мисоли парӣ* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Дар дилаш зиндагӣ кардани мисли Ризо ҷавони бегонаеро дар оилае, ки ҳамчун Гулизор духтари қадрасе дорад, нарасандид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Лекин барои дуруст тафтиш карда баромадгони монанди «Шоҳнома» як асари бузург бисёр вақти дароз лозим буд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Аз тағи девори ҳуҷра ба тарафи беруни сарой сӯрохе ба қадри даҳони оташдон во шуда буд* (С. Улуғзода, Восеъ);

в) **бо пасоянди барин.** Муайянкунанда бо ин пасоянд пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад. Ташкили алоқаи байни муайяншаванда бо муайянкунанда ба туфайли пасоянди мазкур хоси забони адабии имрӯза буда, ҳоло ру ба инкишоф дорад: *Гӯё вай дигар мушт барин дилаки майдайки нарму гармаки худаш набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Аз тағи кӯрпача...*

кафи даст барин коғазӣ осмонирангро бароварда ба шавҳараш дароз кард (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Аммо ӯ медонист, ки ба Марзия барин зани дӯзахӣ қасам хӯрдан ҳеҷ ғапе нест* (С. Улуғзода, Восеъ).

13. Муайянкунандаҳое, ки аломати предметро бо тобиши амал ва чараён ифода менамоянд. Ба ин вазифа ҳама шаклҳои сифати феълӣ истифода мешаванд, ки дар асоси аломати ифодакунандаи онҳо маънои амал мавҷуд буда, аз тарафи предмет ба иҷро мерасад ва ё предмет дучори он мегардад. Шакли замони ҳозира (марди хонанда, арақи шорон) процесси аломатро дар мавриди сухан нишон диҳад, замони гузашта (китоби хонда ё хондагӣ) ба замони гузашта, аммо шаклҳои замони оянда (китоби хонданӣ ё мехондагӣ) минбаъд, баъди гуфтани сухан ба вуқӯъ пайвастанӣ онро муайян менамояд. Сифатҳои феълӣ ба вазифаи муайянкунанда дар шакли содда, мураккаб ва тафсилӣ омада метавонанд:

Наниманча ҳам акнун хандида, сурх шуда, як нигоҳи шармзадаи ғурезон ба рӯи Виркан афканд (С. Улуғзода, Ривояти сӯғдӣ). *Забони инҳо, фарзандонам, такрор мекунад миҷаллим бо овози ларзони хашмолуд, забони немисӣ нест* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Баъд... ба сӯи падар, ба сӯи фармон ва дастаки суръатбаландкунандаи автомобиль наздиктар омад* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Муғулони зиндамондагӣ пас гаштанд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт)... *Марди бухороии ғамгиннишаста чашм боло мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *...хоракатҳои дар миқобили амир шиданиро кӣ роҳбарӣ ва сардорӣ мекунад?* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

14. Муайянкунандае, ки миқдор ва тартиби предметро ифода менамояд. Заминаи морфологии ин навъи муайянкунанда шумораҳои миқдорӣ ва таркибӣ мебошанд. Шумораи миқдорӣ, ки пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад, адад ва миқдори онро таъин месозад: **се** китоб, **даҳ** нафар хонанда, **бист** дарахт ва ғ. Шумораҳои тартибӣ одатан пас аз муайяншаванда омада, барои нишон додани саф ва тартиби предмет хизмат мекунанд: дарси **якум**, синфи **дуум**, катори **сеюм**. Шумораҳои миқдорӣ дар вазифаи муайянкунанда бо нумеративҳо низ фаровон кор фармуда мешаванд. Масалан, **сад танга** пул, **дувоздаҳ нафар** талаба, **як мошин** пахта ва амсоли инҳо. *Ду нафар йигити аз офтоб сил-сиёҳ шудагӣ... бо гарониш тамом аз ҷой хестанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовил). *Дар хона ду кампир дар истикболӣ он аз по хеста буданд* (Ч. Иқромӣ, Шодӣ). *Одамони Арбоб-ҳамид як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз ҷида монда, як дастархон фатири рағғанизардиро... ба пеши ноиб бурда кушода монданд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Адади предмет — муайяншаванда ба тарзи тахминӣ гумонӣ низ ифода меёбад. Ба ин вазифа одатан шумораҳои тахминӣ истифода мешаванд. Ин муайянкунандаҳо пешмавқеъ буда,

қабл аз муайяншаванда истеъмом меёбанд: *Ин гапҳоро шумо дар даруни меҳмонхона дар байни понздаҳ-бист нафар ёру ҷӯра зада метавонед* (С. Айни, Аҳмади Девбанд). ...Ба муйҳояш *якто-нимто сафедӣ афтада буд* (Х. Қарим, Хикояҳо).

15. Муайянқунандае, ки предметро бо роҳи ишора шарҳ медиҳад. Мафҳуми ишора ба макон ва замон нисбат дошта, ҳам предмет ва ҳам замони наздику дурро метавонад ифода намояд. Чунончи, ин китоб, он китоб, ин сахар, он сахар: *Он муллобачча ошнои ту будайст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ин ҷӯпон як бачаи дувоздаҳ-сездаҳсола буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Он вақтҳо ин диван набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

БАЁНИЯ

Баёния аъзон пайрави ҷумлаест, ки предметро аз ягон ҷиҳат муайян ва таъин менамояд. Баёния хусусияти муайянқунӣ дорад, вале аз муайянқунанда бо он фарқ мекунад, ки калимаи асосиро бо додани номи нав эзоҳ медиҳад, ҳамчунин алоқан баёния бо калимаи асосӣ нисбатан сусттар аст. Баёнияҳо изофӣ ва ғайриизофӣ мешаванд.

БАЁНИЯИ ИЗОФӢ

Воситаи алоқан баёнияҳои изофӣ бандаки изофӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳи баёнияҳо аз ҷиҳати мавқеашон нисбат ба калимаи баёншаванда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- 1) баёнияҳое, ки пас аз баёншаванда меоянд;
- 2) баёнияҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд.

Бандаки изофӣ дар ҳолати яқум бо калимаи баёншаванда ва дар ҳолати дуюм бо ҳуди баёния меояд. Чунончи, дар иборати *Ҳасани аробакаш* баёния **аробакаш** буда, дар иборати *амаки Ҳасанам* баёния **амак** мебошад.

Баёнияҳои изофие, ки пас аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат гуногун мешаванд.

а) Баёнияҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кори шахсро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исмҳои ҷинс ифода мешаванд:

У шеърӣ маро бе ҳеҷ танқид таърифи муболиғадор кард ва паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш — домullo Абдушуқури қозикалон таърихи вафот навишта диҳам (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бинобар ин қозӣ Курбонхони шоир гуфтааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бинои Совети қишлоқ, китобхонаи колхоз, ҳавлии Абдурахмон-акаш ҳосилолшӯро, айвони ҳуди марҳум, ё дигар биноҳои сохтаи уро тамошо кунед, ҳангдон меканад* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Нарзи осибон ҳам халтаро ба даст мегираду ҳуди ҳамин замон мегӯяд, ки борат фалон қадар* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Муҳаб-*

батови **лектор** дар курсию ҳаракҳои дар пойгаҳи хона гузошташуда мунтазири навбати худ менишастанд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнияҳое, ки аҳволи иҷтимоӣ, мансубияти шахсро ба табаа, миллат, синф, гурӯҳ, ташкилот нишон медиҳад: марди деҳқон, ҷавони қорғар.

Хирманҷой чӣ хосияте дорад, ки дили марди деҳқон аз ҳасрату алам лабрез бошад ҳам, соате нагузашта, ҷамааш пароканда ва фаромӯш мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Шумо шояд донед, мо, муаллимони коммунисти қишлоқ низ, дар ҳисоби ташкилоти партиявии колхоз будем* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Баъд мӯйсафеди тоҷик «Шафез, пирмисро даргирон» гуфта худ чойники тунукаро бардошта барои об овардан ба тарафи наҳр равон шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Аз устодони расмӣ — домуллои кунҷакиаш Мулло — Абдукарими Балхӣ ва домуллои дархонагиаш Мулло Ҳомиди араб буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

в) Баёнияҳое, ки таҳаллус ва лақабро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исм ва сифатҳои исмшуда ифода мешаванд. Ба вазифи калима баёншаванда бештар исмҳои хос меоянд. Зани *Абдуллоҳочаи Таҳсин* духтари шоири машҳур *Абдулқодирхоҷаи Савдо* буда, баёзи калони *Савдо* ҳам дар дасти ӯ буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Комиссия дар ҳайати донишмандони бухорӣ будани *Аҳмад-махдуми Дониш*, Қорӣ *Абдулмачиди Зӯфунуҷ* ва домулло *Иқромҷаро*, ки овозаи дониши онҳо ба ӯш олимони рус ҳам расида буд, лозим донист (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Саиди *Бисмил* ҷомачаашро даруни эзор рағза карда, ба говкушӣ тайёр мешуд (Ҷ. Қӯҳзод, Қини Хумор). *Дар таърих Ивани муқаддас буд, Ивани Калита буд, Ивани сеюм, Ивани Бузург ё Ивани шаддод буд, Иван Андреевичи масалсаро буд, Иван Поддубнийи паҳлавон буд, лекин Ивани Қаҷ набуд, ки ин ҳам пайдо шуд,— мегуфтанд ҷӯраҳои ҳазлкашаш* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Дар ҳақиқат, ман Аловуддини *Говҷигарро* мешинохтам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Яке Шариф ном мард буд, бисёр қаддароз, ки аз ҳамин сабаб ӯро Шарифи *Навча* мегуфтанд, дигаре қадпаст ва қачпо, номаш *Ҳаит*, *Ҳаити Пакана* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бояд ман дар ин ҷо мувофиқи ваъдае, ки дар порчаи боло додаам, дар бораи Шариф-махдум ва муносибати саргузашти ӯ бо Шуқурбеки дузд маълумот диҳам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Медонист, ки Муяссара зани кист, Шарифаи Пучуқ* духтари кист (Сорбон, Санги Сипар). ...он ба номи соҳиби аввалинаш — ҳавлини Мирзои *Хурд* машҳур буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Баъди як нафас сардори мо Ҷаббори яқчаиша бачагонро зада-қуфта пароканда карду бандиро озод намуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба вазифи исми баёншаванда исмҳои чинси ифодакунандаи унвон, мансаб, ихтисос ва исмҳои гайришахс низ меоянд:

Рӯзи дафни раиси тасмапеч ҳам тобут дар ними роҳ ба замин монда буд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Худи раис ҳам раис, ҳам котиби техникӣ, ҳам мирзои мактабу қарорнавис, ҳам ронандаи автомобиль, ҳам челонгари таъмиргари он* (Ф. Муҳаммадиев, Палатан кунҷакӣ). *Гови Ало мисли модарони шӯрбахт саҳл монд, ки сари фарзанд равад. Ғӯсолаши чапна омад. Ало дар лаби об фаръёд мезад, дод мезад* (Сорбон, Санги Сипар).

г) Баёнияҳое, ки мавзёҳои географӣ, ташкилоту муассиса, колхозу совхоз, заводу фабрика, кӯчаву хиёбон, газетаву журнал, китобу асар, ордену медаль ва ғайраро далолат мекунанд: *шаҳри Душанбе, кӯҳи Бобобог, даръёи Зарафшон, Иттифоқи касаба, комитети партиявӣ, Институти забон ва адабиёт, Институти санъат, совхози «Марғедар», колхози «Дӯстӣ», заводи қанд, фабрикаи «Ширин», кӯчаи Ленин, хиёбони Ҳофиз, газетаи «Тоҷикистони советӣ», журнали «Машғал», китоби «Алифбо», романи «Дохунда», ордени Ленин, медали «Барои меҳнати шуҷоатнок».*

Баёнияҳои изофие, ки пеш аз баёншаванда меоянд, низ гуногун мешаванд.

а) Баёнияҳои ифодакунандан ҳурмату эҳтиром:

Рӯзи дигар меҳмонони мо дар колхози машҳури акаи Миралӣ буданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Амаки Равшашани бодгар ва хирманбон Амонullo ба кӯзаҳо об гирифта омаданд* (Сорбон, Санги Сипар). *Холаи Зубайда даст ба чашим соябон карда ба роҳ нигарист* (Сорбон, Санги Сипар). *Баъд аз он шайх гуфт: — Баъд ба он рӯҳонияти ҳазрати имом Қутайба илтиҷо бурдам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Салому алайкум, ҷаноби Қосимака* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Баёншавандаи ин гурӯҳи баёнияҳо бештар бо исми хоси шахс ифода мешавад, дар ин маврид исмҳои чинси шахс, ки вазифа, унвон, касб, ихтисосро ифода мекунанд, низ меоянд:

Акаи бригадир Ҷама ҷоро дида баромад («Садои Шарк»). *Амаки духтур дурӯғ гуфт, додо?* (Сорбон, Санги Сипар). — *Ҳазрати эшон, ...магар худоро фиреб додан мехоҳед?* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рафиқи раиси суд, ман эътироз баён мекунам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнияҳои ифодакунандаи муносибати хешу ақрабо: **тағои** Барақаам, **акаи** Зафарат, **амаки** Қаримат, **холаи** Нозукаш. Ин гурӯҳи баёнияҳо аз гурӯҳи яқум бо он фарқ мекунанд, ки калимаи баёншаванда, ки бо исми хос ифода мешавад, асосан бо бандакҷонишинҳои шахси меояд.

в) Баёнияҳое, ки лақабро ифода мекунанд. Ин гурӯҳи баёнияҳо хоси гуфтугӯ мебошанд ва дар забони адабиёти бадеӣ дучор мешаванд: **Кали** Қурбон, **Кӯри** Тилло, **Дузди** Ақрам.

г) Баёнияҳое, ки ба қадом табаа ва гурӯҳ мансуб будани шахсро мефаҳмонанд: *Дар сари мурдаи эшони Ҳоҷитӯра мӯдате истод* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Рӯзе аз рӯзҳо,*

вакте ки *махдуми* Муҳаммадӣ ба сари зинаи ҳавзи Ғозиён нишаста будааст, бобои кафшидӯзон, ки вай ҳам аз гузари Ғозиён буд, омада ба паҳлӯи ӯ менишинад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Эшонқул дар рӯзи аввалини таътили ҳамон ҳафта *махдуми* Ҳайратро пешӣ ман гирифта овард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳамаи он таърифҳо, ки дар тӯйҳо шунид, имрӯз дар назари баробари як таънаи сариҳои беваи Соро вазн надошт (Ү. Қӯҳзод, Кини Хумор).

БАЕНИЯҲОИ БЕИЗОФӢ

Тарзи алоқаи баёнияҳои беизофӣ ҳамроҳӣ буда, воситаи грамматикӣ он интонация мебошад. Баёнияҳои беизофӣ ҳам пеш аз баёншаванда ва ҳам пас аз он меоянд. Баёнияҳои, ки пеш аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат гуногун мешаванд.

1. Баёнияҳои, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кор ва мавқеи иҷтимоиро мефаҳмонанд:

Аммо *амир* Абдулаҳад ин гуна зиндагонии озодонаро ба ӯ раво надид, чунон ки ба *Шоҳин* ва ба *Қорӣ* Каромати Дилкаш раво надид буд, ба сифати надимӣ ба дарбори худ касид (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Азиз аз шогирдони *қозӣ* Абдулвоҳиди Садри Сарир буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Муфти* Зокир ба сараш қулоҳ монда, аз хоб хестагӣ барин ба истиқболи омадагон тохт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Аз Мирзо Бедил, *Ҳоҷа* Ҳофиз, *Навой* пурсӣ, чашмашонро пӯшида, *варақ-варақ* аз ёд мехонданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шоир* Муъмин Қанот, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи калони редакция менишастем (Ф. Муҳаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). Муаллима Ашӯра ҳам дастархон карда овард (Сорбон, Санги Сипар). Машғулияти фикрии мо аз шунидани қироати газетаи «Фарғона» ва сӯҳбати *студент* Шамсуллоев иборат буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бо ин суханон *духтур* Муҳиб қадаҳи майдаи шаробро ба хоними нависанда тақдим кард (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи калимаи баёншаванда на танҳо исмҳои хос, балки гоҳо исмҳои ҷинси шахс низ меоянд:

Бечора як *домулло* имом хабари онҳоро ба ман расонид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Номашон* ҷӣ буд — *муфти* бовом ҳастанд-ку... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Баёнияҳои, ки дараҷан илмӣ, унвонҳои фахрӣ, рутбаро далолат мекунанд:

Профессор М. С. Андреев боз чандин дафта ба дорулмуаллимини мо омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар мизи мудаввар *доктори* илми *филология* Муҳаммадҷон Шукуров, *номзади* илми *филология* Ҳамроқул Шодиқулов баромад карданд («Садон Шарқ»). Дар сӯҳбат *Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ*, *депутати Совети Олӣ* Миралӣ Маҳмадалиев чунин

гуфт («Тоҷикистони Советӣ»). Дар як сӯ **адмирал Колчак** худро ҳокими мутлақи Уралу Сибири Шарқи Дур сохта дар сари роҳаш шаҳру деҳотро сӯхта, хароб ва ғорат карда, ҳазорон-ҳазор одамонро аз дами тег гузаронида, ба сӯи Маскав ҷадал мекард (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Аммо ин вақт дар ҷануби Россия **генерал Деникин** сар бардошта буд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

3. Баёнияҳое, ки ҳурмату эҳтиром ва муносибатро ифода мекунанд. Дар ин қолиб калимаҳои ифодакунандаи муносибат, мартаба, ихтисос, пеша бештар истифода мешаванд:

Ҳукми боэътимод фазилат аст, рафиқ Олимӣ (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). **Мардум барои пешвоз гирифтани рафиқ Калинин ба вокзал шитоб мекарданд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Муаллим Мирзо Турсунзода дар муҳокимаи повесть хеле хуб гуфта буданд, ки Толис дар хазинаи сухан чун заргар бо ҷавохирот ҳунарнамоиҳо кардааст** (Ф. Муҳаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). **Устод Боқӣ ба тариқи ҳазл гуфта буданд** («Садои Шарқ»). **Дӯстам Баҳром, аз ҳоли онҳо хабар гирифта ист** («Машъал»).

Аз калимаҳои ифодакунандаи ҳешу акрабо дар ин қолиби синтаксисӣ ва ба ин вазифа асосан калимаи **ака** истифода мешавад, ки ҳоси забони гуфтугӯ ва шева мебошад: **Ака Муқим туро шинохта намешавад, фасон шудӣ** (Ҷ. Игромӣ, Шодӣ).

4. Баёнияҳое, ки муносибати ҳешу акрабо ва ёру дӯстиро мефаҳмонанд. Калимаҳо ба ин вазифа одатан бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ меоянд: **Бародарам Азизхон аз муҳаббати падару модар суиштифода менамуд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ба падарам Ҳамроҳи Кодир ва модарам Ёдгора мебахшам** (Сорбон, Санги Сипар). **Амакам Исохон дар Тошканд тағҷой гашта, ҷаҳор писар ва як духтараши дар ҳаҷми ҷо калон шуда буданд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).— **Ҳолаам Зебо басо меҳрубон буд** («Садои Шарқ»).

Агар баёния тафсил ёбад, бандакҷонишин бо калимаи тобеъ меояд:

Ҳарчанд **ҷӯраи ҳамдеҳааш Салим** аввал дар омӯзишгоҳ хонда муаллим шуд, сонӣ боз чанд сол ғоибона таҳсил карда, ба мартабаи директори мактаб ва баъдтар раиси Совети қишлоқ расид, бо Аҳмадбек ҳамон ҷӯрагии айёми бачагии худро давом медод (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). **Лекин ман аз янгал Каромат намеранҷидам: вай ба ҳамаи мо бо як чаши нигоҳ мекард ва меҳрубон буд ва ҳол он ки мо ҳамагӣ, ғайр аз духтарчаи худаш Ҳалима, ба вай бегона будем** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баёнияҳои бензофӣ пас аз баёншаванда хеле кам меоянд. Ин тарзи истифодаи баёнияҳо ҳоси гуфтугӯ мебошад. Аз ин гурӯҳи баёнияҳо калимаҳое, ки таҳаллус ва лақабро ифода мекунанд, ба нормаи забони адабӣ даромадаанд: **Абӯабдулло**

Рӯдакӣ, Садриддин Айнӣ, Ҳотам Луччак, Хусейн-пахлавон, Салим-партизан, Азиз-мерган, Ҷура-батрак:

Аминҷон *Шукӯҳӣ* шоири лирик мебошад («Садои Шарқ»). Масалан, *Муҳаммадҷон-ака, Қосимҷон Олуфта ва дигарҳо чӣ хел рафтор карда гаштиянд?* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Мурод **Луччак** одамест, ки ягон чизро орзуи хушк карда наметонад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Пахтаю чуворимақкаи Мирабдулло **Буқок** (чоғар) холо аз об сер нашуда будаанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар он хона Раҳимбой ном кас истиқомат мекунад, ки ўро Раҳимбой **Хурус** мегӯянд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мулоқот бо Наврӯз-пахлавон ба хотираи омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ҷура-батрак** аз ҳама поён нишаста, ба боло нишастагон бо шубҳа нигоҳ мекард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баёнияҳои дигар, алаҳусус баёнияҳои ифодакунандаи ҳеҷу ақрабо, эҳтиром ва одоби муошират дар асарҳои бадеӣ бо ниятҳои услубӣ, бештар аз забони персонажҳо истифода мешаванд:

Ҳавлии Зебӣ-хола дар канортари қишлоқ, дар охири кӯчаи калон воқеъ гашта буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дадабой-амакатро аз ёдат баровардӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ана бинед, Ашраф-амакам чӣ хел одами нағз буданду баногоҳ ин хел йўрга бароварда, ба сари Сайёра-апаат чӣ рӯзеро оварданд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Бунафша, муаллима-холатонро дидам* (Сорбон, Санги Сипар). *Писари ман ҳафт сол боз дар мактаби Начмиддин-домулло мехонад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман оҳиста ба назди Мирзо-муаллим рафта, гуфтам, ки арзе дорам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

ПУРКУНАНДА

Аъзои пайраве, ки бо хабари ҷумла муносибатҳои гуногун дорад, п у р к у н а н д а номида мешавад. Дар ҷумла пуркунандаҳо асосан бо исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода меёбанд. Алоқкаи пуркунандаҳо бо хабари ҷумла бо ду роҳ ба амал меояд: 1. Ба воситаи калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо, пасояндҳо). 2. Бо роҳи ба хабари феълӣ тобеъ шудани исмҳо.

Пуркунанда дар забони адабии тоҷик мувофиқи аломатҳои грамматикӣ, маъно ва муносибати ба хабари феълӣ доштаи худ бевосита ва бавосита мешавад.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҶҶОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бевосита предметро нишон медиҳад, ки таъсиру ҳаракати хабари бо феъли гузаранда ифодаёфтаи ҷумла ба он мегузарад: *Дар ин сурат бояд ӯ саргароширо зиёдтар*

кор мефармуд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Инҳо канал сохта истодаанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Пуркунандаи бевосита моҳияти луғавӣ ва маънои феъли гузарандаро пурра ва равшан менамояд. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби ҷумлаи хабараш аз феъли гузаранда сохташуда мавҷуд будани пуркунандаи бевосита як ҳодисаи ҳатмии грамматикӣ ба шумор меравад.

Пуркунандаи бевосита ҳамчун аъзои пайрави ҷумла ба мафҳуми муайян ва ё умумӣ соҳиб аст. Аз ин рӯ, бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфтани наёфтани он на танҳо ба феъли гузаранда, балки ба маънои предмети пуркунандашуда низ дахл дорад. Бинобар ин пуркунандаи бевосита аз ҷиҳати ташаккульбӣ бо воситаҳои грамматикӣ ду хел мешавад:

а) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта.

б) Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди «-ро» сурат ёфта, предмети муайяно нишон дода, ба саволҳои **киро?** **чиро?** ҷавоб мешавад: *Шофёр цементро ба анбори колхоз рехт* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоби тобистон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Саройбон лампаро бардошт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вай дарҳол модари худро ба хотир овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар забони мо калимаҳои муайяне мавҷуданд, ки дар сурати ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадан ҳамеша бо пасоянди «-ро» сурат меёбанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зерин дохил мешаванд:

а) Исмҳои ҳос: *Гулрӯро аз ҳафтсолагӣ ба мактаб доданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Шодӣ Каримабонуро нағз мешинохт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ин сухани модар Сафарро боз ба фикру андешаҳои дигар роҳӣ кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Исмҳои ҷинс, ки шахсро ифода мекунанд: *Писару модар боборо то берун гусел карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Колхозчиён бригадиро ба депутатӣ пешниҳод карданд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

в) Ҷоншиноҳӣ ва шахсӣ: *Мо дар пеши цароғ ӯро дидем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вай ба раисӣ туро ном гирифт* (С. Улуғзода, Навобод).

Агар дар таркиби пуркунандаи бевосита бандаки соҳибӣ бошад, пуркунанда ҳамеша бо пасоянди «-ро» сурат меёбад. *Бояд акнун ҳикматашро фаҳмида бошед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Содиқҷон каландашро ба вай дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Шайпурнавоз шайпурашро навохт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дигарашро дар поёнтар ҳикоя хоҳем кард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта на фақат бо як калима, балки бо гурӯҳи калимаҳо, ки ҳамчун иборати синтаксисӣ ба вазифаи як аъзои пайрави тафсилии ҷумла меоянд, низ ифода гардида, бо пасоянди «-ро» сурат меёбад. Бо пасоянди «-ро» сурат

ёфтани ин ибораҳо ба он далолат мекунад, ки онҳо ба як мафҳуми муайян соҳиб шуда, чун воҳиди лексикӣ дар ҷумла вази-фаи як аъзои ҷумларо адо мекунад: *Шодӣ тафсилӣ воқеаи Неъматовро пурсид* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Имрӯз мақсади ман адреси хонаи Қорӣ-Ишқамбаро ёфтан буд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Дар Душанбе онҳо аробаи чорчархаи як асатинро ки-ро карда, ҷониби Ваҳш равон шуданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман чақ-чақҳои ӯро завқ карда мешунидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ин сӯҳбати гарму ҷӯшон риштаҳои робитаи онҳоро ба ҳамдигар абадӣ кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевосита дар таркиби худ муайянкунандаи бе-изофӣ (бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта) дошта бошад, хат-ман бо пасоянди «-ро» сурат меёбад: *Маҷлис ин масъаларо ҳам ҳал кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Гулрӯ ин имову ишораро фаҳмид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Писарам бошад, он дилу гурдари надорад* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба хабарҳои аз феъли ҳол сохташуда низ тобеъ шуда метавонад: *Самоворчӣ сандалиро ба ҷояш гузошта, ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Одами кулҷарӯӣ пальтояширо каши-да, ба дасти ҷавон дод* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Қалам ва давотро гирифта, ба тоҷи гузошт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дил-бар дастархонро гирифта, ба пеши модараш кушод* (Ҷ. Иқро-мӣ, Шодӣ).

II. Пуркунандаи бевоситаи предмети номуайнро нишон ди-ҳад, бе ягон воситаи грамматикӣ ба хабари ҷумла тобеъ меша-вад. Ин гуна пуркунандаро пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта меноманд: *Дар сари зина аз ӯ гӯғурд пурсид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Дилбар дуруст ош хӯрда натавонист* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ширкат барои онҳо трактор харида овард* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Файзи нагоҳӣ ба даштрӯя зебоӣ мебахшид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳамеша бо хабари феъ-ли ҷумла ҳампаҳлу меояд. Гоҳо ин пуркунандаҳоро аз қисми номии феълҳои таркибӣ фарқ кардан мушкил мешавад. Дар ин сурат исми назди феълро аз паҳлӯи он дур кардан лозим аст. Агар феъл маънои худро гум накунад ва он исм бо пасоянди «-ро» сурат ёбад, пуркунандаи бевосита будани исм собит ме-гардад: *Барои магазини қишлоқ мол ҷудо кунонд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Молро барои магазини қишлоқ ҷудо кунонд*.

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳам мисли пуркунандаи суратёфта дар назди хабарҳои бо феъли ҳол ифодашуда омада метавонад: *Ин ошхонадорҳо дар як ҷой оташдон кофта, дег шинонда, ҳезум тайёр карда менишастанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Феълҳои таркибӣ номӣ ва ибораҳои маҷозии феълӣ дар за-бони мо хеле зиёд кор фармуда мешаванд. Бинобар ин дар вақ-ти таҳлили пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба маънои ин

гуна феълҳо эътибор додан зарур аст: *Ман аз паси дар гӯи додам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Дар чумлаи мазкур таркиби «*гӯи додан*» маънои мачозиро ифода карда, ба ҷои феъли «*шундан*» истифода шудааст.

Ба ҳамаи тарик, ҳамаи исмҳои дар назди хабарҳои феъли омада пуркуандаи бевоситаи суратнаёфта шуда наметавонанд. Як қисми ин калимаҳо (чи исми маъно ва чи исми конкрет) бо ҳамроҳии феълҳои ёридиҳанда омада, феъли таркибии номиро ташкил мекунад. Феълҳои **хоб кардан, тараққӣ додан, истифода кардан, ваъда додан, ҷанг кардан, гап задан, фишор додан, дӯст доштан** ва ғайра аз ҳамаин қабиланд.

БО ҲИССАҲОИ ГУНОГУНИ НУТҚ ИФОДА ШУДАНИ ПУРКУАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркуандаи бевосита ғайр аз исм ва ҷонишинҳои шахсӣ бо ҳамаи ҳиссаҳои нутқ, ки дар чумла ба ҷои исм омада метавонанд, низ ифода мегардад.

Пуркуандаи бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати бо ҳиссаҳои нутқ ифода шудани худ каме фарқ доранд. Пуркуандаи бевоситаи суратёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқи мафҳуми предмети пайдокарда ифода шуда метавонад. **Аммо пуркуандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пурсишҷонишини ҷӣ ифода мегардад.** Онҳо аз ҷиҳати бо ибораҳои ифода ёфтани худ низ аз ҳамдигар то андозае тафовут доранд.

Мо дар боло бо исмҳои шахсӣ ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтани пуркуандаи бевоситаи суратёфтаре дида будем. Акнун бо исмҳои ҷинси гуногун ифода ёфтани пуркуандаи бевоситаи суратёфтаре нишон медиҳем: *Модар оҳиста ба хона даромаду лампаро хомӯш кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Самоворчӣ бедор шуда дарро кушод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Хуроқворихоро дар хӯрҷин андохта... ба роҳ мебаромадем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *...Аз дасти ман аспро гирифта, ба сарой даровард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пуркуандаи бевоситаи суратёфта метавонад бо исмҳои маънӣ (абстракт) низ ифода ёбад: *Қаримабону бо меҳмонҳо пурсуҷӯро сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пуркуандаи бевоситаи суратёфта ба ғайр аз ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ бо дигар ҳелҳои ҷонишини низ ифода меёбад:

а) пурсишҷонишинҳо: *Шумо киро ба худ муовин карданӣ?* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Маҷлисӣ машваратии Москва чиро нишон дод?* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

б) ҷонишини таъинӣ: *Юнус-бобо зуд аз матлаби Зебӣ пай бурда, ҳамаро ба қор даъват кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

в) ҷонишини манфӣ: *Лекин ин ҳама оворагии онҳо ҳеҷ касро дилғир намекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

г) чонишини по муайяни: *Ба ҳамин қишлоқ зада пеш карда омада, чандтоашро дастгиру чандтоашро қир карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Яке аз воситаҳои ифодаи пурқунанда бандакҳои соҳибӣ мебошад, ки онҳо аксар ба хабари феълӣи ҷумла ҳамроҳ шуда меоянд:

*Наёвардам на дому донаи ҷодугарони ту,
На зулфони сиёҳи ту, на холи абрувони ту.*

(М. Турсунзода)

...ва бардошта ба рӯи суфа хобондандаш (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисолҳо бандакҳои ам ва аш ба ҷои пурқунандаҳои маро ва ўро омадаанд.

Бандакҳои соҳибӣ, ки ба вазифаи пурқунандаи бевосита меоянд, ба қисми номини хабари феълӣи таркибӣ низ васл шуда метавонанд:

*Имруз, ки инқилоб озодат кард,
Шуд рӯи ту чун фасли баҳорон хуррам.*

(М. Аминзода)

...на танҳо аз пеши Мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам берунаш мекунанд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо шумора ва ҳелҳои он, ки дар ҷумла мафҳуми предмети пайдо кардаанд, ифода меёбад:

а) Шумораи ададӣ: *Шодигул нав ҳаждаҳро пур кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Шонздаҳро пур кард, ба ҳабдаҳ қаздам монд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Шумораи ададӣ бо нумератив: *Қомандири отряд... Лаптев аз одамонаш се нафарро назди худ талаб карда буд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

в) Шумораи тартибӣ: *...дигараширо пешин ва сеюминаширо шаб ба бемор менушонӣ* (С. Айнӣ, Одина).

Ифодаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо масдар:

...хонданро соли гузашта тамом карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Марди қаддароз на рафтагро медонист ва на нишастагро* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар забони тоҷикӣ зарфҳо ҳам мисли дигар ҳиссаҳои нутқ дар ҷумла мафҳуми предмети пайдо карда, ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонанд. ... *дар атрофҳои аз санғҳои нотарошида деворҳо сохта, болояширо бо хасу хошк пӯшида буданд* (С. Айнӣ, Одина).

Пурқунандаи бевоситаи суратёфта мувофиқи хусусияти худ фақат бо исми ифода мегардад:

...ва шумо ба он ҷо ҳеҷ поку намеронед (С. Айнӣ, Марги

судхӯр). *Сар медиҳаду сир намедиҳад* (Зарбулмасал). *Аҳмад дарс хонд ва дарс гуфт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Меҳрмоҳ чароғ гиронд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп медавонанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта баъзан бо пурсишҷонишини «**чӣ**» низ ифода ёфта метавонад: *Кӣ чӣ мегӯяд, фаҳмидан мушкил буд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Нигори нозанин, дар ман чӣ дидӣ
Ки дил додию дил аз ман харидӣ?*

(М. Турсунзода)

БО ИБОРАҶОИ ГУНОГУН ИФОДА ШУДАНИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТЕФТА

Яке аз хусусиятҳои забони адабии тоҷик алоқан зичи калимаҳо дар дохили ибораҳои гуногун аст, ки одатан ин ибораҳо монанди як калима ҳамчун аъзои ҷумла бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфта, дар ҷумла ба вазифаи аъзои тафсилии он меоянд. Аз ин рӯ, пурқунандаи бевоситаи тафсиلى ба воситаи ибораҳои изофӣ, беизофӣ, масдарӣ, сифати феълӣ ва баъзе ибораҳои махсус ифода мегардад. Ҳамаи ин ибораҳо қатъи назар аз таркиби худ ҳамчун як аъзои ҷумла бо пасоянди «**-ро**» сурат ёфта, як гурӯҳи синтаксисиро ташкил медиҳанд.

а) Дар забони адабии тоҷик иборани изофӣ шакли тараққиқардаи ибораҳо ба шумор меравад. Ин ибораҳо аз муайяншавандаю муайянқунанда иборат буда, ба вазифаи пурқунандаи бевосита оянд, бо пасоянди **-ро** сурат меёбанд: ... *ҳеч набошад пули масолеҳашро диҳед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *дар байни бригада ва звеноҳо кори мусобиқаро ба роҳ монда истодаам* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). ... *гулкашиҳои маҳтобро зуд-зуд ба шаклҳои гуногун табдил медод* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Давоми ахборотро хонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Кори имрӯзаро ба фардо магузор* (Зарбулмасал). *Одамони миришаб дар бом нақши пои се касро ёфтанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *пули қанду конфету оби дандонро дода равед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *насим шохҳои пур аз гули марворидмонанди дарахтонро оҳиста-оҳиста мечунбонд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

б) Ибораҳои беизофӣ низ ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратефта меоянд. Ин гуна ибораҳо бештар аз исму ҷонишинҳои гуногун ва шумораҳо таркиб меёбанд: *Даррав ин фикрро ба амал овардам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Аммо ҳамин гапро ба ҳеч кас маъқул карда натавонистам* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *У ин гуна номро аз ин пеш нашунда буд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Як-ду кафгир ошро барои ошхонадор дар дег мондам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бо трактор дар як рӯз ҳафт-*

ҳашт таноб заминро чаппаву роста кардан мумкин буд (С. Ай-
нӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ғанӣ як тӯда бачагонро ҳамроҳи худ*
овард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ман ду-се нафар рафиқо-*
намро ном бурдам... (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Баъзан дар таркиби ибораҳо муайяншаванда ҳам ба воситаи
бандаки изофӣ ва ҳам ба ёри он ба худ муайянкунанда қабул
карда, иборан омехтаро ташкил мекунад. Ин гуна ибораҳо низ
ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонанд.

Сафар ин саҳифаҳои ҳаёти худро дар фикраш як-як варақ
мезад (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Тамоми рота ҳеҷ як амалиёти душ-*
манро аз диққати худ берун намегузоштанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).
Аммо қачиш чашмаш ин ҳама ҳусни қиёфаи ӯро барбод меод
д (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ба Раҳими қанд ду танга мӯзди хиз-*
маташро сунурданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

в) Иборати масдарӣ ҳам дар ҷумла чун аъзои тафсилии ҷум-
ла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада метаво-
над. Масдар, чунон ки маълум аст, ҳам хусусияти исмӣ ва ҳам
хусусияти феълӣ дорад. Аз ин сабаб, вай метавонад ҳамчун
исм пуркунанда шуда ояд ва ҳамчун феъл ба худ калимаҳои
гуногунро тобеъ гардонад. Бинобар ин дар дохили иборати мас-
дарӣ ҳол ва пуркунандаҳои гуногун низ меоянд:

Ҳар ду гапзанон ба назди ҳавлии Зебӣ омада мондани худ-
ро надониста монданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Акнун зуд-зуд дида-*
ни ҷавонро мехост (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Юнус-ако ба*
якшавӣ ошкоро муқобил баромаданро муносиб надида, бешта-
рини вақт дам менишаст (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун бояд*
ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳ-
мида бошед (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта чида шуда меоянд.
Гӯшту сабзӣ ва пийёзро ҳам аз бозор худаш харида меод (С. Ай-
нӣ, Марги судхӯр). *Монанди музикачиёни он замон ҳазлу шӯ-*
хӣ, ширинкорӣ ва хушомадгӯиро намедонист (С. Айнӣ, Марги
судхӯр). *Нуралӣ чакману телпакашро ба мех овехта, ба санда-*
ли гузашта нишаст (С. Улуғзода, Навобод). *Дигар ҳеҷ як ода-*
ми советӣ анархияи истеҳсолот, даҳшати бекорӣ ва бенавоиро
намедонад (журн. «Шарқи Сӯрх»). *Ба болои ин иҷораи дӯкон,*
налог, ҳаққи оқсаққоли бозорро аз вай меситонданд (Р. Ча-
лил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаҳои бевоситаи чида метавонанд бо як ва ё ҳар
яке бо пасоянди **-ро** алоҳида сурат ёфта, бо ёри пайвандакҳо
ва ё бе ёри онҳо ба якдигар алоқаманд шаванд:

У ва ҳамроҳонашро бо соли нав муборакбод намуданд
(С. Улуғзода, Навобод). Вай баҳорро, офтобро дуст меод
шт (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

Ғоҳи пуркунандаҳои бевоситаи суратёфтаи чида бо ҳиссаҳои
ҳам алоҳида таъкид карда мешаванд:

Хуб, шумо чаро ҳам худатонро, ҳам Қорӣ-ишқамбаро, ҳам

маро ташвиш дода, пули ӯро шабона бурда медиҳед... (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

ИФОДАЕБИИ ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТНАЁФТА

Бо исми ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта-ро дар боло дида будем. Пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба воситаи ибораҳои изофӣ низ ифода мегардад: ... *нолаҳоч фалакпеч баровардан гирифт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Баротов ба қанговорон ҳунари мерганӣ ёд меод* (С. Улуғзода, Навобод). *Колхоз барои аъзоёнаш хонаҳои нав андохт* (С. Улуғзода, Навобод). *Марҳамат кунед, як пиёла чой хӯред* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта бо ибораҳои омехта, ки дар таркиби худ ду хели муайянкунанда, ҳам изофӣ ва ҳам бевоситаи доранд, низ ифода мешаванд: *Колхоз якҷанд аспҳои нағзи зотиш дастпарвар дорад* («Тоҷикистони советӣ»). *Каримабону... ба дугонааш як пиёла чой гарм дароз кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Мо имсол дар райони худ чор станцияи электрикии колхозӣ месозем* (С. Улуғзода, Навобод).

Пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба таври ҷида низ меоянд: *Хизматгоришро ҷег зада, ба вай дастархон ва чой фармуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Модари ӯ — Саодатбибӣ... сабзӣ ва шалғам наҳӯтӣ мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо ба аспҳо коҳу беда тайёр мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қисми онро фурухта, барзагову асп хариданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Нависанда ва шоиронамон романҳо, повестҳо, пьесаҳо, достон ва шеърҳо навишта истодаанд* («Шарқи Сурх»).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфтаи ҷида бо ибораҳои изофӣ ва омехта низ ифода меёбанд. *Вай ...ҷомаи нави беқасаб ва мӯзаи хиром пӯшида буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай ҳар сол ба давлат аз маҳсули худӣ совхоз садҳо тонна пахтаи тоза ва даҳҳо тонна чигити тухмӣ медиҳад* (А. Дехотӣ).

ҶОИ ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Ҷои пуркунандаи бевосита ба алоқаи маъноии он бо хабарии феълӣи ҷумла, ба мафҳуми муайян ва ё умумиро ифода кардани предмети пуркунандашаванда вобаста аст.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумлаи ҷои устувор падорад. Вай дар аввал, мобайн ва гоҳо дар шафати хабарии ҷумла меояд.

а) Агар ҷумлаи соддаи тафсилӣ аз аъзоҳои пайрав танҳо як пуркунандаи бевоситаи суратёфта дошта бошад, пуркунандаи бевосита дар байни сараъзоҳо омада, задаи мантиқӣ мегардад:

Вай **дарро** куфт (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ман хатро гирифта хондам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Халқҳо амниятро ме-хоҳанд* («Шарқи сурх»). *Насими баҳор байрақро ҷилва меод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман он ҷомаро овардам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Сартарош сари Қорӣ-Ишқамбаро тарошида шуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла пеш аз пуркунандаи бавосита меояд: *Шодӣ ҷомаширо аз барф тоза карда, дарун даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Шамоли саҳт барфре-заҳоро ба рӯю ҷаҳми у оварда мезад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рафиқ Воронин моро бо кори завод ошно кард...* (А. Дехотӣ). *Мо оширо ба турб намахӯрем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шумо ўро ба ман шиносонед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

в) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла баъд аз пуркунандаи бавосита меояд: *Мария бо дастаи оҳанин моторро ҷарх занонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ва аз хизматгор Арбобро пурсидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бо як дастам узангуро маҳкам доштам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *дар бобати ин масъала фикри онҳоро фаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

г) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла баъд аз ҳолҳои гуногун меояд: *Мо дар пеши ҷароғ ўро дидем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бояд акнун ҳикматаширо фаҳмида бошед...* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шодигул хандону шуқуфон дарро кушод* (С. Улуғзода, Навобод).

д) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла пеш аз ҳолҳои гуногун меояд: *Генерал конвертро ба столи хатнависӣ гузошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ман ҷақ-ҷақҳои ўро завқ карда ме-шундам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ғанӣ карнайҷаро ба куча бурд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

е) Дар ҷумлаҳо, ки мубтадояшон зикр нашудааст, баъзан пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар аввали ҷумла омада, за-даи мантиқӣ мегирад: *Дигарашро пешин ба бемор менушонӣ* (С. Айнӣ, Одина). *Гулўро аз ҳафтсолағӣ ба мактаб доданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бақияи ҷои пиёларо аз болои нон шитобкорона нӯшид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ин китобҷаро чанд пул харидед* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

ж) Баъзан дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта пеш аз мубтадо меояд. Ин ба задаи мантиқӣ қабул кардани мубтадо вобаста аст: *Сабабаширо ман намедонам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Забони мурғонро мурғон медонанд* (Зарбулмасал). *Салимбойро насими пагоҳии дашт аз хоб бедор кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Гунҷишкро кӣ кушад?*— *Қассоб* (Зарбулмасал). *Сафар ва ҳамроҳони ўро мардум миёнғир карда, аз клуб бароварданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Гўшту сабзӣ ва пиёзро худаш харида меод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

з) Баъзан пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар охири ҷумла меояд: *Ба вай кӣ мондааст даҳанкалониро* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

и) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар назм баъзан дар байни хабари таркибни феъли меояд.

*Қабул он ҳадьяро чун ёдгори пурбаҳо кардам,
Чу ёди дӯстони қаҳрамон дар сина ҷо кардам.*

(М. Турсунзода)

II. Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта дар ҷумла ҷои муайян дошта, ҳамеша дар паҳлуи хабари феълии ҷумла омада, бо он бо як оҳанг талаффуз меёбад: *Котиб ҷой овард...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Зан дастархон андохта, нонҳои гарм ниҳод* (С. Улуғзода, Навобод). *Гулрӯ... ҷуворӣ мекуфт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Вай аз тахти дил ба ӯ кор меомӯхт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар боғи маданият ва истироҳати районӣ... ҷойхона ва ошхона сохта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). Аксар дар охири мақол ва зарбулмасалҳо хабари феълии якхела такрор намешавад ва аз ҳамин сабаб пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта дар охири ҷумла омада менамояд: *Мо обро дида, мӯза мекашем, ҳаворо дида, ғӯза* (Зарбулмасал). *Гул хор дорад, асал оро* (Зарбулмасал). *Девор муш дорад, муш ғӯш* (Зарбулмасал). *Бенумус ор надорад, дурӯғғӯй қавл* (Зарбулмасал).

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҶҶОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бавосита предметро ифода мекунад, ки таъсири ҳаракати хабари ҷумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Фарқи пуркунандаи бавосита аз бевосита он аст, ки пуркунандаи бавосита ҳамеша бо пешоянд таркиб меёбад. Бинобар ин пешояндҳо (инчунин пасоянд)-ро воситаи грамматикӣ пуркунандаи бавосита меноманд.

Шодӣ бо Рашидов маслиҳат карда, масъаларо ба овоз монданӣ шуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он ман чандин вақт ба аэроплан дилбохта шуда гаштам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо ҳам ба бачагони калонсолтар тақлид карда гуштин мегирифтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ман сурудхони маддоҳбачагон хеле хуш омада буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар бораи ту мо як қарор қабул кардем* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай дар бораи ақибмондагии Муҳаббат, дар бораи камбудихои ӯ гапе намезад* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат).

Пуркунандаи бавосита бо исмҳо, ҷонишинҳои шахсӣ, масдар ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ дар якҷоягӣ бо пешояндҳо ё пасоянд ифода меёбад. Дар ин бобат нисбат ба пасоянд роль ва мавқеи пешояндҳо ниҳоят калон аст.

1. Ба вазиџаи пуркунандаи бавосита ҳама гуна исмҳо (хос, чинс, конкрет, абстракт ва ғайра) омада метавонанд:

а) Исмҳои хос ва чинс: Макаров **бо Шодӣ дар бораи чизе бо овози наст ба гап задан сар кард** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Хошим-Корвон аввалин бор **бо Нуралӣ ҳамфикр нашуд** (С. Улуғзода, Навобод). **Ту бо Ҳоҷиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ?** (С. Улуғзода, Навобод). Макаров **бо ҳамроҳии Шодӣ хеста берун баромад** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Ду нафар чубдори саллакабуд бо чӯбдастҳои дарозашон дарвозаро сахт-сахт мезаданд** (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Ман бо одамони худ рафта, аз он гузар мегузарам** (С. Айни, Ғулмон). **Аз модарам пурсидам, ки рухсат диҳад, то ки ман обе нушида ва ноне хӯрда осуда шавам** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Гапҳои Пӯлод ба падару амакаш маъқул шуданд** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ёдоори ҳаштосола ҳам ба корҳои резу рави хона дастӣ-рӣ мекард, ба асп ва ба молҳои сиёҳ нигоҳубин менамуд** (С. Айни, Дохунда). **Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хати Арбобхотам банд буд** (С. Айни, Марги судхӯр).

б) Исмҳои конкрет ва абстракт: **Худат хурдан гир, ман шикамамо аз лӯбиёшӯрак сер мекунам** (С. Айни, Ғулмон). **Эргаш бо нӯги дос, чунон ки дар деворҳои чоҳ кананд, ба ҷои зинапоя чуқурчаҳо канд** (С. Айни, Ғулмон). **Агар он китоб мебуд, ман суратҳояшро ба рафиқонам нишон медодам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Аз борон ва ҳавои номусоид истифода бурда, Соро корҳои тайёри ба иди Якуми Майро дар клуб авҷ медод** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Бибиоиша вақте Арбобро дид, оби чашмони худро бо остинаш пок карда, аз нолаву зорӣ хомӯш гардид** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). **Зайнаб дар ошпазӣ ҳунарманд буд** (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). **Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикиву нодонӣ халос шавад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Бачагҳои вай ба бачагҳои Дилбар монанд нест** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Шумо беҳуда дар хасисӣ худатонро якто шумурда гаштаед** (Латифаҳои тоҷикӣ). **Пӯлод ба ин таклифи Гулрӯ розӣ шуд** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

II. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифат. Сифат дар нутқ ҳам бевосита ва ҳам ба воситаи қабул кардани суффиксҳои чамъбандӣ мафҳуми предмети пайдо карда, дар якҷоягӣ бо пешояндҳо пуркунандаи бавоситаро ташкил медиҳад: **Ба бемор дар ин вақт аз ин беҳтар даво ҳам нест ва аз ин хубтар хӯрок ҳам нест** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Бобо дар кӯча ба хурду калон салом дода, ба саломи онҳо алек гирифта, тез-тез қадам мегузошт** (Р. Ҷалил, Умри дубора). **«Бо некон нек бошу бо бадон бад» гуфтаанд азизон, ки ин гапи маъқул ва дуруст** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Барои пирон ва барҷомондагон дар сарҳад хобгоҳ кушода, онҳоро дар он ҷо хӯронда пӯшонданд** (С. Айни, Ятим). **Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қорӣ-Ишқамба, Мирзохӯҷаи**

*Ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам ши-
тирок надошт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

III. Пуркунандаи бавосита бо шумора низ ифода мегардад. Дар вазифаи пуркунандаи бавосита шумора бе нумеративу исм ва инчунин бо нумеративу бе исм омада метавонад: *Нигоҳ кардам, ки аз нӯҳ понздаҳ дақиқа гузаштааст* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). *Бо ҳамаи инҳо планамон аз ҳафтаод нагузашт* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Солам ба бисту панҷ расид, аммо аз хонадорӣ дарак нашуд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҷ ба чил наздик расида бошад, ин ҳам ба панҷоҳ наздик расидааст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой хабар карда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

IV. Пуркунандаи бавосита бо ҷонишин ва хелҳои он ифода мегардад: *Магар ту дар хонаатон набудӣ ва аз ҷои дигар меой, ки нишони Одинаро аз ман мепурсӣ* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Зеро босмаҷиён аз онҳо ҳам мол мебуданду ҳам ҷон* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Пас аз он ба ту хонда медиҳам, шояд лизҳои ба ту даркорӣ ва ба ту манфиатдор ҳам дошта бошад,— гуфт Шокир* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Агар ту дар бораи онҳо чизе шунида боӣ, бигӯ* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Уқобон дар фазои кӯҳсорон — Барои худ ҷаҳон доранду мо не* (М. Турсунзода). *Соати ман аз Берлин бо пули худам аз барои худам харида шудааст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Онҳо дар байни худашон ва бо тракторчиён гуфтугӯ мекарданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ин гапҳоро баъд дар байни худамон гап мезанем, мефаҳмем, кӣ ба кӣ бад менамояд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мансурбой ва Қудрат ба ҳамдигар нигоҳ карданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин гуфтаҳои Юнусбобо ҳам ба ҳама аз тахти дил маъқул шуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Онҳо бо ҳам дар ватани Амон — дар Шоён гӯштин гирифтаанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

V. Пуркунандаи бавосита бо масдар ва иборати масдарӣ ифода меёбад: *Вай аллақай тӯшаи роҳ ва дигар лавозимоти сафарро дар хурҷин андохта, ба рафтани тайёр шуда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин бодҳои регомези чашми онҳоро ҳам ба кушода шудани роҳ намедоданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқроркунандагони ин кор ба бовар кардан маҷбур шудем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Қасе, ки ба кӯҳҳои баланди душворроҳ баромадааст, медонад, ки аз баромадан дида фаромадан хатарнок аст* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Оре, Бибиошиша имрӯз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардан, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданиш умед надорад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Лекин ба қад рост карда аз ҷо хестан фурсат намеёфт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин ҳол, яъне духтарро аз рафтани ба мактаби оӣ манъ кардани падару модар кам воқеъ намешуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Раҳмат гӯё аз даромадани Мурод*

ба хона пай набурда монд, ки ба тарафи ӯ нигоҳ накард (Р. Ча-лпл, Хикояҳо).

VI. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифати феълӣ ва ибораи он: *Шаҳр аз оянда ва раванда пур буд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Зебӣ дар хонааш аз хӯрданӣ чизе надошт* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Вай дар ҳайрат буд, ба шунда бовар намекард* (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат).

Боровиков монанди ҳамеша ба гуфтаҳои Нуралӣ ва Ҳошим Корвон гӯш андохт (С. Улуғзода, Навобод). *Агар аз гурезагони Бухоро гап яла шавад, мегуфтанд: он ёғиёни муртад мурданд, хок шуданд, рафтанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Соро аз ҷояш хеста, ба ояндаи аз дар баромада истодагӣ рӯ ба рӯ шуда дид, ки зани калони бой будааст* (С. Айнӣ, Ятим). *Вазифаи мо, раҳнишинон, барои дар роҳ рафтагон ва сармогирандагон хизмат кардан аст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Сағони деҳа ба оянда ва равандагон кӣ ки бошад, ҳуҷум кардан мегиранд* (С. Айнӣ, Фуломон).

VII. Зарф ҳам дар чумла бо қабул кардани суффиксҳои чамъбандӣ маънои предметӣ пайдо карда, ба вазифаи пуркунандаи бавосита меояд: *Бағд Одил Саркор ба ҳозирон муроҷиат карда пурсид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар бораи инҷоиҳо гап задем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ман Муҳаммадсиддиқи Ҳайратро бо инҷоиҳо шиносо карда алоқа бандондам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Суханони вазнин, бурро ва соддаи ӯ ба ҳозирон фаҳмо мерасид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Аз чумлаи ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқи зарф дар вазифаи пуркунандаи бавосита камтар истеъмол мешавад. Ин масъала ба он вобаста аст, ки зарф аз ҷиҳати маъно ва вазифаи худ функцияи хошарҳкунандагӣ дорад. Пуркунандаҳо бошанд, объектро ифода менамоянд. Аз ин рӯ, ба вазифаи пуркунандаи бавосита истеъмол ёфтани зарфҳо дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нисбатан маҳдуди грамматикӣ шуморида мешавад.

ХЕЛҲОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА АЗ РУИ ТОБИШИ МАЪНО

Пуркунандаи бавосита мувофиқи маъною вазифа ва востҳои ифодааш гуногун мешавад:

I. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «АЗ» МЕОЯД, ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИНРО ДОРАД:

а) Сарчашмаи амал ё фикрро ифода менамояд: *Мо дар ҷойхона аз одамҳо фаҳмидем, ки дар он деҳа шӯъбаи махсус меистодааст* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Як мактуб аз модар, дигараш аз Зебӣ, мактуби сеюм, ки Сафар дер боз мунтазири он буд, аз лейтенант Осмуҳин буд* (Ф. Ниё-

зй, Вафо). *Боре рафта аз яке онҳо пурсидам, ки чаро бекор истодааст* (Толис, Ҳикояҳо).

*Кард пурсиш зи яке, к-ин чӣ фиғон асту хуруш
У чунин посух дод,*

Бо ғааччуб: хабарат нест, ки мурдаст Ленин?

(А. Лоҳути)

Ҳарчанд ӯ чизе надошта бошад ҳам, аз сӯхтани пулаш натарсида қарз додан мегирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар ҳақиқат, Қорӣ-Ишкамба аз созише, ки бо Арбобрӯзӣ кард, шод буд (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

б) Муносибати муқоисавиро нишон медиҳад. Дар ин гурӯҳи пурқунандаҳо шахсо, предметҳо ва ҳодисаҳо ба ҳамдигар муқоиса карда шуда бартарӣ ё афзалияти яке аз онҳо қайд карда мешавад: *Азбаски обрӯи хӯчаини он Мирзо ба пеши Ҳукумати амир аз обрӯи Қорӣ-Ишкамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад карданд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Ҳосил аз ҳосилоге, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои хуб дорад гӯён боз ҷавонон ӯро мезаданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Чашм аз абрӯ базед, абрӯ зи чашмон дилфиреб,
Он як аз ин дилработар, ин як аз он хубтар.*

(М. Аминзода)

Дар ин пурқунандаҳо баъзан ба ҷои пешоянди аз пешояндҳои таркибӣ-номии нисбат ба ва назар ба низ қор фармуда мешаванд, ки аз ҷиҳати мазмуни ифода мекардагашон ба пешоянди «аз» мувофиқ буда, муносибати муқоисавиро ифода мекунанд: *Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб ороста буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Мактаби нав бартариш худро нисбат ба мактаби кӯҳна исбот кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сағ нест, ин одам!— гуфт Некқаддам.— Ин назар ба писари Абдурахимбой зиёдтар ба одамгарӣ соҳиб аст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Онҳо дар вақти тақсим кардани чалпаку нон ба мани ҳаштсола раҳмашон омада, назар ба калонсолон ҳиссаи маро калонтар мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳаҷми умумии маблағгузориҳои хоҷагии халқ барои сохтмони корхонаҳои саноатӣ бештар аз 600 миллиард сӯм, ё ки нисбат ба плани панҷсолаи панҷум 70 процент зиёд пул дода мешавад* (газ. «Тоҷикистони советӣ»).

в) Аз бутун ҷудо шудани қисмери ифода мекунада: *Аз шумоён ҳар кас бачаеро, ки хоҳад, ба пахта бароварда имтиҳон кунад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз дасгаи Рӯзимурод танҳо ду нафар сабук маҷрӯҳ шуда буд* (С. Айнӣ,

Ятим). *Аз ҳамроҳони Сафар боз якчанд кас савори асп буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар ҳақиқат ин оши палав ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хӯрданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳашт аспи корӣ фақат ду ҷуфт модииён ва аспҳои пири хароб боқӣ монданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Аз пули гӯсфандон панҷ танга (75 тин) зиёдатӣ кард, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

г) Объекти муҳокима ва фикрро ифода мекунад: *Мирзоҳамдам дар пеши додараи нишаста гирифта, аз кору бори рӯзгор сӯҳбат мекард* (С. Улуғзода, Навобод).

*Ба пеши раҳбари худ аз зану мард,
Зи ҳар мавзӯӣ ҳар кас сӯҳбате кард.*

(А. Лолутӣ)

Вай аз кору бори тракторчиён воқеаро гарму ҷӯшон ҳикоя мекард (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун мо ҳам мехоҳем, ки хола аз саяҳати худ гуфта диҳад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *У аз корҳои мехост муфассал ҳисобот диҳад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Рӯзе Пӯлод аз бедаромадии касбу кораи ба Ҷӯра шикоят кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Асосан пурқунандаҳои ифодакунандаи объекти муҳокима дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешоянди изофии таркибии **дар бораи** ифода мешаванд. Пешоянди **аз** танҳо бо ҳамин як функцияи худаш синоними пешоянди **дар бораи** шуда, дар ташкил додани ин типӣ пурқунандаҳо роль мебозад. Аммо пешоянди **дар бораи** асосан як функция дорад, ки он ифодаи муносибати объектӣ мебошад.

Баъд Муҳаммадҷон-ака хеста, дар бораи ҳосили баланд гап зад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Серёжа аввал дар бораи ҳар сурат донишҳои худро ба ман гуфта тамом мекарду баъд варақи дигари китобро мехонд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳисобот на фақат дар бораи пахта, балки дар бораи ҳамаи чизҳои дидагӣ ва шунидагитон дода мешавад* (С. Улуғзода, Навобод). *Баъзан дар бораи ким-кадом касоне, ки падарамро ба кор гирифтанд нахостанд, гап мезад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пешояндҳои **дар хусуси**, **дар бобати** бо пешоянди **дар бораи** аз ҷиҳати вазифа наздиканд. Онҳо бе ҳеч гуна тафовути маъноӣ ба ҷои пешоянди **дар бораи** кор фармуда мешаванд: *«Ту минбаъд ба пеши Султонпошишо нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гӯи наандоз ва агар дар хусуси деви парӣ гап зананд, гапи ӯро бовар накун* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аъзоёни колхоз ҳам дар бобати орду ғалла душворӣ мекашиданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Дар хусуси молҳои корӣ ва замин ҳам чораҳо андешида шудагӣ* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Падарам дар хусуси онҳо ба саволҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб медод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Пешояндҳои дигаре, ки барои сохтани пурқунандаҳои объекти муҳокима ва фикр хизмат мекунанд, инҳоанд: *онд ба, доир ба, ба болои, бар болои, аз болои, дар ҳаққи, баҳшида ба, дар роҳи, дар кори, аз ваҷҳи, дар атрофи, аз руи, дар шаъни, ба шаъни, дар васфи, ба васфи, аз ҷиҳати, ба муносибати, ба шаъфи* ва дигарҳо.

Пулод ба у онд ба материалҳои съезди XIV партия чандин савол дода, аз у ҷавобҳои саҳеҳ, мухтасар гирифт ва беандоза шод шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бори дигар амакам доир ба ҳукумати нав овозаҳои дар деҳа паҳншударо* нақл кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Гулсум, ки ба болои худаш рафта истодани суҳанро шунид, ба ҷое, ки омада буд, нишаст* (С. Айнӣ, Гуломон). *Дар ҳаққи писари вай ин суҳанҳо тухмаг буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Муҳимтарин вазифаи Иттифоқи Нависандагони Советии Тоҷикистон дар кори тайери ба юбилеи Рӯдакӣ иборат аз он аст, ки баҳшида ба ин шоири бузург асарҳои бадеии хушсифат ба вуҷуд оварад.* (газ. «Тоҷикистони Совети»). *Ҳамаи тадбирҳои агротехника дар кори парвариши карда расондани ҳосили фаровони пахта роль ва аҳамияти худро доранд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бояд қайд кард, ки ин пешояндҳо дар ҷумла на ҳама вақт пурқунанда месозанд. Як гурӯҳе аз онҳо монанди *дар хусуси, дар бобати, доир ба, онд ба, дар ҳаққи* ва дигарҳо дар ташкил намудани пурқунанда устувор бошанд ҳам, гурӯҳи дигарашон мисли *дар болои, дар соҳаи, ба муносибати, аз руи* ва монанди инҳо аз функцияи пурқунандагӣ дида, ба функцияи ҳолшарҳкунандагӣ зиёдтар далолат мекунанд.

д) Аз материалеле сохта шудани предметро ифода мекунад: *Дуртар аз онҳо тӯдаи писарону духтарон аз коғаз самолёт сохта буду онро аз болои суфа истода, ба ҳаво мепаронд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Иморатҳои зебо андар он ҷо
Бино гардидаанд аз хишти тилло.*

(М. Миршакар)

*Зи қасди душманони худ наметарсад, чаро тарсад,
Ватан аз санг бозу дорад, аз пӯлод тан дорад.*

(Х. Юсуфи)

Саҳтии зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта бо гаҷ сохташуда бо зарбаи ба худаш бархӯрдаи бадани ӯ аз миёнаш шикаста нарида рафтааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Мо аз ҷӯи он тарафи кӯча лой гирифта оварда, аз гил ба кӯзасозӣ сар кардем* (С. Улуғзода, «Субҳи ҷавонии мо»).

е) Вазъияту ҳолати предмети дигарро ме-

фаҳмонад: *Осмон пур аз ситора буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шаҳр пур аз одам буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Даруни мактаб пур аз чангу хоку хас шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чойхонаи Сурх, ки бо лампаҳои чилум равшан карда шуда буд, аз одам пур буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Анбори колхоз пур аз мол мешавад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он қишлоқро ки аз одам ва мол холи монда буд, отаи заданд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Чанговарони далери советӣ то нисфи рӯз, тамоми хонаҳои қишлоқро аз душман тоза карданд* (Р. Ҷалил, Умри дубора). *Ҳамин тавр шуда, аз Дарвоз то Помир аз босмачиён пок шуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

ж) Асоси амалро мефаҳмонанд: *Аз шаклу шамолишон маълум мешавад, ки баъзеашон лақай, баъзе тоҷик ва баъзе афғонанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тӯрамурод будааст* (С. Айнӣ, Марги судхур). *Аз қиёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухорӣ будани уро муайян карда бошам ҳам, кӣ будани уро шинохта натавонистам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Аз ҷашмонат маълум аст, ки ягон андешаи пурзӯре дар дил дорӣ* (С. Айнӣ, Дохунда).

II. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ

«БА», «БАР» ВА «БАРОИ» МЕОЯД,
ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИН ДОРАД:

а) Ба сӯи касе ё чизе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад: *Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро чунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй гӯё розӣ ва хурсанд мебошӣ* (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

*Ба ӯ меҳонд дарси навҷавонӣ,
Саросар достони қаҳрамонӣ.*

(М. Турсунзода)

Хизматгори бой Ашӯр, ки... барои Холбӯта каботи танӯрӣ тайёр мекард, давида берун баромада, ба бой арз кард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Қонуни ту бар мо ҳамаи илму ҳунар дод,
Озодиву ободиву иқболу самар дод.*

(Б. Раҳимзода)

Акнун забони одами мусулмон ба гап ва лабаи ба ханда чӣ гуна меравад,— гуфт Абдурахимбой (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҷавонон ба аҳволи ин шахе хандиданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом намуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Ин пурқунандаҳо ба воситаи пешояндҳои дар, баҳри, аз баҳри ва нисбат ба низ ифода меёбанд: *Аммо арбобу оқсақолҳо*

дар миёна даромада, ба шарти даҳ соли дигар **дар бой** хизмат кардан ҳамон духтарро ба ман никоҳ карда доданд (С. Айни, Ғуломон). Ҳозир дар дилам **нисбат ба он зан** заррае андешаи дигар надорам (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Дар он ҷо на деҳ буд, на девор буд — на **аз баҳри ҳайвон** алафзор буд (С. Айни).

Аз барои ранҷбарҳо меҳнати бисёр кард,
Ёрии худро ба онҳо дар амал изҳор кард.

(М Раҳимӣ)

б) Ба фоидаи касе ё чизе равона шудани амал: **Ба меҳнаткашоне**, ки дар рӯдковӣ кор карданро меҳоҳанд, рӯзона панҷ сӯм пул ва ба қадри кифоякунанда нон ва таоми гарм дода мешавад (С. Айни, Ғуломон). Ҳар камӣ ва камбудӣ, ки дошта бошӣ, мо **ба ёрӣ додан** ҳозирем (С. Айни, Дохунда). Комиссияи ёрӣ ба деҳқонони камбағали қишлоқ дар байни дусе рӯз гандум мефиристонанд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Ба Ҳайрат** аз падару модар як ҳавличаи беберуни якхонанок ва як ҳуҷра аз мадрасаи Сузангарон мерос монд (С. Айни, Ёддоштҳо).

Бароят дастагул овардам имрӯз,
Ба ин бечора зебой биёмӯз.

(А. Лоҳутӣ)

в) Машғулиятро мефаҳмонад: Писари калони аммаам **ба қошуктарошӣ** ва писари дуюмаш ба қулфсозӣ машғулӣ мекарданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавониӣ мо). У ин дафъа як шеъри Машрабро аз насту болояш гирифта **ба хондан** шуруъ намуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Шукур дар корҳои деҳқонӣ** ва нигоҳубини чорпоҳои бой машғул шуда, духтараш дар ҳавли даруни бой дастгирӣ мекардааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Азбаски Аҳмад Маҳдум **дар ситорашиносӣ** ном бароварда буд, баъзе касон дар хусуси масъалаҳои мазкур ба вай муроҷиат мекарданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Пирамард ҳамаро **ба нонхӯрӣ** таклиф кард (С. Айни, Ғуломон). Худи ӯ ҳоло **ба хатнависӣ** машғул буд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Саидов мақоларо як бор тез хонда баромаду **гӯё нағз нафаҳмид**, ки бори дуюм **ба хондани он шуруъ** намуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Фазилатхола чорубро надод ва **ба кори худ** машғул шудан гирифт (Ф. Ниёзӣ, Ҳикояҳо). Зебихола **ба хомӯшӣ** халал дода, боз **ба гап сар кард** (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

г) Монанд будан ва монанд набуданро мефаҳмонад: Дар ин вақт ин ду дуст **ба ду барзагови ҳамъюғ** ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд (С. Айни, Марғи судхӯр). Манзараи вай **ба манзараи дилфиребе**, ки Шарифҷон дар хоб дида буд, мутлақо монандӣ надишт (Р. Чалил, Ҳикояҳо). Ин муйла-

би наждамида буд, ки ҷавон онро ба ҳеҷ чиз монанд карда наметавонист (С. Айнӣ, Дохунда). Киштзорҳои атрофи Ҷилвон ҳам ба биёбон монандӣ дошт (С. Айнӣ, Ғуломон). Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи гусфандон монандӣ доштанд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Вақте ки дар роҳ ба ман сагон ҳуҷум карданд, ман онҳоро ба одамони амир монанд карда будам (С. Айнӣ, Ғуломон).

III. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ «БО» ВА «БО ҲАМРОҲИИ» ИФОДА ЕҒТААСТ, ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ ДОРАД:

а) Ҳамроҳӣ, шароқатро мефаҳмонад: *Чораи охирине, ки Гулнор дар ин кор меандешид, бо Ёдгор* ба як тараф гурехта рафта буд (С. Айнӣ, Дохунда). Як шаб амир *бо мулозимонаш* ногуфт ба хонаи Мушфиқӣ даромада омад (Латифаҳои тоҷикӣ). Акнун масъала ранги дигар гирифт, бояд ман Арбобкамолро ҳам *ҳамроҳи Одина* ба қозихона барам (С. Айнӣ, Одина). Умрихола, Юнусбобо *бо Сафар* самимона хушбӯшӣ карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Агар ман ба касе хат нависам, бояд *ҳамроҳи хат* худам рафта хонда диҳам, зеро каси дигар хати маро хонда наметавонад (Латифаҳои тоҷикӣ). Гулрӯ *бо ҳамроҳии Ҳанифа* ба маҷлиси раисони комитетҳои гузар омада дид, ки *Сабури* дар он ҷо серкор шуда гаштааст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Бале, ман барин *ҷавонҳои зебо-кати* ана дар ҳамин хел ҳавоҳо сайр накунам, дигар дар ҳавои кушод намешавад, мӯйсафед мегӯянд, албатта (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дар ин чанд моҳи охирӣ хеле сарбозҳо *бо яроқи худ* гурехта ба Тошканд ва Самарқанд рафтанд ва большевик шуданд (С. Айнӣ, Дохунда). Аввал як миқдор ордро дар дег *бо равшан* бирён карда гирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: *Абӯалӣ* боз *бо танбӯр* нағмаи шӯхеро менавозад (С. Улуғзода, Ибни Сино). Пулод дар пеши вай дузону нишааст, *бо бодбезак* ӯро бод мекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Сафар бо даст* чапаш аз пояки пулемёт маҳкам дошта, боз куланеро зер кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Садҳо нафар* пиру ҷавонон *бо каланд*, *белу занбар* ба кор баромада, тозакунии умумӣ гузарониданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дастони* ин одамҳо ба пушт *бо ресмонҳо* бастагӣ буда, гарданҳои *бо занҷир* ба мех бастагӣ буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мария бо дастони* оҳанин моторро ҷарх дод (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Мухтасар бо қалам баён созам
Қиссае аз ҳаёти тоҷикон.

(М Турсунзода)

*Бо тег занӣ ту фарқи душман
Бо досу каланд мезанам ман.*

(А. Дехотӣ)

в) Воситаи амалу ҳолатро мефаҳмонад: *Гулхан бо шохаҳои зардолу, себ, тут ва дигар дарахтони мевадор фурузон буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Вай на фақат зоҳири одамонро бо либосҳои абрешиминаш оро медиҳад, балки бо мазмуни социалистии ҳудаш ботини онҳоро зинат хоҳад ҷод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

IV. ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «БЕ» МЕОЯД, ДРОРИ ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ МЕБОШАД:

а) Дар иҷрои амали иштирокнадоштани касе ё чизро мефаҳмонад: *Аммо баъд аз интизории бисёр боз Акбархоҷа наёмадааст ва зиёфат бе ӯ гузаштааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Сахтиҳое, ки мо дар ин ҷо бе шумо кашидем, ба машаққатҳои шумоён дар ҷанг гузаронидагӣ нуғи остин намешаванд,— гуфт Ҳалима* (Р. Ҷалил, Умри дубора). *Агар ман бо дасти босмаҷиён кушта шавам, мардум бе маҳмаддоно мекунанд* (С. Айни, Ғулумон). *Бе ту мо тӯй кардем* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

б) Предметеронишон медиҳад, ки барои иҷрои амал мавҷудият ва иштироки он шарт зарур аст: *Вай дар он хонавода бе ман зиндагӣ кардан намехост* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бе ту кай меод бахти ҷовидон моро салом?

Бе ту меомад магар субҳи сафо аз пушти шом?

(М. Турсунзода)

Революция бе қурбонӣ ба даст наомад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Девонабачагоне, ки ба як устохона рафта кор кунанд, бе бунак кор намекунанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аммо қарзхоҳ бе васиқаи қозихонагӣ ин корро қабул накардааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бе далел ва шоҳид як одамро дузд гуфтан бояд он қадар хуб набошад* (С. Айни, Ғулумон).

в) Дар иҷрои амали истиснокардани предметҳо ва шахсҳоро мефаҳмонад: *Бе шумо ҳам ҳамин хокро мекашонем, ҳамин ниҳолҳоро мешинонем* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Мо онҳоро бисёр риоя мекунем, бе кафил, бе гарав, бе хати қозӣ пул додан мегирем* (С. Айни, Дохунда). *Агар бадгумон шуда бошӣ, боз монанди соли гузашта ҳозирам, ки бе хат шиками туро сер кунам* (С. Айни, Дохунда).

ИФОДАИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА БО ЁРИИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРКИБИИ НОМӢ

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳои асли бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ ҳам ифода меёбад.

I. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои ғайр аз, ба ғайр аз, ғайри, ба ғайри, чуз, ба чуз меоянд, аз муҳокимаи умумӣ истисно карда шудан, танҳои ва ягонгии шахсе ё предметеро ифода менамояд: *Холо ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавли дарунаш ғайр аз худааш каси дигаре ҳам набуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Дар ин бог ғайр аз як айвони дароз иморати дигаре набуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Тамоми умри худ, эй хоча, чуз роҳат надидастӣ,
Ту қадри заҳмати муздуру деҳқонро чӣ медонӣ?*

(А. Лохутӣ)

Агар хабари ҷумла ба шакли мусбат ояд, ин пуркунандаҳо инчунин шахсо ва предметҳоеро мефаҳмонанд, ки онҳо бар ифодаи субъекти ҷумла меоянд: *Дар ин ҷо ғайр аз ман боз се нафар хизматгори мардина буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ту ғайр аз Хайдарча боз номи якчанд нафар гумонбурдашудагонро ба рӯйхат деҳ* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар он ҷо ғайр аз пой мору шири мургу ҷони одам ҳама чиз ёфт мешавад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

II. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар пеши, ба пеши, дар назди меоянд: *Дар пеши ман масъалаи дар тобистон таъин кардани маишати худам ва додарам истода буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Барои ба ин ҷо баромада фаромадан дастгоҳе сохтан магар дар назди техникаи ҳозираи мо душвор аст* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Масъалаи колхозонидани ин қишлоқ дар назди ташкилотҳои партия ва советии район дар дафъаи аввал истода буд* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Дар пеши Одина ду мушқил омада буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

III. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои миёнаи, дар миёни (дар миёнаи) меоянд, муносибати байни шахсо ва предметҳо инчунин муқоисаро мефаҳмонад: *Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ба сабаби ин алоқа ва муносибатҳо рафтуомад дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисёр буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёни онҳо ҳеч сир ва асрори пинҳон нест, ки ман уро ба ту гуям* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёнаи шумоён ва бой ҳеч фарқ нест* (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Нигоҳи ту ё ин ки дониستانист,
Миёни ману ту — ду кас фарқ чист?*

(М. Турсунзода)

IV. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои **дар қатори, ба қатори, дар байни, аз байни** меояд, предмету шахсҳоеро ифода мекунад, ки дар иҷрои амалу ҳолат бо субъект дар як шароити вазъият мебошанд, инчунин аз гурӯҳе ҷудо шудани якеро мефаҳмонад: **Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Биби-даҳбӯшӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд** (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). **Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад** (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). **Агар ту ва ту барин танбалҳои дигар ҳам дар қатори мо ба кор мебаромадетон, кайҳо чинакро тамом мекардем** (С. Айнӣ, Ғулумон). **Баъзан дар байни ҳарифон ҷанҷолу занозанӣ барпо шуд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак мерафт** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Дар байни занон гап ба болои қозиҳо рафт** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Аз байни бачаҳо як фақат Шодӣ бо вай баробар шуда метавонисту халос** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

V. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешоянди **аз тарафи** меояд, предметро мефаҳмонад, ки вай ба вучудоварандаи амали ҷумла аст: **Аммо дар вақтҳои охир дар тумани пешкӯҳ дар вақти қушта истоданаш як одамро Муллобозор ба даст афтода, аз тарафи мардум шаҳид карда шуд** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Як қиғосест, ки аз тарафи бачагон баромад!** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Ба онҳо ҳам, чунон ки аз тарафи асп ба ин сағҳо дода шуд, зарбаи сахте додан даркор аст** (С. Айнӣ, Ғулумон).

VI. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои **аз ҷониби, аз номи** сохта мешавад, сарчашма ва аз тарафи кӣ сар задани амали предметро нишон медиҳад: **У аз ҷониби кӯҳистониён ва шаҳрисабзиён ба муқобили лашкари амир ҷангида, хеле қаҳрамониҳо нишон дода будааст** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ман аз номи шариконам ва аз номи худам ваъда медиҳам, ки имсол ҳам ғайрат мекунем, албатта, ҳосили мӯл ба даст мебарорем** (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). **Аввалан, бародарон, руҳсат диҳед, ки аз номи аҳли маҳалла ба рафиқ Пулодов барои лекцияи нағзашон раҳмат гӯям** (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

VII. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои **ба ҷои, дар ҷои** сохта мешавад, иваз шудани предметҳои объектшударо нишон медиҳад: **Хуб, майлаш, минбаъд ба ҷои ҷуби тут ҷуби анор тайёр мекунем** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонам ва ба ҷои ӯ як мактабдори хубтар ёбем** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **У ба ҷои кор кунчи сандалии гармро ҷора гирифта менишастааст** (Хорпуштак). **Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, ин пулро азони худ мекард** (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

VIII. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои зидди, бар зидди, ба зидди, бар хилофи, ба муқобили ифода меёбад, бар фаҳмонад, ки амалиёти як предмет бар зидди предмети дигар равона шудааст: *Аз он ҷанги хонумонсузи дирӯза, ки дар он мо бар зидди душманон якка ба якка ҷангидем, ...панҷ сол гузашт* (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

*Агар душман кунун паймоншикан шуд,
Бубояд зидди ӯ дандоншикан шуд.*

(М. Турсунзода)

Бибидаҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми баҷагона ором наменишаст (С. Айни, Марги судхӯр). *Ҷама барои торумор кардани душмани халқ, бар муқобили офату бало камар баста буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

IX. Пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои номии дар бадали, ба бадали низ ифода меёбад: *Хуҷаин дар бадали ин хизмат ба ӯ ҳар моҳ 20 танга музди хизмат меод* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ӯ ба бадали ин кор ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Мактабдор ба бадали пуле, ки барои бурӯи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ба бадали ин молҳои ман, ки барои инҳо қариб думоҳа меҳнатам сарф шудааст, ҳеҷ набошад, пули қути лоямути дурӯзаро меодод, майлаш буд* (С. Айни, Гуломон).

Пешояндҳои номӣ ҳам ба монанди пешояндҳои асли бо исмҳо, ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ пуркунандаи бавоситаро ташкил медиҳанд.

БО БАНДАҚОНИШИНҲОИ СОҲИБӢ ИФОДА ЁФТАНИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз ҳиссаҳои мустақили нутқ ва пешояндҳо бо бандакқонишинҳои соҳибӣ низ ифода меёбад. Ин ҳодиса асосан дар назм дида мешавад.

а) Бандакқонишинҳои соҳибӣ барои ифодаи пуркунандаи бавосита бештар бо феълҳо-хабарӣ ҷумла ва инчунин бо ҳиссаҳои дигари нутқ ҳам омада метавонанд ва предметро ифода менамоянд, ки амали ҷумла ба сӯи он, ба фоидаи он равона шудааст:

*Гуфтамаш, эй ҷони ширин, ғам махӯр!
Садқаи сар ғӯю биншин, ғам махӯр!*

(М. Турсунзода)

*Ё касе гуфтан, ки дар Хиндустон
Ризқи инсон аст чун оби равон.*

(М. Турсунзода)

*Иброҳим аз он ҷо гурехта ба Беш-Ариғ ва аз он ҷо ба Сарчаш-
ма рафта, аз мардуми он ҷо гуссар талаб кард, надодандаш*
(С. Айнӣ, Дохунда).

*Падар мегӯядат, ки нек фарзанд,
Ман аз ту сад ҳазорон бор хурсанд.*

(М. Турсунзода)

*Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шугур ва аробадаро дошт,
нишонам доданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакқонишинҳои соҳибӣ бо исм ва муайянқунандаи он ҳам меоянд:

*Аз нарғиси масти худ шаробам додӣ,
З-он лаъли хушоб шаҳди нобам додӣ.*

(Х. Юсуфӣ)

*Ҳар гаҳ, ки замон маҳоратам дод,
Шоён асаре намоям эҷод.*

(Ф. Ансорӣ)

*Октябрь туро дидаи бино додаст,
Қонуни нават забони гӯё додаст.*

(А. Лоҳутӣ)

в) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакқонишинҳои соҳибӣ бо қонишинҳо низ меоянд:

*Човидон зинда ба олам монад,
Ҳар киаш ҳурмату раҳмат хонад.*

(М. Фарҳат)

г) Дар забони адабиёти классикӣ барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакқонишинҳои соҳибӣ баъзан бо зарфҳо ҳам васл мегарданд:

*Бастам суҳанаи ба об додам,
Якборагиаш ҷавоб додам.*

(Низомӣ)

д) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакқонишинҳои соҳибӣ бо пешояндҳо ҳам васл шуда меоянд:

*Аз ӯ дунё бароям пурумед аст,
Шаби тори маро поён сафед аст.*

(М. Турсунзода)

*Зафар кардан шудааст одат бароят,
Зи нав кардӣ зафар, раҳмат бароят.*

(М. Миршакар)

*Ҳамеша ҳамраҳат чун соя бошам,
Нахоҳам дурию якҷоя бошам.*

(М. Турсунзода)

*Сабр кун, ман ҳам ҳамроҳат ба правленияи колхоз меравам
(Р. Чалил, Ҳикояҳо). Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболаш гуё
ки медавиданд (С. Айни, Дохунда).*

БО ЁРИИ ПАСОЯНДИ-РО ИФОДА ЕФТАНИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳо инчунин бо пасоянди -ро ҳам ифода меёбад. Пуркунандаи бавоситаро ифода намудани пасоянди -ро аз мазмуни феъл-хабари ҷумла муайян карда мешавад.

Пуркунандаи бавоситае, ки бо ёрии пасоянди -ро ифода меёбад, чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. Ба тарафи касе ё чизе раво на шудани амалро мефаҳмонад: *Қамбарбобо бо дастҳои 12-сола аз ҷоҳ об мекашанд, ҳайвонотро об медиҳанд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*Додарону хоҳаронро боз меҳмон омадем,
Рӯзи тӯи санҷат аст, аз Тоҷикистон омадем.*

(М. Раҳимӣ)

*У гуфт маро, ки эй бародар!
Бо гуфтаи ман бикун ту бовар.*

(Б. Раҳимзода)

*Шуморо, пахтакорони баҳодур,
Бигӯем аз дилу ҷон сад ташаккур!*

(М. Миршакар)

II. Ба фондаи касе ё чизе нигаронида шудани ва ё нигаронида нашудани амал: *Дар он ҷо ёро либосҳои тоза пӯшонидани, ба хоначае даровардани* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Чаҳ-чаҳҳои булбулон ва нағмасароиҳои дигар мурғон шуморо таъсире мебахшад, ки дастаҳои мусиқии олами маданиятро тамоман фаромӯш мекунед* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*Ҳеҷ касро нагашта буд ӯ ром,
Мешавад ром большевиконро.*

(М. Миршакар)

III. Доробудан ё набудан ба чизе ё ҳолате:
*Агар моро ё падарони моро чор пули пуччак мебуд, ба ин ҳол
афтада дар ин ҷо намондем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).
Босмачиёро маҷоли он намонд, ки руйрост ба майдон бароянд
(С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуф-
танӣ чорае намонда буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пасоянди **-ро** дар ифодаи пурқунандаи бавосита бо исмҳо,
ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари предметонидашудаи
нутқ васл мегардад: *Ҳасан Эргашро кӯчаҳои хурд ва качу ки-
леби деҳа тангӣ мекард* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Одинаро чора
ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона бира-
вад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Гарчи номиданд як кӯҳи туро кафтаргузар,
Кӯҳи саркаш кафтаронро ҳам гузаргоҳе надод.*

(М. Турсунзода)

*Дар баҳорони соли якуми истиқоматам дар мадрасаи Мири
Араб маро дидани ҳавлии Аҳмад Маҳдуми Дониш муяссар шуд*
(С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб
баъд аз хуфтан пеши ӯ рафта, дарс тайёр кунам* (С. Айнӣ, Ёд-
доштҳо).

*Ҳушқаломанд, шӯҳ густоханд,
Ҳамдигарро дугонаҳои Садаф.*

(М. Турсунзода)

*Баъд аз он маро курта ва шими нав пӯшонда, ба Сталин-
обод бурда, дар интернат ҷой кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷаво-
нни мо). *Аз тӯйхона овози одамон, садои қўшдоираи тафсон, ки
шунавандаро фараҳ мебахшид, ба гуши ӯ мерасиданд* (Р. Ча-
лил, Одамони ҷовид).

*Номӣ ту, гуфтори ту дар саҳнаи ин корзор,
Беумедонро умеду бемадоронро мадор.*

(Х. Юсуфӣ)

Пурқунандаи бавосита бо ёрии пасоянди **катӣ** (қатӣ) низ
ифода шуда ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад:
*Як бригадаи калонро саришта мекунад, одамҳо катӣ кор меку-
над, ҳазор фикру андеша доред* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Барфҳои
бомро бел катӣ тоза карда, сонӣ ҷойрӯб катӣ руфтам* (Х. Ка-

рим, Ҳикояҳо). *Ба фикрашон нарасидааст, ки ман катӣ як даҳан маслиҳат кунанд* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Аҷаб ҷавони зебо катӣ сайру гашт мекунӣ!* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Тракторчиҳо катӣ маслиҳатро як ҷо мондед!* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

СОХТ ВА ТАРҚИБИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита бо як ва ё якчанд калима ифода меёбад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати сохт таркибӣ ва тафсилӣ мешавад. Дар навбати худ ин пуркунандаҳо дар ҷумла чида шуда меоянд.

1. Пуркунандаи бавоситаи таркибӣ аз як калимаи мустақилмаъно ва пешоянд ё пасоянд иборат аст:

Акнун суҳанро ба муаллим диҳем, ки вай вакили мӯғтамади мо мебошад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Алоқаи советҳоро бо интиҳобкунандагон мустаҳкам кардан зарур* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). *Ҷавон ба ҷамроҳонаш, ки аз дунболи вай хомӯшона меомаданд, рӯй овард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аз баҳори дигар ғами зимистонро хурда, колхоз ба худаи хӯроки молҳоро захира мекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Падарам дар дами дарвоза бо мӯйсафедон хайрухӯш карда, ба ҳавлӣ даромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро бурда, ба меҳмонхона даровард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вақте ки вай бо Рашидов ба қишлоқ мерафт, мӯйсафедон ҳам ӯро дида, бо меҳру илтифот салом медоданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

*Кунун ман худ бигӯям бачагонро
Ҳикоятҳои ғамноки ҷаҳонро.*

(М. Турсунзода)

Бо каландча он заминро се бор каландгардон кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

II. Пуркунандаи бавоситаи тафсилӣ бо ибораҳо ифода мегардад:

а) Бо ибораи изофӣ: *Мӯғмин босавод буд ва аз бачагони деҳа танҳо бо ман ҷӯрагӣ мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шумо гумон накунед, ки Бибиюшиша бо суҳанони умедбахшонаи Одина ҳақиқатан таскин ва тасалли ёфта буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар саҳни майдонча зан ҷамроҳи ҷавони қаддарози малламӯй ва сурхинарӯй истода буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бинои мадрасаҳои Олимҷон ба биноҳои анъанавии мадрасаҳои Бухоро ҳеҷ монандӣ надошт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳои ҷунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Метарсам, ки ин сағҳо ҳанӯз аз сулҳи умумии ҳайвонот беҳабаранд,— гуфт шағол* (Латифаҳои тоҷикӣ).

Пас аз фурсате Дадабой амак аз пурсупосҳои одагӣ ба маста-лаи дигар гузашт (Толис, Хикояҳо).

б) Бо ибораи беизофӣ: **Ба ин гуна одамон** ҳамеша тариқати корбариро нишон дода, таъкид мекунад, ки аз кор на-ноланд (Р. Чалил, Одамони човид). **Ба ин саволҳоятон** комис-сияҳои меодагагӣ дуруст ҷавоб медиҳанд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Ман ҳам гоҳо ба суфачаи дигари он сарой нишаста, **бо он қанд-фурӯш гап-гап** мекардам (С. Айни, Марги судхур). Танҳо Ёд-гор **ба ин давраҳо** ҳамроҳ набуд (С. Айни, Дохунда). То ҳафтаи оянда аз **ҳамин молҳо** ягон дарак ёбед, вагарна худи шумо дар шубҳа мемонед (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

в) Бо ибораи омехта (изофӣ ва беизофӣ): Ман **ба ин фикри шумо** ҳамроҳ шуда наметавонам (Ч. Икромӣ, Шо-дӣ). Аммо ҳамон рӯз **донистам**, ки домulloам ҳам аз **ҳамон муллоҳои ҷоҳили бесавод** кам фарқ кардааст (С. Айни, Ёддошт-ҳо). Кутбия **ба ин суханони Фотима** тоб оварда натавонист (С. Айни, Ёддоштҳо). Навободиён Ҳоҷиумарро **бо як гурӯҳ колхозчиёни «Ситораи Сурх»** дар он ҷо ҳозир диданд (С. Улуғ-зода, Навобод). Фазилати ин шоир аз **ду шоири аввалӣ** ҳам наст-тар буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳамин тариқа, Таги Чинор **барои ёздаҳ колхозии ҷамоаи Сари Қамиш** маркази маъмури ва мада-нӣ шуда монд (С. Улуғзода, Навобод). Домод **бо се-чор нафар ёру ҷӯраҳои худ** аспсавор аз Тус омад (С. Улуғзода, Навобод).

г) Бо ибораи масдарӣ: Оқибат **вай худро аз барга-раф кардани он душвориҳо** оқиз ҳис карда, «нависандагӣ»-ро партофт (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). Агар дар вақти тала-би Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надиҳам ё дода на-тавонам, **ба сунурдани ҳамин заминҳо** ба Арбоб маҷбурам (С. Айни, Марги судхур). Ясаул ба **ҳамин мулоҳизаҳо** ҳозир аз **ги-рифта бурдани Гулнор** даст кашид (С. Айни, Дохунда). Акнун як қисми бачаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор **ба ҷамъ кар-дани пули бӯрьё** машғул буд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Чунон ки мебинем, ин ибораҳо таркибан гуногун буда, дар дохили худ ҳолҳо ва пурқунандаҳои ҳархеларо қабул карда ме-тавонанд.

Чи пурқунандаи бавоситаи таркибӣ ва чи тафсилӣ дар нав-бати худ, дар ҷумла чида шуда меоянд. Хангоми чидашавии пурқунандаи бавосита мавқеи истеъмоли пешояндҳо гуногун аст. Пешоянд хангоми чидашавии пурқунандаи бавосита ода-тан бо пурқунандаи якум меояд, вале ба ҳамаи онҳо мансуб аст. Аммо дар баробари ин бо ҳар кадоме аз пурқунандаҳои чида тақрор ёфтани пешоянд низ мушоҳида мешавад, ки он ба-рои таъкид ва пурқувват намудани аъзои чида хизмат меку-над.

Мисол: **Дехқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷўйковӣ ва тоқкушӣ** машғулӣ мекарданд (С. Айни, Ёддошт-ҳо). **Вай ба ҷавонҳо дар бораи пахтакорӣ, боғдорӣ, ҳайвонот-парварӣ** маслиҳатҳои пухта ва бомаънӣ меод (Ч. Икромӣ,

Шодӣ). Дар ҳамон вақт ҳам он заминҳоро касе ба ҷое бардошта намебарад, балки онҳо ба ятимҳо, ғуломҳо, чорьяккорҳо ва дигарҳо, ки дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштаанд, тақсим карда мешаванд (С. Айнӣ, Ғуломон). Дар бозгашт муаллим ба мо мегуфт, ки ин хел ҷоҳилон ба худашон, ба фарзандашон ва ба ҷамъият зарари калон мерасонанд (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Пуркунандаи бавосита дар ҷумла асосан баъд аз мубтадо ва пеш аз хабар ҷой мегирад. Агар ҷумла пуркунандаи бевосита ва ҳам бавосита дошта бошад, пуркунандаи бевосита (маҳсусан суратнаёфта) ба хабари ҷумла наздиктар меояд. Дар ин маврид ҷои пуркунандаи бавосита озодтар аст, вай аз хабари ҷумла дуртар рафта метавонад: *Шариф аз Шодӣ номи якчанд касро навишта гирифт ба дафтараи баъзе қайдҳо кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин баҳор фардо ба халқи меҳнатдӯсти мо бештар аз ҳозираи меваҳои лазиз хоҳад дод* (А. Дехотӣ, Асарҳои мунтахаб). *Янгам аз онҳо ба ҳар кадоми мо, бачагон, яқтой кулча дод* (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бюро ба муҳокимаи ин масъала соати даҳи шаб сар кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Боровиков ба вай ҳеҷ вақте монанди ҳозира одами нағз, оқил ва доно нанамуда буд* (С. Улугзода, Навобод). *Ман аз Шумо инро умед надоштам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Падарам ба амакам ва писарони ӯ воқеаро ҳикоя кард* (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аловуддин ба оянда як пиёла ҷой дода гап сар кард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ғайр аз ин, дар бисёр мавридҳо дигаршавии ин гуна кондаи умумӣ ҳам рӯй медиҳад, ки дар он сурат пуркунандаи бавоситаро дар аввали ҷумла, пеш аз мубтадо ва ҳатто баъд аз хабар ҳам дучор менамоем. Ин ҳодиса ба ҷиҳатҳои услубӣ, ба задан мантиқӣ вобаста аст:

а) Пеш аз мубтадо: *Ба бобоям таклиф маъқул афтадааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз падар як дегчаи мадрасагӣ ва як хумчаи равған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданиш харида кор фармуда будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бо ҷамроҳии ӯ се писараш, се қаҳрамонаш, се диловараш мераванд* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). *Имрӯз ба сабақи ман худ мактабдор мутасаддӣ шуда, маро ба рӯ ба рӯи худ шинонид* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Акнун аз босмачиён ҳеҷ кас ҷурғат намекард, ки наздиктар ояд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

б) Баъд аз пуркунандаи бевосита ва пеш аз хабар: *Ман аэроплан диданамро ба Паша ҳикоя кардам* (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам маро ҳам ҷамроҳи худ гирифт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Маъруф тамоми диққати худро ба газетаҳои дода буд* (Толис, Хикояҳо). *Ҳамида ҷашимони гирьяолудашро бо остинаш пок карда, лангон-лангон ба ҷояш*

рафта нишаст (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ҳамаи ҳозиронро аз ин таклифи раиси колхоз огоҳонид* (Ф. Ниёзи, Вафо).

в) Баъд аз хабар: *Вазифаи ҷаллоҷиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Вазифаи асосии оқсаққоли машқобон мудоғия кардани ҳуқуқи машқобон буд нисбат ба обхӯрон* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Ҳар ду тарафи кӯчаи калон пур аз одам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Пуи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз занон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Гирду пеши тарозу пур аз марду занҳои колхозӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

Баъд аз хабар ҷой гирифтани пуркунандаи бавосита дар нутқи диалогӣ боз ҳам бештар вомехӯрад: *Як кас пуштак истад, аз ҳама пеш ман бароям, зеро ман ҳама ҷои ин ҳавлиро медонам,— гуфт Сафар Ғулом ба командир* (С. Айнӣ, Ғуломон).— *Магар Ғулом Ҳайдар аз ғуломон аст?— гуфта пурсид як муллои дигар аз он шахси номаълум* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Акнун раветон, нағзакаҷам дам гиретон,— гуфт Хошим Қорвон ба тракторчиён* (С. Улуғзода, Навобод). *Қисми ин корхоро худи ҳамин сол кардан даркор аст,— эътироз намуд Пӯлод ба гуфтаҳои Раҷаб* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

г) Дар мобайни ҷузъҳои хабар: *Хона аз пешгоҳ то пойгаҳ пур аз зан буд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Кӯча ва тангкӯчаҳо пур аз одам буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Роҳ пур аз аспу хару ароба, фойтун ва пиёда буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ҷойхона пур аз ҷойхӯрон буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар назм ҷой пуркунандаи бавосита, мисли аъзоҳои дигари ҷумла, озод аст. Вай мувофиқи қонуниятҳои шеър дар ҳар ҷой ҷумла омада метавонад:

Аз ҳамаи Раҳиши паҳлавон Рустам
Охириин нусхаву нишона бувад.

(М. Турсунзода)

Аз омадат падарҷон
Ба мо хабар мегӯяд.

(М. Аминзода)

Шуда колхозу ободем акнун
Зи дарду ғусса озодем акнун.

(М. Миршакар)

Шунидам аз падар ин дostonро,
Падар бишнида аз бобош onро.

(М. Миршакар)

*Шуд душманат зеру забар,
Озод гаштӣ аз хатар.*

(М. Турсунзода)

*Бинвис хате барои моён,
Аз боду ҳавои Тоҷикистон.*

(Б. Раҳимзода)

*Даме ки беҳабар аз ҳастиву замон будам,
Ҳавои тифлӣ ба сар фориғ аз ҷаҳон будам.*

(Б. Раҳимзода)

ҲОЛ

Он аъзои пайравии чумла, ки тарзи иҷрои амал, замон, мақом, сабаб, шарту ҳилофи қору ҳаракат, ҳолат ва ё аломатро ифода мекунад, ҳол номида мешавад.

Дар чумла зарф, сифат, исм, зонишин, сифати феълӣ, феълӣ ҳол, масдар, калимаҳои тасвирӣ ва ибораҳои гуногун ба вазифаи ҳол омада метавонанд.

Вазифаи синтаксисии зарф дар чумла асосан ҳол мебошад. Мисолҳо: *Ҳозир мо аз шумоён ҳарфҳои зинда сохта номи Лениро менависем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Лекин танк якбора ба қафо ғайту аз дами тир худро кашид* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Тирандозӣ якзаил беист давом мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...Ҳалим онро кай ва дар кучо аз ман талаб хоҳад кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Дари ҳикмат қушода саъдиёна,
Сухан мегуфт ҳар кас шоирона.*

(М. Турсунзода)

Феълӣ ҳол низ дар чумла ба вазифаи ҳол меояд. Мисолҳо: *Ман тарсидаву ларзида пой мемунам* (Садои Шарк). *Генерал рост истода ба гап давом кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мо ба рафиқамон қоил ва аз қори ӯ мот шуда нигоҳ карда меистодем* (С. Улуғзода; Субҳи ҷавонии мо).

*Ҳамон ганҷинаҳои санҷаташиро,
Дуру дурдонаҳои меҳнаташиро
Ба дил ҷо карда, бо дандон газида,
Нигоҳбон шуд ба мисли нури дида.*

(М. Турсунзода)

Исм ба вазифаи ҳола асосан бо пешоянду пасоянд меояд. Чунончи: *Дар қаровулхона зиндагонии Иван*

ба хубӣ мегузашт... (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Аспи саманд арӯс барин оро дода шуда буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Чун депутат, чун вакили халқи худ
Ман ба Маскав шоду хандон меравам,
Бо умеду орзӯҳои бузург
Аз диёри Тоҷикистон меравам.

(М. Турсунзода)

Ба вазифаи ҳол дар ҷумла масдар ва ибораҳои масдарӣ низ меоянд: *Давҷаҳои зардолу, олуболу, себ ва шафтолу барин дарахтони мевадор ҳам бо баромадан аз гул беморак шудан гирифтанд* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Ибораҳои устувор низ ҳол шуда меоянд:— *Мо аз ҳамин қадар роҳ хароҷот ва таъвиш кашида омада магар **ду даст дар бинӣ** холӣ бармегардем* (С. Айнӣ, Қуллиёт).— *Не,— гуфт Сафар ба дарди яра **дандон ба дандон монда** тоқаткунон,— аз банди по камтар **гӯшташро чок кардааст*** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ***Нархи сабзиву пиёзро напурсида** буду шуди чигитро тар карда монед, ман чӣ кор кунам?* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). *Аксари онҳо **сиву ду рағу паяшонро як карда**, ба мисли паррандаи посӯхта ба чор сӯ метозанд, ба одамон **дӯғу пӯписа** мекунанд, айби маро меҷӯянд, аммо масъала, ки ба муҳокимаи халқ расид, тирашон хок хӯрда, тарбузашон аз бағалашон меафтад* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). *Вазифаи **хурдо дилу бедилон**, **гӯё** ки маҷбуран анҷом меод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАСНИФОТИ ҲОЛ

Ҳол чӣ тарз, дар кучо, кай ва дар кадом шароиту вазъият, бо кадом далелу асос ба вучуд омадани амал, аломат ва ҳолатро ифода менамояд.

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат вобаста шуданаш чунин тасниф карда мешавад: холи тарз, монандӣ, миқдор, дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

ҲОЛИ ТАРЗ

Ҳоли тарз аломати амал ва тарзи иҷрои амалу ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли тарз ба калимаи эзоҳшаванда ба тарзи ҳамроҳӣ ва ба воситаи пешоянду пасоянд алоқаманд мешавад. Ҳоли тарз бо зарф, феъли ҳол, сифат, исм (таркибҳои исмӣ, пешоянду исм, ибораҳои исмӣ) ва вохидҳои фразеологӣ ифода мешавад. Аз инҳо зарф ва сифат танҳо бо алоқани ҳамроҳӣ пайваст мегарданд.

Ҳоли тарз ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: тарзи амал ва алома-

ти амал. Ҳоли тарзи гурӯҳи якумро ба хелҳои зерин тақсим кардан мумкин аст.

1) Ҳоли тарзи амали хосса, ки чӣ тарз иҷро шудани амалро мефаҳмонад:

Ҳар ду ...беҳаёлона дар ҳаққи вай дуо карда дастҳоро бар рӯ кашиданд (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Маҳбуба аввал чашми чап, баъд чашми ростро кушода, хоболудона ба модараш нигарист* (П. Толис, Қуллиёт). *Фирӯза бо овози наст, бо ҳаяҷон, вале аз дилу ҷон суҳан меғуфт* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

2. Ҳоли тарзи ҳолат, ки дар чӣ ҳолат, дар чӣ гуна вазъият будани субъекти ҷумларо нишон медиҳад:

Қорӣ ба дарахте такья карда саридупо нишаст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *...ба зери девори ҷомеи Поянда пушт ба девор ва рӯ ба шимол менишастанд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Онҳо каланд дар китф оҳиста-оҳиста меомаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Қорӣ-ишқамба, вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

3. Ҳоли тарзи воситаи иҷро, ки дар иҷрои амали онҳо предметҳои гуногун иштирок мекунанд:

У ҳар пагоҳ аз он ҷо аспсавор ба шаҳр омада, бегоҳӣ ба деҳааш бармеашт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай газетаро бо лаб-ҷунбонии беовоз мехонд* (П. Толис, Қуллиёт). *...Ҳамин вақт аз ошхона Шарофат-хола баромада омад ва нӯки дастонашро ба лаби остини дарози куртааш печонда, дудааста бо Аскарров вохурдӣ кард* (С. Турсун, Камони Рустам). *Мо ҳамроҳи Саркор аспакӣ аз қафоятон расида меравем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзеи ин ҳолҳо дорои тобиши макон ва пурқунанда мебошанд: *Полвонқачал ба гапи ӯ эътиборе надода, тўрро кушод ва бедонаи ҷегиеро, ки ба назараш оби кўҳна хурда бетоб шуда буд, гирифта аз даҳони худаш об дод* (П. Толис, Қуллиёт). Ҳоли тарзи гурӯҳи дуюм аломати амалро мефаҳмонад. Ин гуна ҳолҳо сифати амалро шарҳ медиҳанд:

— *Ҳа, магар хоки ҳукумати бобот буд,— гўён яке аз ҳамроҳонаш хандида густохона ҷавоб медиҳад* (А. Деҳотӣ, Қуллиёт). *...баъд аз як сонияи дигар тамоми масҷид ва мадрасаҳои Бухоро баробар ба фаръед омаданд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Дар ин мактаб ба дасти ӯ қалам дода шуд, ки ... ӯ то охири умраш дар ин роҳ босадоқат ва ҷонсипорона хизмат кард* (Р. Ҳошим, Суҳан...) *Ба ман ҳам, ки як бачаи хурдсол будам, ба назари ҷиддӣ нигоҳ мекард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҳоли тарз дар ҷумла асосан барои шарҳи хабари ҷумла, ки онро аз нисолҳои боло дидем, инчунин барои шарҳи масдар ва феъли ҳол (дар шакли карда) меояд:

Даруни хона аз пасу пеш, рӯ ба рӯ, пушт ба пушт, зону ба зону, кифт ба кифт нишастани занон маърақаҳои маддоҳии замони пеш ё дархонаҳои кўҳнаи Бухороро ба ёд меовард (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Духтари ба қад расидаро якка фиристодан нағз*

набуд (С. Улуғзода, Навобод). ...аз он ошҳо харида, дар худи ҳамон ҷо **диккак** нишафта мехӯрданд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). ...мехостам, ки **бе гап рафта** ба баногӯшашон як торсаки фурурам (Х. Қарим, Окшуда).

Ба вазифаи ҳоли тарз бо алоқан ҳамроҳӣ зарф, таркибҳои зарфӣ, феъли ҳол, сифат, исм ва воҳидҳои фразеологӣ зарфӣ меоянд.

1. Зарф ва таркибҳои зарфӣ дар вазифаи ҳоли тарз. Ин гуна ҳолҳо серистеъмол буда, чунин маъноҳоро мефаҳмонанд:

а) тақрори амалро:

*Синаи пурқуввати писар **якзайл** ва оромона нафас мегирифт* (П. Толис, Қуллӣёт). *Аз ин гурӯҳ **пай дар пай** садои қоҳ-қоҳи ханда шунида шуд* (Х. Қарим, Окшуда). *Гоҳ аз шунидани суҳанони ӯ завқ карда бо тамоми баданаи **пасу пеш** мечунбид* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар хомӯшии саҳти хона занги соати деворӣ **баланд-баланд** садо дод* (П. Толис, Қуллӣёт). *Вакили мухтор... одамони худро **ду-ду, чор-чор** ба ҳавлиҳои мардум тақсим карда худ бо Алиризо дар хонае ҷойгир шуд* (С. Айни, Қуллӣёт).

б) давомнокии амалро:

*Атрофро **оҳиста-оҳиста** пардаи тунуки торикӣ фаро мегирифт* (С. Турсун, Қамони Рустам). *...нури мулоим ва ширмонанди худро ба болои шаҳр **бедареғ** мепошад* (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). *Бедонаҳо аз саҳарии барвақт то нисфи шаб **беист** меконданд* (Б. Ортиқов, Гули садбарг).

в) ногоҳ ва якбора иҷро шудани амалро:

*Ҳар вақт **ногоҳон** ба ёдаш меояду дилашро панҷаи ноаёне фишор дода, табъаш хира мегардад* (С. Турсун, Қамони Рустам). *Аммо **якҷабора**, **нохост** Рухсораро ба қадом як муллои қаришғӣ фотеҳа кардаанд* (Р. Ҳодизода, Ситорае дар тирашаб). *Рӯзе як қабӯтар (қафттар)-и ёбой **нохост** парвоз карда омада ба ҳучрааш даромада мондааст* (С. Айни, Ёддоштҳо).

2. Бо феъли ҳол ифода ёфтани ҳоли тарз. Феъли ҳол дар ин вазифа тариқи иҷро ва ҳолати амалро нишон медиҳад, вай дар ду шакл: содда ва таркибӣ воқеъ мегардад:

а) дар шакли содда:

*Суҳанҳои мӯйсафедро шунида, кампир тоқат наоварду пеши оби дидаро раҳо кард ва **хунгосзанон** гирифт* (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). *Абӯалӣ ва Ҷузҷонӣ харро **етаққунон** бо ин роҳ равонанд* (С. Улуғзода, Қуллӣёт). *Онҳо ба ҳамин тарз **гуфт-тугӯқунон** ба истгоҳи автобус расиданд* (П. Толис, Қуллӣёт). *Ҳамъёзақашон чомаширо ба қифтам гирифтаму ба кӯча баромадам* (Х. Қарим, Окшуда).

б) дар шакли таркибӣ:

*Ҳар се гарданҳоро **хорон-хорон** бо алам аз бозор баромада рафтем* (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). *Аз дур, аз қабати тумани ширгуни саҳарӣ шаддаи чароғҳои база **мил-милқунон** намудор гашт* (П. Толис, Қуллӣёт). ***Рафта-рафта** тамошобинон доираи саҳ-*

наро чунон танг карданд, ки мо дар байн рост мондем (А. Дехотӣ, Куллиёт). Аспам набошад, модагов ва барзаговам ҳаст, бечоранарварӣ кунанд, бо маслиҳати шумо «чон гарав, чома гарав», **як навъ карда хурсанд мекунам** (С. Айни, Куллиёт).

3. Бо сифат ифода ёфтани холи тарз. Ба вазифаи холи тарз сифатхое меоянд, ки амал ва ё ҳолати амалу аломатро мефаҳмонанд:

Кучост он чинорҳои азамат, ки сояшон чорьяк гектар заминро **сарду серун** нигоҳ медоранд (Р. Ҷалил, Маъвои дил). Як дам чӣ гуфтанаширо надониста, ба Саркор **сахт** нигоҳ карда монд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Вай ҳамёнро аз рӯи болишт гирифт ва иззати худро нигоҳ дошта ба султон **сабук** таъзим кард (С. Улуғзода, Куллиёт). Дар тоқчаи пешгоҳи хона чароғи сиеҳ **хира** месӯхт. Аммо Нурулло бархилофи чашмдошти давра Кулиро хеле **нарам** ба замин андохт (Р. Ҳодизода, Ситорае дар тирашаб).

4. Бо ибораи исмӣ ифода ёфтани холи тарз. Исм дар алоҳидагӣ бавазифаи холи тарз намеояд, вале ба ин вазифа иборани исмӣ истифода мешавад:

Дигарон **паси ҳамдигар** ба ақибнишинӣ шурӯъ карданд (Х. Карим, Окшуда). Ситорагон **паи ҳамдигар** пинҳон мешуданд (Х. Карим, Окшуда). ...дар охиртари базм **ӯ** ғоиб шуда мерафт ва дар вақти тамомияти базм **як кӯзача дар даст** боз ҳозир мешуд (С. Айни, Еддоштҳо). Собиров дари машинаро **куншода, як пояи дар даруни машина, пои дигараш дар замин** дастӣ росташро мушт карда боло бардошту хитоб намуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

5. Бо воҳидҳои фразеологӣ ифода шудани холи тарз. Воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ҳолати амали хабар, балки ҳолати тамоми ҷумларо мефаҳмонанд:

Аз экран сари писараке намоён мешуд, ки ҳама тан **гӯшу хуш гардида** даҳонаш боз мондааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи ғуҷакӣ). **Лом нагуфта** даҳани фарзандонашонро мепоиданд (Х. Карим, Окшуда). Дар океани мусаффои осмон заврақчаи моҳ **дилу бедилон** шино мекард (С. Улуғзода, Навобод). **Инобат ҳам** дастонаширо аз кафк тоза карду **чашм бар замин дӯхта, ба гӯш** кардан ҳозир шуд (П. Толис, Куллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи холи тарз ба воситаи пешоянду пасояндҳо меоянд. Дар ин маврид пешояндҳои **бо, ба, бе, дар, ба дарачаи, ба воситаи, дар зери, дар ҳолати** истифода мешаванд.

Бо пешоянди **бо** ба вазифаи холи тарз исмҳои амал, ҳолат, маънӣ, шахс ва конкрет меоянд:

Автомашинаи чанголуд... **бо ғурриши** баланд аз кӯчаи хеле сербару ноҳамвор дакка хӯрда-дакка хӯрда гузашта рафт (П. Толис, Куллиёт). Вай ба Саид, ки акнун ғайр аз салом ба **ӯ** чизе намегӯяд, **бо табассуми** дӯстона нигоҳ мекард (П. То-

лис, Куллиёт). *Халқи мо, таърихи адабиёти советии мо, таърихи маданияти нави мо барои ин хизмати содиқона аз онҳо беҳад миннатдор аст, номи онҳоро ҳамеша бо некӣ ёд мекунамд* (Р. Ҳошим, Сухан...).

Исмҳои конкрету амал ба воситаи пешоянди **бо** ва ибораҳои исмӣ тарзи воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад:

Мардум шабҳо бо дили ором сар ба болиҷ мемонданд ва бо чехраи кушод субҳи дилкушоро истиқбол менамуданд (Ҳ. Карим, Окшуда). *...агар вай аз ин диёр наравад, маҷбур буд, ки бо лаби ташна ва шиками гушна бо зану фарзанди худ бандавор ба Яъқуббой қор кунад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...мушт барин санги ба қоғаз печонида, бо латта басташудаеро ба ӯ дод ва бо ҳамон вазъият ба ҷояш равон шуд* (Ҳ. Карим, Окшуда).

Ба воситаи пешоянди **ба** исми маъно, процесс, гоҳо исми узви инсон ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз меояд:

Ба ҷилави ҳар қадами инҳо ду пиёда медавид, ки қариб инҳо аз печидани ҷомаҳои дарозашон ба пои худашон афтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамин мамлакатро падарони мо ҷонбози ва ҷонсупорӣ карда ба баҳои хун, ба баҳои ҷони худ ҷимоят кардаанд* (Ҳ. Карим, Окшуда). *Рӯзгори Нормурод ба сахтиҳои талхӣ мегузашт* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

*Чун рӯд ба сад ғулғула бигзашт ҷавонӣ,
Чун рағд ба сад валвала бигзашт ҷавонӣ.*

(Лоик, Хокн Ватан)

Ҳоли тарзе, ки аз исму пешоянди **бе** ташкил меёбад, камистифода буда, ҳолати амалро мефаҳмонад:

Уқобе бе ҳаракат парвоз мекунад (П. Толис, Куллиёт). *Агар сӯзани ба замин афтад, бе ҳеч душворӣ меёбад* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Ман дарёи Зарафшонӣ яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда, ба рӯи вай бе ибто асп рондаам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли тарз бо пешояндҳои ҷуфти **аз... то** (то ба) дар шакли устувор омада, тобиши ибтидою интихоро мефаҳмонанд. Агар таркиб маънои маҷозӣ надошта бошад, айнак қалима такрор мешавад (аз асар то асар, аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар).

...аз донишҳои зарурӣ мусаллаҳанд, малака ва маҳорати худро аз асар то асар, аз китоб то китоб такмил медиҳанд («Маданияти Тоҷикистон»). *Ман аз рӯбарӯи баромада, ӯро аз сар то по аз назар мегузаронам* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Саттор Турсун аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар неш меравад* («Комсомоли Тоҷикистон»).

Исм ва ибораҳои исмӣ, ки пешояндҳои таркибии изофии **ба назари, ба сурати, ба воситаи, ба тавассути, ба дараҷаи, дар зери** меоянд, тариқи иҷро, воситаи амал ва ҳолати хабарро шарҳ медиҳанд:

Ба Дохунда, ки ҳамаи ин корҳоро ба назари таҳсин тамошо карда истода буд, гуфт (С. Айнӣ, Куллиёт). ...монанди дуздони роҳзан **ба сурати пинҳонӣ** аз нӯги по то мӯи пешонӣ ва аз сари ноҳун то буни дандон сар то по мусаллаҳ шуда гирифтаанд (С. Айнӣ, Ахгари инқилоб). *Ин комёбӣ ба тавассути меҳнати пурсамари коргарони трести «Тоҷикхимстрой» ва ташкилотҳои бинокорию пудратӣ ба даст омад* («Тоҷикистони советӣ»). *Дар зери чапакзаниҳои бисъёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба сахна баромаданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологие, ки хусусияти зарфӣ пайдо кардаанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд:

Бо дили шод ва бо рӯҳи фараҳманд аз сари қатори ин парник дур мешуд (Ҳ. Карим, Оқшуда). *Давлат бо дили кабоб ба автобус савор шуд* (Қўҳзод, Кини Хумор).

*Кор аз таҳти дил бикун, ки меҳнат ин аст,
Азбаски сафед асту кушода ҳама ҷо.*

(А. Дехотӣ, Куллиёт)

*Ба ҳар республика, ин ҳам дуруст аст,
Ки ҳастед аз дилу ҷон ёру ҳамдаст.*

(М. Раҳимӣ, Сабоҳи суҳан)

ҲОЛИ МИҚДОР ВА ДАРАҶА

Ҳоли миқдор ва дараҷа аз чиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд, ҳагто, зарфҳои ҳастанд, ки вобаста ба маъноии ҷумла ҳам миқдор ва ҳам дараҷаро мефаҳмонанд. Зарфҳои **бисъёр**, **беҳад**, **хеле**, **бағоят**, **ниҳоят**, **андак**, **басе**, **қадаре**, **торафт**, **кам**, **бештар**, **ҷунон**, **он қадар**, **чӣ қадар**, **чӣ андоза**, **дучанд** ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ мебароянд. Масалан, зарфи **кам** дар ҷумлаи якум миқдор, вале дар ҷумлаи дуюм дараҷаро мефаҳмонад: ...*ин барин одами сахтдили мумсик дар дунёе кам ёфт* мешавад (С. Айнӣ, Куллиёт). ...*ба мардум каме сабукиҳо бахшад* (Ҷ. Икромӣ, Устои ман). Аммо як гурӯҳ калимаву таркибҳои ҳастанд, ки дар ҷумла танҳо ба вазифаи ҳоли миқдор истифода мешаванд. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки ҳоли миқдор ва дараҷаро алоҳида-алоҳида аз назар гузаронем.

ҲОЛИ МИҚДОР

Ҳоли миқдор андозаи мӯҳлати иҷро, бардавомӣ ва такрори амал, ҳамчунин миқдори предмет ва масофаю замонро мефаҳмонад.

Ҳоли миқдор дар ҷумла ба феъл, зарф, исм ва сифат тобеъ шуда меояд. Заминаи морфологии ҳоли миқдор, пеш аз ҳама, зарфи миқдор аст. Ба ғайр аз ин ибораҳои исмӣ, ки шумораю исм (се бор, дувоздаҳ қарат, ёздаҳ-дувоздаҳ раҳ,

се сол, як моҳ), ҷонишину исм, (чанд бор, якчанд маротиба) ташиқил ёфтаанд, ҳам ба тарзи ҳамроҳӣ, ҳам бо алоқаи пешояндӣ ба вазифаи ҳоли тарз меоянд. Ҳолҳое, ки тобеи исм мебошанд, тобиши муайянкунандагӣ доранд:

Айнӣ шеърро бисъёр медонад (С. Улуғзода, Куллиёт). ...*гайрат мекунем, сад баробар зиёд кор мекунем* (Ҳ. Карим, Окшуда). ...*ҷавони мусофир якчанд қадам дуртар истод* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин марҳамате буд, ки ба бисъёр кам одамон муясар мегардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳоли миқдор вобаста ба калимаи тобеъкунанда маъноҳои зеринро мефаҳмонад: бардавомӣ ва такрори амал, миқдори предмет, миқдори замон ва миқдори масофа.

Ҳолҳое, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, бо зарфу исм ифода шуда, асосан феълро шарҳ медиҳанд. Зарфҳои **кам**, **бисъёр**, **хеле**, **бештар**, **қадре** бардавомӣ ва такрори амалро ба таври умумӣ нишон медиҳанд:

Ҷавон боз қадре хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳозирон аз ин ҳам як қаламӣ бардошта, бо эҳтиёт андаке хӯрда диданд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт). *Дар миёнаи харидорон дар қатори мардуми Бухоро, мардуми туманҳо ҳам хеле менамуданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бисъёр механдиду ҳеҷ гоҳ ҷиддӣ сухан кардани ӯро кас намедид* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли миқдор, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, як гурӯҳи махсуси ибораҳои исмӣ меоянд, ки калимаи асосии онҳо аз исмҳои **бор**, **маротиба**, **карат**, **мартаба**, **дафъа**, **раҳ** иборат мебошанд:

Қурбон давраи наи чилимро ба даҳон гирифта, онро қуррас занонда се-чор бор ҳарисона дам кашид (А. Деҳотӣ, Куллиёт). ...*ба эҳтиромаш аз дувоздаҳ тўп дувоздаҳ карат отаи қушоданд* (С. Улуғзода, Куллиёт). *Ба шарафи ин ном боз як базми ҷамшедӣ меоростем ва ба ҳамин тариқ ду маротиба шифо меёфтем* (С. Улуғзода, Куллиёт). *Ду ҳафта инҷониб ҳар рӯз то говгум даҳ, гоҳо ёздаҳ-дувоздаҳ раҳ ғалла кашонда, як поси шаб ба хона меравад* (С. Турсун, Камони Рустам).

Дар ин гуна ҳолҳо миқдори амал бештар ба тарзи номуайян ифода мешавад. Дар таркиби ин гуна ибораҳои исмӣ шумораҳои **сад** ва **ҳазор** ба маънои конкретии худ намеоянд ва миқдорро ба таври умумӣ таъкид менамоянд: дар таркиби ибораҳои исмӣ ҷонишинҳои **чанд**, **якчанд** ва **ягон** оянд, номуайяни равшантар зоҳир мешавад:

Пас аз як лаҳзаи дигар ҳис мекард, ки на фақат сар, балки ҳамаи узвояш баногоҳ сад маротиба, ҳазор маротиба гаронтар гардидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳозир аст, сад бори дигар иқрор кунад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мошинҳои мо рӯзе чанд бор абри чангро ба ҳаво бардошта, аз ин роҳ рафту омад мекарданд* (П. Толис, Куллиёт). *Ягон бор ягон планашро иҷро накарда буд* (Ҳ. Карим, Окшуда).

Ин гурӯҳи холи миқдор бо исм ва бо ибораҳои исмиин изофӣ низ ифода мешаванд, вале онҳо ба ин вазифа ба воситаи пешояндҳо меоянд:

Аммо ба ҳаёлаш, миқдори онҳо ҳанӯз ба қадри кофӣ нест (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...*аввал пули Қориисматро тамоман медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхоҳони дигар ба қадри расомашон медоданд* (С. Айни, Марғи судхӯр). ...*баъдтар табақҳои палав ҳам то нисфашон холи шуданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Ҳоле, ки миқдори предметро мефаҳмонад, бо а) зарф ва б) таркиби ибораҳои исми ифода меёбад. Ин хели холи миқдор тобиши муайянкунандагӣ дорад:

а) *Дар ин ду соли охири аз тарафи Нашириёти давлатии Тоҷикистон хеле китобҳои мактабӣ чоп шуда баромадааст* (С. Айни, Куллиёт) ... *басе одамони саркашу нофармонро ба иродати луд тобеъ сохта, ба роҳи неку савоб ҳидоят карда тавонистааст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

б) *Як миқдор оби ин сарзамин тобеи бойҳо буд* (Х. Карим, Окшуда). *Дар мобайни як дақиқа чӣ қадарҳо одамон фаромада ва чӣ қадарҳо савор шуданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Находман ҳам баробари онҳо пахта чида натавонам* (П. Толис, Куллиёт). ...*ҳар чизе ки пазад, ба амакаш — Абдуллоҳоча аз вай як коса диҳад* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳоли миқдори тобиши замони дошта бо ибораҳои исмие, ки чузъҳои аз исмҳои ченаки вақт (дақиқа, соат, рӯз, ҳафта, моҳ, сол) ва шумора ташкил ёфтаанд, ифода меёбад.

Се-чор рӯзи аввал... тараққо-туруқи бардору зани вагонҳои боркаши мо касони аввалин бор ба ин гуна вагонҳо саворшударо чунон кӯфтаю шалпар кард... (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). *Як моҳ пеш сипоҳиён, шӯришгарони Канпур бо сардори Нана-Соҳиби далер лашкари англисро торумор карданд* (С. Улуғзода, Куллиёт). *Шарифа-хола аз печка як хокпарто оташро гирифта ба хонааш оварду ба сандали он андохта ягон ним соат нишаст* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Ҳоли миқдори масофа бо ибораҳои исмиин андоза, ба монанди як қади одам, як қади найза, қади арғамчин, баробари қади одам ва бо иборати исмие, ки аз шумораю исм ташкил ёфтааст, ифода меёбад:

Офтоб ҳам қади найза баланд шуда, нури худро ба олам паҳн кардааст (С. Айни, Куллиёт). *Дар таҳти гунбаз сағонаи ним қади одам баланд ва дарозе буд* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Се-чор қадам дуртар аз паҳлуи ростии ҳавзача дар домани кӯҳ суфайи васеъ воқеъ буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Якчанд метр дуртар аз ҷои нишастии мо мошини раис омада истод* («Садои Шарқ»).

Ба вазифаи холи миқдор ибораҳои фразеологӣ ҳам меоянд:

— *Ана ҷиянам, — гуфт ӯ ба ман меҳрубонона нигоҳ карда, — дидӣ гиребонаш кам сесади сӯм пул кор кардаӣ* (П. Толис, То-

бистон). ...аз ҳамон қадар оби беинтиҳои худ ба соҳилҳои намениҳад ё диҳад ҳам, хеле кам қатрае аз дарёе медиҳад (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ ДАРАЧА

Ҳоли дарача дараҷан воқеъ шудани амалу ҳолат ва аломатро нишон медиҳад. Ҳоли дарача амалеро эзоҳ медиҳад, ки бо феълҳои ифодакунандаи ҳиссиёт, ҳолати дохилӣ, ҳолати ботинӣ ва муносибат (тарсидан, шод шудан, ҳис кардан, орзу кардан, зик шудан, дар андӯх афтодан, ғамгин шудан, дӯст доштан, бемор шудан, нафрат кардан, дар ҷӯшу хуруш омадан, дилтанг шудан ва ғ.) ифода ёфтаанд:

Ин аст, ки ман аз шунидани ғазали «Натавон кард»-и Камоли Хучандӣ бо нағмаи дутори Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ бағоят дар ҷӯшу хурӯш меоям (С. Айни, Ахгари инкилоб). *Соли сеюм аст, ки ин се ном дар байни тамоми халқҳои СССР ниҳоят шӯҳрат ёфтаанд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт). — *Хайр, китфаши аз чӣ каҷ шудааст?* — тақрор пурсид Иброҳимҷон аз сарсухани Қаримҷон-ака қадаре дилтанг шуда (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳӯҷаи тарсид* (С. Айни, Куллиёт). ...*аз раис интиҳоб шудани ҷӯраю дӯсти худ чӣ андоза шод гашта буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман хеле мехостам, некӣ кунам, лекин на шуда истодааст* (Сорбон, Санги Сипар).

Ҳоли дарача ҳамчунин бар эзоҳи аломат меояд:

Гуфтаҳои вай, ки хеле далерона ва худбоварона садо медоданд, ба модари амир хеле маъқул шуд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Ба ин нуқтаҳо ниҳоят кам эътибор медиҳанд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...*хонишҳои бағоят латиф, форам ва дилнавози Тӯҳфа Фозилова ...дилҳои шунавандагонро ба ҳаяҷон меоварданд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

Ҳоли дарача бо зарф, сифат, таркиб ва ибораҳои исмию вҷорӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ифода меёбад. Ҳоли дарача ба эзоҳдиҳандаи худ асосан бо алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мешавад, барои ифодаи ҳоли дарача пешояндҳо низ истифода мешаванд.

Ифодаи ҳоли дарача бо зарфҳои дараҷа. Зарфҳои хеле, бисёр, кам, тамоман, бағоят, басе (басо), беҳад, бениҳоят ва ғайра ба вазифаи ҳоли дараҷа ба тарзи ҳамроҳӣ меоянд:

Ин китобчаро ман бисёр писандидам (С. Айни, Куллиёт). *Аз ҷиҳати дигар каму беш ба ғазаб меомад* (Ҳ. Қарим, Окшуда). *Маъруф қадре ҳайрон шуд* (П. Толис, Куллиёт). *Ҳоло ҳаммаи онҳо дар рӯи қоғазӣ меғморонанд ва басо дилкаш, тозаю озодаанд* («Тоҷикистони советӣ»).

Ҳоли дараҷае, ки дар шакли тақрор ва ё бо ҳиссачан ҳам омадааст, тобиши таъкидӣ дорад:

Модом ки нон аз дастам рафтааст, бутун будани ду кулча барои ӯ бисёр-бисёр зарур аст (Р. Амонов, Навбахори чаш-

масор). *Владимир ба рафтори ӯ зеҳн мемонд ва кораширо номаълум аз назар гузаронда, дарун-дарун хурсанд мешуд* (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*). *Ҳар замон ба латтаи машғалҳои гиронида равған мерехтанд, ки бутун ҳам равшан мешуд* (А. Дехотӣ, *Куллиёт*).

Ба вазифаи ҳоли дараҷа зарфҳои таркибӣ камтар меоянд:

Барои бандиёни нав ҷо ҳолӣ қардан як дараҷа сакта овард (С. Айнӣ, *Куллиёт*). *Сафар ба ганҳои Воҳидов як қадар бовар қарда, даме парешонҳол хомӯш монд* (Ф. Ниёзӣ, *Вафо*).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо таркибҳои ибораҳои исмӣ. Исм дар вазифаи ҳоли дараҷа алоҳида намеояд, балки дар шакли таркибу ибора бо ҷонишинҳои **ҷӣ, он, ин, ҳамин, ҳамон** ва ҳар меояд:

Хусусан намуди зери манаҳи пургӯшти овезон аз тағи риши кам ва кутӯҳ он қадар зебо наменамуд (С. Айнӣ, *Куллиёт*). *Чашму абрӯ, лабу даҳан, рангу рӯи ин духтар ҷӣ қадар дилрабо бошад, муи сиёҳи диловезаш, ки аз баногӯшаи гузашта ба дӯшаи афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд* (С. Айнӣ, *Куллиёт*). *Ҳар қадар душворӣ кашӣ зарурати бартариф қардани он душворӣ ҳамон қадар зиёдтар мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, *Палатаи кунҷакӣ*).

Таркибҳои ҳазор дараҷа, ҳазор бор, сад карат, садҳо маротиба вобаста ба маънои умумии ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа меоянд:

Маълум аст, ки ҷаҳонсӯзӣ, одамқушӣ ва маданиятхаробкунии Гитлер бо ин асбоб нисбат ба Чингиз ҳазор дараҷа болотар ва золимонатар аст (С. Айнӣ, *Аҳгари инкилоб*). *Ин дарси панҷшаба дар соҳаи матбуот ҷурғати маро садҳо маротиба боло бардошт* (Х. Қарим, *Оқшуда*). *...ҳақ аст он ҳавонзан, сад карат ҳақ аст, ки ба кори ходимони савдо ва саноати гӯшту шир механдад* (Ф. Муҳаммадиев, *Палатаи кунҷакӣ*). *...мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор беҳтар аст* (С. Айнӣ, *Куллиёт*).

Исм, таркибҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли дараҷа бо пешояндҳои **ба** ва **то ба** низ меоянд. Исмҳои дараҷа, қадр ва ҳад ба ин вазифа бо артикли **-е**, ғолибан дар таркиби сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеш ҳамчун калимаи ҳамнисбаг меоянд, дар дигар мавридҳо ин исмҳо муайянкунанда қабул мекунанд:

Муҳаббат дар вучуди кас то ба андозае манзил гузинад, ки аз сӯзи фироқ азоби руҳии вай тадриҷан ба азияти ҷисмонӣ табдил ёбад (Ф. Муҳаммадиев, *Палатаи кунҷакӣ*). *...Дар назди ин қувваи солиму тавоно ошӯбгарони машаққатпараст ба дараҷае ночиз, нотавон ва беқурбу қудрат буданд* (А. Баҳорӣ, *Бозгашт*). *Табиати мамлақати мо ба ҳадде зебо шудааст, ки кас аз тамошои он чашм канда наметавонад* (А. Дехотӣ, *Куллиёт*). *Адабиёт чизи озода, зебо ва нафис аст, бояд ки навишташ ҳам ба қадри имкон озода бошад* (С. Улуғзода, *Куллиёт*).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо сифат. Сифатҳои сахт, нағз, тоза

дар чумла нисбат ба дигар хели сифатҳо бештар ба вазифаи холи дараҷа меоянд:

Ман ба ин кор саҳт муқобил истодам (С. Айнӣ). *Рамазон бобо ҳам тоза ба ҷон расонданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Рустай мактабаширо нағз мешиносад* (П. Толис, Куллиёт).

Ифодаи холи дараҷа бо ҷонишин. Аз гурӯҳи ҷонишинҳои сифатӣ танҳо ҷонишини **ҷунон**, **ҷӣ гуна** ба вазифаи холи дараҷа истифода мешаванд:

Ин духтар гулпиро ҷунон бошиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт (С. Айнӣ, Дохунда). *...дилам ғӯе аз қич бармеҷаст ва ҷунон бошиддат метапид...* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *...ӯ, аз афти кор, фаҳмиданӣ буд, ки суҳанҷояш ҷӣ гуна таъсир мегузоранд.*

Ифодаи холи дараҷа бо воҳидҳои фразеологӣ. Воҳидҳои фразеологӣ дар чумла ба вазифаи холи дараҷа хеле серистеъмоланд. Ба воситаи воҳидҳои фразеологӣ фикр образнок ва маъно барҷастиатро баён мешаванд:

Аммо ба ивази ин дар редакция кори вай боз як парда боло шуд (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Охир, мантиқан касеро бояд муаррифӣ кард, ки ақаллан як сару гардан аз ӯ баландтар бошад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *...ному лақабҳои ду-сеқабатаро ҳам бо иловаи унвони «мулло» як лой зиёдтар мекарданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Дар ин асно вай бемалол пашишаро шутур карда нишон меод* (Х. Карим, Окшуда).

ХОЛИ МОНАНДӢ

Холи монандӣ амалу ҳолат ва аломатро ба тарзи қиёс эзоҳ медиҳад. Холи монандӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳам ба тарзи ҳамроҳӣ ва ҳам ба воситаи пешоянду пасояндҳо ифода мешаванд. Ба вазифаи холи монандӣ зарф, исм, ҷонишин, феъли хол ва воҳидҳои фразеологӣ меояд. Зарф ба вазифаи холи монандӣ ба тарзи ҳамроҳӣ меояд:

Дар ҳамин лаҳза Аминов аз камингоҳаш палангвор ҷаста шинели худро ба болои немис мепартояд (С. Улуғзода, Куллиёт). *...магар он даръё... бо тобиши нуқрагини худ дар байни дарахтон мавҷосо зебо нест?* (П. Толис, Куллиёт). *Аз он сӯроҳӣ аз милаи як тӯпи танқан ва ду пулемёти вазнин жоласон тир меборид* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

*Шоирон дар ҳар забон тавсифи онҳо гуфтаанд,
Барфи руи қуллаҳоишон нуқраосо гуфтаанд.*

(А. Дехотӣ, Куллиёт)

*Ҳеҷ шунидӣ, ки руҳи осмон,
Ҷилва кунад лаълсифат дар ҷаҳон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешоянд ва пасоянд меоянд. Ба ин вазифа пешояндҳои мисли, монанди, чун (чу), ҳамчун, мисоли, ба мисли, ба монанди истифода мешаванд:

Дасту пояш аз тарс чун шохчаи бед меларзид (А. Дехотӣ, Куллиёт). ...*ҷўйро монанди даҳони худ фарох, монанди чашии худ чуқур, монанди риши худ ҳамвор, монанди бинии худ рост карда кофтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Овози шилдир-шилдири ҷўйчаҳое, ки обаш ҳамчун шиша соф буд, бо ҳур-ҳури насими нагоҳӣ омезиш ёфта ба гўшҳо мерасид* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

*Мисоли гул шукуфта беваю бечорагон имрӯз,
Ҳаме ояд. навои булбулон аз бӯстон имрӯз.*

(А. Дехотӣ, Куллиёт)

*Сарам чун чарх мегардад,
Танам чун бед меларзад,
Дилам чун кўра месузад
Дар ин шоми ғарибона.*

(С. Айнӣ, Куллиёт)

Сифатҳои субстантивацияшудаи пештара, ҳарвақта, ҳарсола бештар бо пешояндҳои монанди, мисли ба вазифаи ҳоли монандӣ истифода мешаванд:

Онҳо баъд аз якчанд рӯзи дамگیرӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Онҳо мисли аввала саволу ҷавоб мекарданд* (П. Толис, Куллиёт). *Дид, ки Едгор монанди пештара ба тарафи худаш сарсарӣ намебинад, балки диққат мекунад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хусейн мисли ҳарвақта ором менамуд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ӯ мисли пешина маст шудан, оламу одамро фаромӯш кардан меҳост* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешояндҳои таркибии изофии ба мисли, ба монанди, ба дарачаи, ба сифати меоянд:

*Биё ту, духтари меҳнат, ба мисли аскарӣ сурх!
Намо ҳимояи ин мулки ҳуру кишвари сурх.*

(А. Дехотӣ, Куллиёт)

Рағҳои бозувон ва пушти дастони ӯ ... ба монанди симтӯри зангхўрда тира метофтанд (С. Турсун, Камони Рустам). ...*бинобар аҳднома ... ба сифати ғуломӣ харидуфурӯш кардан манъ карда шуда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пасоянди барин меоянд:

У холаи калониам барин фармон додан, дар ҳар кор соҳиб-маслиҳат шуданро наменвисандад (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор). ... ман... сурати девор барин беҳаракат мондам (А. Деҳотӣ, Куллиёт). Акнун бача калон ҳам шудааст, монанди як мард кор накунад ҳам, ним мард барин кор карда метавонад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам ба воситаи пасоянди **барин** ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд:

Мирюсуф бетоқат шуда мурғи посӯхта барин ба чаҳор та-раф медавид (А. Деҳотӣ, Куллиёт). ...духтуруро нӯги нохун ба-рин ҳам намедонад (П. Толис, Ҳикояҳо). ... чашми касро ба аҷоиботи олами башар мош барин мекушоянд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Бой дар қояш мусичаи уволак барин сараш ҳам, ба ҳеч кучо нигоҳ накарда шишта буд (Ҳ. Қарим, Окшуда).

ҲОЛИ МАКОН

Ҳоли макон аъзои пайрави ҷумлаест, ки ҷо, макон, ибтидо-ву интиҳо, сӯи амалу ҳолат ва роҳи ҳаракатро ифода мекунад.

Мисол:

Дар пешгоҳи меҳмонхона болои ҳам 5 қабат кӯрпачаҳои серпахтаи бахмалӣ андохта, дар чор ҷои он се қабатӣ болишт-ҳои пар гузошта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Нуралӣ аз афти кор духтаракро аз он ҳолати ногувор баровардани шуда, зуд аз он ҷо дуртар рафт... Начмиддин хоҳиш кард, ки ӯро то ҳав-лиашон бурда монад, ӯ рад накард (Р. Ҷалил, Шикасти тилис-мот).

Ҳоли макон аз чиҳати вазифа ва маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешавад:

I. Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дошта, танҳо ҷой ва макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад:

Дар даруни молхона якчанд нафар... хобида буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар миёнаи майдон мӯйсафедон аспҳои худро бозӣ доронда мегаштанд (Журн. «Садои Шарқ»). Аммо дар қишлоқи Лолазор шароит дигар шуд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дорад, бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода меёбад: исм, ҷонишин, таркиб ва ибораҳои гуногун.

Бо исмҳо ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик бештар бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ба ин вазифа пеш аз ҳама исмҳои меоянд, ки мафҳуми маконӣ доранд. Мисол:

Дар Гулистон шаб мешуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дар мактаб Анварро аз дур дида монд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон асосан ба воситаи пешоянди «дар» меоянд:

Дар ёбони Қоқо Фуломхайдар нас аз даравида кӯфтани ҷави худ акнун онро бод карда истода буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ману Хуррам то синфи ҳаштум дар як парта нишаста дарс хонда будем (Журн. «Садои Шарқ»). Дар хонаи дигар ҳисобҷӣ ва мудири хоҷагии колхоз ҷо гирифта буданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ба ин вазифа пешоянди «ба» вақте меояд, ки ба ҷои пешоянди «дар» истифода шуда бошад: Тоҷикписари оташмизоҷ бо рафиқони худ ба ҷои паноҳ ҷойгир шуда ноист ба болои танкҳои душман тир мепошид. Мурдаи садҳо фашистони мурдорро ба боғҳои шахрӣ гӯр карда, аз қафо боз тудай тири тӯп ҷег зада мегирифтанд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Микдори ин гуна пешояндҳо зиёд буда, асоситаринашон аз инҳо иборатанд:

1. Пешояндҳои дар беруни, дар даруни, дар миёнаҷои, дар байни: *«Шодӣ! — гуфта кампир дар беруни дар гирьяолуд ба вай муроҷиат кард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дар даруни рабоб дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як чуқуриш ҳавзамонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд меғунҷид, канда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар байни девори паст рӯи ҳавлиш чоргуша, дар пешгоҳи он ду хона бо миёнаивон ва дар як сӯ оғил ва коҳдон воқеъ гашта буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дар миёнаҷои як сарҳавзи соядор, ба тарафи соярави ҳавз як шахсуфа, ба болои шахсуфа як ҷуфт гилем андохта ва ба тарафи пешгоҳи гилем як қабат кӯрпача паҳн карда се болишт мондаанд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

2. Пешояндҳои дар рӯи, ба рӯи, бар болои, дар болои, дар сари, дар лаби. Ба воситаи ин пешояндҳо, ки баъзан ба якдигар синоним шуда меоянд, аз исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон ва баъзан предмет ҳам маконе ифода меёбад, ки сатҳу масоҳаро ифода менамояд: *Дар рӯи столи муқаррарӣ, ки шояд аз идора оварда шуда бошад, сиёҳидон, қаламдон ва як даста газета дар тарафе, дар тарафи дигар як шишаи холии коньяк ва як шиша коньяки нимаи хӯрдашуда, ҷойнаки ҷой ва пиёлаҳо меистоданд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).*

*Чун ниҳодам пои худро бар сари хоки Ватан,
Борҳо бӯсидам аз руҳсорои поки Ватан.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Нишастам дар лаби даръёи кӯҳӣ,
Ба худ ман ёфтам маъвои кӯҳӣ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

3. Пешояндҳои дар тағи, дар зери, дар таҳти, дар паси. Мисол: *...аксарияташон занону панҷ-шаш одамони солхурда буда,*

дар таги бед ба дамгирии пешин баромада менишастанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Решаи тоқ, ки дар зери замин маскан дошт,
Бо замин ваъдаи як умр вафо қардан дошт.*

(Журн. «Садои Шарк»)

Дар наси дарахт касе рост шуда истодааст (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

4. Пешояндҳои дар назди, дар пеши, дар қарибии, дар ҳузури, дар муқобили, дар рӯ ба рӯи, дар оқибии, дар қафои, дар гирдогирди. Бо ёрии ин пешояндҳо, ки ҳиссаи номиашон маконро далолат мекунад, на фақат бо исмҳои макон ва ифодакунандаи предмет, балки бо исмҳои ифодакунандаи шахс ҳам ҳоли макон ифода меёбад. Ин пешояндҳо ҳамчун ҳиссаи ногузири аъзои пайравии ҳоли макон воқеъ мешаванд. Мисол:

Тарозубонон, ки дар сари гуш қалам, дар даст дафтариҷаи ҳисоб дар пеши тарозуҳои худ меистоданд, аз ҳарвақта дида имрӯз серкору серташвиши менамуданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рустам эътибор надода, дар назди дари мактаб рост меистод* (Журн. «Садои Шарк»).

*Сияҳчашмак, ту манро зинда қардӣ,
Маро, то зинда ҳастам, банда қардӣ.
Ба ман дар пеши мардум ханда қардӣ,
Маро зин марҳамат шарманда қардӣ.*

(А. Лоҳутӣ, Куллиёт)

Қулмурад қорсонии дигарро оварда ба пеши Сафарғулом гузошт ва ҳудуди ҳам дар паҳлӯи ӯ нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Фақат ман дар назди модарам бедор нишаста будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ифодаи ҳоли макон исмҳо баъзан бо пешояндҳои меоянд, ки дар онҳо пешоянди аслии ифода наёфта, воситаи асосии робитаю муносибат ҳамон ҳиссаи номӣ мебошад. Мисол:

Ҳама гирдогирди дастурхон давра гирифта нишастаанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шояд зери коса нимкоса бошад?* (Журн. «Занони Тоҷикистон»). *Он ҷо нозанини нозанинон ва маликаи хубон Меҳрӣ — духтари хурдии кампир, худро ба кӯрпаи кӯҳна печонда, рӯи намадпорае нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли макон бо таркибҳои ифода меёбад, ки ҳиссаи асосии онҳо аз ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ-таъкидӣ, ишоратӣ иборатанд. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макон маҳз ба тӯфайли пешояндҳои таркибии изофии меоянд, ки маънои маконии ҳиссаи номии онҳо пурра ҳис қарда мешавад ва ҷонишини пешоянд якҷоя ҳоли макон

шуда меоянд: *Дар як тарафи табақи палав Бобомуродбой нишаста буд, дар рӯ ба рӯи ӯ ятимонаш — Шодӣ ва Истад менишастанд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар паҳлӯи ӯ имоми деҳа бо ҷомаҳои васеи дароз ва саллаи калони калонвор бастаи худ ҷой гирифта буд* (С. Айни, Куллиёт). *Шаҳсуфаҳои қатори дар зери шомиинабударо ҳам бо қолинҳои сурхи қизилаёқӣ зинат дода, дар гирдогирди онҳо ҳам кӯрпачаҳои шоҳӣ ва адраси даврихонагӣ андохта буданд* (С. Айни, Куллиёт).

Бандакҷонишинҳо баъзан ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда якҷоя ба вазифаи ҳоли макон меоянд: *Дар рӯ ба рӯиаш ҷураи деринаи ҳаммаҳаллаю ҳамсинфаш менишаст, ки номаш Хуррам буд* (Журн. «Садои Шарқ»).

*Ба наздам пирамарди шарқ дидам,
Ба нур онро саропо фарқ дидам.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

II. Ҳоли маконе, ки ба кадом сӯй, тараф нигаронидан ва равона шудани амалро ифода мекунад: — *Овози вакилоне, ки шумо хостаед, аз туман онсӯтар нахоҳад гузашт* (С. Айни, Куллиёт). *Вай як сол пеш аз ин ба Хӯҷанд рафта, дар курси тракторчигӣ хонда дар МТС кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Муллотолиб зуд шинохт ва бо як сурфаи сохта ба даруни хона даромад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ин гуна ҳолҳо бо зарф ва таркибҳои зарфӣ, исм ва ибораҳои исмӣ, инчунин таркибҳои ҷонишинӣ ифода меёбанд.

Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ҳам бевосита ва ҳам бавосита меоянд:

Мо камтар **поёнтар** фаромадем (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Ҳамроҳи мо ба **дарунтар** даромада, нигоҳ кард (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Ҳоли макони сӯй асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад: *Аз ҳар тараф «мактаб рав» гуфта ниҳа мекардагиҳо бисёр шуданд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Дусти ман Шарофҷон ҳам ҳунар омӯхта, да дараҷаи устод расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид. Вай дарҳол пас аз маҷлис ба касалхонаи район, ба дидани писараш рафт. Аз пасаш ба хонааш рафтам, бинам, ки газета хонда нишастааст. Онҳо ҳамроҳ ба ҳавлӣ даромаданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Ҳиссаи номии пешояндҳо барои нишон додани сатҳу масоҳа, рӯю дохили он хизмат мекунанд ва барои ба вазифаи ҳоли макон омадани баъзе исмҳо, ки мафҳуми маконӣ надоранд, ёрӣ мерасонад.

Вақто ки Зайнаб ба рӯи ҳавлӣ баромада, ба тағи дарвоза расид, Мухтор аз паси вай тохт (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Фақат як хурусӣ олуфта ба болои боме баромада, аз чизе дар қаҳр шуда бо тамоми овозаи фаръед мекард... Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо ба сӯи заминҳои Муҳаммадҷон равон шуданд. Каромат ғӯсолаи худро ҳай карда ба сӯи қишлоқ рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Тарафи шимолии раҳравро то ба деҳае, ки қариб дар як километр дурӣ намудор буд, тарафи ҷанубии вай аз роҳи машинагард гузашта ба даруни гандумзор морпеч шуда мерафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ин ба ман бистёр алам мекард, ман ба назди модарам омада гирья мебардоштам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз ҳама охир Зебӣ омада, вай ҳам бо саросемагӣ ҷуволӣ охирини худро ба пеши тарозубон партофту ба назди лавҳа рафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макони сӯй танҳо бо пешояндҳои таркибии изофӣ меоянд, ки ҳиссаи номнашон мафҳуми маконӣ дорад:

Дар ҳамин вақт маҳмаддоно ба хотираш расида ба пеши ӯ давида рафта, аз вай маслиҳат пурсидааст. **Ба пеши ту омаданам ҳам барои дар ин бора бо ту машварат кардан буд.**— Ман хабар гирам, ки инҳо чӣ чанҷол доранд,— ғӯён аз ҷояш хеста **ба пеши онҳо омад...** (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки аз президиум Одил Сарҳо Ходикусаро ба назди худ ҷеғ зад, Ходикуса бо сумкаи хаткашонииш даvon-даvon ба назди саҳна рафта, як коғазеро, ки дар даст маҳкам нигоҳ медошт, ба ҳозирон нишон дода, саросема гуфт. (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бандакҷонишинҳо ба ҳиссаи номини пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда, ба вазифаи ҳоли макони сӯй омада метавонанд:

*Ба ин ҷо ҳолдон Куйбышев омад,
Ба наздаш косибу деҳқон баромад.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

— Чӣ мегӯед! — гуфта ба ақибаш нигоҳ кард вай,— ғӯсола маст шудагӣ, намеистад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Ба ақибам нигариста** як ҷавонро бо духтаре дидам (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Аспи газанда намегузошт, ки Ходибой **ба пешаш равад** (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

III. Ҳоли макон, ки ибтидо, сарчашма, ҷои саршавии амалу ҳаракатро далолат мекунад:

Аз осмон фурумадааст ё аз замин баромадааст (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

*Медали тиллоӣ аз Маскав ба номат омадаст,
Аз тамоми мамлакат мадҳу саломат омадаст.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ҳоли макони ибтидо асосан бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исм ифода меёбад. Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи хо-

ли макони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии аз меоянд: Қомандирҳо **аз кучо** пайдо шудани сигарҳоро надониста ҳайрон буданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Падарам як бор **аз кимкучо** як ҷувол ангиштсанг ёфта овард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). **Аз дарун** як зани миёнсол баромада аз дасти Ашӯр ҷароғро гирифта бурд... (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳатто дутои онҳо ба сӯи гап майл карда мехостанд, ки позицияи Ҳодибойро **аз қафо** зер кунанд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). **Хабар омад**, ки **аз пеш** як тӯда танкҳои душман меоянд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). **Аз боло** Ҳадича ба дасташ кӯза мефарояд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Бинӣ ба бодиринги тухмиш **аз поён** ду сӯроҳӣ доштае шабоҳат дорад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо низ ба ин вазифа бо пешоянди **аз** меоянд: **Дигарон ҳам аз даҳлез** баромаданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Қозҳо хеле дур шуда буданд, ки **аз осмон** чакраҳои калон-калонӣ борон боридан гирифт. Вай **аз Хучанд**, баъд аз чанд гоҳ ба модараш хат кард, ки барои ӯ арӯси хубе ёфтааст.— Ба қишлоқи мо **аз шаҳр** комиссияҳо омада, колхоз сохта доданӣ шуданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи ҳоли макони ибтидо бо исми пешояндҳои таркибии номӣ низ иштирок менамоянд. Дар таркиби ин гуна пешояндҳо одатан пешоянди аслии **аз** омада, барои ифодаи ибтидои амалу ҳолат ёрӣ мерасонад: **Ман рафта барзаговро аз сари замин** биёрам, шумоён ҷой андохта додарамро осуда хобонетон,— **гуфта Бозор зуд баромада рафт** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Занон ва духтарони дигар ҳам аз болои дарахтон** ва зери онон ба олу ҷидан даромаданд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Баъд аз он аз рӯи қолин қамҷиро гирифта** ба миёнбандаш халониду хандид (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ҳадича аз лаби дарёё кӯзаи пуробро ба даст гирифт...** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Пас, аз даруни кабинаи он касе баромаду ба сӯи дарвозаи партави Ҳавли Совети қишлоқ равон шуд** (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

IV. Ҳоли маконе, ки интиҳои амалу ҳаракат, нуқтаи охирии инро далолат мекунад:— **Аввал туро то хонаат бурда мемонам, пас аз он ба ҳавли худ бармегардам** (С. Айнӣ, Куллиёт).

То фалак мерафт фаръеди нафир
Аз дили сӯзони Саҳрои Кабир.

(М. Туреунзода, Асарҳои мунтахаб)

Писару модар Боборо то беруни дар гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Посбони ман шуморо то худи тангӣ** гусел мекунад (Журн. «Садои Шарқ»).

Ҳоли макони интиҳо бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исму ибораҳои исмӣ бо ёрии пешоянди **то** ифода меёбад:

— Кошкӣ мемонданду ман ҳам то он сӯтар шумоҳонро гусел карда, ҷои исту манзилатонро бо чашми худам дида хотир-чамъ шуда меомадам... (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар ин вақтҳо барои мо ин тараф то **Машҳад** ва он тараф то **Қазвин** роҳ кушода буд... (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар фазои тира овози ҷавон
Рафт то авҷи сурайё барқсон.

(М. Турсунода, Асарҳои мунтахаб)

То пеши дари магазин ҳаётир буд, ки фурӯшанда ҳозир аз қафо овоз мебарорад, ки «ҳой почо, ман ҳазл карда будам, гардед» (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Онҳо бо сардории Зебо муаллими худро то **беруни қишлоқ** гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

V Ҳоли маконе, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонанд: **Ҳамдам-Фурма** бо зер **дарахтони қатор, лаб-лаби ҷӯй** рафта ғоиб гардид (С. Айнӣ, Куллиёт). Вай **қад-қади ғӯза** рост ба тарафи ҷуи Дулона равон буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дилбар аз байни ду замини пахта мерафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Баъд Норзода бо ҳамроҳи ӯ аз **пайраҳае**, ки дар гирдогирди майдончаи клуби колхоз буд, роҳ рафта, дар шаҳр чӣ корҳо кард, чӣ гапҳо шуд, аз вай пурсид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо зарф ифода ёфтани ба ҳоли макони роҳи ҳаракат характернок нест, ин навъи ҳоли макон асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад.

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро нишон медиҳад, танҳо бо ёрии воситаҳои грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа бо исм пешояндҳои аслии **бо, ба, аз** меоянд: **Қорӣ-Ишқамба** дар он рӯзҳо ба куча камтар мебаромад ва дар вақти ба куча баромадан ҳам **бо тангкӯчаҳо** ва **пасткӯчаҳо** роҳ мерафт (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Барои он ки чашми одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на **ба роҳи калон**, балки аз канортар, **бо кӯчабоғҳои танг** дохил шудам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Қадом як қувваи адонашавандае ӯро ба бағали кӯҳсор ба **пайраҳаҳои танги пурхатар** ва **марғзорҳои нопаддоканор** меандохт (Журн. «Садои Шарқ»).

Ҷониби пойтахти тоҷикон
Бо ҳамин роҳ ман сафар кардам.

(М. Турсунода, Асарҳои мунтахаб)

Қадам мезад ба қишлоқе, ки онро
Чу модар дӯст медорад ба дунё.

(М. Турсунода, Асарҳои мунтахаб)

*Чавон аз кӯчаи қишлоқ мерафт,
Гуселонида ҷуфташ тоқ мерафт.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*...аробакаи моро аз кӯчаҳои қачу килеби торик ва беодам
мебурд (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).*

Дар ифодаи ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад, исмҳо бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*...аз ин ҷо ба воситаи равзан берун омад (Журн. «Садои Шарқ»). Роҳи калони санғфарши навро ба воситаи қишлоқи Қаторбед
кашида буданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт
шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи калони санғфарш ҳам
кашида шуда буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ба ҳамаи ин овозҳо шавваси рӯди шӯхи аз
мобайни қишлоқ гузаранда ҳамовоз мешуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ҳозир дар ҷӯй
об нест, аз даруни ҷӯй гавак кашидан рафтан мумкин (Журн. «Садои Шарқ»).*

Барои муайян намудан ва таъин кардани ҳолҳо на фақат ба пешояндҳо, балки ба калимаи эзоҳдиҳанда, асосан ба феълҳо эътибор додан лозим аст, вагарна дар таснифоти ҳолҳо ва ҳоли макони ибтидову роҳи ҳаракат ғалат шуданиш мумкин аст.

Масалан, ба бисёр феълҳо, аз ҷумла ба феъли «баромадан» аз ҳоли макон фақат оне вобаста шуда меояд, ки ибтидо ва сарчашмаи амалу ҳаракатро мефаҳмонад, вале нисбат ба феъли «гузаштан» ин фикрро гуфтан мумкин нест, чунки ба ин феъл асосан ҳоли маконе вобаста шуда меояд, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад. **Ч у н о н ҷ и:**

Исм ва ибораҳои исмӣ бо пешоянди аслии аз: *Вай аз Полтава, Киев, Харьков ва Кременчуг гузашта рафт. Ҳодибой вақте ки аз дарёи Дон мегузашт, ба ёдаш романи машҳури Шолохов «Дони Ором» расид (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). Аз кӯчаи калон, аз пеши масҷид гузашта рафтан лозим меомад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).*

Бо пешояндҳои таркибии изофӣ: *Ҳодибой аз байни сабзозоре гузашта ба канори дарёчаи беноме расид (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).*

*Аз миёни ду ҷаҳон дарёи Ому мегузашт,
Рег дар домони худ ин сӯву он сӯ мегузашт.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Аз пеши масҷид гузашта дид, ки дари он баста ва касе нест (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ин вақт аз қафои ҳавлиашон машинаи боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гузрезонд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Роҳи оҳани камбар дар Даҳанакиш аз қарибии домани кӯҳ мегузарад... (С. Улуғзода, Дибри Навобод).

Баъзе феълҳо хусусияти гуногун ва маъноҳои зиёде доранд. Ба онҳо на танҳо як хели ҳоли макон, балки якчандтои он тобеъ шуда метавонанд. Дар ин гуна ҳолатҳо ба қадом маънӣ омадани феълро муайян кардан барои таъин кардани ҳол имконият медиҳад. Чунончи, ба феъли «**паридан**» аксар вақт ҳоли макони ибтидо вобаста мешавад, аммо дар мисоли зерин вай ба маънои **гузаштан** омада, ҳолҳои маконе, ки ба вай ба тарзи чида тобеъ шудаанд, на ибтидоро, балки роҳи ҳаракатро мефаҳмонанд:

*Мепаридам аз сари чандин диёр,
Аз сари Байт-ул-муқаддас шўълавор,
Аз сари хоки Фаластину Ироқ,—
Дашту саҳроҳои майдони нифоқ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ба туфайли пешояндҳои таркибии изофӣ, ки ҳиссаи номин онҳо (мобайн, миён, қафо, боло, пеш, назд ва монанди инҳо) мафҳуми маконӣ дорад, ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат на танҳо исмҳои макон, балки дигар исмҳо ва ибораҳо ҳам омада метавонанд:

*Мегузашт он аз миёни хел-хел инсонии даҳр,
Аз миёни некбахтону сияҳбахтону даҳр.
Мегузашт он аз миёни зиндагонии аҷал,
Аз миёни ростии банди занҷири ҳиял.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Воситаҳои грамматикӣ, ки дар боло дидем, аксар пешояндҳои муштараквазифа мебошанд, ёрии онҳо барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат сурат гирифтани исмҳо вазифаи туфайлиашон мебошад. Дар забони адабии тоҷик пешояндҳои ҳастанд, ки асосан барои бо исми ифода гардидани ҳоли макони роҳи ҳаракат истифода мешаванд.

Пешояндҳои, ки вазифаи асосиашон барқарор намудани муносибати ҳоли макони роҳи ҳаракат ва амали эзоҳшаванда мебошад, дар шакли такрори исм ва изофат меоянд. Аз ин рӯ, ба чунин пешояндҳои истилоҳи «пешояндҳои такрори изофӣ» муносиб доништа шуд. Пешояндҳои такрори изофӣ, ки барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат воқеъ шудани исмҳо ва ибораҳои исмӣ ёри мерасонанд, асосан аз инҳо иборатанд: **лаб-лаби, қад-қадӣ, рӯ-рӯи, сар-сари, тағ-тағи, дарун-даруни:**

Бандиёро лаб-лаби рӯди Пирмаст ба тарафи ғарб нигоҳ карда меронданд (С. Айни, Куллиёт). Хосият лаб-лаби ҷӯй бо як азоб қадам монда меомад (А. Сидқӣ, Чураи деринаи ман). Ҳар ду ба лаби ҷӯй, ки қад-қадӣ роҳ ҷорӣ мешуд, баромада истоданд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Ман рӯ-рӯи рельси ҷилдор давидан гирифтаам.

*Аз дили дашт оби саҳро рафт,
Сар-сари регҳои саҳро рафт.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Об равад тағ-тағи яхҳои пир
Мисли ҷавоҳир зи дили ҳар адир.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар он ҷо як сои хушк буд, мо дарун-даруни соӣ равон шудем (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо ёрии пасоянди «**қатӣ**||**қатӣ**» ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат омадани исмҳо ва ибораҳои исмӣ мумкин аст. Ин гуна таркиб ёфтани ҳоли макон ба забони зинда мансуб буда, дар асарҳои бадеӣ ба ниятҳои услубӣ истифода шудаанд: *Ин роҳ қатӣ рафтаи хавфнок аст...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...ағба қатӣ омадаӣ?* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

ҲОЛИ МАКОНИ ЧИДА

Ду ва ё зиёда ҳоли макон ба як аъзои ҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ медиҳанд: *Холо ба тарафи Сталинобод, Тирмиз, Каркӣ рафта бозёфтҳои аз магазин кардагиамро ҷаллонда ғаштем* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар вақтҳои ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон ва дар канори роҳи чор дӯкони рехтагарӣ буд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ҷануби шарқӣ, дар шарқ, шарқи шимолӣ ва дар ғарб, ба торикии шабнигоҳ накарда, уфуқ сурху сафедча метофт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар мактаб, пас аз он дар техникум ва институти муаллимон педагогҳои нағз ва ботаҷриба, муаллимҳои нурихтисос ба ӯ дарс дода буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Воситаҳои грамматикӣ ифодаи ҳоли макон — пешояндҳои бо ҳоли макони ҷида як хел намеоянд. Пешоянд танҳо бо ҳоли ҷидаи якум ояд ҳам, ба ҳамаи ҷидаҳо тааллуқ дорад. Мисол: *Касоне, ки ба Самарқанд ва Тошканд рафта, ба ҷавонон ҳамроҳ мешаванд, большевик мегарданд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *У, ки дастархон паҳн мекард, ин корсонро гирифта, ба пеши Шокир ва Рӯзӣ ниҳод, Шокир... дасту рӯи худро шуста, бо миёнбанди пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафарғулом омад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан аъзоҳои ҷидаи якуму дуум бо пешоянд, вале сеюм бо пешоянд меояд: *Хӯҷаинҳо дар хонаҳои сиёҳ, дар чодирҳо ва каппаҳои худ оромона мехобиданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Фашистон чун гургони гурусна ба сӯи колхозии Кавказ, ба сӯи анбори ғаллаи Кубань ва соҳилҳои Волга — ба сӯи шаҳри Сталинград ҳаракат карданд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Мисолҳои нишон медиҳанд, ки дар он ҷое, ки дар байни аъзоҳои ҷида пайвандакҳои пай ҳам омадаанд, бештар бо аъзои ҷи-

даи пас аз пайвандак омадагӣ пешоянд намеояд. Ин аз он сабаб аст, ки дар як чо омадани ду воситаи грамматикӣ (пешоянд ва пайвандак) равшани тарзи талаффузро халалдор мекунад ва бе пешоянд ҳам ифода ёфтани муносибати маконӣ имконпазир аст. Инро дар ҳолатҳои чуфт ва мисолҳои зерин равшан дидан мумкин аст: *Мардум дар зери айвони масҷид ва майдончаи пешии он чамъ омада буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар домана ва рӯи теппачаҳои сабзу хуррам, дар агрофи киштзорҳо, дар канорҳои дарёча ва ҷуйҳо, дар сари бому деворҳои қишлоқ ҳама лола буд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан бо ҳар як аъзои чида такроран омадани пешояндҳо, ҳатто дар ҳолати омадани пайвандакҳои пайҳам, дида мешавад. Ин ҳолат пеш аз ҳама барои равшантар ифода намудан ва таъкид кардани маънои маконии он аъзои чида ба амал меояд.

Мисол: *Дар район ва дар қишлоқ шумо барин одам дору мешавад, дору!* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ғайр аз ин, дар ҳолатҳои зерин бо ҳар як аъзои чида омадани пешояндҳо мушоҳида карда мешавад: 1) Агар пеш аз аъзоҳои чида ҳиссаҳои инкорӣ омада бошад: ... *на дар осмон ва на дар замин ҳеч чиз ба назар наменамояд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба ҳар ҳол Калонишӯх чунон машҳур буд, ки на дар район, на дар марказ ҳеч кас дар таҳти ин ном дигареро ба ёд намеовард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2) Агар аъзоҳои чида бо ҳиссаҳои «на танҳо» ва «на фақат» омада, бо пайвандаки «балки» алоқаманд шуда бошанд: *Ин корро на танҳо дар ин чо, балки дар тамоми қаламрави ҷаноби олии, ки дар сари роҳи оҳан воқеъ шуда бошад, мекунад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Барояшон на фақат аз хона, балки аз дида ҷой мегиҳанд...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Асари насрнависи ҷавони мо на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар республикаҳои бародарӣ, дар Москва тарҷима шуда баромада истодааст* (Журн. «Садои Шарқ»). *Ҳафиза бошад, аз дунё беҳабар, бо овози баланд авҷи ошӯлаширо мегирифт ва овози вай, албатта, на фақат дар меҳмонхона, балки дар кӯча ҳам шумида мешуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан ба ҷои пайвандаки балки ҳиссаҳои ҳатто меояд, ки дар ин ҳолат ҳам пешоянд бо ҳар ду аъзои чида такрор мешавад: *На танҳо ба Оренбург ва Троицкий, ҳатто ба Ирбит ҳам рафта омадам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Алоқа ва муносибати байни худӣ аъзоҳои чидаи ҳоли макон мисли ҳамаи аъзоҳои чидаи ҷумла гуногун аст. Чунончи:

1) Аксар вақт ҳоли макони чида ба ҳам дар муносибати шумур ва пайҳам буда, онҳо ба якдигар ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пайҳам алоқаманд мешаванд: *Вале то ба ҳол ба мактаб, табобатхона, беморхона, боғчаи бачагон, китобхона ва мактаб-интернати колхоз нарафтаам* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). *Пас аз он ба сари як ғали баланд баромада то нури чашиш мерасид, ба ҳар тараф чашиш андохт, аз ғӯшаҳои дури*

дашт ва аз бағали васеи биёбон ҳам ягон аломат намоён набуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

2) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати хилофӣ буда, ба воситаи интонация ва пайвандакҳои хилофӣ ба якдигар алоқаманд мешаванд:

— *На аз як тараф, балки аз ҳар тараф ва аз ҳама ҷо моро печонда гирифтаанд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар райони Тус отрядҳои мусаллаҳи худмуҳофизакунӣ *на дар ҳама ҷо, балки фақат дар ҳуди Тус ва дар деҳаи мо буданду бас* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чой буд, аммо на дар ҷавлиш мо, балки дар хонаи онҳое, ки ҳар кадоми моро ба ҳисоб гирифта, гӯш ба қимор меистоданд...* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

3) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати истисноӣ буда, бо ёрии пайвандакҳои ҷудой ба якдигар алоқаманд шудаанд:

Ҳар гоҳ ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Хоҷа Нуробод — дар майдони бозори шаҳр ё дар беруни шаҳр дар майдони машқи сарбоз ӯро сангсор мекунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Акнун дашту саҳро боз хомӯший пайдо карда буд, акнун сагон ҳам... ба болои бомҳо баромада ҳар кадом ба болои ғарами беда, ё тӯдаи явшон ҷойгир шуда оромона хобида буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Агар ёбони Қарохониро мол карда шуда бошанд, ҳамин вақт бояд дар Қарақалпоқ бошанд, ё ин ки дар ёбони Қоқо...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас аз он намози ашироқро хонда ба ҷомеи арк ё ба меҳмонхонаи раҳимхонӣ мебаромад ва дар он ҷо ба муллобачаҳо — талабаҳое, ки ҷамъ шудаанд, дарс меод* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз тарси хабардор шудани модаршӯи Қутбия, ки дар даҳлез ё ин ки дар хонаи дигар буданиаш эҳтимол буд, Ҳамдам-Фӯрма сахттар кӯфтани тирезаро муносиб надида, аз замин як кулӯхчаро гирифта дар тиреза навишт...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАКОН

1. Ҳоли макон асосан ба хабари ҷумла вобаста шуда меояд, ки вай дар наср аксар вақт пеш аз хабар меояд. Дар ин ҷо бештар ҳоли макони сӯй воқеъ мегардад: *Лекин нигоҳ карда истач, Сурайёхон аз дасти писарчааш гирифта омаду ба мактаб даромад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Пас ҷӣ тавр карда ваи аз он ҷо дур равад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). — *Ҷонам қатӣ,— гуфт мӯйсифед ва ба сад фикру хаёл ба бозор даромад* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танқшикан). *Раҳимҷон бошад, баъд аз маҷлис ба шаҳр рафту бевақт гашта омад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла қариб ҳамаи ҳелҳои ҳоли макон меояд, аммо ҳоли макони сӯй дар ин ҷо нисбатан камтар воқеъ мегардад, ҳоли макони роҳи ҳаракат бошад, дар мисолҳои мо дар аввали ҷумла наомадааст: *Дар хона Зайнаб ва Хадича ба*

абрӯҳояшон ӯсма мекашиданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Ба Тошканд ба хондан рафт** (Журн. «Садои Шарқ»).

3. Ҳамаи хелҳои ҳоли макон аз паҳлуи хабар дур, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла низ омада метавонанд: *Рӯзи дигар дар сари бозор ҳама ёру ошноҳо Кенҷабойро дида муборакбод кардан гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Ман аз район фаҳмидам, ки дар қарибӣ ба ин қишлоқ ҳам комиссия кулаккунӣ меодааст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).— *Дар ҳамин қарибӣ аз район як ҳавличаи дуруст ба даст мебаромадагӣ барин* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар ин дам аз кучою овози «қӣ-қӣ»-и мурғони номаълуме шунда шуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳоли макон дар байни ҳиссаҳои хабари номӣ воқеъ мегардад:

*Бе хилофи мазҳабу мулку лисону дину одат,
Фаълаҳо ҳастанд дар ҳар ҷо бародар, зӣ деҳотӣ.*

(А. Лохутӣ, Куллиёт)

Ҳоли макон на танҳо ба хабар, балки ба дигар аъзоҳои ҷумла низ вобаста шуда меояд, ки бо ибораҳои сифати феълӣ, феъли ҳол ва масдарӣ ифода ёфтаанд. Дар чунин мавридҳо ҳоли макон аз хабар дур, дар дар дохили ибора, ё ки пеш аз ҳамаи аъзои ҷумла ва ё ҳиссаи он меояд, ки ба вай вобаста аст.

Мисол: *Вақте ки модар чорумин бор аз остонаи дар ба Сафари дар рӯи кат дарозкашида назар кард, вай рӯяшро бо китоб пӯшида ба хоб рафта буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Баъд аз ин Ермак ба дасти Сафар мактуби аз диёраи омадаро доду мувофиқи фармони командири батальон зуд ба подразделения ҳозир шудани ӯро хабардор кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).— *Худашон ҳам хишти аз хумдон баромада барин пухта шуданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чашмони ҳаросидани ӯ ба он шахс дӯхта шуда бошанд ҳам, кӣ будан ва аз кучо пайдо шудани онро надониста монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ба мактаб рафтан, ба сӯи илму озодӣ қадам мондани Оиша ба кори онҳо ҳалал меод ва онҳо онро дида наметавонистанд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Баъзан ҳоли макон баъд аз аъзои эзоҳшаванда ҳам меояд:

Аз рафтани бародарам ба Тошканд се-чор моҳ гузашта бошад ҳам, аз вай ҳеҷ хабар набуд... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҲОЛИ ЗАМОН

Ҳоли замон кай ва дар кадом вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд: *Ғузаҳои имрӯз харидаамро фардо худам баркашида ба пахтакашакҳо тақсим карда медиҳам* (С. Айни, Куллиёт).— *Ҳанӯз хӯрок тайёр нашудааст* (С. Айни, Кул-

лиёт). *Қорӣ Исмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард* (С. Айни, Марги судхӯр).

Ҳоли замон аз рӯи хусусияти худ ба се гурӯҳи калон тақсим мешавад: 1) ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, 2) ҳоли замоне, ки ибтидои амалу ҳолатро мефаҳмонад ва 3) ҳоли замоне, ки интиҳои амалу ҳолатро нишон медиҳад.

1. Ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар вай ибтидо ва ё интиҳои ҳаракат ё амалу ҳолат ифода намеёбад, балки замон ба таври умумӣ дарҷ мегардад: *Онҳо чӣ гуна пештар аз мо озод шудаанд* (С. Айни, Куллиёт). *Осмони қишлоқ бо ситораҳои бисёре зинат ёфта бошад ҳам, имшаб нури моҳтоб ба онҳо ғалаба мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).— *Ин тавр бошад, чаро барвақттар пеши маънамадӣ?* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳоле, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, бо зарф, исм, феъли ҳол, масдар ва ибораҳои рехтан фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. *Дар бисотат ҳасту одамгарӣ мекунӣ, набошад, ноилоҷ ҳал мегаштӣ, гӯям, асло қабул намекунад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ба фикрам, ин тағинкунӣ бармаҳал будагист* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Сонӣ ӯ рӯи худро бо дастонаш пӯшида, дер гоҳе ба ҳамин ҳолати ночунбон нишаст* (Журн. «Садои Шарқ»). *Ба кор ҳаргиз ҳушатон намеояд,— гуфта бой коҳиш кард...* (С. Айни, Куллиёт). *Акнун танҳо кори пахта ва мавиз монд* (С. Айни, Куллиёт). *Бомдодон овози Темурҷонқорӣ моро бедор кард* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

*Бо дигарон мудом кунӣ ту пичир-пичир,
Навбат ба мо — ҳақорату ҷангу бидир-бидир.*

(П. Сулаймонӣ, Маҷмӯаи шеърҳо)

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замон баъзан дар шакли муқосавӣ меоянд: *Қорӣ-Ишқамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои ҳуширо шунавад* (С. Айни, Марги судхӯр). *Дертар чӣ навъе шуд, ки Ҳоҷиҷумар ба колхозии «Ситораи сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Дӯғри Навобод).— *Дар ин бобатҳо сонитар гап мезанем...* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Падар то вақте ки чашмаш кор мекард, ба болои чархи осибб кор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд...* (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳои такрор низ ба вазифаи ҳоли замон меоянд. Аз ҳама зиёдтар дар ин ҳолат калимаи «гоҳ» вомахӯрад, ки ин такрор ёфтани амалу ҳолатро ифода менамояд: *«Модари Сафар, ки дар сари оташдон чунбучул мекард, гоҳ-гоҳ ба писараш ни-*

гоҳкунон аз ин қадар дароз ба осмон чаши дӯхта хомӯ... мондани у дар ҳайрат мемонд (Ф. Ниёзи, Вафо).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли замон, ки вақти иҷрои амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, исмҳо ба таври фаровон истифода меёбанд. Ба ин вазифа бештар исмҳои меоянд, ки мафҳуми замонӣ доранд: **Зимистон дар оғил, тобистон дар суфаи пеши оғил мехобам** (С. Айни, Куллиёт).

*Шаб надидам туро, ситораи ман,
Шӯълавар дар ҳаво, Ситораи ман!*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита дар шакли ибора ҳам меоянд. Дар чунин ҳолат исмҳо ҳиссаҳои гуногуни иҷро ба худ тобеъ намуда ба калимаҳои эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои исмие дучор меояд, ки ҳиссаи эзоҳшавандашон сифати феълӣ, шумора ва ҷонишинҳо мебошанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин сифатҳои феълӣ барои ба вазифаи ҳоли замон омадани исмҳо ҳиссаи ногузир мебошанд: **Қисми ҳарбии Хурраминоро моҳи гузашта аз ихтиёри армияи мо гирифта ба армияи ҳамсоя доданд...** (Журн. Саодн Шарқ). **Ҳафтаи гузашта ба хонаи мо чор зан меҳмон шуда омада буд** (Р. Чалил, Шикасти тилисмет).

Аммо сифати феълӣ на дар ҳама ҳолат барои ҳоли замон шуда омадани исмҳо ҳиссаи ногузир шуда мемонад. Дар исмҳои, ки ба калимаи эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, вай танҳо барои конкрет кардани замон хизмат мекунад.

Чунончи, дар мисоли «**Тирамоҳи гузашта пахтаҷаллобони тӯси пахтаро аз деҳқонон бо нархи баланд хариданд**» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) сифати феълӣ «гузашта» барои конкреттар намудани замон хизмат кардааст, вагарна **тирамоҳ** мисли дигар исмҳои ченаки вақт: **бахор** ва **зимистону тобистон**. инчунин **шабу рӯз** ба вазифаи ҳоли замон танҳо омада наметавонад.

Аммо дигар исмҳои ченаки вақт (**аср, моҳ** ва **ҳафта**) дар ҳамин шаклашон ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, ба ин вазифа ҳамон вақт меоянд, ки калимаи эзоҳӣ ва ё суффикс қабул намоянд.

Шумораи як ба исм вобаста шуда ояд ҳам, баъзан аз вазифаи шуморавии худ дур рафта чун артикли номуайяни воқеъ мегардад. Дар чунин ҳолатҳо исм ва **яку ягон** ҳоли замон мешаванд.

Чунончи: **Як тобистон дар вақти дарав Амон ба дашт омада, бо падарам мочаро сар мекунад...** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ягон рӯз вақт шавад, ба шумо ҳикоя карда медиҳем** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли замон, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, аз ҳама зиёдтар ибораҳои таркибҳои исмие ме-

оянд, ки бо чонишинҳои гуногун таркиб ёфтаанд: *Шодӣ он шаб Шарифро дар хонаи худ ҷо дод* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҳамон рӯз аз гузари Мирдӯстим як нафар ҷавони хушсарулибос мегузашт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Умрихола меҳмонро ба нишастан таклиф намуда, ҳар замон ба афти Сафар нигоҳ карда мемонад* (Ф. Нисёӣ, Вафо). *Сардори хонавода — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳамсоягонаш ба кор баромада ҳамаи ҳосилогаширо аз ҳама пештар ғундошта мегирift* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дар сурудҳои ҳеҷ гоҳ шунавандагон ба маънии байти хонда шудагӣ диққат намекарданд ва онро намефаҳмиданд* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Ба вазифаи ҳоли замон на танҳо исмҳои замон, балки дигар исмҳо ҳам меоянд, вале онҳо фақат бо ёрии воситаҳои грамматикӣ омада метавонанд:

Дар чилсолагии Очил-Батрак ба хонадони онҳо духтарчаи лоғарак ва маҳинак пайдо шуд, ки номашро Зайнаб гузоштанд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Дар дами пирӣ як орзу, ҳавасатро бинам, мегӯям* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Дар вақти обхези Зарафшон аз ҳамин оби нав кушодашуда як чилдироба меодагӣ шудааст* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дар аснои ҳикояти вай аз даруни зинхона садоҳои гуногун баромадан гирифт...* (С. Айнӣ, Ғуломон). ... *Ин иморат ба тозагӣ бино ёфта будааст* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Ман медонам, ки Мунира ба наздики ба шавҳар мебарояд...* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи дериани ман). *Ака Эргаш дар замони амир дар ҳар кор аз ман бадғумон шуда, бо ман дарафтида ба рӯям давида мегашт* (С. Айнӣ, Куллийёт). ...*бо ин, рӯи ҳавлӣ дар мавриди барфу борон аз тар шудан нигоҳ дошта шуда буд* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Баъзан дар ифодаҳои ҳоли замон бо исмҳо пешоянди асли дар таркибҳои пешоянди зикр намеёбад:

*Ҳаст дар ёдам, ки ҳангоми сафар
Карда будӣ дустонатро хабар.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Касби ӯ ҳалвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шинӣ пухта, ба шаҳр мекашондааст (С. Айнӣ, Куллийёт).

Бояд қайд кард, ки пешоянди аслии «дар» асосан бо исмҳои замон омада, ба равшантар ифода ёфтани ҳоли замон ёрӣ мерасонад. Пешояндҳои таркибӣ ба ин вазифа хеле кам меоянд, онҳо асосан бо исмҳои меоянд, ки мафҳуми замонӣ надоранд ва ин таркибҳо барои ифодаи замонии онҳо ёрӣ мерасонанд. Маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибӣ исмҳои маънӣ ва ифодакунандаи шахс ба вазифаи ҳоли замон меоянд:

... *дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона ҷой тайёр мекардам, дар вақти дастурхонапӯшкунӣ ошу нону ҷой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасондам, дар вақти аспшиӣ ба саис ёрӣ меодам ва баъзан таги пои аспнро ҳам*

саис ба ман мерӯбонд (С. Айни, Куллиёт). *Дар замони амир ӯ ба ҳар кас бадгумон мешуд...* (С. Айни, Куллиёт).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон дар шакли такрор низ меоянд, аммо такрори исм дар ин маврид ба воситаи пешояндҳо ба амал меояд ва онҳо дар ин шакл хусусияти зарфӣ мегиранд ва ҳоли замон тобиши тарз пайдо мекунад: *Ба тафси бадан ва дарди устухонҳоям тоқат наоварда, сония ба сония аз паҳлу ба паҳлу мегардидам* (С. Айни, Куллиёт). *Шумораи магазинҳо моҳ ба моҳ ва сол ба сол зиёд мешаваду соати гашти савдозада ҳам зиёд мегардад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

*Дӯстдорандагони меҳнатро
Сол то сол бахтиёр кунанд.*

(М. Турсунзода, Асархон мунтахаб)

Онҳо он коғазҳоро *дам ба дам* гирифта, ба рӯи онҳо бо қалам баъзе ишораҳо мегузоранд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... *Ҷ рӯз то рӯз аз гӯшт мефаромад, логар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи холи монандӣ пайдо мекард* (С. Айни, Куллиёт).

Бо ибораҳои шуморавӣ. Ибораҳои шуморавӣ, ки дар онҳо калимаи асосӣ ва исмшуда шумора мебошад, ба вазифаи ҳоли замон меоянд: *Мо дар бистуми рамазон дар хонақоҳи бозори Ресмон даҳа нишастаем* (С. Айни, Куллиёт). *Рӯзи офтобии баҳорон, 10-уми апрель, дар боғ аввалин ҷамъомади отряди мо барпо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар аввали баҳор, ҳар сол дар бисту якуми моҳи март иди навроз мешуд, ки иди мардуми деҳқон мебошад* (А. Сидқӣ, Чӯраи деринаи ман).

Баъзан аз ин гуна ибораҳо калимаи эзоҳдиҳанда афтида, танҳо шумора ба вазифаи ҳол ояд ҳам, калимаи тобеъ тасаввур карда мешавад: *Дуюм ҷама меояд. 8-ум ба кор намеравад, рузи истироҳат будааст* (Аз газета).

Бо ибораи феъли ҳол. *Дере нагузашта ман саҳт касал шуда мондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шавҳар дере нагузашта дартоз омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Элликбошӣ, ҳазир ана ин траншея мурдаҳои немисҳоро дида, сухани лейтенант Осъмухин, ки дар саҳрои Дон дар аснои траншея кофта истоданамон гуфта буд, ба едам омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ.— *Аз ту пинҳон намедорам, ба ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васият хоҳам гуфт* (С. Айни, Куллиёт). *Азбаски ҷамаи коркунони вай корбайъ буданд, дар будан ва набудани ӯ якзайл кор мекарданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар аввали дидан шумо гумон мекунад, ки оби борон ба мурури замон аз қуллаи кӯҳ ба поён шорида, рафта-рафта дили сангро чок карда ин чоро кофтааст* (С. Айни, Куллиёт). *Пагоҳи вақти ба кор рафта истоданам пеши роҳамро гирифт* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар вақти он суханҳоро гуфтани ӯ ман дар дили худ гузаронида будам, ки*

«дар ҳаққи шайх ягон кор хоҳам кард» (С. Айни, Куллиёт). *Дар дами аз хона баромада рафта* бошад, ақаллан, барои гармии дили шавҳар ба вай нимнигоҳе накард (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар ҳангоми шиддат гирифтани дард* азоби бисёре кашад ҳам, ... қаноат мекард (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар аснои ба сафар чаши партофта* хомуи, сархам нишастани уро диду ба фикраи хулосаи дигареро овард (Ф. Ниёзи, Вафо).

Бо таркиб ва ибораҳои рехта. Як ҷумлаи бутунеро хонда *тамом қунам-нақунам* наъра мекашаду аз ҳуш меравад. *Ҳаш-ҳаш накарда барф об шуд. ... дар як мижазани нопаёдо мешавад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

2. Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли замони ибтидо бо зарф, исм ва ибораҳои исмӣ, ибораҳои феъли ҳол ва масдарӣ ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳо ба вазифаи ҳоли замони ибтидо асосан бо ёрии пешоянд ва пасояндҳо меоянд:— *Аз нагоҳ шумо ба кори муқарраи худатон сар мекунед...* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). *Ин воқеа буд, ки дирӯз боз Ёдгорро зиеда парешонҳол карда буд.* (С. Айни, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки зарфҳо берун аз ибораҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита кам оянд ҳам, онҳо ҳамчун калимаи асосӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, дар шакли иборати зарфӣ бештар меоянд: *Ду рӯз пеш аз қишлоқи мо баромада рафта буд* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8). *Маълум шуд, ки Боровиков аз Нурали як сол пештар аз фронт баргашта, котиби райком таъин шуда будааст* (С. Улуғзода, Дирӯи Навобод).

Ҳоли замони ибтидо дар забони адабии тоҷик баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоянду ҳам пасоянд ифода меёбад.

Чунончи, дар мисоли зерин ҳоли замони ибтидо бо ёрии пешоянди аз ва пасоянди **инҷониб** ифода ёфтааст.

Аз дишаб инҷониб вай ҳатто андак асабинамо ҳам шуда буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан барои ифода ёфтани ҳоли замон ҳам пешоянди аз ва ҳам пасоянди **боз** меояд: *Дӯстии ҳар як хонаводаи деҳаи мо бо ягон хонаводаи қирғиз аз қадим боз давом карда меомад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бояд гуфт, ки бо ёрии пешоянди аз ибтидои амал ифода гашта, ба воситаи пасояндҳо тўлкашии амал ба таври махсус таъкид меёбад.

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Дар ифодаи ҳоли замони ибтидо бо исм ва ибораҳои исмӣ аз пешояндҳои аслии асосан «аз» истеъмоли меёбад. Мисол: *Полки Қалашников аз аввали муҳорибаи Сталинград бар зидди қўшунҳои гитлери мечангид* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8). *Аз аввали моҳи январӣ соли 1942 баъд аз комилан ба анҷом расидани корҳои ташиқӣ, қисми тирандозии тоҷикӣ ба давраи асосии таълими ҷангӣ-сиёсии худ*

сар кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... дарси якумро аз ҳамин рӯз сар мекунем (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). **Аз худӣ саҳари барвақт тӯлҳо ба ғурриш даромадан** (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танқшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо инчунин бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ меоянд. Пешояндҳои изофӣ дар ифодаи ҳоли замон бо исмҳо нисбатан камистеъмолтаранд:

Ҷазрат бояд ана ин ду таблеткаро — якеро фавран ва дигареро баъди хӯроки шом истеъмол фармоянд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Марзияхола баъди ношто ба тараддуди меҳмондорӣ афтод... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баъди ҷанг вай аз фронт баргашта, муддате дар шаҳри зоидашудааш истиқомат мекунад...** (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баробари чапакзанӣ ва садоҳои табрикӣ**, ки аз карнаи радио баланд шуд, дар блндаж ҳам фавқулодда ҷунбиши бетоқатона ба амал омада, бо ташаббуси қадом як солдат дар он ҷо ҳам чапакзанӣ баланд шуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Барои бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замони ибтидо аз ҳама зиёдтар пешояндҳои таркибии **баъд аз** ва **пас аз** истифода мешаванд: **Баъд аз колхозӣ, порсол бинам, дар ҳолате ки ман дар як яксаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор карда будам, ӯ дусад рӯзи меҳнат кор кардааст** (С. Айни, Қуллӣёт). **Падараш Мулло Вафо чанд сол дар мадрасаи Ғиждувон дарс хонда, баъд аз вафоти падар ва модараш ба Бухоро омада, дар ин ҷо дарсаи ро давом дода, бо мулло Розӣ шарикдарс шуд** буд (С. Айни, Қуллӣёт). **Пас аз ҷанҷолу хархашаи бисёре бой...** шарикони худро аз худ розӣ кард (С. Айни, Қуллӣёт). **Пас аз сӯҳбат** полковник Людников, майор Максимов, лейтенант Осмухин аз заминкан берун баромадан (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон ба воситаи пасояндҳои низ меоянд. Пасояндҳое, ки барои бо исм ифода ёфтани ҳоли замон истифода мешаванд, асосан аз инҳо иборатанд: **боз, интараф, инҷониб**. Исмҳое, ки бо ин пешояндҳо меоянд, мафҳуми замони дошта, аксар бо шумораҳои миқдорӣ ва тахминӣ дар шакли ибора воқеъ мешаванд: — **Ман се ҳафта боз дуруст наёзидам** (С. Айни, Қуллӣёт). **Чанд вақт боз ҷудо хӯҷаишинос шуда рафтӣ-а** (С. Айни, Қуллӣёт). **Сандалиш панҷ рӯз интараф** оташнадида хеле муддат гарм нашуд (Р. Ҷалил, Баҳор). **Хонаводаи Шарифахола, ки ҳарчанд насихат карда холаро аз пояи сандали ду зимистон интараф** қанда гирифта наметавонист, ҳамеша дар ташиви буд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). — **Немисҳо се-чор рӯз инҷониб** аз ҳамон сӯ болои ҳам ба ҳамла гузашта, мехостанд, хатти мудофиавии моро раҳна карда пеш раванд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бештари ин ҳоли замон, ки ба воситаи пасояндҳои «**боз**», «**интараф**», «**инҷониб**» ифода ёфтаанд, на танҳо замони саршавии амалу ҳолат, балки онро ҳам нишон медиҳад, ки аз ибти-

дои он амал ё ҳолат чанд вақт гузаштааст. Ин аст, ки ин ҳолҳои замон баробари ибтидои амалу ҳолат дорои тобиши андозаю миқдор ҳам мебошанд: *Дар ҳавлии Шарифахола, бо ҳамин зимистон се зимистон таппатахт инпараф чанги саҳти даст ба гирибони печу сандали давом дошт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

— *Писарам як сол боз бемор буд* (С. Айни, Куллиёт). *Барфе, ки ду рӯз боз пайваста меборид, акнун бозистода бошад ҳам, сарди ҳаво шиддат карда буд* (С. Айни, Куллиёт). *Ман уро як сол инҷониб мешиносам...* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замон, ки лаҳзаи саршавии амалу ҳолатро мефаҳмонанд, баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа аз пешояндҳо пешоянди аслии «аз» ва аз пасояндҳо инҳо иштирок менамоянд: «**боз**», «**интараф**» ва «**инҷониб**»: *«Саҳаргоҳон буд: тамоми биёбонро хомуши фаро гирифта буд; ҳашаротҳои майдае ҳам, ки аз аввали шаб боз дар байни гиёҳи хушиқдаи биёбон хиширрос зада мегаштанд, акнун ором гирифта буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ҳақиқат фалокат ва касофатҳое, ки аз ҳафтсолагиаш боз аз сараш гузашта меоманд, уро пир карда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *У аз ибтидои пахтачинӣ интараф зиёда аз ёздаҳ тонна пахта ҷидааст* (Р. Ҷалил, Баҳор).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле кам бошад ҳам, бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидои омада, пас аз амале воқеъ шудани амали дигарро ишора менамоянд. Чунони: *Як шахс аз вокзал дартоз омада, ба идораи комитет даромад, баробари ҳамин карнаи бухоркаши завод бо садои пурҳаҷҷони худ як бонги дуру дарозе зад* (С. Айни, Куллиёт). *Пас аз он намедонам чӣ шуд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Баъди ин Вера дигар аз иштирок кардани комсорг дар машғулияти ӯ гумони бад намебурдагӣ шуд* (С. Улуғзода, Дие́ри Навобод). *Баъд аз ин шахр аз паси шахр, кишвар аз паси кишвар озод шудан гирифт* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии «бо», пешояндҳои изофӣ «баъди», «баробари» ва пешояндҳои таркибии «баъд аз», «пас аз», «пеш аз» меоянд: *Бо шундани садои «гумбур-гумбур», ки аз дур омад, бачагони хурдсол ба кӯча давиданд ва одамони калонсол ҳам «корвон омад» гуён табассумкунон ба якдигар нигоҳ карданд* (С. Айни, Куллиёт). *Бо сафед шудани рӯз боз аз тарафи дашт садоҳои «гирҳогир! кушҳо-куш!» ... баланд шудан гирифт* (С. Айни, Куллиёт). *Баробари ба охир расидани сухани Юнусбобо аз мобайни мардум якчанд кас пасу пеш «офарин» гуён овоз бароварданд* (Ф. Ниёзи, Вафо). *Дар он вақт Боровиков, собиқ сардори шӯъбаи сиёсии дивизияи тирандоз, баъди сиҳат ёфтани захми саҳти*

поиш комиссари госпитали ҳарбӣ шуда кор мекард (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Равандагон, баъди аз ташнагӣ халос кардани аспҳошон* боз ба роҳ даромаданд, боз аспҳоро дар тоз андохтанд (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо пас аз тай кардани як маҳаллаи дигар* ба дарае даромада ғоиб шуданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Саг пас аз хӯрдани хӯрокаш* баробари аз кӯра баромадани ғусфандон аз ҷояш хеста, заминро як-ду ханҷол кашид ва ғайр ҳам аз дунболи рама афтод (С. Айни, Куллиёт). *Пеш аз кӯчиданамон ба коза* Мухтори гирёнчак ва носолим модарамро бисёр ташвиш меод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Пеш аз ба синф даромадан* мо поямонро пок мекардем... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Холи замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтааст, бо ёрии пасояндҳои «замон» (замоно), «ҳамон» (ҳамон), «боз», «интараф» ва «инҷониб» низ меояд:

— «*Хурус ҷеғ задан замон* маро бедор кун» гуфта будед (С. Айни, Куллиёт). *Дадабой фармони комиссарро шунавидан замон* Зояро ба рӯи дастони пурзӯри худ беозор бардошт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Писарак мақсадро фаҳмид ва «ло» гуфта*, бепарвоёна ҷавоб гардонид ва *ҷавоб додан замона* ба кӯча рӯй оварда, аз пештара ҳам баландтар дод гуфт (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Аз кор гашта ба ҳавлӣ даромадан ҳамон* чашмам ба Муллофозил афтид... (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Вай дар рӯ ба рӯи Сафар омада мондани худро пай набурда, ўро дидан ҳамона* як қадам қафо гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Холи замоне, ки бо ёрии пасояндҳои «боз», «интараф» ва «инҷониб» ифода ёфтааст, ибтидои амалро равшан нишон дода, то даврае, замоне давом доштани онро таъкид менамояд. Мисол:

Ҷанг сар шудан боз фаъолияти Одил Саркор ҳам дучанд зиёд шудагӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Худам ҳам шуморо дидан интараф* ҳаёл мекунам, ки шабу рӯз аз паҳлӯякатон дур нашавам (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳолҳои замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтаанд, баъзан бо ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоянд ҳам пасоянд меоянд: *Аз падараш мурдан боз* як даҳан гапи баланду паст назадаам... (С. Айни, Куллиёт). — *Чаро аз омаданамон интараф* қариб як тир ҳам ҳолӣ накардаем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рост аст, ки ҳар кас, ки Сафарро аз рӯзи ба аскарӣ рафтани инҷониб* аввалин бор меид, ўро дарҳол шинохта ҳам наметавонист (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Холи замони интиҳо лаҳзаи охирин ва хотимаёбии амалу ҳолат, то қадом вақт давом кардани онро нишон медиҳад:

Падарам то синни чиҳилсолагиаш полвон будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамаи мо туро ба муносибати сиҳат шуданат* ва ба армияи амалкунанда баргашта омаданат табрик мекунем ва то ғалабаи комил бар зидди гитлерчиён қаҳрамонна ҷангидани туро орзӯмандем (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо бо зарф, исм, масдар ва ибораҳои исмиву масдарӣ ифода меёбад.

Зарфи замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо асосан ба воситаи пешоянд меояд. Аммо зарфи «ҳанӯз» ва «ҳоло» ба ин вазифа бе ягон воситаи грамматикӣ меоянд. Аз ҳамин сабаб аст, ки ин ду зарф лаҳзаи хотимавии амалро таъкид накарда, фақат то ҳол давом карда истодани амалро ҳолатро нишон медиҳанд: *Деҳа ҳанӯз ором нагирифта буд, ҳанӯз ҳам аз ҳар ҳавлӣ фаръеди «дод аз дасти босмачиён» ба осмон мепечид* (С. Айни, Куллиёт). — *Мо ҳанӯз аз шумо гандагӣ надидаем* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Ҳар ду кафи дастро ба синаи чап ниҳод, ки ҳоло дар паси он дил метапиду дар рӯиш ду дафтарчаи амонатгузори бар хилофи дил шубҳаангезона ором меистод* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Повести мазкур ҳоло ҳам яке аз асарҳои беҳтарини адабиёти советии тоҷик ба шумор меравад* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо ба воситаи пешоянди «то» меоянд ва ба ин восита таъкид меёбанд: *То фардо набояд аз он ҷо қадаме бичунбанд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). — *Фикри мутаваллиро ҳам шунавем, — гуфт мударрис, ки то ҳол ба гап ҳамроҳ нашуда ба сари синаиш нигоҳ карда пичирросзанон тасбеҳ гардонда нишаста буд* (С. Айни, Куллиёт). *Тамоми ин аламҳоягонро то имрӯз ба ман руст карда монда будед?* (Журн. Садои Шарқ, 1966, № 8).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони интиҳо фақат ба воситаи пешоянди «то» меоянд: *Ана умрамон боқӣ будааст, то ҳамин рӯзҳо каму беш роҳат дидем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Файзуллоҳон ба ҳамин тариқ, то танаффуси пешини магазинҳо қариб ҳамаи магазинҳои калони газворро ҷарх мезад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *...худи ӯ ҳам то ҷанг муаллими таърих буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Лекин ба ин дараҷа фанди калон хӯрдани фиребгареро то ин дам касе нашонидааст ва нахондааст* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *То пешин аз тайёра дараке нашуд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Бибизайнаб ӯро то дувоздаҳсолагиаш парастори кард...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзан номҳо ба вазифаи ҳоли замони интиҳо бо ду пешоянд: «то» ва «ба» дар шакли «то ба» меоянд: *То ба худи ҳамин шаб вай боварӣ дошт, ки аз ин мардумони оддӣ қишлоқӣ як қади одам боло меистад* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *...ман дар назди вай гунаҳгори калон буда, то ба қарибӣ ӯро душмани худ медонистам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ: *То рӯз шудан навбатҳоро чанд бор табдил кард* (С. Айни, Куллиёт). *...то ба ин ҷо омаданам дар қисми онҳо хизмат мекардам* (Журн. «Садои Шарқ»).

ҲОЛИ ЗАМОНИ ЧИДА

Лекин хӯчаин ҳар рӯз пагоҳӣ ва бегоҳӣ ӯро дида ҳолмур-сӣ мекунад... (С. Айни, Куллиёт). *Ин гусфандон, ки тобистон ва зимистон дар оғӯши ҷӯли Қизил чарида мегаштанд, дар баҳорон дар мавсими тӯл ба ободонӣ наздик оварда шуда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дасти амлокдор пас аз хуб хӯрдан ва пой-мол кардани замини гандум баргашта ба сари рои омада ғун шуд* (С. Айни, Куллиёт).

Алоқани вобастагии ҳоли замони чида бо калимаи эзоҳшаванда дар забони тоҷикӣ бештар бо ёрии як воситаи грамматикӣ ба амал меояд ва пешоянд бо чидаи яқум ояд ҳам, ба ҳар ду аъзон чида ва агар зиёд бошанд, ба ҳамаашон як хел мансубият дорад:

Пас аз хӯрда шудани чизҳои хӯрдани ва нӯшида шудани чой ба ҳокимон лӯла-лӯла кимхоб ва шоҳиҳо, ҷӯра-ҷӯра беқасаб, адрасҳо, нӯра-нӯра атласҳо ва сарқандҳои якпулӣ пешкаши карданд (С. Айни, Куллиёт). *Лекин ӯ пас аз ҳар ғалтакро пур кардан ё панҷ-шаш каланд задан маҷбур мешуд, ки қоматашро рост гирифта миёнашро бо дасти худ молад* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан воситаи грамматикӣ, ки бо ёрии онҳо ҳол ифода меёбад, бо ҳар як аъзон чида тақрор меояд:

*Пас аз чанд рӯзу шаби роҳ рафтан,
Пас аз интизорию шабҳо нахуфтан,
Пас аз қисса бишиндан, афсона гуфтан,
Пас аз кӯҳу талҳо, дараҳо гузаштан,
Пас аз хогироти зиёде навиштан,
Пас аз дар хароботҳои нишастан
Ба ҷое, ба саҳрои хушке расидем,
К-аз он ҷо умеди дили хеш дидем.*

(М. Турсунзода)

Тақрор омадани пешояндҳо бо ҳар як аъзон чидаи ҳоли замон бештар дар мавридҳои зерин дида мешавад:

1) дар ҳолати бо ҳар як аъзон чида омадани ҳиссачан инкории «на»: *Аммо Хӯчаназарбой, ки ба се хоҷагӣ ҳақ гирифта омадааст, на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба рои пахта қадам намондааст* (С. Айни, Куллиёт);

2) дар ҳолати бо ҳар як аъзон чида омадани ҳиссачан таъкидии «ҳам»: — *Лекин ман монанди бойдухтарон аҳмақ нестам, ки дар вақти кор ҳам, дар вақти барои боркашонӣ омадан ҳам куртаи шоҳӣ нӯшида гардам* (С. Айни, Куллиёт).

Маълум аст, ки муносибати ҳоли замон бо калимаи эзоҳшаванда, қатъи назар аз он ки дар кадом сохту таркиб воқеъ гардидааст, бо роҳи тобеъкунӣ ба амал меояд. Аъзоҳои чида дар

айни замон ба якдигар бо интонацияи пайваस्तкунӣ ва пайвандакхон пайҳам, хилофӣ ва ҷудой алоқаманд мешаванд:

Баъд аз хишова ва таноб партофтани палаки он як об медиҳанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нонуҷой мекӯрданд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

— *Аз коратон мо хурсанд, вале натиҷаи тафтишотро ҳоло не, балки пагоҳ мефаҳмед...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). *Ба ҳар ҳол ҳар кореро, ки сар карда бошад, дер ё зуд ба поён расонида буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамин шаб, шабона ё саҳари барвақт баромада меравем...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ ЗАМОН ДАР ҶУМЛА

Ҷои ҳоли замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик қатъӣ ва устувор нест, вале вай асосан пеш аз калимаи эзоҳшаванда меояд. Азбаски ҳоли замон аксар вақт ба хабари ҷумла тобеъ аст, асосан пеш аз он воқеъ мегардад.

1. Устувор набудани ҷои ҳоли замонро дар ҷумла ҳамин шаҳодат медиҳад, ки ҳатто як хели он ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар пахлуи хабар омада метавонад. Чунончи, ҳоли замоне, ки бо масдар бо ёрии пешоянди «баробари» ифода ёфтааст, ҳам дар аввали ҷумла ва ҳам пас аз мубтадо воқеъ шудааст. Танҳо ҳамин чиз мушоҳида мешавад, ки ин навъи ҳоли замон дар аввал зиёдтар воқеъ мешавад, ки ин ба задал мантиқӣ гирифтани он вобаста аст: *Баробари намоен шудани Сафар ҳама аз ҷолишон ҷунбида, илоҷи хеста берун баромаданро меҷустанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Зебӣ баробари пештар омадани вай боз ба ҳарос худро ба қафо кашидани шуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2. Дар забони адабии тоҷик пас аз мубтадо омадани ҳамаи ҳелҳои ҳоли замон мушоҳида мешавад: ... вай *ҳозир раиси комитроияи районӣ мебошад...* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан чораи дигаре надоштам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Юнусбобо овози онҳоро шунидан замон ба наздиктари соати деворӣ омада, ба мили он чашм дӯхт...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

3. Ҳоли замон дар пахлуи хабар низ меояд: — *Кори имрӯзро ба фардо мағзур* (Зарбулмасал). *Фазилатхола бошад, аз пеши назарам ҳаргиз дур намешуд* (Журн. Садои Шарк). *Шеърӣ худам ба назари худам дар аввали гуфтан хуб менамуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

4. Ҳоли замон кам бошад ҳам, баъд аз хабар меояд. Ин ҳолат асосан бо ниятҳои услубӣ воқеъ мегардад. Ғайр аз ин, агар ҳоли замон ҷида шуда, ҳар қадом ҳиссаҳои инкории «на» қабул намояд, баъзан хабар дар байни ду ҳол воқеъ мегардад: *Ҳамеша зинсавор, на шаб ором ҳаст, на рӯз* (Журн. «Садои Шарк»).

5. Дар назм вобаста ба хусусияти он ҷои ҳоли замон озодагӣ буда, вай ҳам пеш аз хабар ва ҳам пас аз он омада метавонад. пас аз хабар воқеъ шудани он ҳодисаи муқаррарист:

*Чашии ман гӯё ки меҷӯяд мудом
Соџи он дӯстонро субҳу шом.*

(М. Турсунзода)

*Рӯзу шабҳо интизорам ман ҳанӯз,
Бо дили умедворам ман ҳанӯз.*

(М. Турсунзода)

ҲОЛИ САБАБ

Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудан ва ё нашудани қору ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад: *Он ҷанговароне, ки аз тарс дар ҳар гуна вазъият менишастанд, аз ҷояшон ҷунбидани бошанд ҳам, ваҳм онҳоро ба замин зер карда, аз ҷо ҷунбидани намонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Билет гирифта натавониста як шабонарӯз дар он ҷо мондам* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Хасу хошоке, ки аз тафси офтоби саратон хушк шуда буд, аз зери маҳсии кӯҳнаи қориш ҷоқолаш қандаи Зебӣ ба қафи пой ӯ мехалид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Муносибати грамматикии ҳоли сабаб бо аъзои эзоҳшаванда бо мазмуни онҳо зич вобаста буда, ба дараҷае омезиш пайдо кардааст, ки бе яке дигаре ноқис ва ё зиёдатӣ менамояд. Ин ҳолат вақте равшантар ба назар менамояд, ки муносибати он бо аъзои эзоҳшавандаш бо муносибати баъзе ҳолҳо, алалхусус, бо ҳоли тарз ва мақону замон бо эзоҳшавандаҳояшон муқоиса карда шавад.

Дар аксарияти ҳолатҳо ҷумла бе аъзои пайрави ҳол ҳам омаданаш мумкин аст. Аммо ин фикрро нисбат ба ҳоли сабаб гуфтан мумкин нест. Ҳоли сабаб агар аз ҷумла истисно карда шавад, аксар вақт сохти ҷумла вайрон, мазмунаш хароб ва мантиқаш барбод меравад. Ин ҳолатҳо маҳз вақте мушоҳида мешавад, ки ҳоли сабаб ба хабар, ки ташкилдихандаи ҷумла аст, вобаста шуда ояд. Мисол:

— *Оча, аз саросемагӣ дасту рӯямонро ҳам нашустем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз қорҳои бофандагӣ ман ҳанӯз бинобар хурд буданам ба ҳеҷ чиз қудратам намерасид* (Х. Ирфон, Дар кулбаи қосибон). *Сониҳо ин хатои худро фаҳмида бошад ҳам, ба сабаби шӯҳрат ёфтани он таҳаллус тағйир доданаши мумкин нашуд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Нӯъмону Ниёз бинобар дер шудани вақт ба ҳавлиҳошон нарафта, дар ҳамин меҳмонхона хобиданд* (Х. Ирфон, Дар кулбаи қосибон). *Занон овози ин мурғро шум шумурда ба тарс афтодаанд* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Ҳоли сабаб бо зарфи сабаб, исм ва ибораҳои исмӣ, феъли ҳол, масдару ибораҳои масдарӣ ва таркибу таъбирҳои фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. Дар забони адабии тоҷик зарфҳои сабабе, ки ба

вазифаи ҳоли сабаб оянд, бисъёр нестанд ва якчанд калимае, ки чун зарф ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, дар айни замон тобиши тарз доранд.

Чун он чӣ: *Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ **ночор** роҳи хонаи худро пеш гирифт...* (С. Айни, Куллиёт). *Имрӯз, ки хонааш ҳам ғалтида, ба сарпаноҳ монд, дигарбора қатъитар карда масъаларо ба майдон овард ва дар натиҷа **чор-ночор** занаширо ҳам қабул кунонид* (С. Айни, Куллиёт). *Пас, **ноилоҷ** аспашро «чу» гуфта роҳи «Навобод»-ро пеш гирифт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). ***Лоилоҷ** аз поён Олими Кафшумаҳсӣ ва боз як кайвонии дигарро ҷег зада оварду духтарҳоро ба зӯр аз ҳамдигар ҷудо карданд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Аз беборишӣ оби Қашқадарье хушид, об ки нашуд, сабзавоткорӣ, обчакорӣ ва боғдорӣ ҳам нашуд (С. Айни, Куллиёт). *Аммо **бо таъсири рӯзҳои офтобноки пай дар пай баҳорон** барфи ғафси биёбон об шуда, дар ҳар ҷо-ҳар ҷо кӯлмакхое, ки рӯйҳояшон қаймоқак ях баста буд, пайдо шуда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Лекин **ба сабаби хурдсолиаи** роҳи ба амал овардани он фикри худро наёфт* (С. Айни, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли сабаб ҳамаи исмҳо намеоянд. Ба ин вазифа бештар исмҳои маънию ҳолат бо ёри пешояндҳои асли, изофӣ ва таркибии изофӣ омада метавонанд:

...*одамони маҳалла **аз шодӣ** ба ҷомаи худ намеғунҷиданд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Умрихола суханҳои Юнусбоборо бо диққати том гӯш мекарду ашкони **аз ҳаяҷон** беихтиёр дар чашимонаш ҷӯшидаро дам ба дам бо нӯги қарсаи пок мекард.* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Сафар ҳам сабаби қонезкунанда наёфта, **аз саросемагӣ** якбора баҳонае нишон дод, ки аз гуфтани он худаш ҳам дар хиҷолат монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ин ҷавоби ман нисбат ба он пурсандагон як ҷавоби ҳайратовар буд ва **бо тақозои ҷавонӣ** худам аз ин ҷавоби худ завқ мебурдам* (С. Айни, Куллиёт). *Шумо фирефта мешавед, **бо хоҳиши ҷавонӣ** ва **камтаҷрибагӣ** ба мардум фирефта мешавед* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ояндаи «Ёддоштҳо» **ба чандин муносибат** ӯ ёд карда хоҳад шуд* (С. Айни, Куллиёт). *Вай, **бинобар хоҳиши аҳли гузар**, бо сабаби қадрдонии падараш, муаззини гузари худамон таъин шуда буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аксарияти пешояндҳои таркибии изофӣ ба туфайли ҳиссаи номиашон барои барҷаставу равшантар ифода гардидани ҳоли сабаб ва мазмуни сабабии он ёри мерасонанд: *Шариф-Маҳдум Мӯътасим **ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ** ба ғазаби амир гирифтोर шуда, аз кор гирифта шуд...* (С. Айни, Куллиёт). *Ғузупояхое ҳам, ки аввал холибех баромада, **дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай** шоҳу паҳлу дода қурак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабаб мешуданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар айбдор кардан як дараҷа ҳақ ҳам доштанд, аммо ту **дар сояи меҳнати коллектив** аз он айб халос*

шудӣ... (С. Айнӣ, Куллиёт). ...Он заминҳо баробари пахтаи барвақтӣ ҳосил навода бошанд ҳам, дар сояи меҳнати боғайрат ҳосили миёна доданд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ба шарофати Ҳукумати Шӯроӣ аз пардаи сиёҳ ва зиндони хона озод шудем** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо таркибҳои чонишинӣ. Чонишинҳои ишоратӣ бо пешояндҳои сабабӣ дар шакли таркиб ба вазифаи ҳоли сабаб омада метавонанд: *Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фалокате рӯй дод, ки аз сабаби ин Ҳасан, аз як тараф, аз ҳамаи бародар ва бародарзодагонаш ҷудо шуда бошад, аз тарафи дигар, дили худаширо ҳам бой дода монда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз деҳа болотар қони ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи қалони сангфари ҳам кашида шуда буд, ки он барои зудтар тараққӣ кардани деҳа як омили муҳим буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Борони сел борид, ки дар натиҷаи он ҳама майдонҳоро об зер кард* (Журн. «Садои Шарқ»).

Бо феъли ҳол ва ибораҳои он. *У ғарқи тамошо ва андешаҳои ошиқона шуда, аз гардиши лангари соат беҳабар буд...* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Аззои ҷамъияти камбағалон шуда истода, ба гапҳои кӯчагӣ бовар карда гаштани ӯ айб аст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ман тоқат карда натавониста, кӯрпаро ба сарам кашидам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Фурдори станция графикаи ҳаракати поездҳои баҳона карда, ба шаровардани тухмипошакҳо розӣ намешуд* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Дар ифодаи ҳоли сабаб бо масдар ва ибораҳои масдарӣ қариб ҳамаи он воситаҳои грамматикӣ, ки бо исм омада буданд, иштирок менамоянд:

Падарам бинобар кӯҳнаварзишкор буданаш бисъёр ҷустуҷӯ ва боқувват буд (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи қосибон). *Назар ба нақли маҳрамони қозикалон, ӯ ин қорро барои аз одат берун буданаш ба амал наовардааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ба сабаби маҳрум монданатон аз ин тамошои муфти табиӣ, албатта, ғамгин мешавед, лекин дилтангӣ накунад!** (С. Айнӣ, Куллиёт).— *Ман ҳам аз сабаби дӯст доштани касбу қори худ ҳамин хел мегӯям...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...дар натиҷаи ба рӯд наздик кардани ҷӯй мо се метр замиро бозёфт кардем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...Муҳаммадҷонако ба муносибати омадани Барака аз нав ҷавон шуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аҳмад-Маҳдуми Дониш аз ҷиҳати бемори барҷомонда буданаш ба қори комиссия иштирок карда натавонист* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо таркибу ибораҳои рехта ва фразеологӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисъёр таркиб ва таъбирҳои рехтаву фразеологӣ ҳастанд, ки ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд. Баъзеи онҳо агарчи шаклан ба ибораҳои феъли ҳол шабоҳат дошта бошанд ҳам, яқлухтиро устуворӣ ва як мафҳумро ифода намуда, ҳусусияти зарфӣ гирифтани онҳо, инчунин маънои маҷозӣ доштани онҳо аз онҳо истисно мекунад. **Чун ончи:**

Имрӯз ба зӯр хест ва аз рӯи акаш гузашта натавониста ба

кор рафт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳоҷиумар бо раис гапаш гурехта ба колхози «Ситораи Сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Диёрӣ Навобод).

ҲОЛИ САБАБИ ЧИДА

Ҳоли сабаб ба тарзи чида низ воқеъ мегардад. Ҳоли сабаби чида ба эзоҳшавандан худ асосан бо як воситаи грамматикӣ алоқаманд мешавад:

Офтоб роҳи худро дигар карда хеле ба тарафи ҷануб рафта аз болои кӯҳистони Тоҷикистон дур шуда бошад ҳам, ба сабаби оромӣ ва софӣи ҳаво тобишаш асарнок буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешояндҳо баъзан бо ҳар як аъзои чида такрор шуда меоянд, ки дар ин ҳолат аъзоҳои чида як навъ таъкид меёбанд: *Барои ӯҳдабароёна таълим додани отделенияи худ ва барои намунавор адо кардани хизмат ба шумо ташаккур баён мекунам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аммо ба сабаби нарасидани қувваи коргарӣ ва аз сабаби қувваи асосии колхозҳоро ба кори пахтазор сафарбар намудан қисми зиёди мезаворҳо камҳосил шуда, ҳатто баъзе навъҳои хуби ангуру шафтолу аз ин боғот нест шуда рафтанд* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Бисёр пешояндҳое, ки барои ифодаи ҳоли сабаб хизмат мекунанд, синоними якдигар мебошанд ва ба ҷои якдигар озода истеъмол меёбанд. Ин хусусияти пешояндҳо, ки ба ифодаи ҳоли сабаб бо ҳиссаҳои гуногун ва ибораҳои ҳархела ёри мерасонанд, имконият медиҳад, ки бо ҳар як аъзои ҳоли сабаб пешояндҳои гуногун, вале ҳамвазифа оянд: — *Дуруст аст, — гуфт Содиқ, — аз барои ба колхоз даромаданам набошад ҳам, ба сабаби нобуд шудани молҳоям, ҷавонмарг шудани «сиёҳкундузам» ва ба болои онҳо ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз на танҳо мурғи диламро, ҳатто қариб буд, ки худамро ҳам аз даст диҳам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чорто ҳоли сабаб 1) аз барои ба колхоз даромадан, 2) ба сабаби нобуд шудани молҳоям, 3) ҷавонмарг шудани «сиёҳкундузам», 4) ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз чида шуда омадааст. Аз онҳо якум бо пешоянди «аз барои», ки хусусияти халқӣ-гуфтугӯӣ дорад, дуум ва чорум бо пешоянди умумистеъмолии «ба сабаби» омада, сеюм бе пешоянд омада бошад ҳам, пешоянди дуум ба дуому сеюм як хел мансуб аст.

Муносибати байни худӣ аъзоҳои чидаи ҳоли сабаб ҳам як хел набуда, гуногун аст. Чунончи, дар мисоли зикршуда аъзоҳои чидаи якуму дуум дар муносибати хилофӣ буда, аъзоҳои чидаи дуум, сеюм ва чорум ба якдигар дар муносибати якхелаанд, ки он дар тақрорёбӣ ва пайҳамӣ зоҳир мегардад.

Аъзоҳои чидае, ки ба ҳам дар муносибати замони буда, он дар тақрорёбӣ, пайдарҳамӣ ва якзамонии ҳодисаҳо зоҳир ме-

шавад, ба якдигар бо интонацияи пайвасткунӣ ва пайвандакҳои пайвасткунандаи **ва, -у (-ю)** алоқаманд мешаванд: *Баъзе хӯшаҳо бо нишастани паррандагон ба болои худашон, ё бо нӯги задани онҳо аз камоли пухтагӣ, хушкӣ ва пуробӣ шикаста ба замин меафтотанд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба сабаби камборич гузаштани зимистон ва тамоман беборон омадани баҳорон на танҳо ҷав ва гандум барин киштҳои баҳорӣ, ҳатто барги дарахтон ҳам рӯ ба пажмурдагӣ оварда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо пайвандакҳои хилофӣ ва ҷудой ба ҳам алоқаманд шудани аъзоҳои ҷидаи ҳоли сабаб кам дида мешавад. **Ч у н о н ч и:**

Барои эҳтимоли аз пушт расида омадани аскарони мусаллаҳи афгон ва ё аз пеш вохӯрдани корвон аспҳоро як-ду манзил давондан даркор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дигарон дар ҷангҳои хунрезона бар зидди қувваҳои як чанд бор зиёди душман ё ҳалок ё ярадор шуда, аз саф баромада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ҶОИ ҲОЛИ САБАБ ДАР ҶУМЛА

Ҳоли сабаб дар забони адабии тоҷик одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд, чунки воқеъ гардидан ва ё нагардидани амал ва ба туфайли он тамоми ҷумла ба ҳоли сабаб вобаста аст. Ин аст, ки ҳоли сабаб асосан дар аввали ҷумла, баъзан пас аз мубтадо ва гоҳо дар байни аъзоҳои пайраву паҳлуи хабар воқеъ мегардад. **М и с о л:**

Аз бахилӣ шуморо дида наметавонист (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *... замини ҳавлиашон аз бе поёнбӣ хароб мешавад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Як рӯз амир Ҳайдар бинобар бисъёр будани аризаҳо, аз тарси дермони дарсгӯиаш, ки онро хеле муҳим мешумурд, онҳоро (аризаҳоро) рӯякӣ ва шитобкорона аз назар мегузаронид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад барои ҷӣ ва бо кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдари ибораҳои масдарӣ ва феъли ҳол ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳои мақсад дар забони адабии тоҷик ниҳоят кам мебошанд. Онҳо ба ин вазифа бевосита омада, бо эзоҳдиҳандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ алоқаманд мешаванд:

Медонӣ! Лекин қасдан худро ба нодонӣ мезанӣ! (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шодӣ мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯхӣ карда, гапро кашол меод...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли мақсад исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба таври фаровон оянд ҳам, ҳамаи исмҳо дар ин маврид истеъмол намеёбанд. Ба ин вазифа асосан исмҳои маънии гурӯҳи ҳаракат меоянд. **М и с о л:**

Остинҳои куртаи сатини гулобии наваширо, ки имрӯз **барои пахтачинӣ** ба ҷои куртаи шоҳӣ пушида буд, бар зада аз оринҷҳояш болотар баровард... (С. Айни, Куллиёт). Соли гузашта **барои саёҳат** ба Душанбе мерафтаму дар ресторани вагон бо як одам шинос шудам (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Рӯзи чорум **барои ҳолпурсӣ** ба назди Хуррам ба қисми санитарӣ омадам (Журн. «Садои Шарқ»). Аз рӯи қавли Ашӯр амалдор ёбони Қарохониро мол карда шудааст, ҳозир ба ҳавлии Қувватхон **барои шӯрбохӯрӣ** даромадааст... (С. Айни, Куллиёт). — Ман магар ба шаҳр **барои гардиш** рафта будам! (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо меоянд. Ҳоли мақсаде, ки бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтааст, бештар бо пешоянди изофии «барои» меояд. Бо ёрии ин пешоянд маънои мақсадии таркиб равшантар зоҳир мегардад. Ч у н о н ч и:

Гуруҳи аскарони сурх, партизанҳои сурх, калтакдорони сурхи деҳқонони меҳнаткаш **барои босмачиковӣ** ба як деҳа мерафт (С. Айни, Куллиёт). Беғоҳи ҳамон рӯз, вақте ки ҳамқишлоқон **барои муборакбодии аз ҷанг баргаштани Нуралӣ** дар ҳавлии ӯ чамъ шуда буданд, Бобосаиди пир таллонро етак карда оварда, дар пеши хурду калон ба Нуралӣ тақдим намуд (С. Улуғзода, Диери Навобод). Мудири магазини кооператив ҳам бо молфурӯшии худ молҳои боқимондаи дуконро ба ҳисоб гирифта **барои қабули молҳои саноатии намоянда** ҳозир мешуд... (С. Айни, Куллиёт). Вақте ки ҳама берун баромаданд, Вера Нуралиро «**барои як даҳан гап**» ба тарафе ҷеғ зад... (С. Улуғзода, Диери Навобод). ...**Ночор барои талафи ғалла** ба дари хонаи бой рафт (С. Айни, Куллиёт).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*Намуданд ҷанг аз барои Ватан
Маҳу солҳое падарҳои ман.
Намуданд ҷанг аз барои ҳаёт,
Барои саодат, барои наҷот.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

— Назар ба қавли ӯ, — гуфт Қутбия, — Ҳасан ба вайрон кардани сеялка ва бо нияти зараррасонӣ барҳам додани культиватор айбдор шудааст... (С. Айни, Куллиёт). Хушбахтона, он чақмоқ ҳоло бо ӯ будааст ва ман бо мақсади алавдаргиронӣ зуд як қабза хасу хошок чида овардам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Вақте ки Сафарғулум **барои гап задан** аз ҷояш хест, Шошмақул ҳам аз ҷояш ҷаста хеста... (С. Айни, Куллиёт). Ман **барои ба даст даровардани касе** омада будам, ки ба вай яке аз мӯзтабарони Сари Ҷӯй

«ваҷҳи шаръӣ» доштааст... (С. Айнӣ, Куллиёт).— *Туро, барои ба суди ҳарбӣ додан нигоҳ доштанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянди асосие, ки бо ёрии он масдар ва ибораҳои масдарӣ ҳоли мақсад шуда меоянд, пешоянди изофии «барои» мебошад. Ч у н о н ч и:

Барои зудтар рафтан кӯшиш мекунам (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Вай пахтаи ба сари тарозу овардашударо ҳам бармекашид, ҳам барои каме хушк кардан ба офтобрӯя паҳн мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Барои дарав кунонидаи янтоқ ба сарта-рошхона омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Барои бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтани ҳоли мақсад пешояндҳои таркибии изофии «ба мақсади», «бо мақсади», «бо нияти», «ба умеди» низ ёрӣ мерасонанд: *Ман чой-нику пиёлро ба наздиктари худ кашида мондам ва ба мақсади пай бурдан ба аҳволаш ба тарафи ӯ нигоҳ кардам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мо ончунон ташнаи мактабхонӣ будем, ки бо нияти ба шаҳр рафтани ба мактаб дохил шудан кӯшиш мекардем камтар хӯрем ва бештар захира кунем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... *бо нияти ӯро бедор карда аз корҳои имрӯз кардааш маълумот додан тирезаро се бор пуштинохунӣ зад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ МАҚСАДИ ЧИДА

Ҳоли мақсад дар ҷумла чида шуда ҳам меояд. Ҳолҳои мақсади чида ба эзоҳшавандашон асосан ба воситаи як пешоянд муносибат пайдо мекунанд, ки одатан пеш аз чидаи якум воқеъ мегардад:

Дар ошхона барои ошпазӣ ва обгармкунӣ деғҳои ҷудогона шинорданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Маҷлис барои ҷамъ кардани кӯпкоритозон ва гирифта бурдани он ба Бухоро шитобкорона пароканда шуд...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад такрор шуда ҳам меоянд. Ин ҳолат баъзан бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди ҳар ду ҳисса ва ба онҳо додани задаи мантиқӣ ба амал меояд. Агар аъзоҳои чида бо ҳиссачаи таъкидии «ҳам... ҳам» ва ё ҳиссачаи инкории «на... на» омада бошанд, такрор ёфтани пешоянд ҳатмист. Ч у н о н ч и:

Ҳам барои осуда нигоҳ доштани худ ва ҳам барои нигоҳ доштани яроқҳо то омадани соҳиби ҳақиқии онҳо онҳоро Ҷурмон-Полвон ва Бозор амин, ки ба инҳо дили ҳукуматҳо пур шудааст ва хонаи онҳоро ҳеҷ гоҳ нахоҳанд кофт, сунурда монданатон даркор аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянд бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад инчунин вақте ба таври ногузир меояд, ки он аъзоҳои чида ба ҳам дар муносибати хилофӣ бошанд: — *Ин кӯрпахоро на барои дар хона мондан, балки барои фурӯш тайёр кардаанд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). Барои такрор накардани аини як пешоянд, баъзан бо

аъзоҳои чиди пешояндҳои синонимӣ истифода меёбанд: *Рӯзе ман барои аҳволпурсӣ ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ӯро дунболагирӣ карда дар гулзори беруни шаҳр даръёфтам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳолҳои мақсади чиди ба якдигар дар муносибати замонӣ, хилофӣ ва ҷудой омада метавонанд ва дар ҷунин ҳолатҳо алоқаи онҳо ба ҳам ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пайҳам, хилофӣ ва ҷудой ба амал меояд. Мисол:

Худааш бошад, барои як худро нишон додан аз аҳвали замон бохабар ва пас аз пай корҳои дигар шудан ба идораи рафт (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Маълум мешавад, ки инҳо барои хайрухуш нею балки барои ба ман алам додан омадаанд* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).— *Қадам вақт ки навбат расад, мераванд, «на барои шумо», балки барои манфиати худашон, барои манфиати подшоҳӣ мераванд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба як кас бовар карда, як кори калонро ба ӯ месупоранд, ӯ қасдан ё ин ки саҳван ин корро вайрон карда мефиристонанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳаргиз гумон накунад, ки пирамард маҳз барои овехтан ё барои ба дигарон нишон додан шохчаҳои дарахтҳоро мешикаста бошад* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). *Рӯзона ба нияти зиёрат ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва ба наздикии ин ғор омада равад ҳам, шабона касеро ёрои он набуд, ки дар ин даври пеш қадамгузор шавад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад асосан пеш аз калимаи эзоҳшавандаш меояд, агар ҷумла тафсилӣ бошад, метавонад дар аввали ҷумла ва ё мобайн ояд, вале пас аз мубтадову пеш аз хабар омадани ҳоли мақсад (дар ин гуна ҳолатҳо пеш ва ё пас аз дигар аъзоҳои пайрав омаданиш мумкин) дар забони адабии тоҷик зиёдтар ҷой дорад:

Барои ташкил кардани ин гуна маҳкама... касе таъин карда шавад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Инак барои ҳамин мақсад Кӯшот Қамарбоборо ба асп савор карда ба ҳамсояру... фиристонд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Халифа шуморо барои кор кунондан, қолин бофондан гирифтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бой ба шумо барои тоза карда додан боз ғӯша диҳад...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Инҳо барои ошу нони ту ғун мешаванд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин айвон барои бошиши одамон набуда, балки онро махсусан барои кафтарон сохта буданд...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ ШАРТ

Ҳоли шарт бо қадам шарт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд.

Ман ӯро надида рафта наметавонам (Журн. «Садои Шарқ»).

... *ӯ пешу пояшро надида пой намегузорад* (С. Айнӣ, Куллиёт).
Вай ба шарти баргашта омадан рози мешавад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Холи шарт асосан бо ибораҳои номӣ, феъли ҳол ва масдарӣ ифода меёбад. **Исм ва ибораҳои исмӣ** ба вазифаи ҳоли шарт бо ёрии пешояндҳо меоянд: *Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қини подшоҳро дидан ду таноб замини дар Қаҳқашон доштаамро фурӯхта харҷ карда, бо шарти қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли шарт феъли ҳол ва ибораҳои он нисбатан бештар ва бевосита меоянд: *Чавонони ширинӣ аз ин маслиҳат напурсида ҳеҷ кор намекарданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...нафаҳмида гап намезад* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Ҳар чизе, ки ба фикрам ояд, ба шумоён нагуфта, ба кӣ мегуфтам...* (А. Сидқӣ, Чӯраи деринаи ман). *Ман вайро надида, аз Тӯс рафта наметавонистам* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Нишон як корро надоништа намекунад, агар лозим шавад, ҳудаш ҷеғ мезанад, — гуфта моёнро нигоҳ дошт* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли шарт асосан бо ёрии пешояндҳои «ба шарти», «бо шарти» ва «дар сурати» меоянд:

Худи Абдуллоҳоча ҳам, ки ман бо ӯ дар хонаи Шарифҷон-Маҳдум шинос шуда будам, ба ман аз адабиёт гап мезад ва китобҳои адабиашро ба шарти дар хонаи ҳудаш нишаста мутолиа кардан меод (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин кас ҳам ба ҳаваси дарсгӯӣ афтода будааст, ки ҳуҷраашро ба ман ба шарти шогирди ӯ шуданам додааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ ШАРТИ ЧИДА

Суханро наандешида, насанҷида мағӯ. (Зарбулмасал).
Ҷои ҳоли шарт. Чи хеле ки аз мисолҳои дар боло зикршуда аён аст, ҳоли шарт пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд. Агар ҳоли шарт бо иборати феъли ҳол ифода ёфта бошад, аксар дар паҳлуи хабар ва агар бо иборати масдарӣ ифода ёфта бошад, ҳам дар паҳлуи хабар ва ҳам аз он дуртар воқеъ шуданаш мумкин аст.

ҲОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф аъзон ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инобат гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад:

... *Он мадраса бо вучуди бисёрини мударрисонаш дарсхона надошт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бо вучуди синнаш болотар аз шаст будан дар ришаш торҳои сафед кам менамуд ва ба ҳамин муносибат ӯро мардум «сиёҳпир» мегуфтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Кучаи Машҳад бар хилофи тамоми шахр як ҷӯи калоне дошт* (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи қосибон).

Ҳоли хилоф бо исму ибораҳои номӣ, феъли ҳол ва ибораҳои яш, масдару ибораҳои масдарӣ ифода меёбад.

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли хилоф ба воситаи пешояндҳои гуногун меоянд:

... бар хилофи *чашидошти ҳамаи муллоён ва тамошобинон*, ки шумоён ҳам дар қатори онҳо ҳастетон, ба ман даҳъяк доданд (С. Айни, Куллиёт). *Бар хилофи кӯҳансолон қисми зиёди ҷавонон... заминро ба шодмонӣ қабул мекарданд* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).— *Астағфируллоҳ ал-азим...— бар хилофи одағзаби ҷаҳолатро фуру бурд мулло...* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

... аммо бар хилофи *косибхонаи Самарқанду Бухоро* ман дар ин ҷо дуконхонаи ҳатто дудастроҳноке надидам (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). ... *чи гуна шумо аз манфиати худ чаши пӯшидед ва бар хилофи ҳама ҳамкоронатон дар фикри ҷалби меҳмонон нашудед?* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). Аммо вай бар хилофи *чашидошти одамон баҳсу мунозира накард*, «не» ҳам нагуфт ва монанди ҳама розӣ шуд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). *Ҷайричашидошти ман худро ба даруни оташи зад*. ... *Ҳамаи онҳо, қатъи назар аз савияи донишашон ба табақаи уламо мансуб буданд* (С. Айни, Куллиёт).

Лекин имрӯз аз *ғайри чашидошти мо* дар вақти чоштгоҳ ба хона баргаишт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун амакам аз *ғайри чашидошти худам* маро як зимистон аз ширинӣ таъмин кард, пас ман чаро хурсанд набошам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли хилоф бо пешоянди «*бо вучуди*» меоянд: *Баъд аз ин воқеа Қори Самеъ то зинда буд ба кӯча намебаромад ва агар барояд ҳам, ба қиёфати одамони оддӣ шуда мебаромад ва бо вучуди ин аз забони мардум халосӣ намеёфт* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳеҷ аломате дида намешуд, ки аз вайрон шудани ҳаво дарак диҳад. Бо вучуди ин ҳаво хунук буд ва бадани пиромард меларзид* (Журн. «Садои Шарқ»).

Феъли ҳол ва ибораҳои вай ба вазифаи ҳоли хилоф бо пешоянду пасоянд меоянд: *Азимшоҳ гум шудани ду гӯсфанди худро шунда*, ҳеҷ изҳори андӯҳ накард (С. Айни, Куллиёт). *Вай ба нобобии худ аҳамият надода хеста гаштан гирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).— *Ман... намедонам, аммо вай гапи маро нагирифта, гурехта ба уштилхона рафт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Масдар ва ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли хилоф мисли исмҳо бо ёрии воситаҳои зиёди грамматикӣ меоянд: *Аз мағрурӣ бошад, дар вай асаре набуд, бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданиш дар мағракаи ҷунон меистод, ки кас гумон мекард «ҳамин замон ӯ аз шармгинӣ об шуда ба замин хоҳад рехт»* (С. Айни, Куллиёт). *Бегоҳии ҷумъа бо вучуди навкор ва ноомил буданамон ҳар қадамонам дувоздаҳ-понздаҳтоғӣ кор баровардем* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

Одинаев ба ҷои бадқаҳр шудан зери лаб ришханд карду дар

дилаш гуфт... (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Оқилов ба *Љӯра-Саркор ба ҷои машина додан* як *варақи калон коғазро дароз кард* (А. Сидқӣ, Љӯраи деринаи ман).

ҲОЛИ ХИЛОФИ ЧИДА

Ман бо *вучуди он Ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ шаби дароз* хобида натавонистам (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *У бо вучуди қадди паст ва ҷомаҳои фароҳу дарози маҳаллиаш* дар ҳаракатҳои варзишу бозӣ аз мо бачагон чобуктар менамуд. *Бо вучуди чину оқингҳои рӯй ва пешониаш ва сафедӣ афтодан ба рӯи абрӯвонаш* аз дидани тарзи қадамгузорӣ ва овози қаҳқаҳаи ҷарангосиаш гумон мекардед, ки Ҳанӯз ӯ дар байни чилу панҷоҳ мегардад (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

ҶОИ ХОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф дар ҷумла одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд. Вай баъд аз мубтадо, дар аввали ҷумла, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла омада метавонад: *Сурат бо вучуди калон ва бисъёр равшан набуданиш Ҳусну латофати хонаи мо буд* (Б. Ортиқов, Гули садбарг) .. *ҷор дастгоҳаш бо вучуди доштани кори тайёр* бекор истода буд... (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои саисон ва машқобон бо вучуди бо рӯйи динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои он як дараҷа маънавияти пешаваронро риоя мекарданд ва интиҳоботи инҳо ҳам ба шакли умумӣ буд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Бар хилофи нусхазанхона дар абрбандиҳо кор кам буд* (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

ҚАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ХУЛОСАКУНАНДА

Вазифаи грамматикӣ қалима ва ибораҳои хулосакунанда ҷамъбаст ва умумӣ карда нишон додани аъзоҳои ҷидаи ҷумла мебошад. Агар мо аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ҳамчун ҷузъ тасаввур кунем, қалимаҳои хулосакунандаро қулли онҳо ҳисоб кардан мумкин аст.

Қалимаҳои хулосакунанда, одатан, пеш аз аъзоҳои ҷида ва гоҳо пас аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла меоянд. Онҳо на фақат бо сар-аъзоҳо, балки бо аъзоҳои пайрави ҷида низ омада метавонанд:

Дар боғи колхоз Ҳамаи дарахтони мевадор: ангур, себ, нок, анор, олюю гелос ва ғайра ба ҳосил даромаданд. Дар ин мисол «Ҳамаи дарахтони мевадор» иборати хулосакунанда буда, пеш аз мубтадоҳои ҷида воқеъ гардидааст.

Дар саҳроҳои колхозӣ, дар фабрикаю заводҳо ва муассисаҳо — дар Ҳама ҷо халқи советӣ қаҳрамонӣ нишон дода истода-

аст. Дар ин мисол «дар ҳама ҷо» иборан хулосакунанда буда, баъд аз ҳоли чида ифода ёфтааст.

Аъзоҳои чида ба вазифаи қадом аъзои ҷумла оянд, калима ва ибораҳои хулосакунанда ҳам ба ҳамон аъзои ҷумла далолат мекунанд.

Аз ҷумлаи якуми номбаршуда аъзоҳои чидаро (**ангур, себ, нок, анор, олуи гелос ва ғайра**) партоем ҳам, ба мазмун халал нарасида, ҷумла шакли зеринро мегирад: Дар боғи колхозӣ ҳамаи дарахтони мевадор ба ҳосил даромаданд. Дар ин ҷумла иборан «**ҳамаи дарахтони мевадор**» мубтадо аст.

Агар аз ҷумлаи дуюм аъзоҳои чидаро (**дар сахроҳои колхозӣ, дар фабрикаю заводҳо ва муассисаҳо**) партоем, ҷумла шакли зеринро мегирад: Дар ҳама ҷо халқи советӣ қаҳрамонӣ нишон дода истодааст. **Мисолҳо:**

Вай тамоми чизҳои атроф: чинорҳо, харсангҳо ва оби шӯхи ҷӯйро аз назар мегузаронад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар қарасҳо мургони шикорӣ: бошаҳо, бозҳо ва шоҳинҳо беҳаракат сарҳояшонро ба як тараф гардонда нишастаанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар деворҳои хона яроқи аслиҳаҳои гуногун: шофу шамшерҳо, найзаҳо ва сипарҳои хуриедтамга овехта шудаанд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ин ҷонварҳо ба ҳама чиз: ба либос, ба рӯй ва ба мӯй мечаспанд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Дар ин ҷо аз кӯраҳои дӯлҳои ранг ба ранг: сабз, бунафш, зард ва сиёҳ фаввора мезаданд* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар мисолҳои зерин калимаи ибораҳои хулосакунанда ва аъзоҳои чида ба вазифаи гуногуни синтаксисӣ омадаанд. *Падарам муллоҳои расмиро: имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисёр бад медид...* (С. Айни, Куллиёт). *Хӯрокворӣ: об, ем ва бедаи аспҳо ба охир мерасид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Чойхонаҳо, дӯкониҳои баққоли ва атторӣ — ҳама бастаю тахтабандӣ буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо — ҳама ба назар метофтанд...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Вай фақат ба кори фирқа не, ба кори шӯро, артель, деҳқони, мактаб, қироатхона, хулласи калом ба ҳама қор нигоҳу назорат мекардааст* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Оташи ин тарафҳо, бо рангҳои гуногун: сурху зарду бунафшу сабзу нилобӣ шуда мебаромадаанд...* (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо ҳамаи ҷойҳои ба назар намоени колхоз: пахтазор, мевазор, тоқзор, лимӯзорро давр заданд* («Тоҷикистони советӣ»).

Баъзан аъзоҳои чида пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабар, яъне дар охири ҷумла низ меоянд:

Ман аз совхоз хеле ниҳол гирифтаам: анор, анҷир, ношпӯтӣ ва себ (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ҳоҳ хабарҳо бо калимаҳои чида пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабари ҷумла такрор шуда меоянд:

Анҷир чанд чиз дорад: дор дорад, манор дорад, нақорахона дорад, зиндон, обхона ва канахона дорад (С. Айни, Куллиёт).

Вай дар рӯзҳои муҳосира дар даруни қалъа ба ҳар гуна корҳо машғул буд: тир мекашонд, ба бардошта омадани маҷруҳҳо ёрӣ медод, ҳезум мекафонд (Х. Қарим, Оқшуда).

Ҷои калимаҳои хулосакунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ тафовут дорад. Баъзан аъзоҳои ҷидди ҷумла дар таркиби сар-ҷумла ва калимаи хулосакунанда дар таркиби ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад:

Зану мард, писару духтар ва хурду калон, ки ҳама якҷоя ба ҷинаки пахта баромада буданд, монанди гурӯҳи шапалақҳо, ки дар марғзорҳо паҳн шаванд, ёбони пахтазорро тамоман фуру гирифта буданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

Ҷумлаҳои соддае, ки аз як сараъзо ва ё як сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборат аст, ҷумлаҳои соддаи яктаркиба номида мешавад.

Ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ ва ҷумлаҳои яккалимагӣ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Ин ҷумлаҳо, махсусан, ҳамон вақт равшан намоён мешаванд, ки берун аз таркиби ҷумлаҳои мураккаб, ба таври мустақил кор фармуда шаванд.

ҶУМЛАИ МУАЙЯНШАҲС

Ҷумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки амал ба воситаи хабарҳои феълӣи шахси яқум ва дуҷум ба вучуд омада, шахсони муайянро далолат мекунад, ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳс номида мешавад: **Китоб хондам. Ба мактаб раветон.**

Дар мисоли яқум иҷрокунандаи кор — мубтадо ба воситаи бандани феълӣ -ам ифода ёфтааст, ки ба шахси яқуми танҳо далолат мекунад. Дар мисоли дуҷум иҷрокунандаи кор, яъне шахси дуҷуми ҷамъ ба воситаи бандаки феълӣи -етон ифода ёфтааст.

Ҷумлаҳои яктаркибаи бемубтадои муайяншаҳс дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо ду роҳ ифода меёбанд:

1. Ба воситаи феъли сифатӣ амрии шахси дуҷуми танҳо ва ҷамъ:

*Ҳасан аз хат, кинояи хаткаш
Сурх шуд, дар гирифт мисли алав.*

Гуфт:

— Бас кун!

Кӣ хат фиристодаст?

Дар даруни хат... чӣ гапи нав?

— Нома аз духтаре, Садаф нома.

Гир онро ба ҳар ду чашмат мол.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Мас онро дур созед аз диёрам,
Ки номашро ба хотир ман наёрам.
Барои Зӯҳра дар наздики даръё
Бинои тозае созед барпо.*

*Рав ба Хоразм пеш аз Тоҳир
Ба Маҳин ном духтари шаҳи он,
Гир ин номарову зуд расон.*

*Аспи тозоғу тундгар аз бод,
Гузар аз куху даштҳои зиёд,
Ба Маҳин, духтари шаҳи Хоразм
Номаамро чу бод зуд расон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

2. Ба воситаи феъли сифаи хабарии шахсҳои яқум ва дуҷуми танҳо ва ҷамъ: *Зуд дарнардари пӯшонда аз ҳуҷра поён фурумада ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

- *Хуб, меравем, аммо ба кадом тараф?*
- *Таваккал карда ба тарафи Хиёбон равем-чӣ?*
- *Бисъёр хуб, равон шав!* (С. Айнӣ, Куллиёт).
- *Аз дастат чӣ кор меояд? — гуфта пурсид.*
- *Ҳар гуна меҳнати сиёҳ бошад, мекунам.*
- *Саисӣ ё аспбонӣ карда метавонӣ?*
- *Метавонам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

... ба як хасаш хиёнат накардам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).
Ба боғ меравам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Равед, аз бозору учоратон намонед* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳам кор кунеду ҳам хонед* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Хурсанд шав гуфтему қабул кардем* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

ЧУМЛАИ НОМУАЙЯНШАХС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадо, ки хабари он ба воситаи феъли шахси сеюми ҷамъ ифода меёбад, чумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Хабарии чумлаи номуайяншахс амали аз тарафи шахси номаълум иҷрошуда ва ё иҷрошавандари ифода мекунад. Мисол: *Пагоҳонӣ сарои Пои Остонаро рӯфта, чида об заданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дастархонҳоро паҳн карданд, дар пеши ҳокимон аз кулчаҳои ширмоли бистқудоқӣ ва аз нонҳои тафтони даҳқудоқӣ бо лаълиҳои махсус пухтагӣ кашиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Гӯсфандҳоро куштанд, дегҳоро шинонданд, танӯрҳоро афрӯхтанд, шӯрбӯи сарравғани лабҷасп ва зағораи гарми дастсӯзро тайёр карданд. Баррағони ширбозро кушта, пушт канда бо каллаву почаҳшон дар як чуқуриш чоҳмонанде, ки танӯрвораи тафсонда буданд, овехта биръён карданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Меғӯянд, ки ҳуҷу-*

ми рег то деҳаи Саидато ва кӯргони Вардонзеҳ расидааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Мегӯянд, ки дар ҳунари ҷубтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаи кам ёфт мешуд (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои номуайяншаҳс дар мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ низ фаровон ба қор бурда мешаванд. Мисолҳо: *Шутурро бо кафлез об намедиханд. Чучаро дар тирамоҳ мешуморанд. Оҳанро дар гармиаш мекӯбанд. Мардумро ба гуфтор шиносанд. Ёриро бо ёри меҷӯянд. Орзуи дурро дар маҳтоб мешикананд.*

ЧУМЛАИ УМУМИШАХС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки бо хабари феъли ифода ёфта, иҷроқунандаи амал ба ҳамаи шахсҳо як хел муносибат дорад, *чумлаи умумишаҳс номида мешавад*. Дар нигуна чумлаҳо ба вазифаи хабари чумла феъли замони ҳозира ва ояндаи сиғаи хабарӣ ва амрии шахси дуҷуми танҳо ва баъзан шахси яқум ва ё сеюми танҳо меояд ва ин хабарҳои феъли ба ҳамаи шахсҳо (яқум, дуҷум ва сеҷум) умумӣ ба шумор мераванд:

*Мекунӣ пур доманат аз чормағз,
Аз бананҳову апельсинҳои нағз.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Чӣ ғам дорам, диёри хубтар аз бӯстон дорам,
Қавиасму зафарҷод халқи қаҳрамон дорам.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар ин хел чумлаҳо аз ҳама бештар ба вазифаи хабар феъли сиғаи хабарии замони ҳозира ва ояндаи шахси дуҷуми танҳо меояд: *Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

*Бихон он сон, ки ҳар ҷо булбуле ҳаст,
Ба шодӣ бишнавад овози Ҷамбул.*

(А. Лоҳутӣ, Қуллиёт)

Баъзан дар чумлаҳо хабари феъли шахси сеюми танҳо ҳам мазмунан ба ҳар се шахс як хел мансубият дорад: *Бо ғай ба ҷӯб либос пӯшонда, аз пашиша фил месозад. Бо чормағзи пуч бағали касро пур мекунад. Аробаи холиро гирифта мегурезад. Аз сояи худ метарсад. Аз кундаи параха мепарронад. Аз болои шутур алаф медаравад. Панҷ ангуштро яқбора ба даҳон меандозад. Муштро ба торикӣ мезанад.* (В. Асрорӣ, Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ).

Чумлаҳои номуайншахсу умумишахс аз чиҳати шакл ба ҳам наздик бошанд ҳам, аз чиҳати вазифаю мазмун фарқ доранд.

Дар чумлаҳои номуайншахс ба вазифаи хабар фақат шакли чамъи феъли шахси III меояд, дар хабари чумлаи умумишахс бошад, феълҳои шахси дуюми танҳо, шахси сеюми танҳои замони ҳозира ва оянда омада метавонанд.

Боз яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаи умумишахс аз он иборат аст, ки фикр дар он ба таври қиёс ифода меёбад ва ин ҳодиса дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле характернок мебошад. Чумлаҳои умумишахс аксар дар ҳикматҳои халқӣ, дар ҳулосаҳои пандомези шоиру нависандагон дида мешаванд:

*Сухан бисъёр дону андаке гӯй,
Якero сад магӯ, садро яке гӯй.*

(Фольклор)

*Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.*

(Рӯдакӣ)

ЧУМЛАИ БЕШАХС

Чумлаҳои умумишахс, ки дар онҳо мубтадо нест ва онро аз мазмуни чумла ҳам фаҳмида намешавад, чумлаҳои соддаи бешахс ном доранд. Дар чумлаи соддаи бешахс хабар одатан дар шакли таркиби меояд. Феъли асосии ин гуна чумлаҳо бо асоси замони гузашта (шахси сеюми танҳо), феъли ёридиҳанда дар шакли «бояд», «боист» меояд: *Ба он ҷо бояд рафт. Уро бояд фармуд.*

Дар чумлаҳои бешахс ҷои ёридиҳандаи «бояд» қатъӣ ва устувор нест: вай гоҳо пеш аз феъли асосӣ ва гоҳо аз феъли асосӣ ҷудо шуда меояд, ки ин ба тарзи ифода вобаста буда, дар ҳар ду ҳолат ҳам маънои чумла як хел мемонад. Чунончи: *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарбулмасал). *Бояд ба хона рафт* (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

Феъли ёридиҳандаи **шудан** якҷоя бо феъли асосӣ ба вазифаи хабари чумлаи бешахс меояд: *Ба он ҷо бо самолёт рафта мешавад. Дар он ҷо ҳеҷ чизро дида нашуд. Ба хона даромада намешавад.*

Хабари чумлаҳои бешахс баъзан аз масдари калимаҳои модалии **зарур**, **лозим**, **даркор**, **мумкин** ва ғайра ифода меёбад. **М** и с о л: *Ба афсус хабар додан лозим* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Бинобар ин дар иҷрои ин кор бисъёр эҳтиёт кардан лозим* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Уро тарбия кардан мумкин. Имтиҳонҳоро дар вақташ сунурдан даркор.*

ЧУМЛАИ УНВОНИ

Чумлаи соддаи яктаркиба, ки дар он предмет ва ё воқеа номбар шуда, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ ном дорад. Дар чумлаи унвонӣ баъзан мубтадо бо муайянкунанда меояд. Чумлаҳои унвонӣ берун аз матн қор фармуда намешаванд: **Саҳаргоҳон**, ситораҳо зардча метобанд (Қ. Наимӣ, Рӯзи равшан). **Пушти боғ**, даҳани тангкӯча. Он ду мард ҳанӯз ба рушноии дури тирезаҳо нигоҳ мекарданд (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Балҷувон**. Қалъаи ҳоким. Овозаи шӯриш ҳокимро ба таъвишу таҳлука андохтааст (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик ҳодисаи нисбатан нав буда, онҳо дар забони имрӯза дар асарҳои бадеӣ, махсусан дар пьесаҳо, бештар истифода бурда мешаванд. Агар дар чумлаҳои унвонӣ ғайр аз муайянкунанда ягон аъзои пайрави дигар (ҳол ва ё пуркунанда) оварда шавад, онҳо ба чумлаҳои соддаи дутаркиба мубаддал мешаванд, зеро ҳол ва пуркунанда чун аъзоҳои пайрав тобеи хабар мебошанд.

Исмҳо, калмаҳои исмгардида ва ибораҳо ба вазифаи чумлаҳои унвонӣ меоянд.

Чумлаҳои унвонӣ содда ва тафсилӣ мешаванд. Чумлаи унвонии содда аз як калмаи мустақилмаъно ташкил мебарорад: **Пагоҳонӣ**. **Офтоб аз уфуқ навакак сар баровардааст** (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Чумлаҳои унвонии тафсилӣ дар шакли ибора меоянд, аз исмҳо ва муайянкунанда иборат мешаванд: **Аввалҳои субҳи рӯзҳои тирамоҳ**. **Ҳанӯз рӯз сафед нашуда буд**, **ҳанӯз дар осмони қабуди шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд** (С. Айни, Ғулмон). **Доманаи кӯҳ**. **Ба муносибати фатҳ карда шудани қалъаи Балҷувон шӯришиён ид мекунанд** (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар баёни маъноҳои гуногун истифода мешаванд:

I. Ҳолатро ифода мекунанд: **Ҳомӯшӣ**. **Берунӣ дастнависаи ро аз зери болин мебарорад** (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Лой**. **Шалап-шалапи садои пой шунида мешуд**. (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). **Оромӣ**. **Бағд ҳама ба ҳавлии Бибиҳанифа гузаштанд** (Қ. Наимӣ, Рӯзи равшан). **Ман аз дигар сардори бригадаҳо чӣ камӣ дорам? Плани пахта бошад, барзиёд иҷро шуд**. **Ҳоло зимистон**. **Боронгарӣ** («Тоҷикистони советӣ»).

II. Замонро ифода мекунанд: **Зимистони сарди соли ҳабдаҳум**. **Вай ба наздикӣ бо ҳазорон азобу машаққат ба болои вагонҳо савор шуда, қариб як моҳ роҳ гашта, аз мардикорӣ омада буд** (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). **Рӯзҳои тафсонӣ охири август**. **Саҳро аз миллионҳо кӯраки ҳар рӯз қушодашаванда торафт сафедтар шуд** (С. Улуғзода, Навобод). **Шаб**. **Ҷуи Мӯлиён**.

Моҳи тобон дар зери дарахтони қади роҳ ва рӯи деворҳои баланди чорбоғ аз нури худ пора-пора нақшаҳои заррин андохтааст (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Рӯзи равшани офтобӣ.** Аробае ба таги дарвозаи ҳавлии Абӯалӣ меояд (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Бегоҳӣ.** Чурҷонӣ дар хонаи Абӯалӣ дастнависи устоди худро покнавис карда ништааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Субҳ.** Офтоб бо гурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд (Х. Карим, Хикояҳо).

III. Маҳалро ифода мекунад: **Як боғ.** Атрофаш бо девори пастаке иҳота шудааст (С. Айнӣ, Куллиёт). **Саҳни матраса.** Дар миёнояш гулзор ва чанд бех дарахти себ (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Лашкароҳи соҳили наҳр.** Рӯдакӣ ва Балъамӣ лаб-лаби наҳр гардиш мекунад (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Айвони ҳавлии Абӯрайҳони Берунӣ.** Худи ӯ дар бистари беморӣ ба болишҳои баланд такъя карда хобидааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Лаби даръё.** Дар ҳараме, ки аз тоза бино ёфтааст, Зӯҳра ба танҳои ништаста дар оташи фирӯҳ месӯзад (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). **Лаби даръё. Қасри шоҳи Хоразм.** Духтарони шоҳ Мунира, Назира ва Маҳин дар лаби даръё ништаста, мӯйшонакунон месароянд (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). **Деҳаи Соқтаре.** Ин деҳа аз тобеоти райони Ҷиждувон буда, як фарсах — 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар канори даръёи Зарафшон воқеъ аст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

IV. Барои тасвири табиат кор фармуда мешавад: **Саҳрои васеъ; биёбони хушк.** Дар ин биёбони бепоён ғайр аз чоҳҳои чуқур, манбаи обе нест (С. Айнӣ, Ғулумон). **Саҳрои васеи Дон.** Офтоби саратон заминро оташвор метафсонд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ЧУМЛАҲОИ ТАСДИҚИ ВА ИНҚОРИ

Дар байни чумлаҳои содда чумлаҳое низ ҳастанд, ки ба воқеаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидаи чумлаҷудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин хел чумлаҳо аз тасдиқ ва ё инкор кардани гуфтаҳои дар матни боло баёншуда иборат буда, онҳо ба воқеаи ҳиссаҷаҳои тасдиқии **ҳа, бале, оре,** ҳиссаҷаи инқории **не, на,** калимаҳои модалии **тўғрӣ, албатта** ва монанди инҳо ифода меёбанд.

Чумлаҳои тасдиқӣ ва инқорӣ бештар дар нутқи диалогӣ ба кор бурда мешаванд:

— *Ту кистӣ, раис ҳастӣ?* — *пурсид шофёри калон.*

— *Не* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин бора дар назди шумоён қасам ҳам хўрдааст.*

— *Не, не, дурўғ* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин ҷо, дар лаби рўд ҷўи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?*

— *Ҳа-ҳа!* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

— *Хамин кор ба ту мефорад-мӣ?* — пурсид Қосим ханда карда.

— *Албатта!* — гуфт Зубайда (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАИ СОДДАИ НОПУРРА

Баъзан дар нутқ, хусусан дар диалогҳо, ягон аъзои чумла (сараъзо ва ё аъзои пайрав) ифода намеёбад, вале онро аз худ ди матн, аз мазмуни нутқ ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Ин гуна чумлаҳо чумлаҳои соддаи нопурра ном доранд.

Олимҷон то соати ду ҳамаи корҳои дигари худро баробар карда, баъд ба қабулгоҳи котиби комитети районии партия омад.

— *Омад?* — пурсид ӯ аз духтараки дар қабулхона нишастагии.

— *Омад.*

— *Қабул мекарда бошад?*

— *Албатта, қабул мекунад, даромадан гиред, то ҳол шуморо ду бор пурсиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ин матн хабари чумла (**омад**) ифода ёфта, мубтадои он (**котиби комитети районии партия**) гуфта нашудааст, аммо онро аз матн ба осонӣ муайян кардан мумкин аст.

Мисоли дигар:

— *Номат чист?* — гуфта пурсид.

— *Ёдгор!*

— *Номи падарат?*

— *Бозор!*

— *Кучой мебошӣ?*

— *Кӯлоби* (С. Айни, Куллиёт).

— *Компресс даркор-мӣ?*

— *Албатта.*

— *Массаж?*

— *Кошкӣ...*

— *Атр?*

— *Кошкӣ...*

— *Ба чону дил.*

— *Пудра?*

— *Рад намекунам* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

— *Чӣ ном доред?*

— *Солеҳ* (Ҳаким Қарим, Оқшуда).

АЪЗОҲОИ ИЛОВАГИИ ЧУМЛА

БАЕНИЯИ ИСТИСНОИ

Дар баёнияти истисноӣ калима ва иборае, ки ба вазифаи аъзои иловагии чумла меояд, бо аъзои асосии чумла баробарҳуқуқ буда, синоними он ба шумор меравад ва ба ҷои аъзои асосии чумла омада метавонад, интонация бошад, ба аъзои асосии чумла меафтад.

Баёнияти истисноӣ барои шарху эзоҳи ягон аъзон чумла (мубтадо, пуркунанда, ҳол ва ғ.) меояд.

Ба шарху эзоҳи мубтадо: *Вай-Шодӣ пеш аз ҳама бояд ба қонеъ кунонидани деҳқон кушиш кунад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Кампир — Одинамоҳ имшаб дар кучо будани худро надонист* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Ошноям — Ҷӯра Холдорев гапҳояшро тамома накарда қариб гирья карда фиристод* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

Дар мисоли якум калимаи **вай** мубтадои чумла буда, калимаи **Шодӣ** барои шарху эзоҳи ҳамин мубтадо (вай) оварда шудааст, ки аъзон иловагии чумла ба шумор меравад.

Агар калимаи **вай** (мубтадо) аз чумла партофта шавад, калимаи **Шодӣ** ба вазифаи мубтадои чумла омада метавонад. Дар мисоли дуюм калимаи **кампир** мубтадои чумла ва калимаи **Одинамоҳ** барои шарху эзоҳи мубтадо (кампир), дар мисоли сеюм бошад, калимаи **ошноям** мубтадо ва калимаҳои **Ҷӯра Холдорев** барои шарху эзоҳи калимаи **ошноям** (мубтадо) оварда шудааст, ки калимаҳои номбаршуда аъзоҳои истисноӣ ба шумор мераванд.

Ба шарху эзоҳи пуркунанда: *Ман рафта бачаҳоро-олуфтаҳоро барои мурдабардорӣ ғундошта меорам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Асбоби тўйро тайёр намуда, дар вақти зиндагии ӯ амонаташро, яъне Гулбиро, аз дасти ӯ бигирад* (С. Айни, Одина). *У ба устои худ — Абдурахмони Ҷомӣ мувоҷиҳат карда аз вай илтимос намуд* (С. Айни, Куллиёт).

Дар мисоли якум пуркунандаи истисноӣ **олуфтаҳоро** барои шарху эзоҳи пуркунандаи чумла — **бачаҳоро**, дар мисоли дуюм пуркунандаи истисноӣ **Гулбӣ** барои шарху эзоҳи пуркунандаи чумла **амонаташро**, дар мисоли сеюм пуркунандаи истисноӣ **Абдурахмони Ҷомӣ** барои шарху эзоҳи пуркунандаи **ба устои худ** оварда шудааст.

Ба шарху эзоҳи ҳол. а) **Ҳоли замон:** *Дар соли саввуми ҷанг — соли 1916 меҳнаткашон ва фақирон чунон хонавайрон шуданд, ки барои «қути лоямут»-ашон нони хушк намеёфтанд* (С. Айни, Марги судхӯр). *То солҳои 1863 то ҷанги байни амири Бухоро ва подшоҳи Россия ва сулҳи байни ин ду мамлакат амлокдорони Ғиждувон ва аз он чумла амлокдорони деҳаи мо ҳам монанди амлокдорони районҳои дигари Бухоро ба подшоҳӣ ва ҳосили кишт даҳ чор, яъне 60 фоиз андоз меоданд* (С. Айни, Куллиёт). *Рӯзи панҷшанбе — дуюми сентябрь аз долони дарвозаи арк садои пои раванда ва ояндае шумида намешуд* (С. Айни, Куллиёт). б) **Ҳоли макон:** *Хаёли вай танҳо ба як ҷо — ба Дараи Ниҳон, ба Гулзор банд буд* (С. Айни, Куллиёт). *Як қисми ғулом ва канизакон аз Ҳирот — аз хоки Афғонистон тохта шуда буданд* (С. Айни, Ғуломон). *Як вақт аз деҳаи зоидашудаи модарам — Қўрғон як зану ҷавон барои дидани амаки пираш ба деҳаи мо омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар мисоли якум иборати истисноӣ ҳоли макони **ба Дараи ниҳон** барои шарху эзоҳи иборати ҳоли макони чумла — **ба як**

чо оварда шудааст. Дар мисоли дуоҷум иборан аз хоки Афғонистон иборан истисноии макон буда, барои шарҳу эзоҳи холи макони ҷумла — таркиби аз Хирот оварда шудааст. Дар мисоли сеюм бошад, калимаи истисноии ифодакунандаи ҳоли макон — Кӯрғон барои шарҳу эзоҳи иборан холи макони ҷумла — аз деҳаи зоидашудан модарам оварда шудааст.

ВОҲИДҲОИ ЭЗОҲӢ

Дар нутқ калима ва таркибу ибораҳои ҳастанд, ки вазиғаи онҳо шарҳу эзоҳ додан, пурра намудан ва аниқу равшан гардонидани мазмуни умумии ҷумла ва ё аъзоёни он, додани маълумоти иловагӣ мебошад. Онҳо дар таркиби ҷумла меоянд ва аз аъзоҳои он бо қавс, вергул ва тире чудо карда мешаванд. Оҳанги гуфтори унсурҳои эзоҳии нутқ низ аз оҳанги аъзоёни ҷумла фарқ мекунад. Калимаю ибораҳои эзоҳӣ ба савол ҷавоб намешаванд, аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд.

Вазиғаи асосии воҳидҳои эзоҳӣ дар нутқ тафсили хати семантикии ҷумла ва ё аъзоҳои он мебошад. Воҳидҳои эзоҳӣ аз ҷиҳати вазиға ва муносибаташон ба ҷумла ва аъзоҳои он як хел нестанд.

1. Калимаю ибораҳои эзоҳие, ки бо аъзои эзоҳшавандаи ҷумла аз ҷиҳати маъно баробар мебошанд ва як навъ муродиф ба шумор мераванд: *Аз дарахти сада (гуҷум) як бандча шох зада гир!* (С. Айни, Дохунда). *Бобоҷонов барои ин корнамоии наваш бо ордени Байрақи сурх ва тақдирномаи (грамотаи фаҳрии КМ ВЛКСМ сарфароз карда шуд* (С. Улуғзода, Мунтахабот). *Он рӯзҳо анҷумани Чамъияти умушииттифоқии матлубот (Центрасоюз) мегузашт* (Ф. Муҳаммадиев, Дар оч дунё). *Дар ҳар чанд километр садде (шлагбаум) аз пеш мебарояд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар оч дунё).

2. Воҳидҳои эзоҳие, ки характери шарҳдихӣ, тафсилдихӣ ва муайянкунӣ доранд:

Мероси адабие, ки ба мо аз Восифӣ бозмондааст, «Бадоеъ-ул-Вақоеъ» (воқеаҳои нафиси бадеъ) ном китоби ӯст (С. Айни, Куллиёт). *Ҳатто калимаҳои худбаҳои (ба маънои такаббур), худрухсатӣ (ба маънои берухсат рафтн), худҳисобӣ (ба маънои ба ғойдаи худ кор кардан) мавҷуд будааст* (М. Шукуров, Ҳар суҳан...).

3. Воҳидҳои эзоҳие, ки маълумоти иловагӣ медиҳанд:

Дар Соктаре деҳқонон умуман каланди Устодӯстбой (аз Ғиждувон) кор мефармуданд, ки ҳар кадомаш 4 килограмм вазн дошт (С. Айни, Куллиёт). *Дар муваффақиятҳои коллектив, пеш аз ҳама, ҳиссаи правленияи колхоз (раисаи Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, депутати Совети Олии республика Миралӣ Маҳмадалиев) хеле калон аст* («Тоҷикистони Советӣ»).

Калимаю ибораҳои эзоҳӣ бо воситаҳои бисёри лексикиву грамматикӣ ифода мешаванд ва муносибатҳои гуногуни атрибутивӣ, объектӣ ва ҳолиро ифода мекунанд.

1. **Муносибати атрибутивӣ.** Дар муносибати атрибутивӣ воҳидҳои эзоҳӣ исми таркиби ҷумларо шарҳ медиҳанд, ки ба гуруҳҳои гуногуни лексикиву семантикӣ мансубанд:

а) калимаҳои кӯҳна ва таърихӣ: *Аз амир ба номи қозии мазкур муборакнома (фармон) омадааст* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дар шаҳр вай хешу таборе надошт: дар оилаи падару модараш фарзанди ягона буда, аз онҳо хурдсол монда, дар сағирхона (хонаи бачагон) калон шуда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Хӯчаин... дари анборро боз карда баромад, зағомаи (паллаи) дар он ҷо бударо ба шохини тарозу гузаронд* (С. Айнӣ, Куллийёт);

б) калимаю ибораҳои соҳан касбу ҳунар: *Падарам, бе он ки чашимаширо аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад, ба ман гуфт* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Самарқанд, калонтарин шаҳр ва пойтахти Суғд, бо ду қатор бора (девор)-и баланду ғафс ихота шуда буд* (С. Улуғзода, Ривояти сундӣ);

в) калимаю ибораҳои шевагӣ: диалектизмҳои лексикӣ, фонетикӣ ва ғайра: *Гӯшт набошиад, боқалаҷон (помидор) ҳам шудан мегирад* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дар тарафи шарқи ин айвонча як шипанги баланди дароз буд, ки сутунчаояш ҳамраҳ торошидагӣ буда, зерсутунчаояш шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд* (С. Айнӣ, Куллийёт);

г) истилоҳоти илмиву техникӣ: *Омӯзиши метеорҳо (ситораҳои паррон) аз нуқтаи назари илмӣ хеле аҷоиб аст* («Маориф ва маданият»). *Амир дар миёнаи қувваи асосии лашкаркаш ва талоя (дастаи пешгард) гоҳ зинсавору гаҳе ба тахти равон нишаста меомад* (С. Улуғзода, Ривояти сундӣ);

д) калимаҳои ифодакунандаи рамзу киноя, синекдоҳа, эвфемизм, табу, вулгаризм, варваризм ва ғайра: *Ба хушбахтиги ту бахшидаат (духтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб бисёр аст* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Онҳо инро низ медонистанд, ки бо қабул ёфтани он мазҳаб панҷяки дастранҷ (музди меҳнат)-и қабулкунандагони он ба кисаи онҳо медарояд* (С. Айнӣ, Куллийёт) ... *маълум аст, ки инҳоро (ғўсфандҳоро) гургони дупо (дуздон) рабуданд* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. **Муносибати объектӣ.** Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ объектеро, ки дар ҷумлаи асосӣ зикр ёфтааст, таъин ва пурра мекунад, ё ин ки худ ба сифати объекти иловагии ҷумла хизмат менамоянд:

Дар забони классикӣ ва гуфтугуӣ халқ аксари ин гуна калимаҳои мураккаб аз исми тоҷикӣ (на аз исми арабӣ) сохта шудаанд (М. Шукуров, Ҳар сухан...). *Баъдтар ин тозақориҳо аз дохили нақшаи маълуми вазн (на аз системаи вазни арӯз) берун баромад* («Садон Шарқ»). *Одатан, аз мантиқи ҷумла ва аз рафти фикр (яъне аз ҷумлаҳои боло) маълум шуда меистад, ки «таъсис» дар ин ҷо ба маънои «таъсис додан» аст ё ба маънои «таъсис ёфтан»* (М. Шукуров, Ҳар сухан...). *Мо чоркаса (ҳамроҳи язна, шавҳари Малика) барои гӯр кардани сутунҳо*

замин мекофтем, чӯб арра мекардем ва ҳоказо (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. **Муносибати ҳолӣ.** Бисёре аз воҳидҳои эзоҳӣ замону макон, сабабу мақсад, шарту ҳилоф, тарзу тариқи иҷрон амалро ба таври илова шарҳ медиҳанд:

В. И. Ленин дар асари худ «Вазифаҳои навбатии Ҳокимияти Советӣ» (соли 1918 ва дар асарҳои дигараш плани сохтмони асосҳои иқтисодии социалистиро муайян кард («Коммунистический Таджикистан»). Восифӣ дар охириҳои замони Султон Хусайн Бойқаро (тахминан дар 26-сола будани худ) аввалин бор то Машҳад саёҳат кард (С. Айни, Куллиёт). Коркунони илмии он ҳаракатдоранд, ки музейи худро аз экспонатҳои зиёде, ки дар дигар ҷоҳои Бухоро (Ситорамаҳоса, мадрасаҳо ва ғайра) мавҷуданд, бойтар гардонанд (С. Улуғзода, Мунтахабот). Ҳамин қадар об рафта-рафта дар тангии «Пули Сангин» (дар Норақ) аз ҷаҳор метр ҷо гузашта меравад (Ҷ. Иқромӣ, А. Одинцов, Аҷоиботи сафар).

Бояд гуфт, ки муносибатҳои атрибутивӣ, объектӣ ва ҳолӣ, ки дар мисолҳои боло дидем, албатта, аз аъзоҳои пайрави ҷумла-муайянкунанда, ҳол ва пуркунанда фарқ мекунанд. Ин тафовут, пеш аз ҳама, дар нисбатан мустакил ва ҳамчун шарҳи иловагии истисноӣ воқеъ шудани воҳидҳои эзоҳӣ дида мешавад.

Воҳидҳои эзоҳӣ на танҳо дар дохили ҷумла, балки дар **поварақ** низ оварда мешаванд. Поварақ шарҳу тафсилот, иқтибос, маъҳаз, соли нашр, саҳифаҳо ва дигар қайду иловаҳо дар бар мегирад, ки онҳо бо матни (ҷумлаи) асосӣ муносибату алоқаи маъноӣ доранд. Дар он ҳамчунин маънидоди унсурҳои нутқ, баъзе ислоҳу таҳриротӣ муаллиф ва тарҷумаҳо дода мешаванд. Сабаби асосии дар поварақ овардани воҳидҳои эзоҳӣ ин аст, ки матлаби асосӣ сабуку равои ифода шавад, маъсалаҳои иловагӣ фаҳмидани онро душвор нагардонанд. Дар дастхату китобҳои ҷойӣ (хусусан луғатҳои тафсирии даврани то Революцияи Октябр) барои шарҳ, тавзеҳот ё иловаю иқтибосҳо **ҳошияро** низ истифода мекарданд.

Гуруҳи дигари калимаю ибораҳои тавзеҳӣ дар доираи нутқи айнан нақлшуда истифода мешаванд. Онҳо ғайр аз он ки ҷойҳои норавшани нутқро ба хонанда (шунаванда) маълум мекунанд, лаҳзаҳои нопурра ва ё кандашудаи онро пурра мегардонанд; дар пьесаҳои ҳамчун ремаркаҳои муаллиф хизмат мекунанд, ҳаракату мимикаҳои персонажҳоро эзоҳ медиҳанд, ҳолатҳои рӯҳии қаҳрамони асарро (мавриди амалиёт ва нутқи он) мекушоянд; муҳити манзараи амалиёт ва тарзи ба вукӯъ пайвастании ҳодисаю воқеаҳои драмавиरो тафсир менамоянд:

Назар (қадре тунд шуда): — Магар ҳисоб «ҷав-ҷав» нест? — гуфт (С. Айни, Куллиёт). Мардикори 1 (ҳамроҳашро нишон дода): — Ҳозир ҳар дуямон ҳам аз майдони ҷанг омада истодаем (Х. Карим, Окшуда).

Воҳидҳои эзоҳии нутқ аз ҷиҳати таркиб ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) **калимаҳои эзоҳӣ:**

Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки барги сабз гуён ягон савғот (роҳовард) наёвардед (С. Айнӣ, Куллиёт).

б) **таркибҳои эзоҳӣ:**

Ҳаким Карим рафту дигар барнагашт... Дар задухӯрди калоне, ки дар самти Старая Русса (дар назди Ленинград — А. С.) воқеъ шуда буд, фидокорона қурбон шуд (Х. Карим, Окшуда);

в) **ибораҳои эзоҳӣ:**

Дар муқобили он ба канори дигари (канори рост) даръё деҳаи хурдакаи Сурхакон дар бағали шахҳо ва ҷариҳои сурх ҷой гирифтааст (С. Улуғзода, Восеъ);

г) **ҷумлаҳои эзоҳӣ:**

Кори деҳқонӣ (ман дар ин ҷо пахтакориро дар назар дорам) як силсилаи пурра, бо ҳам алоқамандии як қатор чорабиниҳо мебошад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Ҷои воҳидҳои эзоҳӣ ва аломатҳои китобати онҳо.

Воҳидҳои эзоҳӣ дар мобайн ва охири ҷумлаи содда меоянд. Агар воҳиди тавзеҳӣ барои эзоҳу тафсили ягон аъзои ҷумла омада бошад, бевосита пас аз он воқеъ мегардад:

Чанде пеш дар рӯзномаи «Руде право» (органи Комитети Марказии Ҳизмати Коммунистии Чехословакия) намунае аз эҷодиёти шоирони тоҷик ба табъ расид («Садои Шарқ»).

Агар воҳиди эзоҳӣ ба мазмуни умумии ҷумлаи содда нигаронида шуда бошад, дар охири он меояд:

Гоҳе калимаи «созанда» ба маънои «бинокор» ба кор бурда мешавад (масалан, дар иборати созандагони коммунизм) (М. Шукӯров, Ҳар сухан...).

Қавс аломати асосии калимаю ибораҳои эзоҳӣ мебошад. Асосан дар даруни қавсҳо гирифтани воҳидҳои эзоҳӣ муносибати сусти синтаксисӣ ва мустақилияти онҳоро нишон медиҳад. Ҳодисаҳои бо вергул ва тире ҷудо кардани воҳидҳои эзоҳӣ низ ҷой дорад:

Вай як сол пеш аз ин ба Хучанд рафта, дар курси тракторчиғӣ хонда, дар МТС (станцияи машинаю трактори) кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мо — падар ва писар — аз хона баромада ба ҳавли бобоям рафтем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *6 апрели соли 1920, солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ, В. И. Ленин ба декрети Совети Комиссарони Халқ оид ба милликунони Хонаи Лев Толстой... имзо кард* («Ҳақиқати Ленинобод»).

Барои аз дигар воҳидҳои истисноӣ ба тезӣ ҷудо кардани калимаю ибораҳои эзоҳии нутқ ҳамеша дар қавс гирифтани онҳо беҳтар аст. Ин ҳолатро табиати воҳидҳои эзоҳӣ, ки хусусияти мустақилии ва истисноӣ доранд, тақозо мекунад.

КАЛИМАЮ ИБОРАҶОИ ТУФАЙЛӢ

Қалимаю ибораҳои туфайлӣ барои ифодаи модалияти субъективӣ хизмат мекунад, яъне нисбат ба фикри ифодашуда, ба тарзи баён ва тартибу мароми он чӣ гуна муносибат доштани гӯяндаро нишон медиҳанд, онҳо ба ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ ва ҷилоҳои рангини эмоционалӣ мебахшанд, сарчашма, дараҷаи эътимоднокии, услуби гуфтор ва қисмати таъсирбахшии онро равшан мегардонанд.

Ба вазифаи воҳидҳои туфайлӣ исм, сифат, шумора, феъл, зарф, калимаҳои модалӣ, хиссачаҳо ва таркибу ибораҳои гуногун меоянд. Онҳо ба ягон савол ҷавоб намешаванд, аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд:

Назар ба қавли ӯ, ҳавлиши Дониш боғчанок буда, дар он ҷо дарахтони навчанги тут ҳам буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Хайрият ки офтоби хуррами баҳор лутфу эҳсоии худро аз сари мардум кам намекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожун). *Одатан, падарам афсонаҳои аҷоибро нақл мекард* («Маориф ва маданият»). *Аввал он ки, дар бозор гов нест, дуҷом он ки, коҳи доштагӣамонро ба ин пиргов ва хар хӯрондан лозим аст* (С. Айнӣ, Ҷулумон).

Воҳидҳои туфайлӣ ҳамчун воситаи асосии ифодакунандаи муносибатҳои объективона ва субъективонаи гӯянда нисбат ба фикр, муносибати ӯ нисбат ба мусоҳиби худ ва объекти сухан ва ҳамчун воситаи ифодаи таассуроти баҳои эмоционалӣ вазифаҳои гуногунро адо мекунад ва ба гурӯҳҳои зиёди лексикиву семантики ҷудо мешаванд.

1. Нисбат ба фикри ифодашуда муносибатҳои гуногуни субъективонаи гӯяндаро ифода мекунад:

а) **азму ирода ва боварӣ**. Ба ин вазифа калима ва таркибу ибораҳои **албатта, бешубҳа, бешак, дар ҳақиқат, ҳақиқатан ҳам, ҳаққонӣ, ҳақиқатан, одатан, рост, ростӣ, ба ростӣ, рости гап, тағи гап, дар асл** ва ғайра истифода мешаванд:

Албатта, соли оянда боз ҳам зиёдтар китоб чоп хоҳад шуд (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳақиқатан ҳам, онҳо хушовоз ва хушхон буданд* (С. Айнӣ, Қуллийёт).

Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан мевоҳад (С. Улуғзода, Навобод).

*Намуда ту ба дарди беқарорам дорую дармон,
— Сиҳат мегардӣ, бешак,— гуфта медодӣ тасаллоям.*

(Б. Ҳоҷӣ, Насими баҳорон)

б) **мутобиқат ва замина**. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои **одатан, аз рӯи одат, расман, аслан, аслаш, табиист (ки), табиатан, зотан, ба ҳар ҳол, ба ҳар бобат** ва ғайра истифода мешаванд:

Зотан, шашмақом хеле ҳузнангез буда, ҳақиқатан тарҷумони аҳволи онрӯзаи меҳнаткашон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шумо, аслаш, худатон одами хуширизқ ҳастед, бинобар он ба сари ош расида омадед* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Табиист ки, ин таъвишу тараддуди ҳамаи деҳқонро дучанд мекунад* («Тоҷикистони советӣ»).

в) **шубҳа, гумон, нобоварӣ**. Ба ин вазифа калима, таркибу ибораҳои эҳтимол, шояд, мумкин, аз афти қор, аз афташ, гумон, таҳмин, муқаррар, ба гумонам, яқин, аҷаб не ва ғайра меоянд:

Шояд, бо гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ бартараф шавад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Рафиқ Амонов, — гуфт, — шумо, эҳтимол, ба рафиқон тагин карда бошед дарқор, пагоҳ дар соати 7 маҷлиси бюроро даъват мекунем-а?* (Ҷ. Икромӣ, Тирмор). *Рафиқ Давлатов, аз афташ, намехоҳанд, ки мо бо баъзе саҳифаҳои ҳаёти ин кас дурусттар ошно шавем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ба таҳминам, ҳозир мо бояд дар осмони Юнон бошем* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё).

*Мавҷи табрику сулҳ пайванданд,
Роҳи хунрез — ҷангро банданд,
Аҷаб не ки, баҳрҳо хушканд,
Ин ду аммо бузургтар гарданд.*

(М. Турсунзода)

2. Калима ва ибораҳои туфайлӣ, ки муносибатҳои эмоционаливу экспрессивӣ ва ҳиссиёту ҳаяҷонро ифода мекунанд:

а) **шодӣ, хурсандӣ, хушҳолӣ, масрурӣ, ҳаяҷон**. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои зерин меоянд: **хушбахтона, ба хушбахтӣ, хайрият, хайрият ки, ба бахти мо** ва ғайра:

Хайрият ки, дарс сар шуд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ба хушбахтӣ, ин колхоз аз колхозҳои дигар тафовут дошт* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Хушбахтона, садои тӯнҳои «Аврора»-и революционӣ аз кӯҳҳои Тоҷикистон низ баланд шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Шукр, ҳарчи аз латтаи баста нишоннае нест* (С. Айнӣ, Ғуломон);

б) **афсӯс, маломат, андӯх, кулфат, ғам** ва ғайра. Ба ин вазифа бештар калимаю ибораҳои афсӯс, сад афсӯс, афсӯс ки, мутаассифона, хайф, сад хайф, хайфо ки, дарег, хайҳот ва ғайра меоянд:

Афсӯс, сад афсӯс, ки вай дар ин роҳи озодӣ дуртар нарафт, қурбон шуд! (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Хайфо ки, тир кам мондасту босмаҷиён бистёр* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Лекин, мутаассифона, Зариф гоҳе насиҳати падарро фаромӯш мекард* (А. Шукӯҳӣ, Парии қазира).

*Пайрав, ки яке шоири шӯрои мо буд,
Сад хайф ки, дар айни ҷавонӣ зи миен рафт*

(С. Айнӣ)

*Дастӣ нозук, латиф, соф, булӯр
Дур шуд, дур шуд зи ман, ҳайҳот!*

(С. Пайрав)

в) тааччуб, ҳайрат, хохиш, илтичо, талаб, азму ният, мақсад. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои воачабо, аҷиб, наҳод, наҳод ин ки, ачабо, аҷоибот, илтимос, зинҳор, охир, лоақал, ҳеч набошад ва ғайра меоянд:

Аҷаб ки имшаб Ашӯр ҳам тамоман мижа таҳ намекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Аҷиб, ба назари дигарон ӯ чӣ гуна менамуда бошад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Худатонро, зинҳор, эҳтиёт кунед, ки шамол нахӯред, азизам (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). Гап зан, ҳеч набошад, ба ман дилата ҳолӣ кун (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ);

г) садоқат, ҳурмат, сипосгузори, миннатпазирӣ, вафодорӣ. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои зерин меоянд: офарин, борақалло, раҳмат, муташаккирам, болои ҷашм, нури дида, болои дида, ба ҷашм, бо ҷону дил, тоҷи сар, ҷонам садқа, садқаи сар ва ғайра меоянд:

— *Алимардон: Болои ҷашм! Ҳар қорафои бошад, бо ҷону дил, мувофиқи дилхоҳатон мекунам (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Борақалло, шер, ба мо зӯр ёрмандӣ кардӣ (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Офарин! Ман, ошно, хурсанд: мисли пештара ба гап даромадӣ (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — Духтур, ташаккур, ба фазилати мо ин қадар эҳтимом доштаед, — гуфт Носир Аббос (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ);*

3. Воҳидҳои туфайлие, ки сарчашма ва ба кӣ тааллуқ доштани фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа таркибу ибораҳои ба шунидам, мувофиқи гуфти шумо, ба фаҳмиши ман, ба гумонам, ба қавле, ба фикрам, ба назарам, ба ақидаи ӯ ва ғайра қор фармуда мешаванд:

Назар ба истилоҳи олуфтаҳои Бухоро, шахрро додан таслим шудан буд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Аз рӯи қавли пайғирон, инҳо то деҳаи шумо омадаанд ва аз он ҷо нақши пои онҳо барҳам хӯрдааст (С. Айнӣ, Ғуломон).

— *Ба фикри ман, ба духтурамон ёрӣ расонидан зарур! — ба гап ҳамроҳ шуд Иван-амак (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — Ҳа, модом ки ба гуфти шумоён, қаҳрамони асосии фильм мешуда бошам, нақши худро бояд «ба дараҷаи баланди бадеӣ» адо кунам (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Мӯи сар ва ришу мӯйлаби ӯ, ба қавли худаи, саду панҷоҳ процент сафед шудаанд (П. Толис, Ҷавонӣ).*

4. Воҳидҳои туфайлие, ки услуби баён, тартибу маром гуфторро ифода мекунанд. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои аздусар, ба ибори дигар, ба тарзи дигар, кӯтоҳи гап, мухтасар, умуман, аниқтараш, дурустараш ва ғайра меоянд: *Ба ҳамин тариқ, маҳаллаи моро Санҷатобод*

меноманд, *дурустараш*, ин номи вай не, балки лақаби вай аст (А. Деҳотӣ, Куллиёт). *Гирифтан гиред-чӣ?* «Як мавизро чил кас хӯрдааст» гуфтаанд, аз *дусар*, мову шумо оқсаққол барин бой намешавем (С. Айни, Ғуломон). *Ин давраи бакамолрасии ӯ буд ва, ба ин маънӣ, ҳаёти оилавӣ барои вай ҳамчун университети зиндагӣ хизмат кард* (Ҷ. Қўҳзод, Кини Хумор). *Аз маҳсули кори ӯ ҳама хурсанд, умуман, тамоми аъзоёни бригада барои беҳбудӣ ва сифати кор мубориза мебаранд* («Тоҷикистони советӣ»).

5. Воҳидҳои туфайлие, ки робитаи фикр, ҷамъбааст, натиҷа ва хулосаҳои мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калима, ибораҳои хулоса, ҳамин тавр, ба ҳамин тарик, ниҳоят, оқибат, инак, қисса кўтоҳ ва ғайра меоянд: *Мо бисёр кўчаю пасткўчаҳои бурида гузашта, оқибат, ба ҳавли ӯ расидем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Хулласи калом, омада натавонист* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Бист хоҷагӣ омад, як колхоз шуд, сита омад, як колхоз шуд, мана ҳамин тариқа, колхозҳои майда-майда дар шафати ядигарашон пайдо шудан гирифтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ниҳоят, маълум шуд, ки дар меҳмонхона фақат барои ҷаҳор кас ҷой будааст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Қисса кўтоҳ*, он рӯз аз қозихона намедонам кӣ омаду аз мо фурухта шуданамонро тасдиқ кунонда гирифт (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). *Инак, санъаткор дар сурати эҷодкор падидаи нодиру ноёб аст* (Ақбар Турсунов, Чакидаҳои хотири ошӯфта).

6. Воҳидҳои туфайлие, ки тартиби фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калимаву ибораҳои *якум, ...дум, аввал..., баъд, аз як тараф ... аз тарафи дигар* ва ғайра истифода мешаванд:

Аввало ин ки, ба партия барои амалгирӣ намедароянд, дуюм ин ки, барои он касе, ки чи ботинан ва чи зоҳиран тақдири худ, ҳаёт ва фаъолияти худро бо партия маҳкам вобаста кардааст, дари партия ҳамеша кушодааст (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҷамъовариҳои машинии пахта, аз як тараф, маҳсулнокии меҳнатро баланд бардорад, аз тарафи дигар, суръати ғунучини пахтаро хеле метезонад* («Тоҷикистони советӣ»). *Аввалан, маънии ҷумлаи боло носаҳеҳ аст, сониян, ҳар як забон сохти ҷумласозии худро дорад* («Газетани муаллимон»).

7. Воҳидҳои туфайлие, ки барои таъкиди фикр, ифодаи истисно, шарҳу эзоҳ, ҷудо кардани фактҳои даркорӣ ва муҳим, муқоисаи онҳо ва пурқувват кардани фикр, муҳолифат истифода мешаванд. Ба ин вазифа калима ва ибораҳои *хусусан, махсусан, алалхусус, асосан, масалан, баръакс, чунончи, яъне, ба ибори дигар* ва ғайра меоянд: *Масалан, дар бӯлуи шумо одамоне беобу замин, одамоне бесарупо магар нестанд?* (С. Айни, Ғуломон). *Ҳамаи шумо, хусусан, ҷавонон аз ӯҳдаи ин кор ба хубӣ мебароед* («Садон Шарк»). *Онҳо дар нақли Восеъ худписандие ҳис намекарданд, балки, баръакс, вай гоҳо*

аз соддагӣ, гоҳо аз одамшиносӣ ва гоҳе аз зудбоварӣ ё бетаҷрибагии худ фиреб хӯрда ба балоҳо гирифтагӣ шуданаширо ҳикоя мекард (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин забон сухани амну сулҳ,
яъне «Мир»
Намудааст умеди ҷаҳониён тасвир.

(М. Турсунзода)

8. Воҳидҳои туфайлие, ки барои баёдоварӣ, диққатҷалбкунӣ, хайрхоҳӣ, ҳамфикрӣ барин мақсадҳо ифода меёбанд. Дар ин вазифа калима, таркибу ибораҳои дарвоқеъ, воқеан, гуфтагӣ барин, хуб, хайр, аҷаб не, аҷаб не ки, аслан, майлаш, дар ҳар сурат, ба ҳар ҳол, ҳеч қисса не, ҳеч боке не, ҳеч гап не ва ғайра меоянд:

Дарвоқеъ, Дохунда, кори намоёне кардӣ (С. Айнӣ, Дохунда). *Гуфтагӣ барин*, духтарча муборак (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). *Хайр, хайр*, оташини нашав, ука! (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). *Майлаш*, розӣ шуд Малик (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). Аммо аз набудани Оймулло ғайри бурдан хуб не, ба ҳар ҳол, дигар илоҷ надорад (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Ҳеч гап не*, модарҷон, андаке ярадор шудааст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Воқеан*, аз сӯҳбати мо ба ҳуди шумо низ суде хоҳад расид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

ҶОИ КАЛИМАӢ ИБОРАӢИ ТУФАЙЛИ

Ҷои калимаю ибораҳои туфайлӣ ба муносибати онҳо ба ҷумла ё ки аъзои ҷудогонаи он вобаста аст. Агар онҳо ба тамоми ҷумла муносибат дошта бошанд, асосан дар аввал ва охири ҷумла меоянд. Ба ин гурӯҳ калимаю ибораҳои туфайлие дохил мешаванд, ки сарчашмаи фикр, таъҷуб, азму боварӣ, тахмину гумон ва ғайраро ифода мекунанд. Агар калимаю ибораҳои туфайлӣ ба аъзои ҷудогонаи ҷумла вобаста бошанд, пеш аз он ҷой мегиранд ва бештар дар мобайни аъзоҳои ҷумла меоянд: *Хайр, майлаш*, зарар надорад (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ба фикри ман*,— гуфт ҳезумкаши дигар,— дар як ҷо нигоҳ карда истоданамон, албатта, моро ба ҳалокат мерасонад (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар ҳақиқат*, Бозор ба ин қадар ноумедӣ, ба ин қадар ҳасрат ва ба ин қадар бадбинӣ ҳақ дошт (С. Айнӣ, Дохунда). *Гумон кардам*, ки шояд, Ҷамъияти театрии Москва ё маъмурияти Театри бадеии академиявии ба номи М. Горький ба муносибати бо муваффақият анҷом ёфтани гастролҳои Артисти халқии республика, лауреати Мукофоти давлатии РСФСР Тоҷикистон ба номи Рӯдакӣ Маҳмуд Воҳидов шабнишиние ороста бошад (А. Турсунов, Ҷакидаҳои хотири ошуфта).— *Ба таб меҷӯзад?*— *пурсид оқсақол писарҷаро ором гузошта,— аҷиб!* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

МУХОТАБ

Қалима ва иборае, ки предмети мурочиатро ифода мекунад, мухотаб ном дорад. Мухотаб дар диалог, шиору даъватномаҳо, мактубҳои расмиву ғайрирасмӣ, қарордодҳо ва резолюцияҳо, фармону мурочиатномаҳо, эълону рапортҳо, маърузаю музокираҳо бештар истифода мешавад:

*Биёед, эй рафиқон, дарс хонем,
Ба бекорию нодонӣ намонем*

(С. Айнӣ, Куллиёт)

Модар, дарро кушоед, ман омадам! (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).
Хайр, бачаҳоям, шумо гап зада шинетан, ҳолпурсӣ кунетан, ман як самовор монда, ба таги дег алав гиронам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Партия, ҳаргиз нагардад ин дили ман аз ту дур.

(М. Турсунзода)

Мухотаб ба саволе ҷавоб намешавад, бо аъзоҳои ҷумла алоқаи грамматикӣ надорад, вале ба тамоми ҷумла бевосита ва ё ба воситаи яке аз аъзоҳои он робитаи мантиқӣ дорад. Дар сурати истисноӣ мухотаб ҷумла аз ҷиҳати мантиқ ва ифода осеб мебинад ва иҷрокунандаи амал номаълум мемонад.

Мухотабҳо шахсӣ ва ғайришахсӣ мешаванд. Мухотабҳое, ки ҳамчун мурочиат фақат ба инсон гуфта мешаванд, гурӯҳи мухотабҳои шахсиро ташкил медиҳанд. Онҳо дар забон хеле фаровон буда, бештар дар диалог, сӯҳбатҳо, мактубҳо, мурочиатномаҳо, даъватномаҳо, фармонҳо, маърузаҳо, маъракаҳо, эълонҳо, концертҳо ва амсоли ин истифода мешаванд. Мухотабҳои шахсӣ дар навбати худ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) *мухотабҳои шахсии бевосита*. Ба воситаи ин мухотабҳо бевосита ба худи шунаванда, шахси дуҷум мурочиат карда мешавад. Вақте ки мухотаб ба як шахс нигаронида мешавад, ном, фамилия, тахаллус, лақаб, вазифа, унвон, касбу қор, машғулият, рутба, баромади иҷтимоӣ, вазифаҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои ҳешутаборӣ, синну сол ва ғайра ҳамчун предмети мурочиат зикр мегардад:

Гулнор! Дар асл нест қардани босмаҷиён вазифаи ман, вазифаи ту ва вазифаи хамаи меҳнатқашон аст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ғам нахӯр, бачем, боз ҳавои хуб мешавад, пахта нағз месабзад, нағз мепазад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Депутат,

*Беҳтарин фарзанди халқӣ, хуб медонӣ,
Ба халқи ин Ватан ҷонӣ, ба ӯ покиза виҷдонӣ.*

(М. Турсунзода)

*Вақти ман сарфи туст, коммунист,
Сарфи ҳар як ҳарфи туст, коммунист!*

(М. Турсунода)

*Байрақро ҳеч гоҳ аз даст намегузорам, рафиқ командир
(Ф. Ниёзи, Вафо).*

Мухотабҳои шахсии бевоситае, ки ба умум, шахси дуоми чамъ нигаронида мешаванд, бештар ба ҳолату вазъияти муайяни иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоию мадании одамон вобаста мебошанд. Онҳо дар ҷойҳои чамъиятӣ, залу аудиторияҳо, маҷлису машваратҳо, чамъомаду маъракаҳо аз тарафи нотихон, маърузачиён, лекторон, роҳбарон, сардорон, музокирачиён, муроҷиаткунандагон ва ғайра гуфта мешаванд:

*Рафиқон! Аз ин сағҳо натарсед,
Шумо кӯҳед, аз ин бод наларзед.*

(А. Лоҳутӣ)

Коммунистон, як қадам ба пеш! Комсомолон, як қадам ба пеш! (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Падарони азиз, барои ин шердилигтон раҳмат!* (Р. Чалил, Одамони ҷовид);

б) *мухотабҳои шахсии бавосита*. Ин хели мухотабро муроҷиатшуда имконияти шунидан надорад: масофа дур аст, ё имконияти бевоситаи гуфтан нест ва ё умуман зарурати муроҷиати ғоибона ба миён меояд. Ин гурӯҳи мухотабҳо ба воситаи мактубҳои расмӣю шахсӣ, радио, газета, телевизор, журнал, муроҷиатномаҳо, ширу даъватҳо, таклифномаҳо, ҳаҷвияҳо ва монанди ин ифода меёбанд:

«Падарҷон, кай меоӣ?!» (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Азизам, номаатро мисли гул бигрифта бӯ кардам* (А. Шукӯҳӣ). *Ҷавонони азиз! Тарзи советии ҳаётро пойдор гардонем!* («Маданияти Тоҷикистон»). *Дӯстони азиз! Програмаи озукаворӣ мамлакат ҳар яки моро ба комёбиҳои нав ба нави меҳнати ҳидоят менамояд* («Комсомоли Тоҷикистон»). *Душанбегиҳои азиз! Шаҳри худро азиз доред, шӯҳрати онро баланд бардоред!* («Тоҷикистони советӣ»);

в) *мухотабҳои шахсие, ки ба худи соҳиби нутқ нигаронида мешаванд*. Чунин мухотабҳо бештар дар монологҳо, хусусан, нутқи риторикӣ кор фармуда мешаванд ва бештар ба таъбу ҳолати рӯҳии гӯянда вобастаанд. Онҳо ҳамчун муроҷиат ба шахси II ифода ёбанд ҳам, аз матн ва ё мазмуни гуфтор равшан аст, ки ба худи гӯянда тааллуқ доранд:

*Лоҳутӣ! Чу аз ҳама ҷо ранҷбартар аст,
Бояд ки зудтар бидиҳӣ ҷон барои Шарқ.*

(А. Лоҳутӣ)

*Шоиро, аз сӯхтан дорӣ хабар,
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар.*

(М. Турсунзода)

Ин тарзи истифодаи мухотаб дар байти мактаи ғазал бештар ба назар мерасад:

*Саъдӣ, ту бирав, хайма ба гулзори дигар зан,
К-ин меваи боғи ту ба тороҷ расидаст.*

(С. Шерозӣ)

Мухотабҳои ғайришаҳсӣ нисбат ба предметҳои ҷондори ғайриинсон ва предметҳои бечон гуфта мешаванд. Мухотабҳои ғайришаҳсие, ки ба предметҳои ҷондор нигаронида шудаанд, як навъ муроҷиати бевосита ё бавосита ба ҳайвонот, паррандагон, ҳазандагон мебошанд:

— *Хӯр, Хайбарам, хӯр.* — *гуфт Неқадам ба сағ нигоҳ карда*
(С. Айни, Ғуломон).

Мухотабҳои ғайришаҳсӣ, ки ба ҳодисаҳои гуногуни табиат ва ҷамъият нигаронида мешаванд, нутқро таъсирнок ва мутантан мегардонанд. Ин мухотабҳо дар адабиёт бо истилоҳи **ташҳис** маълуманд. Онҳо дар назми лириқӣ зиёдтар дучор мешаванд:

То ҷаҳон ҳаст, зинда бош, Октябрь!
Мисли хуршед нур пош, Октябрь!

(А. Дехотӣ)

*Эй сабо, аз мо расон бар дӯстон, омад канал,
Ҳам хабар кун наварӯсони чаман, омад канал.*

(М. Турсунзода)

*Баҳор, боз омадӣ?
Биё!
Марҳабо!*

(Ҳаким Қарим, Баҳор)

Мухотаб асосан ба воситаи исми ифода меёбад. Ба вазифаи мухотаб ҳаман хелҳои лексикиву грамматикӣ исмҳои меоянд: *Дар ин кӯх, Пӯлод Қодирович, ин гуна ҳазинаҳо кам нестанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). ... *зуд биё, духтарам ид ҳам наздик расид* (С. Айни, Қуллӣёт). *Ҷӣ, мардум, ба иғво напарред, ба ман нигоҳ кунед* (С. Айни, Ғуломон).

Ҳиссаҳои нутқи дигар, ки мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба исми гузаштаанд, низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй далер, эй қасури беҳамто,
Писари шери халқ — Гастелло,
Номат афсонаи ҷаҳон кардӣ,
Зинати шеърӯ дoston кардӣ.*

(М. Турсунзода)

*Авф кун, хонанда, эй донандаи асрори ман,
Мавҷ дар пӯлод ҷустан нест оё кори ман?*

(М. Қаноат)

Мухотаб гоҳо ба воситаи ҷонишинҳо низ ифода мешавад:
Ба ман нигар, ту! — мурочиат кард вай ба Шодигул
(С. Улуғзода, Навобод).

Нидо ҳам дар ҷумла ҳамчун воситаи мурочиат истифода мешавад:

Ҳой, аввал ба гапам гӯш кун! Ба кучо меравӣ? (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Нидо бо мухотаб якҷоя омада, мурочиатро пурқувват мекунад:

Э Дохунда, ҳанӯз ту содда будай, магар ту надонистай, ки «об аз боло лой аст» (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳй мардум, нашундаман нагӯед, босмачиҳо бо тадбири оқилонаи ман тамоман гурехтанд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҳй одам! Аз ту мепурсам, ба инҳо чӣ шуда бошад, мегӯям* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй комсомоли кишвари тоҷик, чу бахти мо
Поянда бош! Ҷаҳду ҷадал кун! Зафар намо!*

(А. Дехотӣ)

— *Эй, сари шӯрида, сардору мададгори ту кист?*
— *Ватанам!*

(Кутбӣ Киром)

ТАРКИБ ВА ЧОИ МУХОТАБ

Мухотаб содда, тафсилӣ ва чида мешавад. Мухотабҳои содда бо як калима ифода меёбанд:

*Дӯст дорам, модарам, бо ёди ту қишлоқро,
Рӯдҳои нуқрагину нилгун офоқро.*

(М. Турсунзода)

— *Одина! Шишаки сиёҳ дар кучост?* (С. Айнӣ, Одина).

*Ба сахро мебароям, вақти кор аст,
Писар, акнун барои ман баҳор аст.*

(М. Миршакар)

Мухотабҳои тафсилӣ бо ибораҳо ифода мешаванд:

*Солҳо хобидай, эй кӯҳсори тоҷикон,
Дар сари ганҷинаҳо чун посбони безабон.*

(М. Турсунзода)

*Эй ватани азизи ман, зудтар маро ба оғӯши марҳамати худ
'каш (С. Айнӣ, Ятим).*

*Дилбари чобуксавори ман, биё,
Навдаи боғи баҳори ман, биё.*

(М. Фарҳат)

*Дӯстони азиз! Водиҳои Ёвон ва Обиқишк нигарони шумоянд
(Ғ. Мирзо, Меҳнат мукофот аст).*

Мухотаб ба тарзи тақрор ва чида низ меояд:

Шери бобо, шакари бобо, баҷо ҳастӣ! (А. Дехотӣ).

*Не, намемири ту, эй духтар, диловар, қаҳрамон,
Эй асил одам, Ҷамила, ту ба дасти золимон.*

(В. Асрорӣ)

— *Гулрӯзон, қудо, Пӯлодакам омад, Пӯлод омад (Р. Чалил,
Одамони ҷовид).*

*Биё, биё, обаки ширини мо,
Биё, биё, обаки заррини мо,
Ҳамдаи мо, ҷӯраи дерини мо.*

(М. Миршакар)

*Духтаракам, нури чашмам,— гуфт кампир.— Ман туро бо
орзу ва ҳавас калон кардаам (Ҳаким Карим, Оқшуда).*

Мухотаб вобаста ба азму мақсад ва оҳанги гуфтор дар аввал, мобайн ва охири ҷумла меояд. Мақсади гӯянда шунавандаро ба шунидан тайёр кардан ва диққати онро ба худ кашидан бошад, мухотаб дар аввали ҷумла меояд: **Рафиқон!** *Таърихи ободии Тоҷикистон аз анҷумани якум сар мешавад (С. Айнӣ, Куллийт).* **Писарам,** *аз ин роҳат гард (Р. Чалил, Ҳикояҳо).*

Гӯянда бо мақсади ба қисмҳои фаъоли ахбор ҷалб кардани диққати шунаванда мухотабро дар мобайн меорад: **Андак истед, Баротов,** *ман ба шумо як-ду даҳан гап дорам (С. Улуғзода, Навобод).* **Намондед, ки, ака Сафар,** *андак бихобам (С. Айнӣ, Ғулумон).*

Агар тамоми чумла иборат аз ахбороти нав бошад, мухотаб дар охири чумла меояд:

Вой модаракат гиргиртон шавад, модаракат аз сараки ази-зат гардад, бачаҷонам! — овози модар меларзид (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Бандаи дирӯза акнун ҳокимият мекунад,
Ҳечро ҳар чиз кардӣ, зинда бош, эй инқилоб!*

(А. Лоҳутӣ)

*Ваҳ, чӣ рахшонӣ, эй шарораи сурх,
Чон фидои ту, эй ситораи сурх.*

(А. Лоҳутӣ)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБ

Чумла воҳиди асосии предикативӣ ва коммуникативии нутқ мебошад ва дар шаклу қолибҳои гуногун зоҳир мешавад. Асоси онҳоро чумлаҳои содда ташкил медиҳанд. Аммо эҳтиёҷоти тафаккури инсон дар забон қолибҳои нави нутқро ба вучуд меоварад, ки аз маҷмӯи чумлаҳои содда иборат буда, дар байни онҳо алоқаҳои муайяни маъноӣю грамматикӣ мавҷуд аст:

Чумлаи мураккаб нисбат ба чумлаи содда воҳиди ба дараҷаи олии ташаккулёфтаи синтаксис аст, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва савту оҳанг мебошад. Чумлаҳои мураккаб дар асоси ду навъи алоқаи грамматикӣ — пайваст (паратаксис) ва тобеъ (гипотаксис) ташкил меёбанд. Дар алоқаи пайваст қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб ба андозаи мустакилияти маъноӣ ва шакли худро нигоҳ медоранд, нисбатан озод ва баробарҳуқуқ мебошанд; дар алоқаи тобеъ бошад, ифодаи як қиссаи чумлаи мураккаб ба воқеияти қиссаи дигари он вобаста аст: онҳо ба ҳамдигар саҳт пайванд ва вобаста буда, яке барои шарҳу эзоҳи дигаре хизмат мекунад:

1) *Солҳо пай ҳамдигар мегузаштанд ва Зӯҳро бо дугонаҳои толиби илми худ ҳар сол ба як зинаи нави илмомӯзӣ қадам мегузошт* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

2) *Қаҳрамони ҳикоя, ки то имрӯз ҳам барҳаёт мебошад, дар ҷангҳои зидди ҳукумати подшоҳӣ, зидди босмачиён, дар муборизаҳои зидди душманони дохилӣ фидокорона иштирок карда, роҳи пушарафери тай карда омадааст* (Л. Толс, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаб аз чумлаи содда фарқ дорад. Чумлаҳои мураккаб камаш аз ду чумлаи соддаи ба ҳам алоқаманд ташкил меёбанд. Қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб бо хабарҳо ва субъектҳои гуногун ифода меёбанд, бинобар ин ҳар як чум-

лан мураккаб дорои якчанд мубтадо ва хабар буда, дар ҷумлаи содда аксар вақт як мубтадо ва як хабар қор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои мураккаб низ монанди ҷумлаҳои содда воситаи ахбор буда, барои ташкил додан, ифода намудан ва фаҳмонидани фикр хизмат мекунанд, ба ҳастии реалии ҷи гуна муносибат доштани гуяндаро нишон медиҳанд. Аммо ҷумлаҳои мураккаб ифодакунандаи гидроки мураккабтари ҳасти; тасаввуроти робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои он мебошанд ва, табиист, ки мустақимал гардидани онҳо ба давраҳои нисбатан инкишоффтаи забон ва шуури инсон вобаста аст. Ҷумлаи мураккаб воҳиди полипредикативии нутқ ба шумор меравад, яъне онҳо аз ду ва ё зиёда қисмҳои предикативӣ иборат мебошанд. Ҳар яке аз ин қисмҳо асоси грамматикӣ худро дорад ва ба қолиби ҷумлаҳои содда монанд аст. Аммо онҳоро шартан «ҷумлаи содда» меноманд, чунки онҳо дорои аломатҳои асосии ҷумла (хусусиятҳои модалӣ ва предикативӣ) бошанд ҳам, фақат мустақилияти нисбии структуравӣ дошта, аз ҷиҳати маъно ва интонация ханӯз нотамои мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо аз лиҳози мазмун ва сохти грамматикӣ худ ба ҳамдигар хеле алоқаманд ва вобаста мебошанд.

Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва алоқии грамматикӣ байни ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои мураккаби омехта.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки як андоза мустақилияти нисбии грамматикӣ ва маъноии худро нигоҳ медоранд, дар асоси алоқаҳои нисбатан оддӣ грамматикӣ, алоқии пай ҳам, хилофӣ, муқоисавӣ, ҷудой муттаҳид мегарданд. Ин робитаҳо бештар ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда сурат мегиранд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои ҳастиро ифода мекунанд, аз ин сабаб ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо низ дар асоси алоқаҳои мураккабтари мантикӣ байни ашъҳо ва ҳодисаҳо ба ҳам алоқаманд мегарданд, қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ байни худ муносибати тобей доранд.

Воситаҳои алоқии грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳои ҷумлаи мураккаб, мутобикати шаклҳои феълӣ — хабарҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва як миқдор воситаҳои лексикӣ-грамматикӣ мебошанд.

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ дар асоси алоқии пайваст ташкил меёбад. Хусусияти алоқии пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб имконияти мустақил

лона баён кардани фикреро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудогонаи баробархуқуқ ва нисбатан озод шароити вазъияти мусоид фароҳам меоварад: *Кӯчаю бозорҳо ҳанӯз аз ояндаю равандагон холӣ нашуда буданд, дӯкдорҳо дар тараддуди дӯкдорҳои худро баста ба ҳавлиҳо баргаштан буданд, ҷавонҳо барои сайру гашти бегоҳирӯзӣ ба лаби ҳавзи Девонбегӣ мерафтанд, дӯкдорҳои баққолӣ дар тоқи Телпак ва дигар ҷоҳо боз буданд ва бо чандин фонус гирду атрофро равшан карда, матоъҳои худро ба назари харидорон гузошта буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои тоза ҷафас гирифта, дар бадани худ қувваи наве ҳис менамуд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибат ва алоқаи маъноию грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда, интонация, мутобиқати шаклҳои ифодакунандаи замон ва воситаҳои гуногуни лексикӣ ба амал меояд. Пайвандакҳо воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва нишондиҳандаи муносибатҳои синтаксисии ҷумлаҳои соддаи таркиби он ба шумор мераванд.

Вобаста ба тарзу шакли ифодаи қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибатҳои грамматикӣ маъноии байни онҳо ҳар хел воқеъ мегардад. Баъзан онҳо дар мавридҳои муайян мустақилияти маъноӣ ва озодии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбатан мустақил будани ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст, ки дар ин ҳолат таркиби лексикӣ ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба тафсил ё шарҳу эзоҳи дигар эҳтиёҷе надорад, ҳар як ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва структура мукамал аст:

Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобаи бегубор медурахшид, офтоб паҳн шуда тамоми ёбонро дар нури пурсури худ ғарқ карда буд (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар лаби ҷӯйборҳо сабза медамид, дар кӯталу теппаҳо табиат аз лола қолин мегустурд, камари кӯҳҳо қирмизӣ метобид ва қуллаҳои баланди барфин дар уфуқи лочувард ҷодари азими оҳарии қуббадор афрошта буданд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Дар ҳолати дигар ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар чи аз ҷиҳати маъно ва чи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алоқаманд мебошанд. Ин гуна ҳолатро **синсемантикӣ** мегӯянд. Ҳодисаи синсемантикӣ аломатҳои хоса дорад, ки бо ёрии воситаҳои махсуси забонӣ зоҳир мешавад. Масалан, дар қисми дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст воҳидҳои ишоратие меоянд, ки ба қисми якум вобаста будани онро далолат мекунанд: *Мо ба сари пули Меҳтар Қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфальтӣ» сар мешуд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Роҳи калон санғфарш карда шуда буд, дар он аробаҳо, фойтунҳои бисёр рафтумад мекарданд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Ҳамсафарон аз кӯчаи масҷид баромаданд ва ман аз дунболи онҳо равон шудам (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст низ воҳидҳое меоянд, ки ба ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб мансубият дошта, онҳоро аз ҷиҳати шаклу маъно ба ҳам зич пайваст менамоянд. Он воҳидҳои муштарақ дар бисёр мавридҳо аъзои пайрави ҳар ду ҷумлаи соддан таркиби ҷумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Дар ҳавлии Азимшоҳ асбоби зиёфат омода ва дастархон бо неъматӣ алвон ораста буд (С. Айни, Куллиёт). *Соати ёздаҳи шаб тӯдаи қоғазҳои бисёре дар рӯи столи Пӯлод ҷамъ омада буд ва ду кас бо ҳаяҷон, эътимод ва муваффақияти кори худ маълумотҳо, рақамҳоро дида мебаромаданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин тавр, мустақилияти маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст хусусияти нисби дорад.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз ҷиҳати имконияти потенциалӣ кам ё зиёд шудани миқдори ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: кушода ва баста.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода таркибан аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст имконияти потенциалӣ қабул кардани ҷумлаҳои соддаи дигар низ доранд:

*Гули гелос дар чанги ҳаво буд,
Барои ҳамл олу ғунҷаво буд,
Бунафша дар лаби ҷӯ ноз мекард,
Гули садбарг чапмаш боз мекард.
Чакидан дошт чак-чак шираи тоқ,
Тапидан дошт аз гармӣ дили хок*

(М. Турсунзода, Куллиёт)

Ҳаво соф ва кӯчаҳо ором буд (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пай ҳам ва ҷудой ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Маҳз пайвандҳои пайвасткунандаи пай ҳам ва ҷудой вобаста ба миқдори факту ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда тақрибан омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир карда метавонанд:

Ҷ як байт хонд ва ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байтбаракбозӣ кардем (С. Айни, Куллиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода як хел нестанд. Дар баъзеи онҳо тартиби ягонии қисмҳои ҷумла дида мешавад, дар гурӯҳи дигар яке аз қисмҳои таркиби нопурра ифода меёбад, дар гурӯҳи сеюм яке аз аъзои пайрави ҷумла ба ҳар ду қисм мансубият дорад: *Зимистон саҳт, барф ғафс, сару тан тунук, барои хӯрдан нон нест, барои сӯхтан ҳезум нест, барои хизмат*

ҷой нест (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дашт дилкаш, боғ зебо, кӯҳсорон хушнамуд,— Хуррамиро дида мечӯшад муҳаббат дар вуҷуд* (М. Фарҳат). *Дар он миен рус ҳам буд, тотор ҳам буд, турк ҳам буд, ўзбеку туркман ҳам буд* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду ҷумлаи содда иборат шуда метавонанд, имконияти потенциони зид шудан надоранд. Қолибҳои грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисӣ маъноӣ байни қисмҳои онҳо гуногунанд. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти, ки муносибатҳои хилофи қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудии эзоҳӣ доранд, ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишин ҳам ба чорводорӣ машғули мекарданд, чорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (С. Айнӣ, Қуллӣ). *Лоиҳаи станция ҳам кашида шуд, аммо аз боиси ҷанг ин корро хобонда монда буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Аз боғи гулзор ба димоғи ӯ бӯи хуш расид ва ӯ бо ҳаловати том нафас кашида, дар худ наштаи ширине ҳис кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Вай шоху наваҳоро сахтакак мезад ва чодар аз тути шаҳдбор пур мешуд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

АЛОМАТҲОИ СТРУКТУРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Дар алоқаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти танҳо пайвандакҳо, интонация, мувофиқати шаклҳои феълӣ — ҳабарҳо, ҷой ва тартиби ҷумлаҳои содда, балки дигар воситаҳои лексикиву грамматикӣ низ истифода мешаванд.

1. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷумлаи ҷонишинҳои шахсӣ омада, муносибати байни субъектҳо ва объектҳои грамматикӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва ё як предмет будани онҳоро нишон медиҳанд: *Шеърӣ сеҳрангези Бедил ҳатто ҳуди Оймуллоро ба шӯр андохт ва ӯ тоқат карда натавонисту мисраи охири ғазалро боз такрор хонд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Мо ба шохзода илм омӯхтем, аммо ба ӯ ақлу идроку тамиз омӯхтан аз дасти мо намеояд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ман устои Қаримро мард ҳаёл мекардам, аммо вай як зани миёнақади хеле калонсол ва чашмбабуд будааст* (Н. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Абӯ аввали номаш, нисфи он буд, лекин ҳама ӯро Абӯ меномиданд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

2. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷумлаи калима ва таркибҳои ишоратӣ омада, муносибати байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвастро нишон медиҳанд, ба мазмуни умумӣ ё ҷузъии ҳиссаи якум ба таври хулоса ё умумӣ ишора мекунанд:

Ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дӯкони медодам, аммо инро падарам намедонист (С. Айнӣ, Қуллӣ). *Табиатро бисёр одамон дӯст медоранд, вале ин барои муҳофизати гул-гулшукуфи он кифоя нест* («Мактаби Советӣ»). *Пӯлод ба ҳавли Рус-*

там-амак даромад, аммо дар он ҷо бисъёр истода натавонист (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Сабури боз тақрибан ним соати дигар аз ин сари кор ба он сари кор рафта, дар саҳни фабрика гашт ва дар ин вақт Гулру аз кабинети худ берун набаромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

3. Баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба таври эллиптикӣ воқеъ мегарданд, яъне яке аз қисмҳои таркибии онҳо шаклан нопурра ифода ёфта, маҳз ба туфайли қисми дигари ҷумлаи мураккаб пурра тасаввур карда мешавад. Ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми дуоми ҷумлаи мураккаби пайваст рӯй медиҳад:

У аз ман шеър талаб кард ва ман — аз ӯ (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамаи ин ҳодисаҳо як тараф шуду вохӯрӣ бо Аҳмадҷон-амак — як тараф* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дар ин тарафи ароба босмаҷӣ меистод ва дар он тарафи ароба — Гулрӯ* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Абдулло аз корҳои матбаа гап мезаду ман — аз корҳои редакцияи газетаамон* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҳолати як хел будани хабарҳо, бандакҳои хабарӣ, феълҳои ёридиҳандаи хабари ҷумлаҳои содда таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми якуми ҷумлаи мураккаб рӯй медиҳад:

Дар рӯ ба рӯи ман одами қушбегӣ ва дар паҳлӯям ҳам яке аз онҳо менишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Раҷаб ва Сабури хайрухушқунон ба тарафи лаби даръё ва Пӯлоду Гулрӯ ба тарафи кинотеатр рафтанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Даруни ҷӯй тамоман рег ва атрофаш хоки регомез буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар дасти яки онҳо шафтолу ва дар дасти дигараш зардолу буд (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Иморати ин мадраса аз хишти пухта, тарафи пешаш дуошъёна ва аз тарафи берун дукатора (болову поён) равоқдор аст (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳаво соф ва кӯчаҳо ором буд* (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз).

4. Дар таркиби яке аз аъзоҳои ҳиссаи дуоми ҷумлаи мураккаби пайваст бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада, муносибати бо ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб доштаи ҳиссаи дуомро далолат мекунанд:

Қушбегӣ — Мирзо Насрулло бо либосҳои расмӣ бар болои остонаи дарвозаи арк рост меистод ва дар дасташ як хат буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хусрав аз талу теппаҳои сердолу дарахт чашм намеканд, лекин ҳушу ёдаш ба ҷои дигар банд буд* («Садон Шарк»). *Вай сухани ҳудро шоирона сар кардани буд, аммо ягон калимаи зебо ба ёдаш намеомад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

5. Дар қисми аввали ҷумлаи мураккаби пайваст аъзои пайраве меояд, ки ба ҳар ду қисми он мансуб аст. Дар ин маврид бештар ҳол, алалхусус, холи макону замон ва пурқунанда истифода мешаванд:

Дар ин дам дар ошхона кайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамин завола мекарданд, танӯро оташ дода буданд ва дар болои суфа оими калонӣ қаҳ-қаҳзанон хандида нишаста бо Бибизағора шӯ-

хиҳо мекард (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Дар вақти вохӯрдӣ* одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯсафед китфҳояшонро наҷунбонда дасташонро дароз карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба инчунин хизматҳо* на танҳо Одина кор мекард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар тахти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Албатта, *барои шеър гуфтан* на замон шарт аст, на валӣ будан (С. Айнӣ, Куллиёт).

6. Дар ташаккул ва робитаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти тақрори калима низ роли махсус мебозад:

*Бе ту нагзашт аз гулӯям об ҳам,
Бе ту дар чашмам наёмад хоб ҳам.*

(М. Турсунзода)

Бо ин нигоҳ Зебӣ дар ҷашмони шӯълавари ӯ ифодаи меҳру вафо беинтиҳоро пай бурдагӣ барин шуд ва ин ифодаи меҳру вафо дар дили Зебӣ боз як ғунҷаи нави муҳаббатро во кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

7. Яке аз аломатҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти параллелизмӣ структуравӣ ба шумор меравад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти аз ҷиҳати ифода ва тартиби аъзоҳояшон ба якдигар мувофиқат мекунанд. Асоси грамматикӣ ва маъноии параллелизмӣ структуравӣ ба нуқтаҳои марказие вобаста аст, ки дар таркиби ҷумлаҳои содда мазмунан ба якдигар мувофиқу монанд мешаванд, бо ҳамдигар муқоиса карда мешаванд ва ё муқобил меистанд, баъзе калимаҳои таркиб ва ибораҳо айнан ё қисман тақрор мешаванд:

Либоси вай ҳар касро фирефта карда метавонист, аммо гуфтору кирдораш ҳеҷ касро фиреб дода наметавонист (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз беруни шаҳр ояндагон кам буданд, лекин аз даруни шаҳр мебаромадагон бисъёр-бисъёр буданд* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳама бо дастархон меомаданд, лекин домоллои мо бо ҷӯби дароз омада буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вай сар набардошта мехонд, намояндаҳо дам набароварда ғӯш мекарданд* (Ҷ. Кӯҳзод, Кини Хумор).

Дар ҳамаи ҷумлаҳои овардашуда аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ба тарзи мувозӣ (параллель) омадаанд. Чунинчӣ, тартиби аъзоҳои ҳар ду ҷумлаи соддаи ҷумлаи мураккаби яқум ба тарзи мубтадо — муайянкунанда — пуркунанда — хабар воқеъ шудаанд ва таркиби хабарашон як хел аст. Дар ҷумлаи дуюм тартиби аъзоҳои ҷумлаи ҳар ду ҷумлаи содда чунин аст: ҳоли макон — мубтадо — хабар.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти аз рӯи иштироки пайвандакҳо ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОР

Чумлаҳои мураккабҷ пайвасти пайвандакдор ба воситаи пайвандакҳои пайваस्तкунандаи пайҳам, хилофӣ ва ҷудой (истисноӣ) ташкил меёбанд. Таснифи алоқаҳои грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайваст низ дар асоси ҳамин пайвандакҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаи грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба се гурӯҳи семантикӣ ҷудо мешаванд: а) чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам; б) чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ; в) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОРИ ПАЙҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам дар асоси алоқаи пайвасти пайҳам сохта мешаванд, ки мувофиқи ин фикрҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби пайваст ифода меёбанд, пайҳам дарҷ мешаванд, дар байни чумлаҳои соддаи аксарияти чумлаҳои мураккаби пайваст муносибати якхелани шумури ҷида ва муносибатҳои замонӣ мушоҳида мешавад:

Устод суҳан мегуфту ман ба қораи зеҳн мемондам (Р. Чалил, Маъвои дил). *Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд ва дар тобистон меваҳо мепазанд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳам ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, ба тарзи ҷида воқеъ мегарданд. Интонацияи онҳо низ хусусияти шумур ва тасвири дошта, мураттаб, нисбатан пасту нарма ва ҳамвор аст:

У ҳамроҳи ман то таги дарвоза баромада маро ба асп савор карда бозмонд ва ман роҳи Карминаро пеш гирифтам (С. Айни, Куллиёт). *Баъзе рӯзҳо ба хонаи ӯ ҳамсоязанҳо ҷамъ мешуданд ва дар суфаи айвони баланду васеъ ҷақ-ҷақи гарми занҳои хонаш барпо мешуд* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Дар водиҳои Ваҳшии худамон баъзе рӯзҳои саратон гармо ба 40—45 дараҷа мерасид ва ман дар он ҷо ҳафтаҳо ва моҳҳоро бидуни оҳу воҳу шикваю шикоят гузаронидаам* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Дар қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, ки дар асоси муносибатҳои шумуру тасвири ташкил меёбанд, манзараҳои гуногуни табиат, ҳодисаю воқеаҳои гуногун, ҳолату вазъият ва портрети одамон тасвир меёбанд:

Дар охири тобистон тамоми меваҳои боғи Қайюм хушк шуда, аз шох рехтанд ва ғӯзаҳо ҳам дар болои ғӯзаҳои пӯсида хушк шуданд (С. Айни, Куллиёт). *Бухорои озод аз босмачиён ҳам тоза гардид ва дар ҳама ҷои хоки Бухоро ҳукумати шӯроӣ таъсис шуд* (С. Айни, Куллиёт). *Модару фарзанд ҳамин тавр якҷанд дақиқа хомӯш монданд ва Умри-хола аввалин бор дар умри худ дар мобайни мардум аз ашкҳои худ шарме на-*

карда гирья мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *У се рӯз боз рӯи чогаҳ мехобид ва янгаи Хайригул рӯзи дароз аз пеши вай наҷунбида ба руи вай чашм духта менишаст* (Ю. Ақобиров, Замини падарон).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, ки муносибати шумур доранд, ба предмету ҳодисаҳои мавҷуда муносибати ягона доштани субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам марбут ва мувофиқу мутобиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо та- рафдори онҳост (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Эргаш давида ба болои хонаи рег баромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ давидам* (С. Айни, Ёдоштҳо). *Ҳаёт пеш меравад ва инсон ҳам ба пеш менигарад* («Садои Шарқ»).

Дар чумлаҳои инкорӣ муносибати шумуру ягонагӣ гоҳо хеле барҷаста мешавад: *Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои хари- дани инҳо пул ҳам набуд* (С. Айни, Ғуломон).

Муносибати маъноии пайҳам дар байни қисмҳои чумлаи му- раккаби пайваст асосан ба воситаи пайвандакҳо ва шаклҳои хабари чумлаҳои содда ифода мешавад. Дар ташаккули чумла- ҳои мураккаби пайваст ва ифодаи муносибатҳои гуногуни син- таксӣ пайвандакҳои пайвасткунандаи пай ҳам ва, -у (-ю) ва калимаҳои такрори ҳам... ҳам, чи... чи, хоҳ... хоҳ хизмат меку- нанд.

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва

Пайвандаки ва хусусияти универсалӣ дошта, барои алоқа- манд шудани чумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибат- ҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад:

1) муносибатҳои шумур ва номбаркунии ҳодисаҳо, воқеаҳо, ки характери тасвири ва чида доранд:

Миршаб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар даруни он ҳуҷра мени- шаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон андак дуртар монанди сайёдон камин гирифта меистоданд (С. Айни, Ёдошт- ҳо). *Ба рӯи қолини қизилаёқи серпат аз ду тараф якандозҳо партофта шуда ва дар ҳар ҷо-ҳар ҷо болиштҳо гузошта шуда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут);

2) муносибати сабабу натиҷа:

Қиличзодаҳо ба роҳи хато, ба роҳи ақсулинқилоб рафтаанд ва ҳамаи ин камбағалпарварӣ ва инқилобтарошиҳо рӯяки бу- дааст (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Дар бари моҳ сиёҳӣ тадри- ҷан меафзуд ва нолаву зориш мардум шиддат мегирифт* (Р. Амо- нов, Навбаҳори чашмасор). *Сунбод ҳам ба ҳуҷуми лашкари халифа мунтазир нашуда худ бо лашкараш омада ба муқобили Сова фаромад ва ҷанг сар шуд* (С. Айни, Исьени Муқашшаъ).

Дар ҳиссаи дуоми ин қабил чумлаҳои мураккаб унсурҳои ифодакунандаи ҳулосаю натиҷа монанди дар натиҷа, оқибат,

ҳамин тариқа, аз ин рӯ омада, муносибати сабабу натиҷаи байни чумлаҳои соддаро равшантар нишон медиҳанд:

Аз канори боғи наботот дарёёчаи шӯҳоб ҷорист ва аз ин рӯ ин ҷо хеле сояи салқин аст (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). Колхозчиён имсол меҳнати зиёд карданд ва дар натиҷа колхоз плани маҳсулотсупорино барзиёд иҷро кард («Садои Шарк»).

3) муносибатҳои эзоҳӣ:

Сӯҳбати қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст ё ҳу, ё ман ҳу» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯҳбаташон баланд гардид (С. Айни, Куллийет). Аз ҳавлӣ овози садои патефон баланд буд ва овози форами занона шунида мешуд (С. Улуғзода, Навобод). Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз тӯйхона овози доира ба фалак мепечид (С. Айни, Ёддоштҳо);

4) муносибати ҳамроҳӣ:

У пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз ҳавлӣ баромадам (С. Айни, Куллийет). Тамоми издиҳоми салла берун тохт ва муллои воиз ҳам ба кӯча баромада ҳуш аз сараш парид (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Зиндагии бағдиҷангӣ ниҳоят серташвиш буд ва зиёда аз ин писарам дар ҷанге қурбон шуду ягона нусхаю нишон ва орзую омолам — келинам Саодат аз дунёе чаши пӯшид (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

5) муносибати хилофӣ:

Лекин кор зур буд ва танам бараҳна буд (С. Айни, Куллийет). Тавассути эҳсосоти ҳуш қувваи мушакҳои одам 6—10 фоиз меафзояд ва баръакс тез-тез такрор шудани эҳсосоти ноҳуш ба касалиҳои гипертония, стенокардия ва инфаркти миокард бурда мерасонанд («Маориф ва маданият»). Онҳо сирри душманро ба ту гуфтанд ва ту онро фош кардан нахостӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Рафиқон бағд аз пора карда додани гӯшти равғану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман дар вазифаи ошпазии он ҷо мондам (С. Айни, Куллийет);

6) муносибати киёсӣ:

Маҳтобиҳои газӣ шабафрӯз ва ҷароғҳои электрикӣ торики-сӯз буданд (С. Айни, Куллийет). Одил аз мо боло баромад ва Шодӣ аз вай баландтар («Садои Шарк»).

Пайвандаки ва дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода такрор омада метавонад. Такрори пайвандаки ва, аз як тараф, хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъанавии забони адабии классикӣ мебошад:

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда, ба рои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолонае тартиб доданд ва танбурнавози ин шабнишини Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмо сурудхонони ҳаваскор адо мекарданд (С. Айни, Куллийет). Фойтун ба роҳ даромад, аз паси он ду аспақӣ ронданд ва аз паси онҳо бачаҳои куча ва тамошобинон рафтанд ва инчунин аз ҳавлӣ як занак дод гӯён баромадани шуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожун). У ба ман падарона муносибат

мекард **ва** ман инро бо тамоми вучудам ҳис карда, рӯҳ мегирифтам **ва** дар дилам ҳиссиёти гарму гуворое пайдо мешуд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Вай ҳайрон шуд **ва** фурсате чеҳраи сабзинааш ҳаракате зоҳир накард **ва** чашмонаш ба рӯи ман бо диққат нигаристанд («Садон Шарк»).

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «-у (-ю)»

Дар забони адабии тоҷик пайвандаки дигари серистеъмол **-у (-ю)** мебошад, ки он дар адои вазифаи грамматикӣ муродифи пайвандаки **ва** мебошад. Ин хусусияти онҳо аз ин ҳам маълум мегардад, ки дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар дуи ин пайвандак дар иҷрои як вазифа меоянд:

Сенафарон бо ҳам хайрухуш карданду ду нафар ба тарафе шитобкорон ва Ғулом ҳам ба тарафи ҳавлиаш равона шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як-якуним моҳ нагузашта боз якуми сентябрь меояду мактаб сар мешавад ва ман дигар зарчашмаравию мевафурӯшӣ карда наметавонам* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Пайвандаки **-у (-ю)** бо пайвандаки **ва** баъзе умумиятҳо дошта бошад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунад.

1) Бо пайвандаки **-у (-ю)** чумлаҳои соддае ба ҳам алоқаманд мешаванд, ки муносибатҳои ҳамзамонӣ ва паҳамзамонӣ доранд, вале тафовути ин гуна чумлаҳо дар он аст, ки дар ин ҷо амалу ҳолати қисми дуюми чумлаи мураккаб фавран, ҳамон пас аз қатъ гардидани амали чумлаи соддаи якум ба вуқӯъ меояд. Дар ин гуна чумлаҳо хабари чумлаи якум, ки бо пайвандаки **-у (-ю)** меояд, задаи мантиқӣ гирифта, бошиддат ва баландтар талаффуз меёбад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ даромад (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ба палата духтур даромаду Кумачёв сунориши онро ба хотир овард* (М. Хоҷаев, Об — рӯшноӣ).

2) Дар чумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати хилофӣ ва қиёси доранд, асосан пайвандаки пайвасткунандан **-у (-ю)** истифода мешавад, пайвандаки **ва** хеле кам меояд:

Анбори бой аз ғалла пур буду ғаллакор нони шикамсерӣ намерӯд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Абр гирёну лолаҳо хандон,
Бод ларзону сабзаҳо рақсон.*

(М. Турсунзода)

Соле як ё ду маротиба ба Қўқанд меомаданду мухлисонашон як умр гапи он касро мегуфтанд (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Шарофат-хола суханони Нуралиро мешуниду ақлу ҳушаш ба ҷои дигар буд* (С. Улуғзода, Навобод).

3) Дар байни қисмҳои чумлаҳои мураккаби пайваст бо пай-

вандаки -у (-ю) дар зимни муносибати замони муносибати сабабу натиҷа низ ифода мешавад:

Амон симеро кашиду паровоз ҳуштаки дуру дарозеро зад (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Амир манифест эғлон карду дар байни қадидҳо ғулгула барпо шуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Як нисфишабӣ бонги хатар баланд гардиду полки мо ба сӯи Фарм равон шуд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

4) Пайвандаки -у (-ю) дар нутқи гуфтугӯ бештар кор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил мешаванд, дар зарбулмасалу мақол, панду ҳикматҳо низ бисёртар дида мешаванд:

Дур шиканаду сӯхан нашиканад (Зарб.). Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем,— Ер дар хонаю мо гирди қаҳон мегардем.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакӣ «инчунин»

Пайвандаки **инчунин** ҷумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаманд мекунад, ки бо якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ буда, ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум ягон фикрро илова менамояд:

Синну соли мо гузаштагӣ, инчунин маориф ташикли дорулмуаллиминро ба мо супоридагӣ (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Бек Мирзокарими Мирохур аз Кангурт ба тарафи Балҷувон ҳаракат намудааст, инчунин мири Қулоб ҳам ба болои Балҷувон лашкар кашида омада истодааст (С. Улуғзода, Восеъ). Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида, бо чангча гирифта меҳӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо шароб меистод (С. Айни, Куллиёт).

МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Азбаски муносибати замони қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба омилҳои зиёде, пеш аз ҳама, ба муносибати хабарҳо вобаста мебошад ва ин муносибатро ҳангоми истифодаи ҳамаи пайвандакҳо дидан мумкин аст, алоҳида аз назар гузаронидани он афзалтар аст.

Муносибатҳои замони ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст асосан ду хел мешаванд: *ҳамзамонӣ ва паи-ҳамзамонӣ.*

Муносибати ҳамзамонӣ. 1. Дар ифодаи ҳамзамонии амалу ҳолат ва умуман ҳодисаю воқеаҳои ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб шаклҳои замони феъл — хабарҳои онҳо аксар вақт як хел воқеъ мегарданд ва ба ҳамдигар аз ҷиҳати замон мувофиқат мекунанд:

Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дуконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дӯкун як порча хишти пухтаро қанда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам (С. Айни, Кулли-

ёт). *Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудкаш дуди ғализи вазнине берун омада, паст-паст паҳн мешуд* (С. Улуғзода, Навобод).

2. *Хабарҳои ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати ҳамзамонӣ доранд, бештар бо шаклҳои феълҳои давомнок ифода меёбанд:*

Хурду хуроки ман аз тарафи ӯ ба тарзи миёна таъмин мешуд ва гоҳо либос ҳам меод (С. Айни, Ёддоштҳо). *Лампаи мудаввари 40-ум... ба пайкари серпаҳлу ва ба рӯю мӯи аз куҳансоли генерал хабардиҳанда шӯъла меафканд ва забонаки чароғ ҳар замон аз мавҷу гулдурро тўппарониҳои наздик ба ларзии омада, лип-лип бозӣ мекард* (Ф. Ниёзи, Вафо).

3. *Хабарҳо амалу ҳолатҳои давомнок ва тақроршавандаро нишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди давомдор ифода мешаванд:*

Ин гуна шаб бештарин бо базми музика ва рақс мегузашт ва дар вақти дамگیری навозанда ва хонандагон мушоира ва ё латифагӯӣ сар мешуд (С. Айни, Ёддоштҳо). *У акнун ҳамеша маро масҳара карда гап мезад ва дигарон хоҳу нохоҳ бо хандаҳои худ ӯро дастگیری мекарданд* (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Модар ва духтар дар поёни хона нишаста ғўзакҳои мекарданду Дилбар модарашро ба коре тарғиб мекард* (Ч. Иқромӣ, Шодӣ).

4. *Хабари яке аз чумлаҳои содда бо феълҳои мутлақ ва хабари дигаре бо феълҳои давомнок ифода шавад ҳам, аз ҷиҳати маъно ба ҳам мувофиқат карда, бардавомии амал ва ҳамзамонии чумлаҳоро ифода мекунанд:*

Ману Пўлодбой дар меҳмонхона — корхонаи амаки Мирҷамол бо ба сандали дароварда бозӣ карда нишаста будему амаки Мирҷамол дар назди чароғ болои сандалича нишаста ба рӯи зонуҷи чарм гирифта маҳси мебухт (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбеҷокунанда иштиҳои ман кўр шуда буд ва дилам чизе наметалабид* (С. Айни, Куллиёт).

5. *Хабарҳо амалу ҳолати байтмомрасида, қатъгардидаро нишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди мутлақ ифода мешаванд:*

Назар ба қавли падарам, бисъёр ҷоҳо ва деҳаҳоро рег зер кардааст, бисъёр киштзорҳо нобуд шудааст ва аз ин чумла боғи ангури бобоямро ҳам рег паҳи кардааст (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар як тарафи зери чинор сағонаи нимхаробае истодааст ва дар болои вай тўғҳо кашида шудаанд* (Ф. Ниёзи, Духтари ҳамсоя). *Ҳоло шаҳр зеру забар нашудааст ва ҳеч воқеаи калон ҳам рӯй наводааст* (С. Айни, Одина).

6. *Доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият:*

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва дар рӯи вай як лаълии тахтагини бисъёр васеъ ниҳода шуда буд (С. Айни, Куллиёт). *Вай одатан моҳи март гул мекунад ва гулҳояш бӯи хуше доранд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

7. Амалу ҳолат ва хусусияту аломати чумлаи соддаи якум дар яке аз замонҳо воқеъ шуда бошад ҳам, доимӣ буда, хабари чумлаи соддаи дуум амали дар ҳамон муддат воқеъ гарди- даро ифода менамояд:

Занаиш дар фермаи колхоз говҷӯи буду писари яккаву ягонаиш Фирӯзҷон ҳамин тобистон ба хондан рафт (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Хучра танг буд ва онҳо зону ба зону нишаста сӯҳбат мекарданд* («Садои Шарк»). *Илми Ленин даръёи бузург аст ва мо аз чандин қатраҳои вай баҳравар шудем* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ифодаи муносибати пайҳамзамонии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хабар роли асосӣ мебозад.

1. Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст бо шаклҳои замони гузаштаи мутлақи феъл ифода меёбанд, дар муносибати онҳо тартиби ҷой гирифтанишон низ аҳамият дорад. Дар ин чумлаҳо тартиби хабарҳои феъли ба тавносиби замонӣ мутобиқат мекунад:

Дар кушода шуд ва мо даромадем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дами гулханнишинӣ рафту айёми баҳор омад* (А. Деҳотӣ, Навбахори заҳматкашон). *Қорӣ-ишқамба аз харидории ман умедашро канда, ба роҳ даромад ва ман аз дунболи ӯ* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2. Хабарҳои чумлаи соддаи якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабари чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода мегардад ва бо ин пайдарҳамии амал ифода карда мешавад.

Дар ин ҳол амали давомнокии чумлаи охир бевосита пас аз амали мутлақи чумлаи аввала воқеъ мегардад:

Ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада регҳои ба бами хона ғуншударо бо бел рӯфта истодем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мулозим ба меҳмонхона баромад ва Ҷрмон-полвон ҳам аз ҷояш хеста, либосҳояшро пӯшидан гирифт* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Меҳмононро аз болои кӯрпа шинонданд ва мӯйсафед ба ҳар дуи онҳо ҷой кашиданд* (Ҷ. Ёкромӣ, Шодӣ).

3. Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст бо шаклҳои феълии замони ҳозира-оянда ифода меёбанд:

Ҳозир сардори штаби мо, полковник Авдеев меояд, шумо бо ӯ шинос мешавед ва баъд дар бораи дар кадом вазифа кор карданатон маслиҳат мекунем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Бодбарак ба ҳаво мебарояд ва шамол онро бардошта боло бурдан мегирад* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

Дар ифодаи муносибати замонии пасиҳам воситаҳои дигари забон низ истифода мешаванд. Чунончи, дар аввали чумлаи соддаи дуум калимаҳои таркибҳои **баъд, сонӣ, пас, баъд аз ин, пас аз ин, дере нагузашта** ва монанди инҳо омада, пас аз ама-

ли чумлаи соддаи аввал сар шудани амали чумлаи соддаи ду-
юмро барҷаастатар нишон медиҳанд:

Ҳама баромада рафтанд ва бағд мо аз ҷо хестем («Садои Шарқ»). *Мардум аз сидқи дил хандиданд ва бағди ин музо-
кира авҷ гирифт (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).* *Онҳо ба
даромади қишлоқ омада якбора хомӯш монданд ва аз мобайн
дере нагузашта сиёҳии ҳар дуяшон ҳам дар торикӣ нопадид
гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).* *Овози шинос ба гӯшамон расид ва пас
аз он ҳама ба ҳуҷум гузаштем («Садои Шарқ»).*

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ХИЛОФӢ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдори хилофӣ ба
воситаи пайвандқдон **аммо**, **лекин**, **вале**, **валекин**, **балки**, **ва-
гарна**, **ҳол он ки**, **ва ҳол он ки**, **бошад**, **набошад** ташаккул ме-
ёбанд. Ҳиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти пай-
вандқдори хилофӣ аз ҷиҳати мазмун ба ҳамдигар хилофу зид,
муқобилу номутобиқ ва нобаробар мебошанд. Заминаи реалии
чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ муносибатҳои хилофӣ ва
қиёсии байни ашёву предметҳо, факту процесҳо ё субъектҳо
ва амалиёгу ҳолати онҳо мебошад. Муносибатҳои хилофӣ дар
забон ба воситаи сохти чумла, пайвандқҳо, маънои хабарҳо
ва таркиби лексии ҳиссаҳои чумлаи мураккаб ифода меёбанд.

Пайвандқҳои **аммо**, **лекин**, **вале**, **валекин** дар ифодаи муно-
сибатҳои хилофӣ ва муқобилгузори асосан ҳаммаъно ва муро-
дифи ҳамдигар мебошанд. Пайвандқҳои **аммо**, **лекин** дар ус-
лубҳои китобӣ ва гуфтугӯ баробар кор фармуда мешаванд, пай-
вандқҳои **вале** бошад, як дараҷа характери китобӣ дорад:

— *Оре, дар он дарёи хуну отаи зани Темурмалик ҳам мо-
нанди ҳазорон занон, бачагону пирон ва беморон фарқ шуда
рафт, аммо тифли навзоди ӯ саломат монд (С. Айнӣ, Исёни
Муқаннаъ).* *Дар кӯча зери кӯпрӯкҳоро ҳам дида баромаданд,
аммо табиби афғонӣ — Асадуллои кобулӣ дар ҳеҷ ҷо набуд
(Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).* *Тӯй гузашт, лекин баробари гу-
заштани тӯй ба хонаи Бозор азо, мотам ва мусибат омад
(С. Айнӣ, Қуллӣёт).* *Қолхоз ташкил карда кулакро нест кар-
дан лозим, вале кулак ба осонӣ ҷон намедиҳад (Ҷ. Икромӣ,
Шодӣ).*

Пайвандқҳои **лекин**, **валекин** дар назм ба шакли ихтисор —
лек, **валек** ҳам меоянд:

*Шаб омад, лек маҳтобам наёмад,
Фурӯғи чашии бехобам наёмад*

(М. Фарҳат)

Пайвандаки **аммо** моҳияти соф хилофӣ, муқобилгузорӣ, муқобилгузории эзоҳӣ, муқобилгузории маҳдудӣ, муқобилгузории қиёсӣ, муқобилгузории хулосавӣ дорад ва серистеъмолтарин пайвандаки хилофӣ ба шумор меравад.

Пайвандаки **аммо** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ, муқобилгузорӣ ва қиёс бо пайвандакҳои **лекин**, **вале** дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳаммаъно бошад ҳам, вале аз ҷиҳати тарзи истеъмол ва тобиши маъно фарқ мекунад ва онҳо ҳамеша ҳамдигарро иваз карда наметавонанд.

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **аммо**, **лекин**, **вале** ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ба воситаи дар яке аз хабарҳо (бештар дар хабари ҷумлаи содаи дуюм) омадани маънои инкор пурқувват мегардад:

Хизматгорон ӯро аз пеши мирзо бироварданӣ шуданд, аммо ӯ рафтани намехост (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шариф-амакаи дастархони маро дида, нон пурсиданд, аммо нон набуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пайвандаки **балки** аз пайвандакҳои **аммо**, **вале**, **лекин** бо хусусиятҳои ҷудогонаи худ фарқ мекунад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил меёбанд, аз ду ҳолату вазъияти хилофи якдигар яке содир шуда, имконияти воқеъшавини яке аз онҳо таъкид карда мешавад.

Ин манзараи фоҷиаангез махсуси даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми одад даромада буд (С. Айнӣ, Куллийёт). *Ба фикри ман, писарам, маро ба ягон бригада ҳамроҳ карда мондан даркор не, балки аз худӣ мо як бригадаи нав тартиб додан лозим* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** хабари ҷумлаи якум, одатаи маънои инкорӣ дорад, ки дар он факт ва ё ҳодисае инкор карда мешавад, дар ҷумлаи дуюм бошад, аз ҷиҳати иборат будани номутобиқатӣ ва ё маънои хилофӣ шарҳ дода мешавад:

Не, ҷамаашон назадаанд, балки чанд нафарашон задаанд (С. Айнӣ, Гуломон). *Замини Сари Ҷуй аз онӣ вай нест, балки вай онро кайҳо ба ҳар дуи шумо додааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** ҳиссаҷаҳои таъкидӣ **фақат**, **танҳо** омада, характери номутобиқатии қисмҳои ҷумлаи мураккабро пурқувват мекунад, ин вақт тарзи ифодаи ҳиссаи дуоми ҷумлаи мураккаб ба тариқи **градация** торафт пурқувват мешавад.

У на танҳо хурдсол буд, балки қадаш паст ва танаш қоқи камгӯшт ҳам буд (С. Айнӣ, Куллийёт). Дар он ҷо **на танҳо** нӯсти одам дигар мешавад, **балки** шуур ва ҷаҳонбинии он тағйир меёбад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби ҷумлаи содаи якум ҳиссаҷаи инкории **на ин ки** омада, муносибати ҷумларо равшантар зоҳир мекунад:

Бача на ин ки воситаи хурсандии шумост, балки вай гражданини оянда мебошад («Маориф ва маданият»).

Чунон ки зикр шуд, муносибати хилофию муқобилгузорӣ ба воситаи пайвандаки **-у** низ ифода мешавад:

Аз ғалабаи инқилоби Бухоро ҳафтаю моҳҳо гузаштаасту вай ҳанӯз ягон ҳавлию хонаи дуруст надорад (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Дар алоқамандӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ пайвандакҳои **ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад** истифода мешаванд. Пайвандакҳои **ҳол он ки, ва ҳол он ки** характери китобӣ дошта, пайвандаки **бошад** дар забони адабӣ ва гуфтугӯ баробар истеъмол меёбад, ки он асосан муносибати хилофӣи қиёсиро ифода мекунад:

Дар қиёфаи ӯ, дар муомилаи ӯ бо дигарон ҳеҷ гуна осори такаббури «бузургворона» мушоҳида карда намешуд ва ҳол он ки бо хондани китобҳои Айни ӯро одами боқарруфар ва «сипоҳ» тасаввур менамудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бори ман қуввати як навҷавони понздаҳ-шонздаҳсолаи тандурустро талаб менамуд, ва ҳол он ки ман бачаи ёздаҳсола будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аммо ғайр аз писари Темурмалик дигарон зимистон ба қишлоқи худ бармегарданд ва ӯ бошад тобистону зимистон дар он ҷо зиндагонӣ мекунад (С. Айни, Куллиёт). Сафар об ях кардааст мегӯяду ба ман бошад хунук заррае ҳам таъсир накардааст (Ф. Ннэзӣ, Вафо).

Пайвандаки **бошад** ҳамчун шакли аористи феъли **будан** ба назар расад ҳам, дар вазифаи пайвандак маънои асосии лексикӣ ва хусусиятҳои феълӣи худ — замон, সিға ва намудро гум карда, фақат шахсу шумораро нигоҳ медорад: бошам, бошӣ, бошад, бошем, бошед, бошанд. Пайвандаки **бошад** одатан дар таркиби қисми дуоми ҷумлаи мураккаб пас аз калимае меояд, ки объекти муқоиса ва ё муқоисаи хилофӣ қарор мегирад:

Падарашро надида рафтаи мумкин нест, он кас бошанд, ду рӯз боз наомадаанд («Садои Шарқ»). Ваҳши мо Мисри советӣ аст, даръи Ваҳш бошад, Нили советӣ аст (С. Улуғзода, Навобод).

Пайвандаки **бошад** гоҳо танҳо муносибати қиёсиро ифода мекунад:

Дар ин киштзор гурӯҳе аз замон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пийез барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошкаҳоро каландгардонӣ менамуданд (С. Айни, Дохунда). Соате нагузашта сандуқи Қосимҷон боз ҷои пештараширо шиғол кард, худи Қосимҷон бошад, боз рафта дар пеши самовор нишаст (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти қиёсӣ-хилофӣ ёридихандаи **бошад**, бо пайвандаки **ва, у** ҳамроҳ омада метавонад. Агар онҳо дар байни ду қисми ҷумлаи мураккаби пайваст оянд, ёри-

диҳандан бошад дар таркиби қисми дуюм — пас аз аъзои қиёсшаванда меояд:

Падарам бб як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам, пояк зада гирьякунон ва фаръёдкунон «меравам, меравам» — гуен нола мекардам. (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Адо кардани қарзи мурдаи падарам ва хӯроки зимистони мо ба саломат мондани ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғӯза бошад, пояхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин одам ба миёни худ чанг меафдохт ва Пӯлод бошад, даст дароз карда, дар замин чизеро мекофт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пайвандакҳои **вагарна**, **набошад** аз ҷиҳати вазифи синоними ҳамдигар мебошанд. Вале пайвандаки **вагарна** китобӣ буда, пайвандаки **набошад** хусусияти умумистеъмоли дорад. Ин ҳар ду пайвандак барои алоқа ва ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ва қиёсии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб истифода мешаванд:

Хайрият ки, модарарӯсам дӯст медоштааст, набошад аз ҳамин тавр оши палави мургин маҳрум мемондам (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Хайрият, дар дӯкониҳои Когон ину он ёфт шуда меистаду мо мехарем, набошад дар мо ҳам ҳеч чиз набуд (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Барои муллоӣ хату савод шарт нест, вагарна бештарини муллоҳои дар ин ҷо нишаста аз сафи муллоён бояд бароянд (С. Айнӣ, Гуломон).

Муносибати ҷумлаҳои соддан таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ асосан муқобилгузорӣ ва қиёс бошад ҳам, тобиш ва ҷилоҳои маъноии зиёде доранд. Бинобар ин ҷумлаҳои мазкурро аз ҷиҳати ифодаи маъно ва тобишхояшон ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст.

а) **Хилофи холис**. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеа ё фактҳои баробарвазну баробармаъно ба якдигар муқобил гузошта мешаванд:

Гӯё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре набуд, аммо бедориҳои онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк халал намерасонид (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман рафиқи шумо барин нависанда ва шеърдон нестам, лекин ман табибам, табъ ва руҳи инсонро мешиносам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

б) **Хилофи маҳдудӣ**. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷумлаи соддан дуюм барои амалӣ гардидани он ҷӣ, ки дар ҷумлаи якум ифода шудааст, имконият намедиҳад, ҳамчун омилҳои маҳдудкунанда воқеъ мегардад:

Ман чакмаҷамро тамоман ба шумо меодам, лекин худам чакмаки дигар надорам (С. Айнӣ, Куллиёт). Хат дар хонаи дарун, ба даруни сандуқ аст, лекин ҳозир дар хона меҳмони зан аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Боз маро рост карда шинондани шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан мехоҳад, бригадири бад набуд, аммо ба раисӣ зӯраш нарасида истодааст (С. Улуғзода, Навобод).

Муқоиса ё муносибати қиёсӣ маънои васеъ дорад ва мазмунҳои қиёс, монандкунӣ, номутобикатӣ, нобаробарӣ қиёси хилофӣ ва монанди инҳоро дарбар мегирад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб пайвандакҳои **аммо**, **лекин**, **вале**, **бошад**, **ҳол он ки** ва таркиби лексикии ифодакунандаи муносибатҳои хилофӣ-қиёсӣ истифода мешаванд:

Дар даври амир ҷадидҳо дигар хел рафтор мекарданд, лекин мо бояд дигар хел рафтор кунем (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Дар натиҷаи вайронкориҳои босмаҷиёни торочгар киштукори мамлакатамон аз сад шаст монда буд, чорводорӣ бошад, ним кам шуда буд* (С. Айни, Куллиёт). *Саҳву хато дар ҳаққи як кас мешавад, ду кас мешавад ва ҳол он ки «саҳв» дар ҳаққи ҳамаи деҳқонон рафтааст* (С. Айни, Ғуломон).

в) **Хилофи эзоҳӣ**. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофие, ки муносибати эзоҳӣ доранд, ҳиссаи дуҷумла ҳиссаи якумро як навъ шарҳу эзоҳи медиҳад:

Ин идора аз мардуми Бухоро иғвогаронро ёфта барои худ агент кардан гирифта, ҳар рӯз чанд ҳавлиро кофтуков мекард ва чанд касро ба амир гуфта ҳабс мекунонд, аммо ҳамаи ин кофтуков ва ҳабсҳо ба роҳи провокационӣ мешуд (С. Айни, Куллиёт). *Маҳсуми ланҷ ҳоло зиндааст ва то тарошидани як риш мағасвор ғинг-ғингкунон як китоб гап мезанад, лекин гапаш заррае намак надорад* (А. Деҳотӣ, Куллиёт). *Дар сари дастархон аммааш ба Шодигул нигоҳҳои маънидори табассумомез мекард, вале дар нигоҳи вай осори нохушнудӣ ё маломате дода намешуд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой. Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой дар ин аст, ки аз факту ҳодисаҳо ва воқеаҳои ифодаёфта ба амал омадани яке имконпазир аст, яъне аз фикрҳои ҷудогонае, ки бо ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ифода меёбанд, фақат яке содир шуда, дигаре воқеъ намегардад ё ки онҳо паси ҳам воқеъ гардида, ҳамдигарро иваз мекунанд.

Мафҳуми «ҷудой» ин ҷо ба маънои тафовути кул ҷудоии мутлақ наомада, муносибати **альтернативии** байни факту ҳодисаҳоро нишон медиҳад, яъне ҳар як ҳодисае, ки имконияти реалӣ ё гумонии воқеият дорад, дар сурати истисно ё тамоман инкор намудани ҳодисаи дигари ҳамшафати он бояд ба вучуд ояд. Чунончи, дар мисолҳои зерин дар як вазъият имконнопазирӣ воқеъ гардидани ҳодисаҳо баён ёфта, фақат дар шароити ба амал наомадани яке имконияти ба вуқӯъ пайвастанӣ дигаре ба миён меояд:

Ин ҳол боз як ду рӯзи дигар давом хоҳад кард, дар ин миён ё ман дар тағи қин хоҳам мурд, ё аз гап гирифтани ноумед шуда маро хоҳанд кушт (С. Айни, Куллиёт). *Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун).

Дар мисолҳои зерин ҳодисаю воқеаҳо имконияти якбора дар як вақт рӯй додан надоранд, онҳо ҳамдигарро иваз мекунанд:

Аз неши назараи гоҳ қомати хамидаи муаллими кӯҳансол мегузашт, гоҳ рӯи ҳам ғамгину ҳам қаҳролуди модараш (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

*Гоҳ додӣ ту ба дастам омоч,
Гоҳ додӣ ту ба ман говрона.*

(Лонк)

*Модарам, модари биҳиштиям!
Зиндагӣ гаҳ ба хеш мегирьяд,
Бар замин осмони беоя
Гаҳ ба ҳоли пареш мегирьяд .*

(Лонк)

Чумлаҳои мураккаби пайвасти чудой бо ёрии пайвандакҳо, ҳамчунин бо воситаҳои лексикӣ ташкил меёбанд. Пайвандакҳои чудой унсурӣ зарурии сохти чумлаҳои мураккаби пайвасти чудой мебошанд:

Киҳо ба он ҷойҳо рафтаанд, ё ҷанобашон онҳоро ном ба ном медонанд (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биёеду як квартираро холи карда диҳам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). То вақти ҳосилгундорӣ бояд аз район ягон дастуруламал ояд, ё ин ки худамо машварат карда бо қарори аксарият ягон кор мекунем (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Ғар пиндорӣ, диламро ҷуз 'ту ёре ҷаҳаст — нест,
Ё ғамамро ғайри меҳрат ғамгусоре ҷаҳаст — нест.*

(А. Лохутӣ)

Ба гурӯҳи воситаҳои лексикӣ калимаҳои **гоҳ (гаҳ, гаҳе), баъзан, як вақт, дам (даме, як дам), яке**-ро дохил кардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба таври чуфт, такрор омадан воситаи лексикиву грамматикӣ ташкилдихандаи чумлаҳои мураккаби пайвасти чудой шуда метавонанд. Онҳо ҳангоми такрор дар таркиби ҳам қисми якуми чумлаи мураккаб ва ҳам қисми дуюми он омада, қолиби муайяни синтаксисиро ташкил медиҳанд:

*Гоҳ дар зери сари мо санг буд,
Гоҳ манзил Қасри Шоҳавранг буд.*

(М. Турсунзода)

Дарахтон кайҳо барғояшонро партофта шоху танаҳояшонро **гоҳ** борон шуста мегузашт, **гоҳ** барф паҳи мекард (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). **Баъзан** падараш меомад, **баъзан** мо ба назди ӯ мерафтем («Садон Шарк»). **Баъзан** хунуқиҳои сахти

дах понздаҳ дараҷа ҳам мешавад, гоҳо барфи баланд ҳам меборад (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Аз воситаҳои лексикӣю грамматикӣю мазкур калимаҳои **гоҳ** (гоҳе, гоҳо, гаҳ, гаҳе) хеле серистеъмол буда, услуби китобист, калимаҳои **баъзан**, **як вақт**, **як маҳал** хусусияти адабӣ ва умумистеъмолӣ дошта, калимаҳои **дам**, **яке** хоси забони гуфтугӯ мебошанд:

Дам он китоби шавқоварро ман мехондам, дам вай мехонд. Яке вай пеш мегузашт, яке ман. Як дам ман борро мебардоштам, як дам вай мебардошт («Садон Шарк».)

Хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудое, ки бо ёрии воситаҳои лексикӣю грамматикӣю ташкил меёбанд, дар ин аст, ки ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда пайҳам содир мешаванд, онҳо якдигарро иваз мекунанд, ҳатто ба навбат такроран воқеъ гардида метавонанд, яъне заминаи реалӣ доранд; воқеъ гардидани амал ва ҳодисаю воқеаҳои, ки дар ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, имконпазир аст. Ин маънӣ ва ин хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайваст маҳз бо ёрии воситаҳои лексикӣю ифода мешавад:

Гоҳ Чобир ҳарифро ба тағаш зер мекард, гоҳ Восеъ — ӯро (С. Улуғзода, Восеъ). *Гоҳ монанди асал ширину хушбӯӣ аст он,—Гоҳ чин монанди мавҷи баҳр дар рӯяст он* (М. Турсунзода).

Пайвандакҳои ҷудой воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд. Пайвандакҳои ҷудой дар ҷумлаҳои мураккаб дар шакли ҳам танҳо ва ҳам такрор меоянд. Дар шакли танҳо омадани онҳо кам воқеъ мегардад, асосан ба тарзи такрор меоянд. Дар ҳолати такрор шудани худ ин пайвандакҳо муносибати ҷудویی байни қиссаҳои ҷумлаи мураккабро қувватнок мегардонанд. Бояд гуфт, ки ҳангоми такрор шуда омадани пайвандакҳои ҷудой (**ё**, **ё ки**, **ё ин ки**) фақат ҷузъи аввалии онҳо (**ё**) такрор шуда меояд:

*Ё мавсими сабри ман хазон шуд,
Ё нахли умед бар надорад.*

(А. Лоҳутӣ)

Ё рӯзи тағинкардаи ман маъқул нест, ё ҷое, ки аз рӯи тақсирот расидааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Китобҳои кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо ё дастраси мо набуданд, ё ки мо ҳоло онҳоро хонда наметавонистем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардам, ё ин ки Арбоб Рӯзӣ, ё ҷаноби ноиб, ё ҷаноби Қорӣ оварданд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки такрорӣ **ё ...ё** хабари ҳар ду ҷумлаи содда як хел (айни як калима) бошад, одатан, дар ҷумлаи дуюм алоҳида зикр намешавад:

Не, ё ту маро меғалтонӣ, ё ман туро! — ҷавоб додааст падарам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар байни ду ҷумлаи саволи дар дохили ҷумлаи мураккаби пайваст пайвандаки ҷудой омада метавонад. Дар ин ҳол алоқани ин ду ҷумла озодтар буда, дар байни онҳо ист нисбатан зиёдтар аст:

Дигар он ки ҷаро дӯсти ман маро барои ҳуҷра умедвор карда, ба неши ин гадои бекасу кӯй фиристод, ё ин ки ӯ маро бозӣ додан мехост? (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

*Офтобаш гарм, аз ҳозир баҳор омад магар,
Ё зимистон қаҳр карду рафт бар ҷои дигар.*

(А. Цехотӣ, Асарҳои мунтахаб)

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой хусусиятҳои гуногуни маъноию грамматикӣ доранд.

1. Дар онҳо ҳодисаю воқеаҳо ба тарзе ифода меёбанд, ки ҳар яки онҳо барои инкор ё истисноии дигаре шарту шароит фароҳам меоварад:

а) барои боздоштани яке аз амалиётҳо ё содир нашудани яке аз факту ҳодисаҳо амру фармон, илтимосу илтиҷо карда мешавад, талаб ва ё ҳукми қатъӣ бароварда мешавад. Дар ин қабил ҷумлаҳо пайвандаҳои такрори *ё... ё, ё... ё* ки истифода гардида, хабарҳои ҷумлаҳои содда бо шаклҳои феълии সিғаҳои амрӣ, хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбанд:

Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳад (С. Айнӣ, Одина).
Ё дар ҳамин ҷо меистегон, ё ба ҷои дигар фиристода мешавед (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ба хона ё шумо маро роҳ намедихед, ё ман шуморо!* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

б) ҳодисаю воқеаҳо якдигарро комилан инкор накарда, яке дигареро аз шароити вазъияти номусоид ва ё ғайриимкон берун мекунад. Хабарҳои гуна ҷумлаҳо бо шаклҳои феълии সিғаи хабарӣ ифода меёбад ва ҷумлаҳои содда тахмину гумонро ифода мекунанд:

Вай ё чӣ гуфта ҷавоб доданаширо надонист, ё ки ёди Ҳамроҳони марҳума ӯро ба хаёл андохта буд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷун). *Магар шумо ҳешу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам ба шумо ёрӣ надоданд?* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ин ҷо, ё ягон хатои рафиқ Ҳасан ҳаст, ё ин ки дар вақти кор ягон дастӣ бегона ба миён даромадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Ҳодисаю воқеаҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб характери ғайриреалӣ, шартӣ доранд.

Характери ғайриреалии ҷумлаҳо ба сохту оҳанги онҳо низ вобаста буда, гуруҳи калони онҳо бо оҳанги пурсиш, тахмину шубҳа ифода меёбанд, аксар вақт ҳиссаҳои саволи, воҳидҳои модалӣ ва туфайли меғиранд, хабарҳои ҷумлаҳои содда бештар бо сиғаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад:

Ин бороҳа маро ба мақсад мерасонида бошад, ё аз роҳи калон дур афтода, аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам? (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ин кор қасдан карда шуда бошад, ё оби ҷӯй дамида ба тағи хиштҳо фуромадааст?* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо, мумкин аст, пеш-пеш гурехта раванд, ё ки аскарҳои сурх хабардор шуда биёянд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Магар ин Мария аст, ё Ҳалим ба ман шӯхӣ мекунад?* (Р. Ҷалил, Ҳижояҳо).

3. Ҳодисаю воқеаҳое, ки дар қисмҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, заминаи реалӣ дошта, воқеъ шудаанд ва ё воқеъ шуданишон имконпазир аст. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии замони гузаштаи সিғаи хабарӣ ифода меёбанд:

Ба қафо баргашта асп тоҳтан ҳам мумкин набуд, ё ба тир мезаданд, ё асп давонда онҳоро дастгир мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *...баъзе деворҳои тири милтиқ «лесид» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Гӯшти хомро акаи Мадалӣ аз чарогоҳ меоварад, ё ин ки ҷӯпонҳо мефиристанд* (М. Начмиддинов, Дарё маҷрои нав мечӯяд).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой аз ҷиҳати таркиб ба тарзи қушода дохил мешаванд ва дар таркиби онҳо аз ду зиёда ҳам ҷумлаҳои содда омада метавонанд:

Магар ба дарде талаф шуд, ё ки аз нотавонии ӯ фоида бурда гургонани дарониданд, ё деве заҳматаш расонид ва ё дар камингоҳе ганиме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид (С. Айнӣ, Одина).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛИ

Дар забони адабии тоҷик қолиби махсуси ҷумлаҳои мураккаби пайваст мавҷуд аст, ки аз қолибҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ фарқ мекунад. Хабарҳои ҳиссаи якуми ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб бо шакли ғайритасрифӣ феъл (феъли ҳол бо-а) ифода шуда, хабарҳои ҳиссаи дуюми онҳо дар шакли тасрифӣ меояд:

Забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё буда, бо ин забон асарҳои оламшумули илмӣ ва адабии офарида шудаанд (Н. Маъсумӣ, Асарҳои мунтахаб). *Рӯди Пирмаст аз шарқи шимолӣ ба ғарби ҷанубӣ ҷорӣ шуда омада, дар қарибии гӯшаи шарқӣ-шимолӣ Ғиждувон оби он рӯд ба ду тақсим мешавад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бисёрини коргарони ин истгоҳи роҳи оҳан аз ҳамин қишлоқ буда, қисмашон дар депои Когон кор мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳаво мулоим шуда; аз рӯи замин барф саросар барҳам хӯрд* (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур).

Алоқайи грамматикӣ ва маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби ҳолӣ нисбат ба ҳелҳои дигари ҷумлаи мураккаби пайваст зичтар ва барҷастатар мебошад. Ин хусусияти

чумлаҳои мураккаби мазкур ба туфайли хабари ҳиссаи якуми он ба амал меояд. Шакли ҳоли хабари ҳиссаи якум нотамоӣ ва бардавомии амалу воқеа ва фикрро низ далолат мекунад. Шакли ҳоли ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб инчунин боиси ба амал омадани интонацияи махсуси баён мегардад. Қиёми якуми чумлаи мураккаб бо оҳанги паст сар шуда, тадриҷан баланд мешавад. Дар охири чумла як фосилаи кӯтоҳи заданок ба вучуд омада, аз воқеъ гардидани ҳиссаи дуҷумлаи мураккаб огоҳ мекунад. Чумлаи соддаи дуҷумла бо оҳанги нисбатан паст оғоз ёфта, бо як маром давом мекунад ва дар охир паст шуда, қатъ мегардад:

Чои истиқомати Мулло Вафо дар Бухоро, дар мадрасаи Шодимбой буда, шоири ҷавони машҳур Шоҳин ҳам дар он ҷо истиқомат дошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Зимистон рафта, боронгарии аввали баҳор сар шуда буд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои мураккаби ҳоли асосан ба воситаи интонация, яъне бепайвандак ташаккул меёбанд. Аммо баъзан бо пайвандаки пайваस्तкунанда омадани онҳо ба назар мерасад:

Ба ҳар ҳол, умри ман ба поён расида ва рӯзи ман ба шумор мондааст (С. Айнӣ, Дохунда). Тирамоҳ ба охир расида ва зимистон наздик омада буд (С. Айнӣ, Ғуломон). Бо кӯмаки духтарон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон ҳангоми тирпарронӣ нобуд шуданд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). Баъзе деворҳои тири милтиқ «лесида» гузашта, ё ки тири туп сӯроҳ кардааст (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ғоҳ дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб ҳолҳои замон, махсусан, калимаи **ҳанӯз** омада, интонацияи онро қувват медиҳад ва воқеъ гардидани амали дигарро ноғузир мегардонад. Хабарӣ чунин чумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мегардад:

Карим ҳанӯз лаб накушода, дарди саҳте авзои Ҳайдарқулро тағйир дод (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Ҳанӯз ман ба навиштани ин суҳанон шурӯъ накарда, зани амаки Сангинбойро аз таги дарвоза муаллима, зани амаки Эшмаҳмад ҷеғ зад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Ҳанӯз даҳ-дувоздаҳ қадам нарафта, аёси хунук ба онҳо тағсир кард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Ҳанӯз як-ду километр роҳ тай накарда, водии зарнисори Ҳисор оғӯши худро мекушояд (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОИ ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛИ

Дар байни ҳиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли ҳамаи муносибатҳои маъноие, ки барои чумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ характерноқ мебошанд, вучуд доранд.

1. **Муносибати шумур:** *Мадрасаи Мири Араб асосан дуошъёна буда, ҳуҷраҳои асосиаш хоҳ дар ошъёнаи якум бошад ва хоҳ дар ошъёнаи дуюм, пешравоқ доштанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ранги рӯи Содикӣ парида, сар то пояш ба ларза даромад* (С. Айни, Гуломон). *Қади ин одамҳо наст ва танаашон ғафс буда, либосҳояшон бо либосҳои аҳли дарбор монандӣ надошт* (С. Айни, Гуломон). *Ҳаво андак сард гашта, осмон абрнок ва манзараҳои шаҳр дилгиркунанда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Синни ӯ тахминан 30-сола буда, комати баланд, бадани ғафс, рӯи гандумгуни сафедчатобӣ калони пурра дошт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Айёми зимистон гузашта, баҳор омад* (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*).

2. **Муносибатҳои замонӣ:**

а) **муносибати ҳамзамонӣ:** ... *доирахабарҳо ҳам қариб баромада тамом шуда, ҳавлӣ аз одамони бегона холӣ шуда омада буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Офтоб ба уфуқ хеле наздик шуда, насими салқини бегоҳӣ хеста буд* (П. Толис, *Повесть ва ҳикояҳо*). *Айёми тобистон буда, вақтҳои рӯйҳавлихобӣ буд* (С. Айни, Куллиёт);

б) **муносибати пайҳамзамонӣ:** *Дари обхона кушода шуда, касе сари худро дарун кард* (С. Айни, *Дохунда*). *Дар берун овози ғап шунида шуда, баъд аз қадаре ба хона Дилбар ва Латофат даромада омаданд* (Ҷ. Иқромӣ, *Шодӣ*).

3. **Муносибати сабабу натиҷа:** *Девори қалъа бар болои девораи табиши кӯҳ бино ёфта, як хисори баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Восеъ аз нолишҳои пурсӯзу гудози занак воқаро фаҳмида, чеҳраи арақини офтобхӯрдааш хира гашт* (С. Улуғзода, *Восеъ*). *Маҷлис ба итмом расида, ҳама ба долон баромаданд* (Р. Чалил, *Одамони ҷовид*). *Ӯ дар бачагиаш аз хар ғалтида, як пояш шикаста буд* (Ю. Ақобиров, *Баъде ки осиеъ бозмонд*). *Дар дашту даман барфҳо об шуда, замини ба хоби зимистон рафта чон мегирифт* (С. Турсун, *Қамони Рустам*). *Аз ду тирезаи роғушода ҳавои тоза даромада, ҳавои хона мӯътадил гашта буд* (Ю. Ақобиров, *Осмони соф*). *Имсол тобистон хушк омада, кишт ва боғи мо аз ташнагӣ ба қазир шудан расида будааст* (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавонии мо*). *Хунам бисёр рафта, дарномам хушк шуд* (Р. Чалил, *Одамони ҷовид*). *Аҳли ҷамоа аз кори рӯзона монда шуда, ҳозир ҳамагӣ масти хоб буданд* (А. Дехотӣ, *Қаромати охири*).

4. **Муносибати қиёсӣ:** *Як тарафи ин майдон ба пушти айвон пайваста, тарафи дигараш девори поҳсаи завод аст* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳоло як қисми заминҳо қор карда шуда, як қисмишон ҳамин тавр сабзпӯш шуда хоб кардаанд* (Ҷ. Иқромӣ). *Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп монд* (Р. Чалил, *Одамони ҷовид*). *Бештарини аҳолии ин мадраса шофиркомӣҳо, нуратонҳо буда, қисми дигарашон аз шаҳри Бухоро ва атрофи он буданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Меҳмон писари козиқалон — домул-*

ло Абдушукури мархум, Шарифчои-махдум буда, мизбон — соҳиби хона Мулло Абдусалом ном домуллои кунчакии акаам будааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

5. Муносибати хилофӣ: Аммо ба босмачиён «ғозӣ» шудач муяссар нашуда, ҳама гурӯҳ-гурӯҳ «шаҳид» мешуданд (С. Айнӣ, Дохунда). Хўҷаназар маро ва деҳқонони дигарро ба муқобили колхоз иғво карда истода, худаш аз ҳама пештар се хоҷагӣ шуда ба колхоз даромада гирифт (С. Айнӣ, Ғуломон). Лекин эълони сабукиҳо дар қабулкунандагони ислом як эълони расмӣ ташвиқоти барои қабул кунонидани дини ислом буда, дар ҳақиқат, мардуми маҳаллӣ хоҳ дини исломро қабул кунанд, хоҳ не, дар шиканҷаи бисёр саҳти миллӣ ва дар ғоратгарии доимӣ беҳаёна гирифтор карда шуданд (С. Айнӣ, Исиёни Муқаннаъ).

Муносибати хилофӣ ва муқобилгузарию номутобиқатни байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳоли хусусан вақте хеле равшан зоҳир мешавад, ки дар байни ҳодисаҳои таркибии онҳо пайвандакҳои хилофӣ омада бошанд:

У як одами пурпурбадани биринҷирӯй, сурхчамӯй ва мешчашм буда, аммо чашмонаш на бо нури зако ва зиракӣ, балки бо оташи қаҳру газаб ҳамеша дурахшида меистоданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ болоиш пӯшида набуда, балки сар то сари болаш монанди дутаҷҳои иморатҳои баланд кушода лебошад (С. Айнӣ, Дохунда). Бо кумаки духтурон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон ҳангоми тирпарронӣҳо нобуд шудаанд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

6. Муносибати эзоҳӣ. Истилоҳи эзоҳӣ маънии васеъ дошта, дар ин чо ба маънои шарҳ додан, муайян кардан, конкрет намудан, пурра кардан, тафсил додан, илова намудан омадааст: Бошандагони ин деҳа аз ҷиҳати ирқ ба номи тоҷикон, арабон, урганҷиён ва хоҷагон — асосан ба чор ҷамоа тақсим ёфта, хоҷагон ба номи миракониҳо, сайидатоҳои, ғиждувониҳо ва соктарегиҳо — чор қабилаҳо ташкил медоданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин зан духтари яке аз муҳочирони эронӣ буда, Чаҳоншир ӯро дар замони шоҳзодагии худ дар ҳарамии падараш дида, ба ӯ муҳаббат пайдо карда буд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Хуҷраҳо якдара ва пешравок буда, ҳам одам, ҳам ҳаво ва ҳам зиё аз ҳама он як дар медаломад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳавли ӯ иборат аз як роҳрави чоркунҷа буда, дар болои вай як болохонача бино ёфта буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Қисми зерини он миёнбаст монанди он таҳхона буда, дар он чо ҳезум, ангишт, хуми об, дегу оташдон, зарфҳои ошпазӣ ва ошхӯрӣ ва дигар қолаҳо меистоданд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Бюрои комитети уездии партия навакак кушода шуда, масъалаи якуми рӯзномаи вай ба сафҳои партия аъзоёни нав қабул кардан буд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Вақти холии одамон боигарии бебаҳои ҷамъиятӣ буда, максданку бафароғат гузаронидани он барои иҷрои плану ӯх-

дадорихоӣ меҳнаткашони шаҳр ёрии калон мерасонад («Тоҷикистони советӣ»).

7. Муносибати ҷудой, истисноӣ: *Баъзе деворҳоро тири милтиқ «лесида» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз ҷиҳати таркиб ду хел: *баста ва кушода* мешаванд. Хели кушодаи он мансуби ҷумлаҳои мебошад, ки муносибати замонӣ доранд:

Холо вай пир шуда, қоматаш қадаре ҳам ғапта, овозаш он оҳангдори худро гум карда, хаста шуда ва дар он оҳанги ҳузну алам садо медиҳад (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Хонааш тороҷ шуда, дару деворҳои ғалтида, боми ҷувозхона ҷӯкида, дарвозаи ҳавлиро кадом касе кӯчонда бурда буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли сабабу натиҷа, эзоҳӣ, хилофӣ ва қиёсӣ мансуби навъи баста мебошанд:

Шаб андак хунуки фуномада, замин ях баста буд (С. Улуғзода, Навобод). *Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз реғ буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадре кушодагӣ буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ишқ ғалаба карда, ғурур мағлуб шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак ба воситаи интонация ва дигар воситаҳои лексикӣ грамматикӣ ташкил меѳбанд:

Тирамоҳ шуд, вақти сафари Дарвешобод расид (С. Айни, Қуллиёт). *Мо халқ ҳастем, мо қувва ҳастем, ба мо партияи Ленин роҳбарӣ мекунад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар ин колхоз ҳар хел машинаҳо бо қувваи электрикӣ кор мекунад, осои электрикӣ дар як соат 400 кило ғалларо орд мекунад* (С. Улуғзода, Навобод). *Ана, инқилоб шуд, амир ғурехт, ҳукумат нав шуд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҷанговарон мактубро бо як овоз ва ифтихормандии калон қабул карданд, ба вай аз номи ҷанговарони ҳар як райони республика як намоянда имзо мегузошт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак нисбат ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти паївандакдор реҳтатар ва мӯъҷаз мебошанд. Аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии онҳо, бештар хабарҳо, ба тарзи мувозӣ (параллель) меоянд, гоҳо такрор мешаванд:

Рӯз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз мериғазаб дарак нест (С. Айни, Қуллиёт). *Онҳо ба касе ҷафо накарда буданд, онҳо нони касеро аз даҳонаш кашида нагирифта буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Таҳти вожгун). *Партияро ҳурмат кардан даркор аст, шӯрои деҳаро ҳурмат кардан даркор аст* (С. Айни, Ғуломон).

Параллелизми структуравӣ ҳодисаи дигари хоси онҳо — эл-

липсисро ба вучуд меорад. Мувофиқи ин ҳодиса дар яке аз ҳиссаҳои чумлаи мураккаб яке аз аъзоҳои зарури онҳо ифода намеёбад (афтида мемонад):

Доно ба иморати суҳан машғул аст, нодон — ба иморати бадан (Зарб). *Дар як дам чун манзили лӯлиён гулханҳо фурузон дуд, қумғонҳо ҷушон гардиданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Дар тарафи чапи майдон — растаи ошпазҳо, дар тарафи рост — бозори хару асп, дар тарафи шимолии майдон — каппон* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак роли интонация хеле калон аст. Интонация ба нутқи даҳони хос аст ва аз ин ҷо чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар ба нутқи гуфтугӯ мансуб мебошад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар ҳаман услубҳои забон, алалхусус, дар диалог ва жанрҳои фольклорӣ бештар истифода мешаванд:

Понздаҳ шаби моҳ — равшан, понздаҳ шаби моҳ — торик (Зарб). *Об меояд, ҳаёт меояд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак монанди чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор равшан зоҳир намешавад. Бо вучуди ин дар байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак низ муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ шумур, замонӣ, сабабу натиҷа, эзоҳӣ; ҳилофӣ ва қиёсӣ ифода меёбад:

Муносибати шумур:

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки байни онҳо муносибати шумур дида мешавад, ҳодисаю воқеаҳо, амалиёти субъектҳои прагматикӣ номбар карда шуда, дар боран онҳо ба таври алоҳида хабар дода мешавад. Онҳо паси ҳам номбар мешаванд, бинобар он дар байни онҳо муносибати замонӣ низ шуда метавонад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки мазкур ба гурӯҳи чумлаҳои мураккаби кушода дохил мешаванд, онҳо ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаро дар бар гирифта метавонанд:

Ин кас — янғай ман Хайринисо, ин — духтарчаи ман, Зебӣ (С. Улуғзода, Навобод). *Соат аз се гузашта буд, дар клуб духтарҳо дарси охириро мехонданд, занҳои миёнсол кӯрпа лаганда мекарданд, дарз медӯхтанд ва зех мебофтанд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, наваҳои тутҳои балӣ ғӯра бастанд, дарахтони хасактут барои хӯроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд, ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид, деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандон мола мекарданд ва мекашиданд, фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лӯнда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо дар паҳлӯи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкишти барои худ хона месохтанд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Охир, колхоз планҳояшро иҷро мекунад, ҳеҷ кас ҷанҷолу хархаша намекунад, ҳа-*

ма аз ҳамдигар розӣ ҳастанд, раис аз парторг розӣ, парторг аз раис, колхозчиён — аз ҳар дуи онҳо (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки мазкур мувофиқи ифодаи хабари чумлаҳои соддаи таркибашон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: **номӣ** ва **февълӣ**.

а) Хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки номӣ ин аст, ки дар ҳиссаҳои таркибии онҳо суҳан дар бораи аломат, ҳолат ва хусусияту хислати субъекти грамматикӣ меравад. Бинобар ин ҳам хабари воҳидҳои предикативии чумлаҳои мураккаби пайвасти тини мазкур бо ҳиссаҳои номии нутқи ифода меёбанд:

Мо аз падар чор нафар мондем: акаам Муҳиддинхӯҷа ном дошта, аз ман ҳашт сол калон буд, ман ёздаҳ-дувоздаҳсола будам, додари калонам Сироҷиддин ном дошта, 9-сола буд, додари хурдиам Киромиддин ном дошта, чорсола буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Буд фасли тирамоҳию расо дасти хазон,
Пир буданд арӯсони чаман хурду калон.*

(М. Раҳимӣ)

*Духтарони шаҳри мо зеботаранд,
Духтарони шаҳри мо рағнотаранд.
Духтарони шаҳри мо дилҷӯтаранд,
Аз ниҳолу лола ҳам хушрӯтаранд.*

(М. Фарҳат)

б) Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки февълӣ моҳияти ахборро таъсиру ҳаракат ва амалу ҳолати субъектҳои грамматикӣ ташкил медиҳанд. Хабарҳои ҳиссаҳои таркибии ин қабил чумлаҳои мураккаб февълӣ буда, муносибати замонии байни онҳо асоси тасвириро ташкил медиҳад. Хабарҳои қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби типии февълӣ бештар ба воситаи шаклҳои февълӣи замони гузаштаи давомдори сифаи хабарӣ ифода мешаванд:

Хор шитиррос зада месӯхт, Қалмоқ-оим ҳам бо садои сӯзиши хор ҳамовоз шуда, дар ҳасби ҳоли худ сурудгӯӣ мекард (С. Айнӣ, Фуломон). *Ман танбӯр менавохтаи, месурудам, занам ба ман ҳамовоз мешуд, падарарӯсам доира мезад, худам шеърҳо мегуфтаи ва он шеърҳоро бо занам тарона мекардем* (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷун). *Давлат чашм аз меҳмон намеканд, меҳмон ҳам ба Давлат ким-чӣ хел мағнидор нигоҳкунон мулоим табассум мекард* (Ф. Ниёзӣ, Ҷар беша...).

Хабарҳои ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаб бо шаклҳои февълӣи намуди мутлақ ифода меёбанд:

Мо, коргарон, солҳои дароз дар зерӣ зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хурдем ва нӯсидем, миллионҳо ҳампеша-

гон ва гузаштагони мо дар банди ғуломӣ ва гуруснагӣ чон доданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Офтоб кайҳо ба пушти кӯҳ фуру рафт, торикӣ фуromaд, хуфтан шуд... (С. Улуғзода, Навобод).

Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби мазкур бо шаклҳои гуногуни феълии замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода меёбанд:

Дар он ҷо устову мардикорон чой, нон хӯрда менишастанд, мо ҳам дар қатори онҳо нишастем (С. Айнӣ, Куллиёт). Устакалон маро ба бозор фиристода буд, ман аз заргарӣ ба ту як чиз харидам (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Дар байни ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби бебайвандак муносибати ҳамзамонӣ ва паиҳамзамонӣ дида мешавад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Чумлаҳои мураккаби пайвасти гурӯҳи мазкур аломатҳои фарқкунанда доранд.

1) Тартибу ҷои ҳиссаҳои таркиби чумлаи мураккаб озод аст:

Дарҳо шараққос мезаданд, дарахт ва тоқ ғуррос мезаданд, тирезаҳо гиҷир-гиҷир мекарданд, гоҳо дар бом касе давидагӣ таранг мешуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Ду нафари онон аз тарафи гусфандеро кашола карда меоварданд, ду-се нафарашон дар кунҷи дарахтзор заминро кофта оташдон месохтанд (С. Улуғзода, Восеъ).

II) Дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб аъзон умумӣ меояд, ки ба ҳамаи чумлаҳои содда як хел мансуб аст:

Дар осмон ҳоло ҳам абрҳо сайругашит мекарданд, аҳён-аҳён ситораҳо милғос мезаданд (М. Начмиддинов, Даръё маҷрон нав мечӯяд). Дар пеши дари ҷойхона карнайҷии солхӯрда карнайҷи менавохт, нақорачии ҷавон нақора мезад, дар атрофи карнайҷӣ ва нақорачӣ як тӯда ҷавонон, писарбача ва духтарбачагон ҷамъ шуда ҳаёҳу мекарданд (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандакро, ки маънои умумии нақлкунӣ дошта, амал, ҳодиса ва ҳолатҳои дар як вақт воқеъшуда ва ё воқеъшавандаро нақл мекунанд, ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: дар гурӯҳи якум хабарҳои чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд якхелаанд; дар гурӯҳи дуюм хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд гуногунанд:

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу маҳсиҳоям ях баста буданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Машишоқон боз машқҳо кардаанд, ҳофизон хондаанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Сафар гап назада аз ҷо бархост, Маҳмудҷон ба сӯи даҳлез рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ранги савор парид, дилаш дар тапиш даромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Моҳ аз ним зиёдтари майдони осмонро сайр карда буд, хурӯсҳо аз ҳар тараф овози ҷеги худро баланд карда буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай рӯи паҳни хашимоладе дошт, ришаш ягон-ягон, устухони рӯяш баромадагӣ ва шалғамвор сурх, нӯги биниаш ҳам шалғамвор сурх буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак хабари чумлаҳои содда аини як феъл бошад, вай танҳо дар яке аз чумлаҳои содда ифода ёфта метавонад: *Кампир ба рӯи мӯйсафед нигоҳ кард, мӯйсафед ба рӯи Шодӣ* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Агар феъли ёридиҳандаи хабари чумлаҳои содда аини як феъл бошад, вай, одатан, такрор нашуда, танҳо дар таркиби хабари чумлаи соддаи охири оварда мешавад:

Саҳро бесадо ва сокит, дунё ором ва хомӯш буд (С. Айнӣ, Ғулумон). *Забонаш ширин, муомилааш мулоимона ва боадабона, рафтор ва кирдораш хушақлона буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Айёми зимистон, мавсими барфу борон, ҳавзо ва ҷӯйҳои яхбаста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста, говон ва харон дар гӯшаи оғил ё кунҷаки собот фурӯ монда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида бар гурбадави сандалӣ хазида буданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Мӯйҳои маллаи нафисаи парешон, чашмони кабудаш хоболуд буданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Доманаи кӯҳҳои ҳар ду тарафи дара сабзу хуррам, нишебии кӯҳҳо арчазор буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабарҳои чумлаҳои содда дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омада бошанд, амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳои дар як вақт воқеъ гардида ва давомдоштари ифода мекунад: *Гунҷишкони ҷиқиррос мезаданд, куркурикарроқҳо кур-кур мекарданд, мусичагон ва фохтакон ку-ку мегуфтанд, зогон ва зогчакон аз киштзори нав кишташуда барои худ дон мекофтанд, мӯрчагон хӯроквории бо оби борон таршудаи худро аз хонаҳояшон бароварда шамол медоданд* (С. Айнӣ, Ғулумон). *Корвонбошии дар зери шипанг сар ҳам карда хомӯш менишаст, акнун латифаҳо ва ширинкориҳои Акрамбой ҳам ба вай таъсир намекард* (С. Айнӣ, Ғулумон). *Дар гирдоғидаи ҷӯйчаҳои оби равон синаҳои сангро харошида нағмаи синахарош мебароварданд, дар болои сараи ситорагони дурахшон нур мепошиданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Дар беором пушида, кушода мешуд, илова ба ин аз берун овози гуфтугӯи одамон, аз дуртар «ҳа лой, ҳа ғишт!»-гӯии гилкорон, садои тахтабурри, ҷӯбтароши ба гӯш мерасид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Типи чумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак, ки хабари чумлаҳои соддан он дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омадааст, серистеъмол аст. Монанди ҳамин типӣ серистеъмоли дигар низ ҳаст, ки яке аз хабарҳои он амали давомнок (дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ), хабари дигар ҳолатро ифода мекунад, ки дар ин сурат ин хабар бештар номӣ буда, бо феъли ёридиҳандаи **будан** дар замони гузаштаи мутлақ меояд; вале аз он ҷо ки ҳолат одатан маъноӣ бардавомӣ дорад, вай бо хабари дигари дар шакли феъли гузаштаи ҳикоя омадагӣ дар маъноӣ бардавомӣ мувофиқат мекунад:

Қаландар ва Хамроҳавбоз ҳақиқатан одамони мард буданд, онҳо аз ҳеҷ чиз наметарсиданд (С. Айнӣ, Асарҳои мун-

тахаб). *Меҳмонхона як хоначаи панҷболордор буд, дар пешга-
ҳаш як сандалӣ буд, дар ду кодокаш ду мӯйсафед ништаста ғӯза
мекашиданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар чойхонаҳо ва дӯконҳо
шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳоро пури равған
карда, дар вай латтакӯҳна гузошта даргиронда буданд* (С. Ай-
нӣ, Ёддоштҳо).

Хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайвасти
бепайвандак ба шакли сифати феълии замони гузашта ома-
да, натиҷаи амал, ҳолати дар айнӣ як вақт бударо ифода меку-
над. Чунин чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак одатан
аз якҷанд чумлаҳои содда иборат мешаванд:

*Рангоҳи парида, чашимоҳи дарун рафта, биниҳо теғи кашидида,
дастҳои кафида ва хушӯр шуда, пойҳои обила карда ва ҷароҳат
пайдо карда ва либосҳои даридида...* (С. Айнӣ, *Одина*). *Фасли тира-
моҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳои расида бошанд ҳам, деҳқонон
ҷамъ карда нагирифта буданд; ғӯза ва пахтаҳои шукуфта, сарҳои
ҷувориҳои ба палакҳои худ овозон истода, хӯшаҳои арзону кӯноқ
ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, ниёз барин сабза-
воти беҳмева ба ранги зумураддин тофта, чаши бинандаро ба
тамошои худ ҷалб мекарданд* (С. Айнӣ, *Марги судхӯр*).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки хабари чум-
лаҳои соддаи онҳо бо феъли ёридихандаи ҳаст, нест ифода ёф-
тааст, дар замони ҳозира яквақтии амал, ҳодиса, ҳолатро ифода
мекунад:

*Проект ҳаст, смета ҳаст, кор рафта истодааст. Охир Тӯра-
бек ҳаст, Тағоймуродбой ҳаст, Муллоҳақризо ҳаст...* (Ҷ. Икро-
мӣ, *Шодӣ*).

Инчунин хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи муракка-
би пайвасти бепайвандак ба воситаи исм, сифат, сифати феълӣ,
шакли ҳозираи давомдори феъл, гоҳо шакли ҳозира-оянда (ба
маънои ҳозира-оянда), аористи феъли **доштан** омада, дар замо-
ни ҳозира яквақтии воқеъ гардидаи амал, факт, ҳолатро ифода
мекунад:

Кор бад не, ҷӯра, машина нағз кор карда истодааст (Ҷ. Ик-
ромӣ, *Шодӣ*). *Азобу ташвишаш кам, ҳамеша духтурҳо нигоҳ
карда меистанд* (Ф. Ниёзӣ, *Духтари ҳамсоя*). *Ҳар дуиш дар
як ҷо кор мекунад, касбу қорашон як, мақсад ва роҳи пешги-
рифташон як* (Ҷ. Икромӣ, *Шодӣ*). *Модарам хату савод надо-
рад, вай дар ҳавли мо ягона каси боҳату савод аст* (С. Улуғ-
зода, *Субҳи ҷавони мо*).

Хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пай-
васти бепайвандак ба воситаи шакли ҳозира-ояндаи феъл ома-
да бошад, мефаҳмонад, ки амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳо: а) дар
замони ҳозира воқеъ гардида, натиҷаи он давом дорад; б) уму-
мизамонист (яъне ба се замон тааллуқ дорад); в) дар замони
оянда воқеъ мегардад. Дар ин се ҳел ифодаи замони низ маъ-
нои дар як вақт воқеъ гардидаи амал, ҳодиса ва ҳолатҳо фаҳ-
мида мешавад.

а) Ба маънои замони ҳозиранидавомдор: *Аз замини намдор буг мебарояд, аз осмони соф ва беғубор офтоб дунё-дунё нур пошида, гармӣ ва ҳарорат медиҳад* (Ҷ. Икромӣ, Расми қаҳрамон). *Дар Ҷорбоғ оромӣ ва сукут, танҳо қурбоққаҳо қур-қур мекунанд, аз наздик шилдир-шилдири оби ҷӯй ва аз дур ак-аки сагон ба гӯш мерасид* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Аз ҳеҷ тараф овози ашӯлаҳонӣ шундида намешавад, як фақат ғар-ғари трактор аз он наздикҳо ба гӯш мерасаду халос* (Ҷ. Икромӣ, Расми қаҳрамон). *Хари сиёҳи ман бардам-бардам по монда меравад, аз қафои вай сарашро ҳам карда хари сафед қадам мезанад, вайро Азизхон як зайл «их-их» гуфта бо калтак зада меистад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

б) Ба маънои умумизамонӣ: *Дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон аз он машинаҳо танҳо хабардорӣ мекунанд, ғўзаро машина медиҳад, кокула ва пунбадонро машина мекашонад, пахтаро машина тоза мекунанд, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебаранд, тойро машина мебандад ва ҳоказо* (С. Айни, Ғуломон). *Ба шумо партиа ва ҳукумат ёрӣ медиҳанд, халқ, аҳли колхоз шуморо ҳимоя мекунанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Гулу сабзаҳои ҷавон ба чашимони нураш рафтаи ӯ нур мебахшанд, ҳарорати хушед устухони сарди ӯро навозишкунон гарм мекунанд, ҳавои хушк ва муаттар димоғи ӯро чоқ мегардонад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

в) Ба маънои замони оянда: *Мо ба ҳисса тақсим мешавем, қисми аввал дар ҳамин ҷо, қисми дуюм дар берун меистад, қисми сеюм тамоми шаб аз посбонҳо хабар гирифта мегардад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Анбори колхоз пур аз мол мешавад, дар ҳавли колхозӣ тӯй болои тӯй мешавад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ягон коре ёфт мешавад, бригадир мешавад, сардори звено мешавад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи яквактин амал, ҳолат хабари ҷумлаҳои дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак номӣ (бе феъли ёридиҳанда ва ё бо бандакхон хабарӣ) ва ё ҷумлаҳои соддаи унвонӣ шуда метавонанд: *Ҳаво чӣ тавр нағз, одамҳо чӣ тавр хурсанд, ҳар тараф гул, ҳар тараф чаман барин* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Чезраи зебои ӯ дилкаш, сараши боифтихорона баланд бардошта шудагӣ, нигоҳаш осуда, бовиқорона* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Рӯи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз занон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳама ҷо осуда, ҳама ҷо оромӣ* (С. Айни, Ғуломон).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Ҳодисаю воқеаеҳое, ки дар ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб ифода меёбанд, пай ҳам, яке аз паси дигаре рӯй медиҳанд.

Чойҳои тоза омад, меҳмонон ба чой кашидан ва нӯшидан машғул шуданд (С. Айни, Куллиёт).

Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда даровард (С. Айни, Марғи судхӯр).

Маҳмадоно фармон дод, ҳамаи он даҳ нафар ҷавон ба аспҳо савор шуданд, худаи ҳам ба асп савор шуд (С. Айнӣ, Ғуломон). Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нақл кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Мавсими сармо гузашт, фасли баҳорон расид (А. Дехотӣ, Фасли хушу иди хуш). Дар дами дар латтаи тари хонашӯяк паҳн карда шуда буд, ман ботинкаамро ба он пок карда даромадам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Раис ишора кард, ҳама шарикҳо аз даруни замин баромаданд (Ҷ. Икромӣ, Расми қахрамон).

Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҷумлаҳои соддаи он аз як калима, аз хабари феълӣ иборат шуда метавонанд: *Шир талаб кард, додам, хӯрд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Латофат кабобро овард, хӯрданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

Дар ифодаи муносибати пайҳамзамонӣ роли феълҳо ва мутобиқати шаклҳои феълӣ басо калон аст.

а) Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳамзамон бештар ба воситаи шаклҳои мутлақи феълӣ замони гузашта ифода меёбад, чунки амали ҷумлаи дуум ҳамаша пас аз қатъ гардидани амали ҷумлаи якум воқеъ мегардад:

Синдбод бо ин қувваи мусаллаҳ арабҳои Нишопурро тамоман кушта нест кард, худаи ва бародараш либосҳои сиёҳ пӯшида тарафдори Абумуслим ва аббосӣ шуданд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ). Трактор ба миёни замин омад, селани калони ғунҷишкҳо парίδα ба ниҳолҳои пахта омада нишаст (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

б) Хабарӣ ҷумлаи соддаи дуум бо шаклҳои феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад, ки баъди қатъ гардидани амали ҷумлаи соддаи якум воқеъ мегардад:

Акнун дар ҷамоати шумо Муродова раис шуд, вай корро ба роҳ мемонад (С. Улуғзода, Навобод).

в) Хабарӣ ҳар ду ҷумлаи содда бо феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад:

Боз мо имшаб маслиҳат карда мебинем, ман аввали пагоҳ омада хабарашро ба шумо меғӯям (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Ман шуморо ба машина шинонда мефиристонам, машина шуморо то худӣ вокзал бурда мерасонад (С. Улуғзода, Навобод).

Муносибати қиёсию хилофӣ. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ факту ҳодисаҳо, амалу процессҳо ба ҳам муқоиса карда мешаванд, нобаробарии онҳо ба тарзи муқоиса нишон дода мешавад. Воситаи асосии грамматикӣ алоқаи ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак интонация мебошад. Оҳанги пасти гуфтор дар охири ҷумлаи соддаи якум баланд мешавад ва пас аз фосилае ҷумлаи соддаи дуум сар мешавад. Задаи мантиқӣ ба воҳиди муқоисашаванда меафтад:

Яке аз туркманзанҳо ҳам ҷавон, келинча барин ба назар

метофт, ўзбекзанҳо ҳамаашон қариб ҳамсол барин миёнсин буданд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дар берун барф меборид, дар хона гули садбарг ханда мекард (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Калимаю ибораҳои ташкилкунандаи муносибати қиёсӣ ва қиёсию хилофӣ нисбат ба якдигар дар ҳолати антонимӣ ё синонимӣ меистанд. Аз ин ҷост, ки онҳо чуфтҳои антонимию синонимию ташкил дода, яке дар ҳиссаи яқум ва дигаре дар ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб ҷойгир мешаванд:

Дар миёна созандаи Тилло рақс мекард, ду доирадаст дар поён доира мезаданд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Дирӯзакак велосипед харидани деҳқон фақти барҷаста буд, имрӯз колхозчиён «Победа», «Волга», «Москвич» мехаранд (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Лекин дар он вақтҳо аз пеши ин тахтасанг бо роҳи оббурдамонанде гузашта ба дара даромада мешуд, ҳоло дар ин ҷо роҳи автомобилгузар пайдо шудааст (С. Айни, Қуллиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ дар зарбулмасалу мақолҳо бештар дида мешаванд:

Дарахт аз об месабзад, одам — аз тарбия (Зарб.). Дар замини шӯр найшақар небояд кишт, аз ноҷинсон чашми вафо набояд дошт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Як ангушт ангушт аст панҷ ангушт мушт мешавад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Аз мо итбуи сиёсат, аз шумо панду насиҳат (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ муносибати барҷастаи хилофӣ дида мешавад. Ин муқобилгузори дар байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб ба таври умумӣ ё бо роҳи ба ҳам муқобил гузоштани аъзоҳои чудоғонаи ҷумлаҳои содда воқеъ мегардад:

Гуселкунандагон ба аробаҳо часпида мебаромаданд, казакҳо, полицияҳо онҳоро ба зӯрӣ мефароварданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ҳамроҳонро шумо чилбурҷиш карда будед, ҳукумати шӯро ба вай мӯзаву ҷомаи нав пӯшонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Вай дарахти зардолуро сабзонд, меваашро шумо мехӯред (М. Начмиддинов, Даръё...). Дар артели мо аввал ягон нафар зан набуд, ҳозир 25 нафар занон аъзои шуда даромадаанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ман ин корро ба рафиқ Қалонишӯх гуфтам, он кас ҳам ҷорае надиданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дарро тела дод, дар қулаф буд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Ман аз бозор — шумоён ба бозор (С. Улуғзода, Навобод). Мурдан осон — зиндагӣ қардан мушқил (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дарро задам — девор кафид (Зарб.).

Муносибати сабабу натиҷа. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати сабабу натиҷа доранд, ҷумлаи соддаи яқум сабабро ва ҷумлаи соддаи дуҷуми натиҷаву хулосаи онро ифода мекунад:

Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Россия бурида шуд, меҳнаткашони ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба ҳифзу нигоҳдорӣ

Хукумати Советӣ маҷбур шуданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дарду аламе дили Восеъро фишурд, нафрату ғазабаш нисбат ба душманонаш ҷӯш зад (С. Улуғзода, Восеъ). Борон монд, ҳозир ба-чаҳо расида меоянд (Ю. Ақобиров, Норак). Осмон тира буд, ягон ситора наменамуд («Садои Шарқ»).

Воситаи асосии грамматикии алоқаи ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандаки сабабу натиҷа интонацияи сабабу эзоҳӣ мебошад. Ҳангоми талаффузи ин қабил ҷумлаҳои мураккаб қисми якуми онҳо бо оҳанги тадриҷан баландшаванда гуфта шуда, задаи мантиқӣ ба калима ё иборае меафтад, ки нуқтаи сабабро ташкил медиҳад, дар охири ҷумлаи соддаи якум, пеш аз саршавии ҷумлаи соддаи дуюм паузаи муайян ба вучуд меояд, ки аз саршавии ҳиссаи дигари ҷумлаи мураккаб дарак медиҳад. Ҷумлаи соддаи дуюм бо оҳанги паст ва ҳамвори якраиғ талаффуз меёбад:

Пиёда ба гарнизон расида омад, дигар ба касе дар бораи Дохунда будани ин пиёда шубҳае намонд (С. Айнӣ, Куллиёт). То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемунад, дар ин муддат дар ин ҳаво ин роҳи вазнинро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест (С. Айнӣ, Куллиёт).

Муносибати эзоҳӣ. Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак муносибати эзоҳӣ низ дида мешавад. Дар ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи соддаи дуюм барои шарҳу эзоҳ додан, муайяну конкрет гардонидан ва ё тафсил додани маънои умумии ҷумлаи соддаи якум ва ё яке аз аъзоёни он меояд:

Қорҳои киштзории Ятим ҳам хеле пеш рафт, ӯ алафҳои беғоноро дасткаш карда киштзорро ҷун гулзор аз хасу хошок пок кард (С. Айнӣ, Ятим). Мо имрӯз ид дорем, мо аввалин азамати металлургии республикаро ба кор андохтем («Садои Шарқ»).

*Мешавад дар пойтахт имрӯз барпо анҷуман,
Беҳтарин фарзандҳои халқ маҷлис мекунанд.*

(М. Фархат)

Воситаи асосии ифодакунандаи муносибати синтаксисии байни ҳиссаҳои таркибии ин хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак низ интонацияи мебошад. Оҳанги гуфтор дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб бошиддат ва баландтар сар шуда, дар охири ҷумлаи соддаи якум каме паст мешавад ва пеш аз саршавии ҷумлаи соддаи дуюм як фосилаи андак дарозтар ба миён меояд ва он воқеъ гардидани ҷумлаи соддаи эзоҳиро нозуир мегардонад. Ҷумлаи соддаи дуюм нисбатан ором ва бо оҳанги нисбатан пастии якраиғ сурат мегирад:

Мактаби нав китобхона дорад, мо аз он ҷо китоби дилхоҳамонро гирифта метавонем (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Радиоузел доранд, ба якчанд нуқта овоз медиҳад (С. Улуғзода, Навобод).

Дар таркиби ҳиссаи дуҷуми ҷумлаҳои мураккаб калимаҳои нисбӣ омада, муносибати эзоҳии байни ҷумлаҳои соддаро ишора мекунанд:

Сари Қалъа ҷои дӯстдоштаи бачагони деҳа буд, мо ба он баромада, дар сояи тоқ бозиҳо мекардем, деҳаи худамонро тамошо мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бехтарини иҷорадорҳо Орифи рангубор аст, ӯ одами бисёр бобаракат аст (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҷигатой бадтарин ва хунхортарини писарони Чингиз буд, ӯ дар ҳамаи сифатҳои ваҳшиёна ва золимона вориси ҳақиқии Чингизи хунрез буд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Ин баҳори аввалини ҳаёти нав буд, мардум озодона нафас мегирифтанд (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут).

Дар як гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ ҳиссаи дуҷум ба ҳиссаи яқум маълумоти нав илова мекунанд ва ҳамчун ҳиссаи иловагӣ воқеъ мегардад:

Аҳмад 12-сола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Мардум фарзандони худро ба мактаби шӯроӣ мефиристонданд, як қисми меҳнаткашон фиристонданд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Яқумаш Саидабори Тартиб аст, вай бисёр кам ва ботамкин гап мезанад (А. Деҳотӣ, Қуллиёт). Фирӯза оҳиста аз ҷо бархосту берун баромад, дар чапмони вай ашк меҷӯшид (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Як гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ барои шарҳу тафсили аъзоҳое меоянд, ки бо артикли *е* ва *ё* калимаи **як** омадаанд:

*Шунидани саргузашти Ёдгор ба ин шахс таъсири аҷиб бахшид, ба чапмонаш нур пайдо шуд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Мо ӯро одатан дар суфачаи назди хонааш бо коре машғул медидем, вай *ё* досу каландашро сӯзон мезад, *ё* арғамчин тоб медод, *ё* ҷуволи даридаашро медӯхт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар дили Максим Макарович нисбат ба ҳамсӯҳбаташ ҳисси ноғуворе боло мегирифт, вай ба асли мақсаду нақшаи ӯ торафт чуқуртар сарфаҳм рафта, аз бадбахтии модари Давлат дилаш пора-пора мегашт (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Гардам, ман дар чамадонии Баротов як миёнбанди шоҳии аҷиб дидам, ба гирдаш байтҳо дӯхтагӣ (С. Улуғзода, Навобод).*

ҶУМЛАҲОИ ТУФАЙЛИ

Ҷумлаҳои туфайлӣ мисли ҷумлаҳои дигар алоҳида истифода намешаванд, онҳо дар таркиби ҷумлаҳои содда ва мураккаб воқеъ мегарданд. Ҷумлаҳои туфайлӣ аз воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои модалӣ мебошанд:

1. Муносибати субъективии гӯянда ба предмети муҳокимаи нутқ:

а) боварӣ ва қатъият. *Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд* (С. Айни, Куллиёт). *Рост мегӯянд, гарданда даръёро монад, нишаста бӯрьёро* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Вақте ки ин мактубро яке аз талабагони мактаб ба дастам оварда дод, ман гумон карда будам, ростиш, умед ҳам доштам*, ки ин аз шумо бояд бошад (Ф. Ниёзи, Вафо).

б) нобоварӣ, гумон, шубҳа, эҳтимол:

Козикалон, намедонам бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (С. Айни, Куллиёт). *Садои паровозҳо, мағсона газал хонда гузаштани кӯчагардҳо ва гоҳ-гоҳ ҳунгос зада гиристанӣ зане (шояд аз хонаи ҳамсоягӣ бошад) ба гӯш мерасид* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Чун он маҳбубаи дилором наздик расид, ман аз сари хомаи рег шорида фуromaда дар пасхамие, ки Ситора ба ман нишон дода буд (бояд Ситора ҳам ин ҷоро нишондодӣ он офтоб таъин карда бошад) дароз кашидам* (С. Айни, Куллиёт). *Вай инро ба забони ўзбеки пурсид, аммо лаҳҷааш тоҷикӣ буд (аз дили ман гузашт, ки вай ҳам бояд самарқандӣ бошад), бинобар ин модарам ба забони тоҷикӣ ҷавоб дод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба гуруҳи ҷумлаҳои туфайлӣ ҳамчунин ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки дар шакли саволи риторикӣ ифода ёфтаанд: *Кӣ медонад, аз он одамҳое, ки «кофир» гуфта бо дасти мо қушонда истодаанд, чӣ қадарашон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамин гуна корҳои амир ва амалдорони ӯ муқобил баромада бошанд ӯ ин ки бар болои хироҷ, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд?..* (С. Айни, Куллиёт).

в) тасдиқи фикр:

Дуруст аст, ки Саъдӣ ихтироъкунандаи шакли хуби газал аст; дуруст аст, ки Анварӣ дар қасида дурӯғгӯиро ба осмонҳо баровардааст; дуруст аст, ки Фирдавсӣ, дар роҳи зинда кардани афсонаҳои Эрони қадим як ҷаҳон адабиёти номурданӣ — «Шоҳнома»-ро ба вуҷуд овардааст (С. Айни, Куллиёт).

г) зарурат ва таъкид:

Лекин, рафиқ Пӯлод, маъданҳое, ки мо аз ин ҷо ёфтем, суҳан дар байни мо монад, бағоят зарур буда, захираи калондоранд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қатор колхозу совхозҳо ва управленияҳои истеҳсоли аз захира-имкониятҳои худ самаранок истифода бурда натавонистанд* (Инро набояд фаромуш кард). («Садои Шарқ»).

д) умедворӣ, орзу, хоҳиш:

... худатон пир шудаед, чӣ мешавад, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хӯред... (С. Айни, Куллиёт). *Чӣ мешуд, ки ҳеҷ набошад, ҳафтае як бор ба чойхона барой ва ҳамин хел сӯҳбат кунем* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Чӣ мешуд, тазтар бо як баҳона
Ба дидораш бидузам дидаву ҳуш.*

(А. Шукӯҳӣ)

е) навозиш:

«Ин аберааш, гардам аз саратон,— гуфт Корӣ (С. Айнӣ, Куллиёт).— Хайрият омадед, гардам оим,— гуфт кайвони кекса хамирро мушт карда шуда,— ба шумо чашм дар роҳ шуда мондем (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

ж) Чумлаҳои туфайлии модалие, ки барои ҷалб кардани диққати шунаванда истифода карда мешаванд. Ба ин гурӯҳ чумлаҳои медонед **ҷӣ**, мефаҳмед, тасаввур кунед, ба шумо маълум аст ва монанди инҳо дохил мешаванд:

Ҷӣ тавре ки мебинед, қишлоқамон боз ҳам ободтар шуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Чунон ки медонед, ман бо падарам дар як дӯкон менишинам (С. Айнӣ, Куллиёт). Мо, шахтиёрҳо, худат медонӣ, ошпаз ё қассоб нестем, ки шикам монем (Р. Ҷалил, Шӯроб).

2. Чумлаҳои туфайлие, ки сарчашмаи фикрро нишон медиҳанд:

Шумо, арбоб, чунон ки худатон гуфта будед, дар муомила саз нашавед! (С. Айнӣ, Куллиёт).— Хуб,— гуфт,— ба қавли домулло гӯем, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад (С. Айнӣ, Куллиёт). Наход ки Нуралӣ, чунон ки аз ҳикояи модар мебарояд, ҳамин гуна одами дилсаҳту дилсиёҳ бошад? (С. Улуғзода, Навобод). Ҷӣ тавре ки тўтаҷонаш ба вай фаҳмонид, ин Гуломалӣ устои моҳири гулдаст ва бофандаи бемисл будааст (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Пётру Акбари бечораро, чунон ки дар афсонаҳои тоҷикӣ гуфта мешавад, дар ҳамин ҷо монему ду калима аз Дашаю Давлат шунавем (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Чумлаҳои туфайлии модалӣ-фразеологӣ.

Дар забони тоҷикӣ як гурӯҳ чумлаҳои туфайлии фразеологӣ ҳастанд, ки бо чумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандакҳо ва баъзан бе пайвандакҳо алоқаманд мешаванд. Чумлаҳои туфайлии фразеологие, ки бо чумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандаки «агар» алоқаманд мебошанд, ба фикри асосӣ тобиши шарту маҳдудӣ медиҳанд:

Агар рости гапро гӯям, корҳои вакили мухтор кайфи маро парронда истодааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ака Шариф ба мо меҳмони азиз аст, агар бемалол бошад, таоме тайёр мекардӣ, хуб мешуд, агар палов пазӣ, боз беҳтар (С. Айнӣ, Куллиёт). Агар кӯтоҳ карда гӯем, зани хурди боӣ ба Соро мисли як палонҷ муомила мекард (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ин гуна чумлаҳо бе пайвандак ҳам меоянд:

Ҳаққи гапро гӯям, ман аз омаданам пушаймонам (Х. Қарим, Ҳикояҳо). Росташиро гӯям, ниятам ҳам ҳамин буд (Х. Қарим, Ҳикояҳо). Ростӣ гапро ба ту гӯям, ба ин кор бисёр орзуманд будам (Х. Қарим, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ ба фикр тобишҳои зарурат, ноилочӣ, эҳтимол, узр, ҳасрат ва ғайра мебахшанд:

Маро сарзаниш накунед, ҷӣ кор кунам, ки дигар илоҷ на-

доштам (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). **Чӣ мегӯӣ**, ки ҳар кас ба-рои мурдаи худ мегиряд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Мактуб ҳақиқатан ҳам ғалатӣ буд, ҳатто, гуфтан мумкин аст, ки таълимомез буд** (Х. Қарим, Ҳикояҳо). **Хайр, чӣ мегӯед, ки, падари ҷонам, дар ҳамсоғиши ҳамин зан истиқомат дорам** (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

Ҷумлаҳои туфайлии фразеологии аз қабилӣ **чи тавре ки мегӯянд, ҷунон ки мегӯянд, чи хеле ки мегӯянд** сарчашмаи фикр ва ба умум тааллуқ доштан, ё забонзад шудани онро далолат мекунад:

Рафта-рафта калимаи «Исмаат»-ро партофта «Қорӣ-Ишкәм-Ба» гуфтаанду мондаанд ва, ҷунон ки мегӯянд: «Лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтада, дар байни мардум бо унвони «Қорӣ-ишкәмба» шӯҳрат ёфтааст (С. Айнӣ, Куллиёт). **У зане буд, харобак ва, ҷунон ки мегӯянд, нозукниҳол** (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои туфайлии фразеологии амсоли **ҷунон ки маълум аст, чи хеле ки равшан аст, менамояд, чи тавре ки маълум аст, ҷунон ки аён аст, боварӣ, асосу далел ва тасдиқи фикрро ифода** мекунад:

Қасида, ҷунон ки маълум аст, яке аз шаклҳои асосии адабиёти давраи феодализм мебошад («Адабиёти тоҷик»). ... ёрдамчи сардори уезд, **ҷунон ки худатон медонед, дам нишаста дар ин ҷо аз қору гапҳои мо барои худаш ким-чӣ хел хулосаҳо мебаровард** (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои фразеологии амсоли **гирем, қисса кӯтоҳ, дур наравем** тартиби фикр, хулосаву иловаҳоро ифода мекунад:

Ё ки, гиред, ҳамин падари ман кулак-мӣ? Не! Гирем, шумо кулак-мӣ? Не, албатта (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Дур наравем, ҳамин ҳамсоия худамонро гӯед** (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ҶУМЛАҲОИ ЭЗОҲӢ

Ҷумлаи эзоҳӣ дар шароити объективӣ (ба туфайли фикри асосӣ) ба вучуд омада, барои додани маълумоти иловагӣ ва эзоҳӣ ба мазмуни ҷумлаи асосӣ хизмат карда, мафҳуми предметии ҷумлаи асосиро пурра ва асоснок менамояд; нутқро бо иловаҳо, ғайриасосӣ ҳам бошад, мукамал ва аниқу равшан мекунад, ба он ислоҳу тавзеҳот медарорад. Ҷумлаҳои эзоҳӣ одатан дар қавсайн меоянд ва ё бо тирею вергул, дар нутқи шифоҳӣ бо оҳанги пасту суръати тезии талаффуз аз фикри асосӣ ҷудо карда мешавад, ки ин характери истисноии онро нишон медиҳад:

Шарифзода ғайр аз падари ғамхор ва муаллими хубу обрӯ-манд будани худ фазилатҳои дигар ҳам дошт (муаллими хуб будани ӯро Толиб борҳо аз забони дигарон шундида буд) (Р. Амонов). **Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қариндош бо хати худ ба қоғазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб буд)** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Мо ҳамаи душманони синфии худро, ки шумтарини**

онҳо Мулло Маҳмуд буд (*дар ин вақт ба рӯи духтарак аломати шодӣ намоен шуд*), нест кардем (С. Айни, Куллиёт). Муносибати чумлаҳои эзоҳӣ бо чумлаи асосӣ гуногун аст, аксар вақт он характери муайянкунандагӣ ва ҳоли дорад.

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ МУАЙЯНКУНАНДА

Агар чумлаҳои эзоҳӣ яке аз аъзоҳои бо исм ва ё ҷонишин ифодаёфтаи чумлаи асосиро муайян кунанд, байни чумлаҳои туфайлӣ ва асосӣ ба маънои нисбӣ муносибати муайянкунандагӣ ба вучуд меояд, яъне чумлаҳои туфайлӣ ба воситаи муайян кардани хусусият ва аломати аъзои мазкур чумлаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд:

Баъд аз ду ё се соли воқеа, вақте ки ман дар пеши домӯлои мазкур «Шамсия» (*китобчае, ки ба мантиқ оид аст*) мехондам, як мисол рост омад (С. Айни, Куллиёт). Он кас ҷуби ғафси дарози сафедори самарқандиро, (*сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд*), рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта; боз дуяширо бо ҳам бо елим ҷафс карда, ба тарзе ки дар ин най дидӣ, сохта буданд (С. Айни, Куллиёт). Дев маро заданӣ шуд, лекин ман ба шарофати ин бозубанд (*зери бағали худро кушода, бозубанди калонеро нишон дод*), ки ба ман раҳмати эшони Баракатхоҷа дода буданд, халос шудам (С. Айни, Куллиёт). Дар ҳамин фабрика вай бо Зиёкомандир шинос шуд (*вай ба он ҷо командировка шуда рафта буд*) ва баъд аз чанд гоҳ тӯй карданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ САБАБ

Чумлаҳои эзоҳии сабаб серистеъмоланд. Онҳо барои ба тарзи илова асоснок кардани фикри асосӣ, кушодани сабаби амали он истифода мешаванд. Чумлаҳои эзоҳии сабаб ба тамоми чумлаи асосӣ ва ё ба яке аз аъзоҳои он мансуб шуда метавонанд.

1) Чумлаҳои эзоҳие, ки чун илова омада, сабаби ҳақиқии воқеъ гардидани ҳолати чумлаи асосиро ифода мекунанд:

Ман торик шудани ҳаворо мунтазир нашуда (*чунки аз бетоқатӣ дар даруни ҳуҷра нишаста наметавонистам*), ба дари партави мазор баромадам ва дар дами дар ин сӯ-он сӯ қадам зада гаштам (С. Айни, Куллиёт). Боровиков бештарини вақтҳо бо вай тоҷикӣ гап мезад (*вай дар давоми хизмати даҳсолааш дар Тоҷикистон забони тоҷикиро ёд гирифта буд*) (С. Улуғзода, Навобод).

2) Чумлаҳои эзоҳии сабаб аъзоҳои гуногуни чумлаи асосиро эзоҳ медиҳад:

Модари вай кампираки қаднастак ва миғморӯқак, ки дар қишлоқ ҳама ӯро «бакавул» мегуфтанд (*зеро ки ҳамеша хӯроқҳои умумии колхозчиёро хоҳ дар сари замин ва хоҳ дар маври-*

ди маъракаҳо вай мепухт), духтарашро пешвоз гирифт (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Вай бефоида будани ин кор ва аз тадбири он оқиз будани худро ҳис карда (зеро ки дар завод кор торафт зиёдтар ва адади коргарон афзунтар мегардид), гоҳо ба танг меомад ва ба падарам шикоят менамуд (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). Боровиков ба чубдаст такъя карда ва пешонӣ чин намуда (зеро ки пояш ҳанӯз тамоман сиҳат нашуда буд), аз машина фуромад (С. Улуғзода, Навобод).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ШАРТ

Чумлаҳои эзоҳии шарт шартӣ воқеъ гардидани амали чумлаи асосиро ба таври илова нишон медиҳанд:

Соҳти мадрасаҳои кӯҳна бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва нобоби дарунаш, агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб донанд, ба соҳти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт (С. Айни, Куллийёт).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ХИЛОФ

Чумлаҳои эзоҳии хилоф бо чумлаҳои асосӣ муносибати хилофӣ доранд:

У қади баланд, бадани лоғар, чеҳраи гандумгун, риши миёнаи на он қадар сафед (бо вуҷуди ин ки худ 90-сола буд) ва абруҳои баланди дарозмӯ дошт (С. Айни, Куллийёт). Иброҳим ғайр аз дарси дарсхонагӣ, ки дар ҷамоаи мо мехонд, дарсҳои дигарашро ҳам (агарчи дар он дарсҳо ман ба вай шарик набудам) бо ман тайер мекардагӣ шуд (С. Айни, Куллийёт).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Чумлаҳои мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст ба кулӣ фарқ мекунанд. Дар чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаҳои содда мустақилии худро то як андоза нигоҳ дошта метавонанд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав ба сарчумлаҳои тобеъ гашта, асосан, мустақилии худро гум карда, сарчумлаҳоро аз ягон ҷиҳат (замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, натиҷа ва ғайра) шарҳу эзоҳ медиҳанд. Пайвандҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ аз пайвандҳои чумлаҳои мураккаби пайваст фарқ мекунанд. Мо онҳоро ҳангоми аз назар гузаронидани ҳелҳои алоҳидаи чумлаҳои мураккаби тобеъ хоҳем дид.

Чумлаҳои пайрав гуногун мешаванд:

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чумлаи пайраве, ки ҷонишини ба вазифаи мубтадои сарчумла омадаро шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави мубтадо ном дорад. Чунончи, дар чумлаи «Ҳар кас ки бештар кор кунад, вай ҳамоно

қадар ҳам бештар музд мегирад» (С. Айнӣ, Дохунда). **Ҳар кас ки бештар кор кунад** чумлаи пайрави мубтадо буда, **вай ҳамон қадар музд мегирад** сарчумла мебошад. Чумлаи пайрави ин чумла мубтадои сарчумла (ҷонишини вай)-ро шарҳ медиҳад. Дар чумлаи мураккаби тобеъ «**Ҳар кас ки ба замин меафтид, ӯ кушташуда ҳисоб меёфт**» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) низ чумлаи пайрави **ҳар кас ки ба замин меафтид** мубтадои сарчумларо, ки бо ҷонишини шахсии **ӯ** ифода ёфтааст, эзоҳ медиҳад.

Чумлаҳои пайрави мубтадо бештар бо мубтадоҳои таркибии **ҳар кас, ҳар чиз, ҳар он чӣ** ва кадом кас сар мешаванд ва **пайвандани ки** одатан нас аз онҳо меояд:

Ҳар кас ки ба дасташ қалам гирифта чизе менависад ё дар пеши халқ баромада нутқ мекунад, вай бояд кӯшиш кунад, ки забони асари он ба хонандагон ё шунавандагон фаҳмо бошад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — **Ҳар кас ки ҷавоб дода на-тавонад**, вай бой додагӣ ҳисоб меёбад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ҳар кас ки яроқашро аз даст медод**, вай асирафтада ба шумор мерафт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Баъд аз ин ҳар кас ки ҷомашӯӣ кунад**, вай оби онро ба як сатил андозад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар таркиби сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо доимо омадани ҷонишинҳои эзоҳшаванда шарт нест. Мисол:

Ба иштирокчиёни маҷлис равшан шуд, ки имсол роҳбарият хеле хуб кор кардааст. Аз гапу калоча, гирифтумони аҳли дав-ра маълум буд, ки аз даричаи дукони девор дар миён илтифот-ро аз онҳо дарег надоштанд (Р. Чалил, Шиқастаи тилисмот).

Чумлаи пайрави мубтадо баъзан ба сарчумла бо интонация (бе пайвандак) низ тобеъ мешавад:

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.*

(Рӯдакӣ)

Дар ин мисол чумлаи **ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор** сарчумла буда, мубтадо зикр наёфтааст. Аз мазмуни чумла маълум мешавад, ки мубтадо ҷонишини шахси сеюми танҳо — вай [ӯ] мебошад ва чумлаи **ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор** пайрави мубтадо буда, ба сарчумла ба воситаи интонация тобеъ гаштааст. Мисолҳо:

Ҳар кӣ аз дида дур бошад, аз дил дур аст (Фольклор).
Ҳар кӣ бе ёр бувад, пайваста бемор бувад (Фольклор).
Ҳар кӣ бо дег ҳамнишин гардад, домани хеш сиёҳ кунад (Фольклор).
Ҳар кӣ нон аз амали хеш хӯрад, миннати Ҳотами Той набарад (Фольклор).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАИРАВИ МУБТАДО

Ҷумлаҳои пайрави мубтадо пеш аз сарҷумла ва пас аз онҳо меоянд: *Ҳар кас ки ҷавоб дода нагавонад, вай бой додагӣ ҳисоб меёбад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар кас ки ҳар кадоми онҳоро даст гирифта диҳад, вай ба асари ҳар ғулом як тилло мегирад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ба ҷама маълум шуд, ки деворро дигар кас афтонидаст* («Садои Шарк»).

ҶУМЛАИ ПАИРАВИ ХАБАР

Ҷумлаи пайрави хабар хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратии *ин, он, ҳамин, ҳамон*, таркибҳои *дар ин, дар он, дар ҳамин, дар ҳамон* ва монанди инҳо ифода ёфтааст, шарҳ медиҳад:

Як сабаби харобии мамлакат дар замони амир ин буд, ки амалдорон ва давлатмандон меҳнаткашони ўзбек, тоҷик, қазоқ ва туркманро бо якдигарашон ҷанг меандохтанд (С. Айнӣ, Дохунда). Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ *як сабаби харобии мамлакат дар замони амир ин буд* сарҷумла буда, амалдорон ва давлатмандон меҳнаткашони ўзбек, тоҷик, қазоқ ва туркманро бо якдигарашон ҷанг меандохтанд ҷумлаи пайрави хабар мебошад. Дар ҷумлаи Хулосаи нақли Мирзо Абдулвоҳид он аст, *ки гоҳ рағбанро зиёд карда, гоҳ қиёмро зиёд карда, гоҳ ордбирёнро зиёд кардааст* ҷумлаи пайрави хабар мебошад, ки хабари бо ҷонишини он ифодашудаи сарҷумларо шарҳ додааст.

Хабари сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хабар аз ҷиҳати таркиб дурхел мешавад:

1) Хабар сарҷумлаҳо аз ҳиссаи номӣ (аз ҷонишинҳо, зарфҳо ва ғ.) ва феълҳои ёридиҳанда таркиб ёфтааст. Мисолҳо:

Як хислати Қорӣ Нурулло ин буд, ки ҳар чизи навбаромадаро маҳз барои навбаромад буданиаш дӯст медошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Маслиҳат ҳамин шуд, ки худамон ариза навишта, Шамсияро пешкаш кунем* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Хулосаи ҳикояам чунин буд, ки агар мо худӣ ҳамин рӯз дукаса ба мадади пирамард наширобем, кор аз даст меравад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Маънии бо талаби замон будани дарси пеши Қорикалон ин буд, ки вориси ҷамоаи мо — Абдухалил Маҳдум Қоризода буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Чизе ки маро ташвиш медод, танҳо ин буд, ки ин бегоҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтада аз ягон тарафи дигар мебароварда бошад* (С. Айнӣ, Одина). *Баъд аз ин ҳодиса дигаргунӣ, ки ба кори банкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеч кадоми онҳо дар контораи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд* (С. Айнӣ, Одина). *Қоре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва виқорро ба як сӯғузошта, бо он ҷомаҳои фохир, монанди бачагоне, ки онҳоро девона-*

гон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд (С. Айни, Марги судхур).

2) Хабари сарчумла аз хиссаҳои номии нутқ ва бандак таркиб ёфтааст. *Сабаби «Хурус» лақаб гирифтани вай ин аст, ки мардак саҳархез аст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Тадбири андешидаи ман ин аст, ки ман бо одамони худ аз ҷамон роҳ рафта, аз деҳаи шириниён гузашта аз пушти онҳо мебароям* (С. Айни, Ғуломон).

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Ҷумлаҳои пайрави хабар дар охир, баъд аз сарчумлаҳо меоянд: *Подшоҳбозӣ ҷамин буд, ки талабагон дар як ҳуҷра ҷамъ мешуданд* (С. Айни, Еддоштхо). *Хуррият ҷамин будааст, ки касе ба касе зулм карда наметавонистааст* (С. Айни, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ҷумлаи пайраве, ки исми сарчумларо муайян мекунад, ҷумлаи пайрави муайянкунанда номида мешавад. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ мегарданд: *Ҷавононе, ки милтиқҳояшонро ба даст гирифта буданд, ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд* (С. Айни, Ғуломон). *Қотибе, ки дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард, як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид* (С. Айни, Ғуломон).

Дар ҷумлаи якум **ҷавонон ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд** сарчумла ва милтиқҳояшонро ба даст гирифта буданд ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки исм — мубтадои сарчумла — **ҷавононро** муайян кардааст. Дар мисоли дуюм **қотиб як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид** сарчумла буда, дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ шуда меояд:

Ба мубтадо: *Як шахсе, ки миёнаш аз рӯй бо ғӯта бастагӣ буд, аз дари даҳлез даромада, пас аз салом додан ба нишастагон аз бағалаш як хати лифофанок бароварда ба Урмон-Полвон дод* (С. Айни, Ғуломон). *Марде, ки Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд, аз бағали худ дафтгарчаеро бароварда, аз даруни вай порчаи когазро гирифта, ба вай як ҷашм андохт* (С. Айни, Дохунда). *Аспҳое, ки се моҳ боз рӯи сериро надида, аз пой мондаанд, барои аз лой кашидани баровардани саворони худ кор намеоянд* (С. Айни, Дохунда).

Дар мисоли якум ҷумлаи **миёнаш аз рӯй бо ғӯта бастагӣ буд** ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарчум-

ла ба иборай як шахс тобеъ гашта, онро муайян мекунад. Дар мисоли дуюм чумлаи **Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд**, чумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки мубтадои сарчумла, калимаи **мард**-ро эзоҳ медиҳад. Дар мисоли сеюм чумлаи **се моҳ боз рӯи сериро надида аз пой мондаанд**, чумлаи пайрави муайянкунанда буда, мубтадои сарчумла, калимаи **аспҳо**-ро муайян мекунад.

Чумлаи пайрави муайянкунанда бе аломати **е** низ ба аъзоҳои сарчумла тобеъ мегардад:

... *савор, ки аз миёнаи ду хомаи рег мерафт, аспи худро нигоҳ дошта аз вай фуромад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ин регзор, ки рӯзона ба тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи аҳгар сурхча менамуд, шабона дар зерӣ шуои моҳтоб монанди шири қаймоқбаста зардча шуда, бо як ранги дилрабо ва қозибадор метофт* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар мисоли якум чумлаи **аз миёнаи ду хомаи рег мерафт**, чумлаи пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарчумла, ба калимаи **савор**, дар мисоли дуюм чумлаи **рӯзона бо тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи аҳгар сурхча менамуд** чумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарчумла, ба калимаи **регзор** ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ гаштааст.

Ба муайянкунанда: *Садои машинае, ки ба воситаи шланги ғафсу дарози резинӣ ба гилкорон реглоӣ дода истода буд, ба атроф паҳн шуда аз теппа акси садо мегурифт* (Р. Чаляев, Шӯроб).

Дар ин мисол чумлаи **ба воситаи шланги ғафсу дарози резинӣ ба гилкорон реглоӣ дода истода буд** пайрави муайянкунанда буда, ба муайянкунандан мубтадои сарчумла, ба калимаи **машина** тобеъ гаштааст.

Чанд мисоли дигар: *Дар бозгашта омадани Содик, ки аз дунболи худ як қаси дигарро ҳам гурифта овард, вақт аз ними шаб гузашта буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *У бо шунидани ин садо дартоз ба ҳавли дарун даромада, бо дидани манзарае, ки ба чашмаш рост омад, ҳайрон шуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ба пуркунанда. *Як зани фаранҷинок ба тағи дар омада касеро, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буд, имо карда ба берун баровард* (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаи **дар поёни меҳмонхона нишаста буд** пайрави муайянкунанда буда, ба пуркунандаи **касеро** тобеъ гаштааст ва онро шарҳ медиҳад.

Мисолҳо: *Чор нафар пахтакаши «даҳанкалонро», ки Рустам дар сари онҳо буд, дастгир карда ба дарахтҳо бастанд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Пирак дар ҳамон чуқурӣ истода хонаеро, ки дар баландии арк буда даричаи шишанокаш ба тарафи майдони Регистон кушода мешуд, нишон дода гуфт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин овоз ба сари Ҳасан, ки ях баста монда буд, монанди рағди ҳаво буд.* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ба ҳоли замон. *Дар рӯзҳое, ки мо дар он чо будем, дар*

Маҳалла ном деҳа аз Бухоро меҳмон омада будааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Дар аввалҳои моҳи сентябрь, ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад, падарам писари калони Устохоҷа-Саидакбарҳочаро бо акаам ба Бухоро бурда монда омад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар мисоли якум чумлаи **мо дар он ҷо будем** пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли замони сарчумла, ба калимаи **рӯзҳо**, дар мисоли дуюм чумлаи **пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад** пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ибораи ҳоли замони сарчумла — **дар аввалҳои моҳи сентябрь** тобеъ гаштааст.

Дар мисоли «*Рӯзҳое, ки модарам мо, се кас — Азизхон, ман ва Зебиро дар наздаш шинонда сабақ ёд меод, рӯзҳои шодии ман буданд*» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) чумлаи **модарам мо се кас — Азизхон, ман ва Зебиро дар наздаш шинонда сабақ ёд меод** пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли замони сарчумла — калимаи **рӯзҳо** тобеъ гаштааст.

Ба ҳоли макон: *Рузе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбеги шаҳри Бухоро, ки ягона сайргоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Худи Полвон-Араб ба ҷое, ки барои соҳиби хона муносиб аст, бо ҳамон вазъияти мизбонии худ менишаст* (С. Айни, Ғуломон). *Дуртар аз он боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободонии мардумнишин деҳае буд* (С. Айни, Ғуломон).

Дар мисоли якум чумлаи **ягона сайргоҳи он шаҳр буд** пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли макони сарчумла — **дар лаби ҳавз** тобеъ гаштааст. Дар мисоли дуюм чумлаи **барои соҳиби хона муносиб аст** пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҳоли макони сарчумла, ба таркиби **ба ҷо**, дар мисоли сеюм чумлаи **мо дида гузаштем** пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли макон — **аз ин боғ** тобеъ гаштааст.

Ба ҳоли монандӣ: *Аризаҳое, ки дар бораи ба колхоздарой дода мешуданд, монанди пари кафтарон, ки дар вақти тулак аз ҳаво мерезанд, гӯё мебориданд* (С. Айни, Ғуломон). *У монанди кӯдакон, ки дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд, даст зада бозӣ карда дар як ҷо менишаст* (С. Айни, Ғуломон). *Дудҳое, ки аз отаиҳои трактор мебармаданд, монанди моҳичаҳои хокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд* (С. Айни, Ғуломон).

Дар мисоли якум чумлаи **дар вақти тулак аз ҳаво мерезанд** пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли монандии сарчумла — **монанди пари кафтарон** тобеъ гаштааст. Дар мисоли дуюм чумлаи **дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда** нишинанд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҳоли монандии сарчумла — **монанди кӯдакон** ва дар мисоли сеюм чумлаи **дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд** ба ҳоли монандии сарчумла **монанди моҳичаҳои хокистарранг** тобеъ гаштааст.

Ба хабар. *Ин ҳамон мактаб буд, ки мо аз ҷиҳати нағз ба роҳ монда шудани корҳои таълим ва тарбия санҷида будем* (жур. «Мактаби советӣ»).

Дар ин мисол чумлаи мо аз ҷиҳати нағз ба роҳ монда шудани корҳои таълим ва тарбия санҷида будем пайрави муайянкунанда буда, ба ҳиссаи номии хабари сарчумла — ба калимаи **мактаб** тобеъ гаштаасту онро шарҳ медиҳад.

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар мобайни сарчумла меояд: *Барфе, ки ба рӯи борони яхбаста мефуромад, рӯи заминро сафед карда буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ман ба даре, ки одамҳо ба ман нишон доданд, даромадам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Андозаи мӯҳрҳои, ки ҳамсӯҳбаташ нишон медод, ба калони қуттии хатпартоӣ монандӣ дошт* (П. Толис, Ҳикояҳо). *Таклифе, ки навакак раис карда буд, ва ин коре, ки ҳозир сардорони колхоз мекарданд, ба назараш худи корҳои ҳамон давра барин намуд* (Х. Қарим, Окшуда). *Ин мисли модарзоде, ки дар бадани одам ҳаст, дар ғӯшаи хотири ӯ саҳт часпида мондааст* (Х. Қарим, Окшуда). *Коваленко тозон ба хонаи ҳамсоя, ки дар рӯ ба рӯ буд, даромад* (Х. Қарим, Окшуда).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои пайрави муайянкунанда баъзан дар охир низ меоянд: *Дар чорбоғ дар рӯ ба рӯи меҳмонхона як сарҳавзи шаҳсуфадор мавҷуд буд, ки гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва беда соядор фаро гирифта буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар як ҷои ин биёбон ду чуқури намён буд, ки баробари қади одам канда сангреза ба реги чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он чуқуриҳои деворвор рост карда, ба болои он дастаҳои хору явшон пахш карда буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Чумлаи пайрави пуркунанда хабари сарчумларо пурра мекунад ва эзоҳ медиҳад.

Мисол: *Шоимов акнун боварӣ дошт, ки масъала ба таври матлуб ҳал хоҳад шуд* (Ғ. Муҳаммадиев, Муҳоҷирон). *Ман медонистам, ки ҳалтаи меъдаи ҳайвонотро «ишкамба» меноманд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар чумлаи якум **Шоимов акнун боварӣ дошт** сарчумла буда, **масъала ба таври матлуб ҳал хоҳад шуд** чумлаи пайрави пуркунанда мебошад. Дар чумлаи дуюм **ман медонистам** сарчумла ва **ҳалтаи меъдаи ҳайвонотро «ишкамба» меноманд** чумлаи пайрав аст.

Чумлаи пайрави пуркунанда асосан ба феълҳои тобеъ мешавад.

Мисол: *Вай мешунид, ки ҷӣ тавр онҳо сари дастурхони*

наҳорӣ чамъ омаданд, пиёла ва қошуқҳоро садо доданд, гуфту-гузори ҷарангосии Муҳаббат ва Ғаниҷон, гап задани оҳиста ва ботамкини Сурайё ба гӯши ӯ мерасид (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Устобобом **пурсид**, ки Юнусҷонҳочӣ дар кучо менишинад (Х. Ирфон. Дар қулбаи косибон). Дар «репортажи пеш аз марг»-и худ Юлиус Фучик **менависад**, ки коммунист бояд дар ҳама ҷо коммунист бошад ва ҳеч гоҳ ақида ва боварии худро суст накунад (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Ман он вақт **фаҳмидам**, ки ба чӣ фалокат афтодаам, он замин шудгор набуда, балки даръёи Зарафшони яхбаста будааст (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан пуркупандаҳон бевосита дар таркиби сарҷумлаҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда ба кор бурда мешавад.

Мисол: Ту ҳаминро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хандидан, завқидан — ин хиёнат кардан нест (Ҳаким Қарим, Оқшуда). Ман **ҳаминро** медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ кардам, наст фаромадам (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Инро ҳам фаҳмидам, ки ӯ ба ояндаи хубе умедвории қавӣ доштааст (С. Айни, Куллиёт).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла асосан ба воситаи пайвандаки «ки» тобеъ мешавад.

Мисол: Мегуфтанд, ки вай танбӯр навохта, ғазал мехондааст ва шеър мегуфтааст (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Ба тали Таги Чинор баромада дид, ки Вера ва Шодигул ба тарафи вай омада истодаанд (С. Улуғзода, Навобод). Ман гумон дорам, ки инҳо ба ҳукуматҳо хабарҳои дурӯғу ростро расонанд (С. Айни, Куллиёт).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла инчунин бе пайвандак, танҳо ба воситаи интонация тобеъ мешавад.

Мисолҳо: Ман дар дили худ гуфтам: **ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст** (С. Айни, Ёддоштҳо). Шарофатхола ба Сурайё гуфтааст, **гӯё ман дар кабинет хеле роҳ гаштаам, дар назди тирезаи кушод чун хумориҳо кайф карда нишастаам, ким-чиҳо навиштаам, чизе дар зерӣ лаб хондаам** (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Ӯ гумон мекард, **сари синааш дамида рафта истодааст** (С. Айни, Куллиёт).

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бештар пас аз сарҷумла меоянд. Ва ин табиист, чунки ҷумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарҷумларо пурра мекунад: Вай дар болои машинаи боркаш ба Таги Чинор равон шуда аз дур дид, ки Мунира аз баландӣ фууромада истодааст (С. Улуғзода, Навобод). Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шахри дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шахр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд (С. Айни, Куллиёт).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва ҷи қадар иҷро шудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: *Вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйканӣ, мӯйканӣ оғоз кард, ба андозае ки муи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи **вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйканӣ, мӯйканӣ оғоз кард** сарчумла ва **муи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид** пайрави миқдору андоза мебошад, ки ба воситаи пайвандаки **ба андозае ки** ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Ман забони тоторино ба воситаи матбуот, ба қадре ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи **ман забони тоторино ба воситаи матбуот ёд гирифта будам** сарчумла ва **тарҷима карда тавонам** чумлаи пайрави андозаю миқдор мебошад, ки ба воситаи пайвандаки **ба қадре ки** ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: ... *Онҳо як қисми бандиёно дар ҳамин «реҶхона», ба қадре ки ҷо ғунҷоии меод, андохтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳар қадар ки молашон зиёд шудааст, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам кор фармуда, зиёдтар замино ба даст даровардаанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳар қадар ки фоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначаш ҳамон қадар зиёд мегардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаҳои пайрави андозаю миқдор пеш аз сарчумла бо пайвандакҳои **ба андозае ки**, **ҳар қадар ки**, **ҳар ҷи қадар ки**, **ба қадре ки** меоянд:

Ҳар қадар ки ман мехоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба қадре ки рӯзи тӯй наздик омада, хароҷот зиёд шудан мегардид, қарзи вай ҳам зиёдтар мешуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

Баъзан чумлаҳои пайрави андозаю миқдор дар мобайни сарчумлаҳо меоянд: *Бачагон, ҷи қадар ки дар дилашон хоҳанд, бози ва даодав мекаранд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳалқҳои ба пои одам андохта мешудагӣ он, ба дараҷае ки рони одамро ғунҷонад, васеъ буд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Чумлаи пайраве, ки ҷи тарз ва дар кадом ҳолату вазъият иҷро шудани амали сарчумларо мефаҳмонад, чумлаи пайрави тарз номида мешавад. Чунончи, дар чумлаи *Урмон-Полвон дар ҳолате ки тарафи ба пеши ҳудаи партофташудаи дас-*

тархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод, сухани худро давом кунонид (С. Айнӣ, Ғуломон). **Тарафи ба неши худаш партофташудаи дастурхонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод** чумлаи пайрави тарз буда, тарзи воқеъ гаштани амали сарчумла — **Урмон-Полвон сухани худро давом кунонд-ро шарҳ додааст**.

Мисоли дигар: **Шахси ношинос аз ин даръёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтада, бе ин ки ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод** (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар ин чумла шахси ношинос аз ин даръёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтада ба ӯ нигоҳ карда истод сарчумла ва ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад чумлаи пайрави тарз мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки тобеъкунандан **бе ин ки** тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави тарз асосан бо пайвандакхон дар ҳолате **ки, бӯ он ки** ба сарчумла тобеъ мегардад: **Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯшташ шод буд, ба модарам гуфт** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакхон дар ҳолате **ки бе он ки, бе ин ки** дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо омада ба онҳо тобеъ мешаванд: **Дар ҳолате ки бо таъсири ин сухани охири дар башараҳошон аломати андӯҳ намоён буд, Ҷамағӣ аз меҳмонхона баромаданд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Дар ҳолате ки худаш дасташиро ба оби сард намезад, Ғуломон, Ятимон, Ҷунон ва Ҷорьякккоронаширо хар барин кор мефармуд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Бе ин ки сари худро бардорад, вай ба гирду неши худ назаре андохт** (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакхон дар ҳолате **ки, бе он ки** дар мобайн ва охири чумла меоянд: **Бибиюшиа то як ҳафта, ки он ки овозе баланд кунад, ҷун муи оташдида ба худ мепечид** (С. Айнӣ, Куллийёт). **Ман, дар ҳолате ки аз ҳалвои моқтии дар дасташ будагӣ газиди гирифта, қатар-қатар мехоидам, ба падарам гуфтам** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ятим дар даруни даръё ба гунсар савор шуд, дар ҳолате ки худаш бо банди дасташ ба вай бастагӣ буд** (С. Айнӣ, Ятим).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДӢ

Чумлаи пайраве, ки предметро бо предмети дигар бо роҳи монандкунӣ нишон дода, иҷрои амали хабари сарчумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ ном дорад.

Вай ин духтарро, ба тавре ки каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ мекашид (С. Айнӣ, Дохунда). Дар ин ҷумла *вай ин духтарро ба тарафи худ мекашид* сарҷумла ва *каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад* ҷумлаи пайрави монанди буда, ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи *ба тавре ки* ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **ки, монанди он ки, мисли он ки** ва ғайра ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд: *Чавон, монанди он ки ӯро каждуме неш зада бошад, печу тоб меҳурд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Вай ба бозича остин афшонда худро ақиб мекашид, мисли он ки ин бозича каждум, ё ин ки ягон газандаи дигар бошад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **ба тавре ки, ба тарзе ки, ҷунон ки** ва ғӯё **ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд: *Худ, ба тарзе ки ягон хизмати муҳимро бомуваффақият адо карда омада бошад, қамчинаширо бозӣ дошта, ба сарой даромад* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **монанди он ки, мисли он ки, ҷунон ки, чи тавре ки** ва ғайра дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Чи тавре ки сари бачагонро сила мекунад, ӯ қафи худро ба дами мӯҳраи он молид* (Шарқи сурх). *Ҷунон ки хоби саҳт бурда бошад, он беқаророна аз паҳлу ба паҳлу мегардид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Монанди он ки ба ман чизе гуфта аз ман нигарони ҷавоб бошад, вай ҷашмони худро ба ман дӯхта меистод* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Ғӯё ки аз дидори Сир ҳанӯз сер нашуда бошад, вай ба панҷараи тарафи шарқии кӯпрӯк такъя карда аз он ҷо ҷараени оби дёрёро тамошо мекард* (Т. Усмон, Қашфи асрор). *Ба тарзе ки маҳмаддоно нишон дода буд, вай думи харро бурида ба хӯрчин андохта роҳи бозорро пеш гирифтааст* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **монанди он ки, мисли он ки, ҷунон ки, ки** дар мобайн ва дар охири сарҷумлаҳо омада, ба онҳо тобеъ мешаванд: *Аз даҳонам, ҷунон ки аз нӯли офтоба бирезад, об мерезад* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаи пайрави замон вақту ҳангоми нҷро шудан ё нашудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад: *Вақте ки Азизхон ду рӯз-се рӯз бедарак шуда мерафт, ҷӯраҳояш ӯро ба хонаҳои хешовандони худ мебурданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Баъд аз он ки Қозиҷон-Маҳдум ба район қозӣ шуда, аз шаҳр рафт, додари маро Дониёлхоча ном бародари калони ӯ ба дас-*

тсери худ гирифт (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳамин ки вай мода-рамонро ёд кард, ман худамро ба руи палоси айвон партофта, ҳингас зада мегиристам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар раҳрав ба ман ру ба рӯ омад* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридан даромад* (С. Айни, Ятим).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи мазкур ҷумлаҳои пайрави замон ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи **вақте ки**, **баъд аз он ки**, **чун ва ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ шудаанд.

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои «вақте ки», «дар вақте ки», «ҳангоме ки». Дар ҷумлаҳои пайрави ҳоли замон бо пайвандакҳои **вақте ки**, **дар вақте ки** пай ҳам воқеъ гардида ни қору ҳаракат ифода меёбад. *Вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард, шодиши Соро боз ҳам зиёдтар гардид* (С. Айни, Ятим).

Дар ҷумлаи мураккаби боло **вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард** ҷумлаи пайрави замон ва **шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид** сарҷумла буда, амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Дар вақте ки мо аз ағба фуromaдем, рӯз торик шуда меомад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

а) Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки **ҳангоме ки** қору ҳаракат пеш аз амали сарҷумла воқеъ мешавад.

Ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт, гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд (П. Толис, Ҳикояҳо). Дар ин ҷумла **ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт** ҷумлаи пайрави замон ва **ҷумлаи гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд** сарҷумла мебошад, қору ҳаракат дар ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба охир расидааст.

б) Бо пайвандаки **ҳангоме ки** қору ҳаракати сарҷумлаву ҷумлаи пайрав дар як вақт содир мешавад: *Ҳангоме ки ҷавонмард шинельро аз болояш дур карда хест, офтоб ба канори шарқин осмон гилеми лолагунаширо паҳн мекард* (П. Толис, Ҳикояҳо). *Ҳангоме ки кори ба ҳавзаи ГЭС бетонрезӣ сар мешавад, коргарони участкаи дуҷум плитаҳои бетонӣ тайёр карда медиҳанд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки. Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои **баъд аз он ки**, **баъди он ки**, **баъди ин ки** амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба анҷом мерасад:

Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табакро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ **баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам** ҷумлаи пайрави замон ва **ту табакро бо**

бокимондан ош бардошта ба хонаат меравӣ сарчумла мебошад.

Мисолҳои дигар: *Баъди ин ки ҳар ду як стакани оби мағдании шӯртаъми хунукро нӯшиданд ва пиразан — зани Данилов дари қабулгоҳро нӯшида ба хонаи хоб даромада рафт, Данилов сухан сар кард* (Р. Чалил, Шӯроб). *Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳравӣ бозистода, ба қафо нигоҳ кард* (Р. Чалил, Шӯроб). *Баъд аз он ки аз шаб ду пос гузашт, садои пое аз берун баланд шуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пас аз он ки». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пас аз он ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир мерасад; *Пас аз он ки саворон гузашта, кӯча ором гирифт*, вай хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ, биравад (С. Айнӣ, Ғуломон). *Пас аз он ки дастурхони палавро ғундошта ба чой-нӯшӣ даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Пас аз он ки закотчи ба қатори дигар ғӯсфандчаллобони зақоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳӣ нӯшонда, «ба ҳаққи ҷаноби олии дуо гуфт», у қадре хурсанд шуда ба қушхонаи худ рафт* (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «ҳамин ки». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳамин ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ва баъзан дар як вақт анҷом меёбад: *Ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест, у ҳам оҳиста аз болои барф хест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест чумлаи пайрави замон ва ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест сарчумла мебошад. Маълум шуд, ки амал дар чумлаи пайрав пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳо: *Ҳамин ки овози қарсони мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи «вой мурдам» гуфтани чанд кас якбори баланд шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Арбоб Носир, ҳамин ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаашро гузошта гарму ҷӯшон пешвоз ва пурсупос кард* (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пеш аз он ки». Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пеш аз он ки қору ҳаракат баъд аз ба анҷом расидани амали сарчумла ба вучуд меояд: *Пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, Қудрат аз сари дастархон хест* (С. Айнӣ, Дохунда). Дар ин чумла пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд чумлаи пайрави замон ва Қудрат аз сари дастархон хест сарчумла буда, амали он пеш аз амали чумлаи пайрав ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Пеш аз он ки тамои шудани маҷлис эълон карда шавад, раиси колхоз дар саҳна намоён шуда гуфт* (С. Айнӣ, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «чун (чу)». Қору

ҳаракат дар ҷумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандаки **чун (чу)** пеш аз сар шудани амали сарҷумла ба анҷом мерасад: *Чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем, ҳар ба канори роҳ баромада, дар зерӣ як дарахти бед истод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ин ҷумла **чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем**, ҷумлаи пайравӣ замон ва ҳар ба канори роҳ баромада, дар зерӣ як дарахти бед истод сарҷумла мебошад.

Чанд мисоли дигар: *Чун ҷаҳми ҷӯнописар ба рӯи зебои духтарак афтодааст*, вай ба ҳусну ҷамоли ӯ мафтун шуда, ба ӯ нигариста рост истода мондааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Чун ба гузароҳи даста наздик расида ҷаҳмон ба рӯи онҳо афтод, ман ва Пирак қариб буд аз даҳшат беҳуш гардида, ба замин ғалтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандаки «аз бозе ки». Амал дар ҷумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандаки **ки** ва сарҷумлаҳои онҳо дар як вақт рӯй медеҳад:

Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар ӯ бозию шӯҳӣ афтода аз парвариши молҳо бисъёр бепарво шуда рафтанд (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ин ҷумла аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад ҷумлаи пайравӣ замон ва бештарини бачагон дар ӯ бозию шӯҳӣ афтода аз парвариши молҳо бисъёр бепарво шуда рафтанд сарҷумла мебошад. Ҷумлаи пайравӣ замон ба воситаи пайвандаки **аз бозе ки** ба сарҷумла тобеъ гаштааст. **Мисолҳо:** *Аз бозе ки ба ҷатори нависандагони советӣ даромадам, ман ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда ба хонандагон, ҳусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз бозе ки худро медонам, ман худро озод нигоҳ доштам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандакҳои «акнун ки», «ҳоло ки». I. Дар ҷумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандакҳои **акнун ки**, **ҳоло ки** қору ҳаракат пеш аз сар шудани амал дар сарҷумла ба анҷом мерасад: *Акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишқамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад, дар болои ӯ ман васеътар истам* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Дар мисоли мазкур **акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишқамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад**, ҷумлаи пайравӣ ҳоли замон ва дар болои аҳволи ӯ ман васеътар истам сарҷумла мебошад. Қору ҳаракат дар ҷумлаи пайравӣ пеш аз амали сарҷумла ба охир расидааст.

Мисолҳои дигар: *Акнун ки маро ба болои ин қор дастгир кардӣ, ман ҳамаширо бояд ба ту ҳикоят карда диҳам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшгӯӣ дилгир шуда ба замин ёзида ҷаҳми худро нӯшид, ин ҳаёлот аз пештара зиёдтар сарширо фаро гирифт* (С. Айнӣ, Дохунда).

II. Ҷумлаҳои пайравӣ замон бо таркибҳои **ҳар бор**, **ҳар гоҳ**, **ҳар вақт** омада маротиба ва қаратро мефаҳмонанд ва қору ҳа-

ракат дар онҳо пеш аз сар шудани амали сарчумла рӯи медиҳад ва ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегардад:

Ҳар боре ки чойҷӯш холӣ мешуд, Пирак давои рафта аз саворхона чои тоза меовард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар гоҳ ки модарам хӯрок мепухт, ман аз хӯрок як коса ба ҳамқишлоқиёни худ бурда меодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳар вақт ки ба ҳавлии ботурчаҳо барои барфрӯбӣ ё тарошакафонӣ мерафтам, духтарча аз ман намегурехт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

III. Дар чунин ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки ки қору ҳаракат ба охир нарасида, амали сарчумла сар мешавад: *Ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қорӣ-Ишқамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош, намоён гардид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин ҷумла ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам ҷумлаи пайрави замон ва Қорӣ-Ишқамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош намоён гардид сарчумла мебошад.

Мисолҳо: *Ду таноби боқимондаширо ҳам фурӯхта писарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҳанӯз ҳаво бо садои ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи милицияхона андохта шуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Баъзан ҷумлаи пайрави замон ва пайвандаки ки ба тарзи зерин воқеъ мегардад: *Аз роҳрав ки гузаштед, рӯи ҳавлии хеле васеъ... ба назари шумо намудор мешавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ин мисол аз роҳрав ки гузаштед ҷумлаи пайрави замон ва рӯи ҳавлии васеъ ба назари шумо намудор мешавад сарчумла мебошад. Дар ҷумлаи мураккаби мазкур пайвандаки ки дар дохили ҷумлаи пайрав омадааст.

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои ки, вақте ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъд аз он ки, ҳамин ки, чун дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меоянд: *Ҳанӯз дастархон паҳа нашуда буд, ки аз тарафи шаҳр як нафар харсавор намудор шуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, вай лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, пас аз ин ки, дар вақте ки дар мобайни сарчумлаҳо меоянд. *Бандиш нав, баъд аз он ки қадре чаши худро ба чаши Ёдгор дӯхта истод, гуфт* (С. Айнӣ, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи та-*

бассумомезе кард (С. Айнӣ, Дохунда). *Арбоб, пас аз он ки ба ҳавли дарун рафта зани худро ба ошпазӣ фармуд, боз омада ба пеши меҳмони худ дар сари гулхан нишаст* (С. Айнӣ, Дохунда). *Тута Маша, ҳар гоҳ ки ба хонааш меомад, албатта, аз ману Мухтор хабар мегирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ман, дар вақте ки бо аскарони сурх ин ҷо омада будам, пурсуков кардам* (С. Айнӣ, Дохунда).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайрави макон ҷои иҷрои амали сарҷумларо шарҳ медиҳад. Дар дохили ин гуна чумлаҳои пайрав таркибу ибораҳои **ҳар ҷо, он ҷо, дар он ҷо, ин ҷо, дар ин ҷо** меоянд. Чумлаи пайрави макон ба воситаи пайвандаки **ки** ба сарҷумла тобеъ мешавад. *Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, манзили ман ҳамон аст* (С. Улуғзода, Ибни Сино).

Дар чумлаи мазкур **ҳар ҷо ки илму дониш бошад** чумлаи пайрави макон ва **манзили ман ҳамон аст** сарҷумла мебошад. Ин чумлаи пайрав ба сарҷумла бо пайвандаки **ки** тобеъ шудааст.

Мисолҳои дигар: *Ҳар ҷо ки хуни ноф рехт, он ҷо ватани ширин* (фольклор). *Он ҷо ки аён аст, ҳоҷати баён нест* (фольклор).

Баъзан дар сарҷумлаи чумлаи пайрави ҳоли макон мубтадо ифода намеёбад. Ин ҳел ҳодисаҳо дар мақол ва зарбулмасалҳо бештар рӯй медиҳанд: *Он ҷо ки намак хӯрдӣ, намакдон нашикан* (фольклор).

ҶОИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаҳои пайрави макон дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Ба ҳар ҷо ки ӯ қадам гузорад, вай ҳама ҷоро мунаввар месозад* (Ш. Рашидов, Таронаи Қашмир). *Ба ҳар ҷо ки Тӯфон мерафт, вай ҳамон ҷоро ба харобазорон табдил додан мегирифт* (Ш. Рашидов, Таронаи Қашмир).

Чумлаҳои пайрави макон баъзан дар мобайни сарҷумлаҳо меоянд: *Мо, кучо ки кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

Чумлаи пайрави сабаб сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарҷумларо ифода мекунад:

Ин хабар моро бисёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст, зеро ки ӯ ҳам монанди писари*

он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадаро тўтивор ёд гирифтааст (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар чумлаи якум ин хабар маро бисёр парешон кард сарчумла, ман ба вай зиёда омўхта шуда будам чумлаи пайрави сабаб буда, бо пайвандаки чунки ба сарчумла тобеъ шудааст. Дар чумлаи дуум рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст сарчумла ва ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадро тўтивор ёд гирифтааст чумлаи пайрави сабаб мебошад, ки бо пайвандаки зеро ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави сабаб калимаҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад: *Хадича барои он аз хона баромада натавонист, ки дар берун беист борон меборид* (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои азбаски, чунки, зеро, зеро ки, модом ки, ки, ба сабаби он ки, ба сабаби ин ки, аз сабаби он ки ва чун тобеъ мешаванд.

Азбаски дар ду канорӣ рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва дар ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз рӯд об мегузашид, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ман дар ин ҷо барои таъмини маишат ба хизмати сиёҳи касе мўҳтоҷ набудам, чунки Абдулхалил-Махдум ба мўқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман, ба ман ёрии моддӣ мекард (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ман тарсида қадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро овозрагард ва дузд гумон карда будам (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).

Модам ки фош гардидани он сир ба худам зарарнок будааст, ман ҷаро фош кунам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ман, ки бо таҷрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои устуро тасдиқ кардам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Шофёр, аз он сабаб ки дар сари рули ин гуна машинаи азамат нишастааст, фахркунон ба роҳи худ равон мешавад (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Чумлаи пайрави сабаб ҳам дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак бо интонация ба сарчумла тобеъ мешавад: *Хоби Ятим намебурд, ҳаво гарм ва дилгир буд* (С. Айни, Ятим). *Офтоби нагоҳӣ онҳоро дар ҷои дишаба пайдо нанамуд: онҳо рафта буданд* (П. Толис).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ САБАБ

Ҷои ҷумлаҳои пайрави сабаб дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун мебошад.

Ҷумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи **чунки, зеро, зеро ки** тобеъ шуда оянд,

хатман баъд аз сарчумлаҳо, яъне дар ҷои дуҷум меоянд: *Ман аз ин ҷой ба шумоён намедихам, чунки қобили нӯшидани шумоён нест* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Диламонро ваҳм гирифта буд, зеро мо ҳам монанди падару модарамон ба хобҳои бад бовар мекардем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои *азбаски ва модом ки* асосан дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Азбаски муҳандис (ҳандасадон) буд, но-зукиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Модом ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо бо вуҷуди ишғирок кардани худат маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додани мо бефоида аст* (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандаки *ки* дар мобайн ва пас аз сарчумла низ меоянд: *Вай хурсанд буд, ки акнун ба дом афтондани Дарья осон мешавад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Асп ҳам, ки дар кучо будани мақсади соҳиби худро надониста аз давиданҳои беҳосил ба ҷон омада буд, нишонро гирифт* (С. Айнӣ, Дохунда).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаи пайрави мақсад мақсади иҷро шудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад:

Мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро созем, то ки аз хазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнаткашонӣ Тоҷикистон ба хубӣ фоида баранд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Фавран аз асп фаромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунед (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҷумлаи пайрави мақсад калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад. Мисол:

— *Қариб аз хотир фаромӯш кардаам,— гуфт ӯ,— ман барои ин омада будам, ки Ҳайдарро ёфта ӯро хору мол карда, ба ӯ гӯшту нон хӯронда, ӯро бо Мирзо ошти кунонам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои *ки, то, то ки, то ин ки, барои он ки, барои ин ки* ба сарчумлаҳо тобеъ мешаванд:

*Бишнав овози маро мурғи саҳар,
То ки аз рози дилам ёбӣ хабар.*

(М. Турсунзода)

Дар баробари ба хона дохил шудан сатилро дар пойгаҳ гузошта, зуд ба сандалӣ менишастам, ки поямро гарм кунам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҷ. барои он ки ба назари мастон нанамояд, дар паси дари яктабақаи ба тарафи берун*

кушодашавандаи заминкан меистод (Р. Ҷалил, Шӯроб). **Барои ин ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба курпа печонда бесадо мегиристам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **ки, то, то ки, то ин ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ шуда бошанд, одатан баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуюм меоянд: **Вай бардурӯғ худро монда шудагӣ барин нишон додааст, то ки қувваи ҳудайро сарфа ва дармони ҳарифро хушк кунад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Мепарам рӯ ба ҷанубу ба шимол,
То ки орам ба сари хасм завол.*

(М. Турсунзода)

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **барои он ки, барои ин ки** дар аввал ва мобайни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо ва ё дар мобайни онҳо меоянд:

Барои он ки ҳаллоҷӣ дар ҳаво худро нигоҳ дорад ва ғалтида сарнагун нашавад, дасти онро мутгасил тоб дода истодан лозим будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Қомандир, барои ин ки ба муроғия ҳалал нарасонад, ба қозихона даромадан нахост** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Ҷумлаи пайрави шарт шартҳои иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад.

Агар ба Сари Ҷӯй баромада, аз даруни кӯҳсор ба Қӯргонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дараи Ниҳон меафтад (С. Айнӣ, Дохунда). **Дар ин ҷумла агар аз Сари Ҷӯй баромада аз даруни кӯҳсор ба Қӯргонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед ҷумлаи пайрави шарт мебошад, ки бо пайвандаки агар ба сарҷумла — роҳи шумо аз даруни Дараи Ниҳон меафтад тобеъ гашта, шартҳои воқеъ шудани амали онро эзоҳ додааст.**

Ҷумлаи пайрави шарт калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад.

Аъзои оилаи кулак ба шарте кулак мешавад, ки бо вай дар як ҷо бошад, дар таъминоти ӯ зиндагӣ кунад ва дар таъсири ӯ бошад (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Ҷумлаи пайрави шарт ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои **ки, агар, ба шарте ки** тобеъ мешавад.

Мисол: *Агар дарахтони канори ҳавзи Ҷозиён монев намебуданд, бошандагони ин ду ҳуҷра якдигарро дида ва бо имою*

ишорат суханони якдигарро фаҳмида метавонистанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай аз ин роҳаш бармегардад, ба шарте ки дигарон ёрӣ расонанд* (Р. Ҷалил, Хикоя ва очеркҳо).

Пайвандаки **агар** дар назм дар шакли **гар** ва **ё ар** низ ба кор бурда мешавад:

*Куллаи тобон туй, гар назм бошад ҳамчу кӯҳ,
Ефт аз шеъри ту назми халқҳои мо шукӯҳ.*

(М. Турсунзода)

Чумлаи пайрави шарт дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарчумла бе пайвандак, танҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегардад. Ин хел чумлаҳо бештар дар мақол, зарбулмасалҳои халқӣ ба кор бурда мешаванд: *Кор кунӣ — нон мехӯрӣ* (фольклор). *Бародари ман бошӣ, баробари ман бош* (фольклор).

Дар чумлаи якуми мисолҳои номбаршуда **кор кунӣ** чумлаи пайрави шарт ва **нон мехӯрӣ** сарчумла мебошад. Дар чумлаи дуюм **бародари ман бошӣ** чумлаи пайрави шарт ва **баробари ман бош** сарчумла мебошад.

Дар ҳар ду чумлаи мазкур мубтадо (**ту**) зикр наёфтааст. Ин ҳолат хусусияти мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ мебошад.

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Ҷумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки **агар**, **гар** дар аввал, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Агар чашми Ёдгорро андешаи ояндаи сиеҳ торик накардагӣ мебуд, ӯ ин ҳолати Гулнорро дида аз аввал ҳам зиёдтар волаву шайдои вай мегардид* (С. Айнӣ, Дохунда).

Ғоҳи ҷумлаҳои пайрави шарт дар мобайни сарчумлаҳо низ меоянд: *Ҳарифони ман, агар дар гӯштингирӣ маро ғалтонда на-тавонанд, аз кокулам гирифта мекашиданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Ҷумлаи пайраве, ки дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, акси (муқобили) мазмуни сарчумларо ифода мекунад, чумлаи пайрави хилоф номида мешавад: *Вай, ҳарчанд дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам, дод нагуфт* (С. Айнӣ, Ятим). Дар ин чумла **вай дод нагуфт** сарчумла ва **дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам** чумлаи пайрави хилоф мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ҳарчанд** тобеъ гаштааст.

Ҷумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои **агарчи**, **бо вучуди ин ки**, **бо вучуди он ки**, **ҳарчанд ки**, **агарчанде ки**, **гарчанде**, **ба ҷои он ки** тобеъ мешаванд.

*Бо вучуди он ки аз гӯшаки телефонро ба ҷояш мондани Со-
диқов чанд сония гузашта буд, Ҳабиба ҳанӯз дар даст трубка
чизе мегуфт (Т. Усмон, Қашфи асрор).*

*Содиқ ҳарчанд ки аз ин паҳлу ба он паҳлу мегашт ва чаш-
ми худро мепӯшид, ҳеч хоб намекард (С. Айни, Ғуломон).*

*Агарчи бештарини вакилони слёт бо сару либоси нимдошту
обшуста омада буданд, вале ҷомаю курта, тоқию рӯмолҳои ранг
ба ранги парчагули онон баҳри касро мекушоданд (Ф. Ниёзи,
Вафо).*

*Агарчанде ки дар очеркнависӣ чандон маҳорат надошта бо-
шам ҳам, ман ин хоҳишро бо хурсандӣ қабул кардам (Р. Ча-
лил, Ҳикояҳо).*

Гарчанде кайҳо вақти рафтан шуда бошад ҳам, Азимҷон
боз таги гапро фаҳмидани шуда, бо ҷӣ баҳонаҳое дар атрофи
экскаватор мечунбид (Т. Усмон, Қашфи асрор).

*Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз, ба ҷои он
ки дар киштзор буда, ба кори ҳосилғундорӣ машғул бошанд,
дар пеши ҳавлии Арбобрузӣ гирд омада буданд (С. Айни, Мар-
ги судхӯр).*

Ҷумлаҳои пайрави хилоф ба сарҷумлаҳо ба воситаи инто-
нация низ тобеъ мегарданд: *Барф акнун бозистода бошад ҳам,
сардии ҳаво шиддат карда буд (С. Айни, Ғуломон). Даштҳо,
дараҳо-роҳҳо, кӯчаҳо, бомҳо, теппаҳо — ҳама ҷо нур аз барф
бошад ҳам, онҳо ҳавлии васеи Полвон-Арабро рӯфта, тоза кар-
да буданд (С. Айни, Ғуломон).*

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Ҷумлаҳои пайрави хилоф бо пайвандакҳои ба ҷои он ки, гар-
чанде ки, агарчанде ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки дар ав-
вал — пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Бо вучуди он ки имшаб ҳа-
ма бояд дар сари дастархони идӣ бошанд, касе намерафт (Р. Ча-
лил, Ҳикояҳо). Гарчанде ки ҷароҳаташ вазнин аст, ӯ хатари
маргро надорад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).*

Ҷумлаҳои пайрави хилоф баъзан бо пайвандакҳои ба ҷои
он ки, гарчанде ки, ҳарчанд ки, бо вучуди он ки дар байни сар-
ҷумла меоянд: *У бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум
мекафонд, об меовард (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Шарофатхола, ҳар-
чанд ки аз танҳои шабҳои дарози зимистон ба танг ояд ҳам,
аз сандалӣ дил қанда наметавонад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).*

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИҶА

Ҷумлаи пайраве, ки натиҷаи кори ҳаракати сарҷумлаҳо
ифода менамояд, ҷумлаи пайрави натиҷа номида мешавад.
Ҷумлаи пайрави натиҷа ба сарҷумла ба воситаи пайвандак
ки тобеъ мегардад.

Вай сездару дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудоғона»

бахшида, сип-сиёҳ карда фиристода буд, ки сўзан заданӣ ҷои сафед надошт (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи Бай сездах дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона бахшида», сип-сиёҳ карда буд сарҷумла буда, ҷумлаи сўзан заданӣ ҷои сафед надошт пайрави натиҷа мебошад, ки ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст. Мисоли дигар:

Бар хилофи ҳучраҳои дигар мадрасаҳои Бухоро ҳучраҳои ин мадраса ҷои дастурушӯӣ надошт, ки дар бом ё дар рӯи ҳавлӣ шустушӯ кардан лозим меомад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ҷумлаи пайрави натиҷа дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарҷумла бо интонация тобеъ мешавад: «Қариндошқалам»-и оддӣ хати нозеби маро нозебтар мекард: ҳарфҳои бенур ва бесалиқа мебаромаданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапушташ медавид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ НАТИҶА

Ҷумлаҳои пайрави натиҷа пас аз сарҷумлаҳо меоянд: Аммо ӯ дар роҳ рафтани ҳар қадам аъзои баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда қадам мелартофт, ки дар вақти рафтаниш ӯро маст гумон кардан мумкин аст (С. Айни, Ёддоштҳо).

БА ИБОРАИ СИФАТИ ФЕЪЛӢ ТАБДИЛ ДОДАНИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ибораҳои сифати феълӣ ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда наздиканд, бинобар ин ҷумлаи пайрави муайянкунандаро ба ибораи сифати феълӣ табдил додан мумкин аст.

Барои ба ибораи сифати феълӣ табдил додани ҷумлаи пайрави муайянкунанда: 1. Пайвандаки ки партофта мешавад. Пеш аз пайвандак пасоянди **-ро** ва аломати **е** омада бошанд, онҳо ҳам партофта мешаванд ва ҷои онҳоро бандаки изофӣ (**-и**) гирифта пасоянди **-ро** ба охири сифати феълӣ мегузарад. 2. Феълӣ ҷумлаи пайрав ба сифати феълӣ бармегардад:

1. Ҷавононе, ки милтиқҳошонро ба даст гирифта буданд, часта хеста аз хона баромада, давон-давон ба кӯча рафтанд (С. Айни, Ғулмон).

2. Таклифе, ки раис ба миён гузошт, ҳама қабул карданд.

3. Китобхоеро, ки аз китобхона гирифта будам, супурдам.

1. Ҷавонони милтиқҳошонро ба даст гирифтагӣ часта хеста, аз хона баромада, давон-давон ба кӯча рафтанд.

2. Таклифи ба миён гузоштаи раисро ҳама қабул карданд.

3. Китобҳои аз китобхона гирифтаамро супурдам.

БА ИБОРАИ МАСДАРИ ТАБДИЛ ДОДАНИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВ

Баъзе чумлаҳои пайрав мувофиқи вазифа ва аҳамияти худ ба ибораҳои масдари наздиканд, бинобар ин онҳо ба ибори масдари табдил шуда метавонанд.

Дар вақти ба ибори масдари табдил додани чумлаҳои пайрав: а) пайвандак намеояд, б) хабари чумлаи пайрав ба шакли масдар меояд, в) агар дар чумлаҳои пайрави мақсад, сабаб, пешояндҳои **барои**, **бо мақсади** набошанд, дар вақти ба ибори масдари табдил додан ин пешояндҳо оварда мешаванд. Масалан:

1. У маро Ҳамид-Саша меномид, то зеҳни ман ҳам нахоҳад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Аз мӯсафед ҷавоб нашуд, чунки ӯ маънии ҳазъёнро намефаҳмид (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

1. У барои нахоҳидани зеҳни ман маро Ҳамид-Саша меномид.

2. Аз мӯсафед барои маънии ҳазъёнро нафаҳмиданаш ҷавоб нашуд.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандакҳо:

1. Чумлаи пайрави пуркунанда:

Талабагон диданд, ки ниҳолҳо сабз шуда истоданд (журн. «Занони Тоҷикистон»).

2. Чумлаи пайрави тарзи амал:

Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯсташ шод буд, ба модарам гуфт (С. Айни, Ёддоштҳо).

3) Чумлаи пайрави хабар:

Ягона саховати вай ин буд, ки ба дардичашмшудагон бепул дору меод (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави ба ибораҳои табдил додашуда:

Талабагон сабз шуда истодани ниҳолҳо диданд.

Падарам дар ҳолати аз дидори дӯсташ шод будан ба модарам гуфт.

Ягона саховати вай ба дардичашмшудагон бепул дору додан буд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Чумлаҳои мураккабе, ки аз се ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфтаанд, сертаркиб ном доранд. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ба се ғурӯҳ тақсим мешаванд: **пайваст**, **тобеъ** ва **омехта**.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби пайвасте ҳастанд, ки се ва зиёда чумлаҳои соддаи баробархукукро дар бар мегиранд. Ин гуна чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои мураккабе, ки аз ду чумлаи содда ташкил ёфтаанд, бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунанд. Ин ҳолат дар тарзи ҷойгирифтани чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб, воқеаҳои алоқа ва муносибати рангоранги чумлаҳои содда ба назар мерасад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасте сертаркиб мувофиқи муносибати чумлаҳои соддаи таркибашон гуногун мешаванд.

1. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хусусияти шумур, номбаркунӣ доранд. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ба воқеаҳои чумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳо як навъ шумурда мешаванд. Ин қабил чумлаҳои сертаркиб бештар ҳангоми тасвири табиат, манзара, портрет, ҷои воқеаҳои гардишҳои ҳодисаю воқеаҳои асарии бадеӣ истифода мешаванд:

Дар он ҷо на об буд, на алаф, на деҳ буд, на дарахт (С. Айни, Куллиёт). *Қадаш наст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижгони бенур дошт* (С. Айни, Куллиёт). *Дар миёнаи инҳо Ёзбак ҳам ҳаст, тоҷик ҳам ҳаст, араб ҳам ҳаст, ғулом ҳам ҳаст* (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби пайвасте сертаркиб инчунин нияти орзу ба тарзи ҷида воқеа мегардад:

— *Илоҳӣ, теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон беҳатар шавад, ҳазрати шеро худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд* (С. Айни, Куллиёт). — *Илоҳо, ҳамаи шумоён дар даврони ин ҳукумати камбағалпарвару ятимпарвар зиндаю беғам бошедон, — гуфт ӯ дастони пуроҷинги худро ба пеш баровардаву кафҳояширо табақча карда, — коратон пешрав шавед, рӯзи камиро набинед, асло саратон дард накунад, илоҳо, ин ҳукумата душманҳои зеро по шавед, дӯстҳои зиёд шавед, обрӯяи рӯи олама гирад, илоҳо омин, — гӯён пиразани ҷуссадори тезнигоҳ даст ба рӯи кашид* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасте сертаркиб, ки чумлаҳои соддаи таркиби онҳо ба ҳам дар муносибати замони мебошанд. Муносибати замони чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст ба сохти умумии чумлаи сертаркиб, ба тарзи ифодаи хабарҳои чумлаҳо, ба шаклҳои феълӣ хабарҳои чумлаҳои содда вобаста мебошад. Азбаски ин масъалаҳо дар боби «Чумлаҳои мураккаби пайваст» муфассал таҳлил шудаанд, дар ин ҷо мавриди таҳлил қарор намегиранд.

Муносибати ҳамзамонӣ. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳодисаю воқеаҳои дар чумлаҳои содда рӯйдодҳои дар як вақт воқеа шудаанд ва ба якдигар муносибати якхела доранд, бинобар ин ҷойҳои онҳоро баъзан иваз кардан мумкин аст:

Дар кӯчаҳои қишлоқ бачаҳо ба давутоз буданд, бузғолачаҳо маъосзанон хез карда мегаштанд, мардум кайҳо ба қору бори зиндагӣ ва рӯзмарра сар карда, рафтуой мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Дар ин ҷо бӯи зодгоҳи ӯ ба димоғ мерасид; дар ин ҷо насим аз Боғистон ӯ мезазад; дар ин ҷо ҳамон осмон, ҳамон хок ва ҳамон долу дарахт, ҳамон обу рӯдхонаҳои Боғистон ҷорист (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд (С. Айни, Куллиёт).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар ҷумлаи содда баёншуда паси ҳам воқеъ мегарданд, бинобар ин ҷои ҷумлаҳои содда дар ин маврид устувор аст:

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба сахна баромаданд ва пас аз 15 дақиқа тайёри парда бардошта шуд; садои қарсаки дуру дароз дару девори клубро дар ларза овард; Дохунда бо дасти худ ишорат карда қарсакро базӯр хобонид ва чоркаса ба таронаҳои даромаданд (С. Айни, Куллиёт). Бо одати муқаррарӣ, як рӯз пагоҳони нахӯдшӯрбо овардам, хӯрдем ва бағд аз хӯрдани вай ба ман як гарони рӯй дод (С. Айни, Куллиёт). Он ҷавону духтар маро ҳамроҳ гирифта буданд, бағд ҷавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як машина омада истод (С. Улуғзода, Навобод).

Тарзи ифода ва истифодаи хабари ҷумлаҳои соддан таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб як хел нест. Дар баъзе мавридҳо, махсусан ҳангоми бо ҳиссаҷаҳо омадан хабари якхелаи ҷумлаҳои содда такрор намешавад, танҳо хабари яке аз ҷумлаҳои содда меояд:

Лекин бо игвои ин бойҳои шумнафас дар деҳа на мурғ монд, на модагов ва на коҳдон (С. Айни, Куллиёт). Ба ҳамин тариқа мо босмачиёро тамоман маҳв мекунем, шумо ҳам халос мешавед аз онҳо, тамоми мамлакат ҳам (С. Айни, Куллиёт). Дар зери ҷупонҳо ба ҷои бистар ҷулҳои шутур, дар зери сарашон ба ҷои болишт тӯқумҳои хар, ба болоҳояшон ба ҷои курпа қорҷомаҳои худашон буд (С. Айни, Куллиёт).

Агар ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ба тариқи ҷуфт омада, ҳар ҷуфт банди алоҳидаро ташкил дода, бо оҳанги махсус ва тарзи мавзун воқеъ шуда бошад, хабари якхелаи яке аз ҷумлаҳои соддаи ҷуфтҳои ихтисор мешавад. Ин ҳолат бештар ҳангоми бо ҳиссаҷаи такрори на... на омадани ҷумлаҳои содда ба вуқӯъ меояд:

Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (С. Айни, Куллиёт).

Хабарҳои якхелаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи

нутқ, таъкиди матлаб ихтисор намешаванд, такрор ба такрор оварда мешаванд:

— *Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Феъли ёридохандаи хабарҳои чумлаҳои содда якхела бошад, аксар вақт такрор намешавад, вай бо чумлаи соддаи охириин меояд:

Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи борону барф буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *У як одами лоғарбадани миёнақад, сабзиначеҳра, ришаи миёна ва сафед ва абрӯҳояш монанди абрӯҳои амакбобии ман ғафс ва дарозмӯ буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пиёлаҳо холӣ, сарҳо тафсон, забонҳо гардон ва гӯшти табақ рахна мешуд* (Ҷ. Қўҳзод, Кини Хумор).

Бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ ва таъкиди матлаб такрор омадани феълҳои якхелаи ёридоханда мумкин аст:

— *Тамоми молу мулки падарам мусодира шуд; худаи бо модарам ва бародарам бадарға гардид; ҳавлиҳомо мактаб шуд, дар хонаҳои қабзафурӯмони гаҷқориамон печҳои сиёҳ шинонда шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

3. Чумлаи соддаи якуми таркиби чумлаи мураккаби пайвас-ти сертаркиб хусусияти ҷамъбасти ва хулосавӣ дошта, чумлаҳои соддаи дигар онро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳанд:

— *Як вақт,— гуфт ӯ,— ман бо Сиярқул-акем рафта заводи пахтаро тамошо карда будам, дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон танҳо аз он мошинҳо хабардорӣ меку-нанд, пахта ва ғўзаро ба даҳони ҷин машина медиҳад, кокула ва пунбадонро машина мекашонанд, пахтаро машина тоза ме-кунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебаранд, той-ро машина мебаранд ва ҳоказо...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Суратҳо манзараҳои гуногуни зиндагиро акс мекунанд; дар саҳрои ва-сеъ колхозчиён — зану мард пахта мечинанд, дар роҳ корвон равон аст, ба уштурҳо қанорҳои пахта бор кардаанд ва дар муқобил бачагон дастгоҳҳои заводи тамошо мекунанд, пионер-рон ба муносибати иди Октябр синфҳо ва бинои калони ба-ланди мактаби худро бо шиори байрақчаҳо оро медиҳанд* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Аммо модари ӯгаӣ ҳамаи корҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто ҷоҳои но-гуфтаниро... тоза мекардам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

4. Чумлаҳои соддаи аввал хусусияти якхела дошта, чум-лаи соддаи охириин онҳоро эзоҳ медиҳад:

Гапи бад нест, барои ту хеле хуб аст, хабари хурсандист, ман туро муборақбод карданӣ будам (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвас-ти сертаркиб ба ҳам дар муносибати хилофӣ мебошанд. Тар-зи воқеъ гардидаи ин муносибат гуногун аст:

а) ҳар як чумлаи содда бо чумлаи соддаи пеш аз худ муносибати хилофӣ дорад:

— *Ман ба чилу панҷ даромадам,— гуфт Рӯзӣ,— аммо маро умр пир накардааст, балки меҳнати сиёҳе риши маро сафед кардааст* (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) яке аз чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб бо ҳамаи чумлаҳои соддаи дигар дар муносибати хилофӣ мебошад:

Дар болои кати ҷубин палос паҳн карда, кӯрпачаҳо густурда буданд, аммо касе набуд, садое намебаромад (А. Шукӯҳӣ, Садаф ва Гавҳар). *Хадича дар дасти Хучаназар мисли як канизаки зархарид кор мекард, бо вуҷуди ин танаиш як либоси дурустро намеидид, гӯшаи аз дашном ором намегирифт ва баданаш аз шаллоқ халосӣ надошт* (С. Айнӣ, Куллиёт);

в) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ду ва ё зиёда бандҳои синтаксисӣ тақсим мешаванд, ки ҳар кадом банд ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаро дар бар мегирад. Муносибати чумлаҳои соддаи таркиби бандҳои гуногун бошад ҳам, муносибати бандҳои хилофӣ шуда метавонад. Дар ин гуна мавридҳои ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ба ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаи дигар муносибати якхелаи хилофӣ пайдо мекунанд:

— *Не,— гуфт он даридачома,— ҳиндуҳо сиёҳчехра ва чашму абрӯҳои сиёҳ мешавад, рӯи инҳо бошад, тунуки малламӯй, чашмонашон кабудча аст...* (С. Айнӣ, Куллиёт);

г) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб чуфт-чуфт дар шакли хилоф меоянд. Чунончи, дар чумлаи зерин, ки аз шаш чумлаи содда иборат мебошад, чумлаҳои аз рӯи шумор чуфт (2, 4, 6) хилофи чумлаҳои аз рӯи шумор тоқ (1, 3, 5) буда, се чуфт чумлаи мураккаби пайвасти хилофиро ташкил медиҳанд, ки ҳар кадом дар навбати худ ҷузъҳои асосии чумлаи сертаркиби пайваст ба шумор мераванд, ки байни худ муносибати шумур доранд:

Ман арақи ҷабин мерезам, донаҳои гандуми тиллоранг насиби ин одам мешавад; ман меҳнати сиёҳ мекунам, ғӯзаҳои сафеди пахтаро ин кас ба анбори худ меандозад; ба сабаби бисёр кор кардан иликҳои ман хушк мешавад, зағиру кунҷит ба ҷувози ин одам даромада рафта мегардад (С. Айнӣ, Куллиёт).

6. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар муносибати ҷудой доранд. Ин қолиб камистеъмол аст. Тафовути ин чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз дигар навъҳои он дар ин аст, ки онҳо бе пайвандак намеоянд, нишондиҳандан асосии муносибати чумлаҳои соддаи таркиби ин гуна чумлаҳои сертаркиб пайвандакӣ ҷудой мебошад:

Шояд ӯ аз роҳи дур омада бошад, ё дилаш аз парвоз беҳузур гашт, ё сараш дард мекунад (Т. Нурмуҳаммад, Тасодуф).

7. Чумлаҳон соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар дар муносибати сабабу натиҷа мебошанд:

Борони дирӯза маро ба ташвиш андохт, имшаб хобам набурд ва дар ҳақиқат ҳам пахтаҳо тар, замин лой, пахтачинҳо дар хоб мондаанд... (Ҷ. Икромӣ, Зоғрон бадмур). *Тобистон шуд, роҳи пурбарфи мидеаи Ҳисор ва Самарқанд кушода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Муносибатҳои омехтаи чумлаҳон содда. Азбаски дар таркиби чумлаҳон мураккаби пайвасти сертаркиб се ва зиёда чумлаҳои содда меоянд, дар байни онҳо муносибатҳои гуногунро низ дидан мумкин аст.

Муносибати шумур ва замони дар як таркиби синтаксисӣ омехта ифода мешавад: *Соати дуи рӯз буд, акаам дар мадраси деҳа буд, уро аз он ҷо кашолақунон бароварданд ва ба як дарахт бастанд ва тирборон карда кушанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар рӯи ҳавлӣ — дар байни ду ошхона як деги калони мис шинондагӣ буда, ошпаз аз он дег ба табақҳои сафоли бесир оши палав кашида медод ва ҷавонон он табақҳоро бурда ба пеши меҳмонони мардина мегузоштанд ва табақҳои холишударо оварда ба ошпаз медоданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Муносибати шумур ва хилофӣ. Дар ин гуна чумлаҳои сертаркиб чумлаҳои соддаи аввал хусусияти шумур доранд, чумлаи соддаи охирин хилофи ҳамаи онҳо мебошад. Дар баъзе чумлаҳои сертаркиб чумлаи соддаи охирин ба чумлаи соддаи пеш аз худ дар муносибати хилофӣ мебошад. Чумлаҳои содда инчунин ба ду гурӯҳи хилофӣ ҳам тақсим мешаванд:

*Дар пеши раҳат об буду санг буду кӯх,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ.*

(М. Турсунзода)

Муносибати шумур ва сабабу натиҷа: *Фасли тобистон, ҳаво бисёр гарм буд, шабона дар даруни ҳуҷра нафасамон аз гармӣ гаштан гирифт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хаволинг акнун дар ақибгоҳи шуришгарон мондааст, қалъачаи амлоқдори он ҷо посбонони казой ҳам надорад, Нозим метавонад онҳоро ба осонӣ шикаст диҳад* (С. Улуғзода, Восеъ).

*Қалам — ҷубу сиёҳӣ — обу қоғаз — хоку мистар — хас,
Ба ин асбоби нолоиқ чӣ гуна хат нависад кас?*

(С. Айнӣ)

Муносибати замони ва хилофӣ: *Аскарони сурх ба сари манзили худ баргаштанд, мардум ҳам ин гуна муомилаи дӯстонаи аскарони сурхро шунда ба шаҳр бозмаданд, лекин то баргашта омадани мардум шаҳр аз тарафи тороҷгарони бодиягард ва амалдорони гурезаи амир тамоман ғорат шуда, то пар-*

чаи бурбё дар хонаи касе чизе намонда буд (С. Айни, Куллиёт). Бо расидан ба домани кӯхи Сарсарак торикӣ рӯи оламо фаро гирифта буд, бо вучуди ин аскарони сурх азми худро нашикаста, ба болои кӯх баромадан гирифтанд; баъд аз якчанд қадам боло рафтанишон аз рӯ ба рӯишон панҷ милтиқ якбора холӣ шуд ва аз паси он садои милтиқ пайдарҳам баромадан гирифт (С. Айни, Куллиёт).

Муносибати замони ва чудой: Онҳо аз ҷой хестанд, касе ба пеш гузашт, мо онҳоро дастгир мекунем, ё онҳо худро ба об мепартоянд (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Муносибати замони ва сабабу натиҷа: Хушбахтона, он сол ҳаво ҳам ба Бозор ёри дод, дар вақтҳои муносиб боришҳои хуб шуд, дар вақтҳои офтоб заминро тафсонд; дар натиҷа ҳосил аз чашмдошти Бозор ва бой барзиёд омад (С. Айни, Куллиёт). Бод бо ғурриши тамои ба чапу рост мевазид, абр бо камоли тунди аз ҷануб ба шимол медавид, борони барфомехта ба чашм кушодан намонда меборид, селоби шӯшадор аз рошҳои ҷуйҳо мешорид; дарахтҳо аз бех бармеканд; деворҳо аз пой меафтад; санҳои кӯх аз ҷой меҷаст, бомҳои хонаҳо ба замин менишаст (С. Айни, Куллиёт).

Муносибати хилофи ва чудой: Китобҳои кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо ё дастраси мо набуданд, ё ки мо ҳоло онҳоро хонда наметавонистем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Наъли аспони мо нав, аспии шумо бенаъл аст, ё ин ки наълаи кӯҳна (С. Айни, Куллиёт). Ҳалимча пештара барин ҳар шаб нӯшида меомад, фақат дар хунуки ӯро майли доду фаръёд пайдо намешудааст, ё ки мардум аз паси дарҳою даричаҳои нӯшида овозашро намешунидаанд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

Муносибати хилофи ва сабабу натиҷа: Гандуми ман сермағз ва курҷ буд, гандуми шумо сусти пуч будааст; бинобар ин бисёр санг намебардорад (С. Айни, Куллиёт). Раис паи ташкили ҷой рафта буд, вале дер боз аз вай дарак набуд, бинобар ин аксарият тақлифи Диловарро тарафдорӣ карданду амаки Чамолбек барои тарафдудии ҷой ба қишлоқ рафт (Ю. Акобиров, Замини падарон). Мӯҳлати ҷамъоварии андоз хеле кӯтоҳ буд, баъзе амлоқдорон ба ин амр расидагӣ карданд ва баъзе натавонистанд (С. Улуғзода, Восеъ).

Муносибати сабабу натиҷа ва чудой: Ду сол боз ягон одам саломат аз ҷанг баргашта наомадааст, ё хабари маргаш меояд, ё аз дасту по ҷудо шуда меояд (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Микдори ҷумлаҳои соддан таркиби ҷумлаҳои сертаркиб ҳар қадар зиёд шавад, муносибатҳои онҳо ҳамон қадар меафзояд. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин муносибати шумур, замони ва хилофи; сабабу натиҷа, замони ва хилоф; шумур, замони, хилоф ва сабабу натиҷа мушоҳида мешавад:

Дар ин миён якбора дар ҷояш қад рост кард, чашмонаш калон кушода шуданд, аммо бенур буданд, ба ҳар тараф чашм

дӯхт, дубора ғалтид (С. Айнӣ, Куллиёт). Гирдогирди шаҳри Душанберо тахминан даҳ нафар босмачӣ ҳалқавор гирифта буд; ин босмачиён монанди босмачиёни пештара беинтизом ва беҳабар аз дониши ҷангӣ не, балки ба инҳо яке аз машҳуртарин сардорони ҷангии дунё — Анварпоширо роҳбарӣ мекунад, хусусан баъд аз хиёнати вакили мухтор нуфузи маънавии ин сардор ба болои босмачиён ва аксулинқилобчиён зиёд шудааст; акнун босмачиён ба вай хуб итоат мекунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман аз ҷой хеста берун баромадам, аммо рӯи ҳавли ва замини рӯидарича ба регзоре монанд гашта буд; дар регии рӯи ҳавлӣ ва замини боғча кафш то пошнааш меғӯтид, шукуфтаҳои дарахтони зардолу монанди мурдаҳои занбӯрҳои асал ба назар менамуданд, сабза ва майсаҳо бошанд, дар зери рег тамоман нопадид гардида буданд, боғча... имрӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯҳовар ва ғамангез гардида буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар хусуси миқдори ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ҳаминро гуфтан лозим аст, ки онро бо ягон адад маҳдуд кардан мумкин нест, чунки миқдори ҷумлаҳои содда ба омилҳои забонӣ не, балки ба ҳодисаю воқеаи тасвиршаванда вобаста аст. Албатта, ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки аз се ҷумлаи содда иборатанд, бештар меоянд, аммо ҷумлаҳои се, ки аз чор, панҷ ё худ бештар ҷумлаҳои содда иборатанд, камтар дучор мешаванд. Ҷумлаҳои сертаркибро Айнӣ фаровонтар истифода кардааст. Барои мисол аз ӯ як ҷумлаи сертаркиб меорем, ки дар он ҳафт ҷумлаи содда омадааст:

Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, навдаҳои тутҳои балхӣ барои хӯроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд; ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид; деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандона мола мекарданд ва мекиштанд; фароштурукҳои лойҳои шифтиро ба шакли пунбадона лӯнда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо — дар паҳлуи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкишти барои худ хона месохтанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

ПАЙВАНДАК ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ ҳамон пайвандакҳои истифода мешаванд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби дугаркиба омадаанд, аммо мавқеъ ва вазифаи пайвандакҳо дар ин ду воҳиди синтаксисӣ аз ҳам тафовут низ доранд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб пайвандаки серистеъмолтарин «ва» ба шумор меравад. Пайвандаки пайвасткунандаи «ва» (инчунин «-у») унсурҳои ногузири ҷумлаи мураккаб, аз ҷумла ҷумлаҳои сертаркиб ба шумор намеравад. Тафовути вай аз дигар пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин

аст, ки маънои вай басо умумӣ ва абстракт буда, барои алоқаи қариб ҳама гуна ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти истифода мешавад. Пайвандаки «ва» дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти барои алоқаи ҷумлаҳои соддае, ки муносибати шумур, замонӣ, сабабу натиҷа доранд, истифода мешавад. Дар муносибати ҳилофӣ ин пайвандак ягон-ягон ба назар мерасад.

Яке аз хусусиятҳои асосии пайвандаки «ва» дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз ин иборат аст, ки вай дар аввали ҷумлаи охирин омада, хотима ёфтани ҷумлаи сертаркибро ишорат мекунад. Дар ин маврид пайвандаки «ва» бо пайвандаки «-у» (-ю, -ву) ҳамвазифа ба шумор намеравад:

Ду писараш ба мирзохонаи қушбегӣ котиби дараҷаи насти буданд, писари савуиаш — Мирсолеҳ дар мадраса мехонд ва писари аз ҳама хурдаш — Мирҳикмат дар хона хизмат мекард (С. Айни, Куллиёт). Ҳофиз мисли бистариён косаро дошта на-тавонист, дастонаш ларзида коса афтид ва атола ба рӯи дастархон рехт (Сорбон, Чугӣ. Буд набуд). Тирамоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд (С. Айни, Куллиёт).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ҷумлаҳои соддаи ҳолӣ асосан бе пайвандак меоянд; дар ин гуна мавридҳо пайвандак пас аз ҷумлае меояд, ки хабари он дар шакли тасрифӣ омадааст, дар ҳамин ҳолат ҳам пайвандаки «ва» ба хотимаӣ будани ҷумлаи соддаи охирин ишора мекунад:

Аз нав ҷароғи зал хомӯш карда шуда, тамошо сар шуд ва ба монанди аввала мардум ором нишаста, бози актёрҳои колхозиро бо шавқ тамошо мекарданд (А. Сидқӣ, Чӯран деринаи ман). Ана бо ҳамин сабабҳо нархи ҳуҷраи ин мадраса нисбат ба сернақшаи гаронтар буда, ба толибони пулласти айшалаб ба даст даровардани он хеле душвор буд ва бештарин боришва додан ба калонони ин ҷо ин матлаб ба дасти онҳо мебаромад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Гоҳо барои таъкиди хусусияти хотимавии ҷумлаи соддаи охирин ва тобиши иловагии он бо пайвандаки «ва» ҳиссаҳои «ҳам» низ меояд:

Дар соли дузвуми ҷанг нусти бадани Қорӣ-ишқамба тарағ, ғишти зерӣ занаҳаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш калонтар шуд (С. Айни, Куллиёт).

Гоҳо барои таъкиди тамомшавии ҷумлаи содда пас аз пайвандаки «ва» дигар калимаҳои таъкидӣ низ меоянд:

Дар колхоз сол аз дувоздаҳ моҳ ҷӯшу хурӯши қор аст; зимистон ба саҳро порую хок мекашонем, ҷӯй, канал мекобем, баҳор ҳам ахлоту пору, хошоку беда мекашонем, кишт мекунем, тобистон долу зарби ғаллаву дон ва сабзавоткашонӣ аст, қори байни қаторҳои пахта аст ва ниҳоят дар тирамоҳ мавсими серташвиши пахтаву мева, шоливу беда мебошад («Тоҷикистони советӣ»).

Пас аз чумлаҳои охириин бо калимаи «инчунин» омадани пайвандаки «ва» мумкин аст. Дар ин гуна чумлаҳо ба замми он ки ҳиссаи охириин будани он чумлаи содда ишора карда мешавад, хусусияти иловагии он дарҷ мешавад:

— *Ин саллаи ман дастори ертишгиру тӯйхӯр аст,— гуфт Қорӣ-ишқамба дар ҷавоб,— вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯшту равғани палав ба пеши ман меояд* (С. Айни, Куллиёт).

Бо пайвандаки «ва» чумлаҳои содда ҷуфт-ҷуфт низ меоянд. Дар охири чумлаҳои ҷуфт, мумкин аст, ягон чумлаи хулосавӣ ва эзоҳӣ ояд, дар он сурат пайвандаки «ва» пеш аз он низ омада метавонад:

Дар ин дафъа нимаи чаҳ-чаҳакбозон гузаштанд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорум ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҳамаашон афтоданд (С. Айни, Куллиёт). *У як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва ба ӯ ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байт-барак кардем* (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо ҳамаи чумлаҳои содда ба якдигар ба воситаи пайвандаки «ва» алоқаманд шудаанд. Дар ин гуна чумлаҳои пайвандаки «ва» яклухтии чумлаи мураккаб, оҳанги ягона ва наздику ягонагии он чиро, ки дар чумлаҳои содда гуфта шудааст, мефаҳмонад:

Ин суҳанони деҳқон ба одамони амлоқдор саҳт мерасад ва онҳо худӯшонро таҳқиркардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо қамчин мезанад (С. Айни, Куллиёт). *Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гуна ҷохоро соҳибӣ мекарданд ва насибаи ман барин талабаҳои хурдсол ва навхон рӯи саҳни болокушода буд* (С. Айни, Куллиёт). ... *ба гӯши асп об даромад ва бо ҳамин кори асп шуд ва ҳам худи ӯ нобуд гашт* (Сорбон, Ҷугӣ. Буд, набуд).

Ин усули чумлабандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик кам ба назар мерасад, вале дар забони адабиёти классикӣ хеле фаровон аст. Ин тарзи истифода ба пайвандаки «-у» низ мансуб аст. Дар ин маврид ҳамвазифагии ин ду пайвандак мушоҳида мешавад:

Ба рӯи Начмиддин компресси тафсон ҳам зер карда шуду борони атр ҳам бориду чанги пудра ҳам пошида шуд (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Дар ин қабил чумлаҳои пайвасти сертаркиб яке аз чумлаҳои содда бо пайвандаки «ва», дигаре бо пайвандаки «у» алоқаманд мешавад. Пайвандаки «-у» дар байни ду чумлаи соддаи аввал, вале пайвандаки «ва» дар байни чумлаҳои охириин меояд:

Лекин ҳамон вақтҳо як ҳодисаи аҷибе рӯй доду Очил-бараки бенаво ба Оиша ном духтари шахрӣ хонадор гашт ва

тақдирашон ба ҳам омад (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Хайрият, сафсатаҳои зағмарӯи серманаҳ дигар тӯл нақашиду аз берун шарфаи пой ба ғӯш расид ва ӯ шамшерро зуд ба наёмаш андохта аз ҷой бархоста, чашмонашро ба ториқӣ дӯхт (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Чумлаҳое низ ҳастанд, ки дар онҳо ду чумлаи соддаи аввал бе пайвандак, танҳо ба воситаи интонация алоқаманд шуда, дигар чумлаҳо ба якдигар бо пайвандаки «ва» пайваст мешаванд. Ин ҳолат мустақилияти нисбии чумлаи якум ва аз ҷиҳати маъно ва грамматика ба ҳамдигар басо наздик будани чумлаҳои сониро далолат мекунад:

Ҷой омад, дастархон паҳн гардид ва бар рӯи дастархон нон ва лаълиҷи чоршарбат гузошта шуд ва боз сӯхбат давом кард (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳое низ ҳастанд, ки дар онҳо чумлаҳои соддаи аввал ба ҳам бо пайвандаки «ва» алоқаманд шуда, чумлаи соддаи охирин бе пайвандак пайваст шудааст. Дар ин гуна чумлаҳои пайвасти сертаркиб алоқаи чумлаҳои соддаи аввал ба ҳам зичтар ва мустақкамтар буда, чумлаи соддаи охирин хусусияти ҷамъбасти ва эзоҳӣ дорад:

Аҳволи сиҳати падарам хуб набуд ва ӯ дар хона ба ака ва додарҳоям саробонӣ карда монд, ман модарамро ба сари мурдаи тағоиям ба хонаи бобом бурдам (С. Айни, Куллиёт). Барои Аминҷон заминкани махсусе ҷудо карда шуда буд ва ӯ дар он заминкан фақат барои андаке истироҳат ва ё барои навиштани чизе ва тарҳу нақшакашӣ ва маслиҳат меомад, бисъёрии фурсати ӯро корҳои зарурии дигар — тайёри ба ҳуҷум, сӯхбат бо ҷанговарон, ошно шудан бо аскарҳои навомада ва аз ҳоли онҳо хабардор шудан мегирифт (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур).

Дар ин маврид низ ҳамвазифагии пайвандаки «ва» бо «-у» ба назар мерасад:

Дар ҳамин вақт дари кӯчаи Рустам кушода шуду як одам аз он берун баромад, кифти хамидаи он ба Рустам-амак монандӣ дошт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар забони тоҷикӣ воҳидаҳои лексикиву грамматикӣ, ки дар аввали ҳамаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб меоянд, мавҷуданд.

Калимаҳои такрори **чи... чи** ва **хоҳ... хоҳ** дар таркиби чумлаҳои сертаркиб низ меоянд. Ҷузъҳои чумлаи мураккабе, ки бо ин калимаҳо меоянд, дорои ягон аъзои ягона мебошанд, ки он бонси алоқаи зичи онҳо мегардад.

Чумлаҳое, ки ба воситаи калимаҳои такрори **хоҳ... хоҳ** омадаанд, аз ҷиҳати сохт ба чумлаҳои бо дигар калима ва пайвандакҳои такрор омада баъзе умумиятҳо дошта бошанд ҳам, бо баъзе хусусиятҳои фарқ мекунанд. Калимаҳои такрори **хоҳ... хоҳ** бо чумлаҳои соддае меоянд, ки хусусияти ирреалӣ доранд; ин аст, ки хабари онҳо ҳамеша бо шакли аористи си-

ғаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода мешавад. Аз ҳамин чи-
хат ё пеш ва ё пас аз ҷумлаҳои содда бо калимаҳои тақрори
хоҳ... хоҳ ҷумлаи дигари эзоҳталаб ва ё хулосавӣ меояд:

*Ман албатта пагоҳ меравам, хоҳ офтоб шавад, хоҳ борон
борад, хоҳ барф резад («Садои Шарқ»). Ба падарам хоҳ ту
мегӯӣ, хоҳ дигар кас мегӯяд, ба ман фарқ надорад, ман дигар
дар ин хона истода наметавонам (Сорбон, Ҷўғӣ. Буд, набуд).*

Ҳиссаҳои тақрори **ҳам... ҳам** дар аввали ҳамаи ҷумлаҳои
соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб омада,
дар як плани умумӣ воқеъ гардидани онҳоро ба тарзи таъкид
ифода мекунад:

*Ҳам падарам омад, ҳам хоҳарам ёфт шуд, ҳам тӯӣ барпо
гардид («Садои Шарқ»).*

Агар ҷумлаи якуми ин гуна ҷумлаҳои сертаркиб хусусияти
умумӣ, хулосавӣ ва ё ҷамъбасти дошта бошад, ҳиссаҳои пеш аз
вай намеояд, вале пеш аз ҳамаи ҷумлаҳои соддаи дигар ома-
данаиш мумкин аст:

*Ҷанги беамон сар шуд, ҳам одамони онҳо мурданд, ҳам
чигарбандҳои мо қурбон шуданд («Садои Шарқ»).*

Ҳиссаҳои **на... на** мисли **ҳам... ҳам** дар аввали ҳамаи ҷумла-
ҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти ояд ҳам, тар-
зи дар аввали ҷумлаи якум наомада, бо ҷумлаҳои дигар тақ-
рор шудани он маъмултар аст. Мустақилияти ҷумлаи мурак-
кабе ҳам, ки пеш аз ҳамаи ҳиссаҳои он ҳиссаҳои **на... на** ома-
дааст, нисбист, чунки одатан пеш аз ин гуна ҷумлаҳо ягон
ҷумлаи эзоҳталаб, ки бо аломате ҷудо карда шудааст, меояд.
Ҷумлаи пешина хоҳ бо нуқта ҷудо карда шуда бошад, хоҳ
не, дар шакли манфӣ омада, бо ҷумлаҳои инкории сонӣ дар
ягонагии шакли маъно воқеъ мегардад:

*Асрори азалро на ту донию на ман
В-ин ҳарфи муаммо на ту хонию на ман.
Ҳаст аз паси парда гуфтугӯи ману ту,
Чун парда дарафтад, на ту монию на ман.*

(Хайём)

*Аз мобайн чӣ қадар вақт гузашт, на Петя Семёнов донист
ва на Давлат Сафоев (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Падарам ва ман
бо вай гуфтугӯ карда наметавонистем: на вай гапи моро мефаҳ-
мид ва на мо аз ҳа-ҳуи ӯ маъние мебаровардем (С. Улуғ-
зода, Субҳи ҷавонии мо).*

Яке аз қолибҳои машҳури маъмули ҷумлаҳои мураккаби
пайвасти бо ҳиссаҳои **на... на** ин аст, ки хабари якхелаи ҷумла-
ҳои содда тақрор намешавад ва хабар одатан пас аз ҷумлаи
якум меояд. Ҷумлаҳои соддаи инкорӣ дар ин гуна мавридҳо
аз дуто иборат мешаванд:

ЌУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЌУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДА

Ќумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба тарзи ғайричида низ алоқаманд мешаванд. Алоқаи ҷумлаҳои пайрави ғайричида ба сарҷумла бо ёрии воситаҳои гуногун ба амал меояд. Дар байни ҷумлаҳои пайрави ғайричида ҳеч гуна муносибати маъноиву грамматикӣ мавҷуд нест.

Ќумлаҳои пайрави ғайричида аз рӯи мансубияташон ба ин ё он гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав ду хел мешаванд: **якхела** ва **ҳархела**.

Ќумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ғайричидаи якхела ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд: дар ҳар ду гурӯҳ ҳам ҷумлаҳои пайрав як хеланд ва онҳо метавонанд ба як савол низ ҷавоб шаванд. Аммо тафовути онҳо ҷиддист, дар байни ҷумлаҳои пайрави чида алоқаи пайваст мавҷуд аст, вале дар байни ҷумлаҳои пайрави ғайричида ҳеч гуна алоқа дида намешавад, онҳо ба ҳам ҳеч гуна муносибати синтаксисӣ надоранд. Ќумлаҳои пайрави ғайричида бар хилофи ҷумлаҳои пайрави чида на танҳо ба як аъзои сарҷумла ё ки ба тамоми сарҷумла, балки ба аъзоҳои гуногун, чида ва такрори сарҷумла низ тобеъ мешаванд.

1. Ќумлаҳои пайрави ғайричида тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд:

Дар канори ҷӯйҳо ниҳолҳои навхез сабзида бошанд ҳам, азбаски ҳанӯз паҳлу кушода бисёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб монанди ҷадвали симин тофтани оби равнор монеъ намешуданд (С. Айни, Куллиёт)

2. Ќумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарҷумла тобеъ мебошанд. Ќумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои гуногуни сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, **якхела** ва **ҳархела** шуда метавонанд. Тарзи якхелаи истифода асосан ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мансуб аст, чунки ҷумлаи пайрави муайянкунанда исми сарҷумларо эзоҳ медиҳад, исм бошад, ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада метавонад. Аз ин рӯ, ҷумлаи пайрави ғайричидаи муайянкунанда бар эзоҳи аъзоҳои гуногуни сарҷумла ба тарзи зерин омада метавонад:

1) мубтадо ва хабар:

Он иморатҳо, ки мебинед, мактаб, клуб, қироатхона ва машнахона аст, ки мувофиқи зиндагонии нав сохта шудаанд (С. Айни, Куллиёт). Роҳе, ки дар ҳаёти шахсияш тай кардааст, он роҳе набудааст, ки инсон соҳибқибол тай мекунад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ);

2) мубтадо ва муайянкунанда:

Ин сатрҳо, ки дар дафтари хотираҳои Давлат навишта шудааст, садои дилест, ки як вақтҳо ғарибу маънос буд, макони

дарду алами ҷудой аз падару модар буд... (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...);

3) мубтадо ва пурқунанда:

Ҷавононе, ки ҳанӯз хонадор нашуда буданд, ба нияти фоли нек косаи оби никоҳро, ки дар пеши имом истода буд, гирифта талош карда нушиданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

4) мубтадо ва ҳол:

Кӯҳсоре, ки ин дараро печонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯҳпорае менамояд, ки ба дарунаш шикофе ва сӯрохе надошта бошад (С. Айнӣ, Куллиёт).

5) хабар ва муайянқунанда: Садои мошине, ки аз паҳлуи идора гузашт, овозе буд, ки чанд бор шумида будам («Садои Шарқ»).

6) хабар ва пурқунанда: Боғи падар барои писар, ки фарзанди ягона буд, ширатгоҳе буд, ки ҳамаи дӯстонаш дар он меғунҷиданд («Садои Шарқ»).

7) хабар ва ҳол: Дуртар аз ин боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободони мардумнишин деҳае буд, ки атрофи ин деҳаро монанди қалъаҳои шаҳр бо девори баланде иҳота карда гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

8) муайянқунанда ва ҳол: Солдатҳои немис бо фармони командири худ, ки формаи оберлейтенанти дошт ва химчаи ғафс дар дасташ аз болои хоктӯда истода ба онҳо супориши меод, захмдорони советиро гоҳ тела дода, гоҳ аз гиребонашон кашола карда, ба лаби чуқуриё, ки ҷои ахлотпарто буд, меоварданд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

9) пурқунанда ва ҳол: Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдтар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман дар он сол ба касе вонахӯрдам, ки аз шеърӯ адабиёт гап занад (С. Айнӣ, Куллиёт).

10) ҳолҳои гуногун: Амир ба асосаву дабдабае, ки гӯё аз арки Бухоро баромада ба чорбоғи Ситорамаҳоса мерафта бошад, баромада дар лаби даръёи Панҷ ба наздикии гузаргоҳи «Дарқад» омада фуромад ва ба хонаи сиёҳе, ки гулханаширо гарм карда бо ҷули асп ва кӯрпачаҳои палтарӣ хобгоҳе тайёр карда буданд, даромада нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт).

3. Ҷумлаҳои пайрав аъзоҳои ҷидаи сарҷумларо эзоҳ ме диҳанд:

Ин суҳан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин якранги рофақат дарахтони тут, ки шохҳои сабзи қачу килеби худро ба болои баъзе бомҳо ёзондаанд, тӯбсадаҳои сиёҳтобе, ки дар байни бомҳо, ҷо-ҷо гунбазвор қубба шуда истодаанд ва яктанимта, чинорҳои баланде, ки дар болоишон албатта лаклак хона андохтааст, халалдор мекунад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

4. Чумлаҳон пайрав калимаҳои тақрори сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Намедонист, ки то тамои шудани ин озуқа аз поён боз озуқа мерасад ё не; намедонист, ки рӯзи аз ин нӯги кӯҳ поён фаромадан мерасад ё не (Ч. Иқромӣ, Тахти воҷғун). Дар ин рӯзи таърихӣ, ки киштии умеди Фузайл ва соҳибони он ба мавҷи пурнашъаи ҳаёти хушбахтонаи мо, ба талотуми пурғури тӯдаи меҳнат тсбоварӣ карда натавонист, пора-пора шуд ва гарқ гардид, дар ин рӯзе, ки мо ба ҷароҳатҳое, ки аз дасти разилонаи онҳо ба тани Қаротегини шӯроӣ расидааст, марҳам мемолдем, дар ин рӯзе, ки чанд дона барғҳои дарахти азими бемисл чанд нафар рафиқони беназири худро ба ҳок месупоридем, ман дар пеши тобути Домулло Саид меистодам (Х. Қарим, Окшуда).

5. Аз чумлаҳои пайрав яке тамоми сарчумларо, дигаре яке аз аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳад:

Азбаски мақсади мо як маст шуда базм тамошо кардан буд, ба яке аз «корхона»-ҳои қисми аввал даромада ба айвони болохонаи ӯ, ки нақшин буда, ба тарафи кӯча нигоҳ мекард, ҷой гирифтём (С. Айни, Куллиёт). Ман қариб ду соат ин маҷлисӣ дилғиркунандаи мастонро тамошо карда истода бошам ҳам, дар миёни онҳо он касеро, ки ман дидан ва шинохтани ӯро меҳостам, дида натавонистам (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави ғайриҷида, чунон ки зикр шуд, аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳелҳои чумлаи пайрав **якхела** ва **ҳархела** мешаванд. Албатта, дараҷаи истифодаи чумлаҳои пайрави якхела нисбат ба чумлаҳои пайрави ҳархела басо маҳдуд аст. Дар қолиби чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ҳархела ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд, вале дар қолаби чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави якхела на ҳамаи чумлаҳои пайрав имконияти иштирок кардан доранд. Ҳамчунин, дар ин қолиб бо чумлаҳои пайрави хабар ва пуркунанда омадани чумлаи пайрави натиҷа, бо чумлаи пайрави хабар омадани чумлаи пайрави пуркунанда имкон надорад, чунки ин чумлаҳои пайрав одатан пас аз сарчумла меоянд ва ин мавқеи истифода барои дар қолиби ғайриҷида омадан имконият на медиҳад.

Дар қолиби чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида чумлаҳои пайрави **муайянкунанда**, **замон**, **шарт**, **хилоф**, **сабаб** ва **мақсад** хеле фаровон истифода мешаванд, дигар чумлаҳои пайрав низ каму беш меоянд, вале чумлаи пайрави макон, ки худ камистеъмом аст, хеле кам меояд.

Мо ҳоло қолибҳои маъмулро бо мисолҳо нишон медиҳем.

1. **Сарчумларо чумлаҳои пайрави мубтадо эзоҳ медиҳанд:**

Онҳое, ки ба кори савдо ва тиҷорат ба Бухоро мерафтанд, ва онҳое, ки аз поездҳои шабона ба Қогон фаромада буданд,

аз хоби ширин барвақт бедор шуда омада буданд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Ин тараби баҳорро онҳо ҳис мекунанд, ки дар мавқеи худ барқароранд, онҳое, ки дар байни мардум озодона сар бардошта мегарданд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Сарчумларо чумлаи пайрави мубтадо ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: *Аз рӯи ситораҳое, ки гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо аз зери абр намоён мешуданд, маълум мешуд, ки саҳар наздик расидааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Он далерӣ, ки аз вай ба зери шамшери ясавул дида шуд, маълум буд, ки вай осон-осон ба заниш дигар кас розӣ нахоҳад шуд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави пуркунанда:

*Онҳо, ки надонанд суруди ғами ҷонон,
Гӯянд: Камол, аз паи ӯ чанд канӣ ҷон.*

(Қамоли Хуҷандӣ)

Чумлаи пайрави монандӣ: *Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гӯё мудири илмӣ ба ман мегуфт... (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).*

Чумлаи пайрави замон:

*Эй, он ки надида руҳи ту ғамгинӣ,
Дар боғи саодати ватан гул чинӣ,
Ҳар гоҳ ки шеърӣ ман ба дастат бирасад,
Хонию дар он акси худатро бинӣ.*

(Ҳабиб Юсуфӣ)

Пеш аз он ки Шариф ба Одина аз хонаводаи ӯ хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуҷуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: *Модоме ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ кардани никоҳи Шодигул ва Туробро медонад (С. Улуғзода, Навобод).*

*Чошт ки ҳангоми хуши шитихост,
Ҳар чӣ тановул бинамой, равост.*

(С. Айнӣ)

Чумлаи пайрави мақсад: *Барои он ки маъракаи интиҳобот муташаккилона, ба дараҷаи баланди идеявӣ-сиёсӣ гузаронида шавад, ташкилотҳои партиявӣ, советӣ, иттифоқҳои касба ва комсомолро зарур аст, ки аз рӯзҳои аввал корҳои тайёрии интиҳоботро вусъат диҳанд («Тоҷикистони советӣ»).*

Чумлаи пайрави шарт: Агар эҷодиёти рассом тамошобинро ба ҳаяҷон орад, пас мағлум мешавад, ки асар замонавист («Маориф ва маданият»).

Чумлаи пайрави хилоф: Сафарғулом, Эргаш, Йўлдошев ва Муҳаббат-апа барин коммунистони пурматонат сирри дарунии худро нафаҳмонда нишаста бошанд ҳам, аз башараи дигарон мағлум буд, ки аз дилашон чиҳо гузашта истодааст (С. Айни, Куллиёт).

2. Сарчумларо чумлаҳои пайрави хабар эзоҳ медиҳанд. Ин мавриди истифода ба чумлаи пайрави хабар хос нест. Ду чумлаи пайрави хабарӣ ғайриҷида ба сарчумла танҳо вақте тобеъ мешаванд, ки хабарҳои сарчумла ҷида шуда бошанд:

Мақсади мо он нест, ки шуморо ба кори вазнин фиристонем, балки ин аст, ки бригадаи қафомондаро ба бригадаи пешқадам табдил диҳем («Садои Шарқ»). ... дар вақти чинаки пахта тӯй кардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунед, балки барои ин аст, ки меҳнаткашонро аз кор мононда, ба чинаки пахта халал расонад (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави хабар ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиюша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ — Гулбиро ба қатори Одина парвариш намояд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Акнун ки ту ба маҷлиси сулҳ ҳозир нашуда, муқобилати худатро рӯйрост нишон доди, беҳтар он аст, ки ба пеши мо наист ва ба тарафи Ҳисору Душанбе рафта, аз он ҷо ба сари худ кор сар кун (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски касби ронандагиро дӯст медошт, нияташ ин буд, ки шофёр шавад («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои ин ки ба дигар корҳо қувваҳои кориро беҳуда сарф накунем, матлаби мо ин аст, ки ҳамаро ба пахтачинӣ сафарбар намоем («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насиҳати оқилона ҳамин аст, ки ин савдоро аз сари худ дур кунед (С. Айни, Еддоштҳо).

Чумлаи пайрави хилоф: Агарчи хеле мушкул аст, вале қасди ман ин аст, ки ақаллан як бор ӯро бубинам («Садои Шарқ»).

3. Чумлаҳои мураккаби тобен сертаркиби ғайриҷида, ки дар он сарчумларо чумлаҳои пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳанд: Поёнтари ин ҳамвориш ба нишебӣ моиле, ки мо ҳанӯз аз тамошоияш сер нашудаем, дараи чуқуре буд, ки девораи он, то канори ҳамворӣ, аз зер ба боло гӯё ки рост баромада буд (С. Айни, Куллиёт). Доре, ки дар регхона баста шуд, аз дорҳое, ки дар боби боло тасвир ёфтанд, дигаргунтар буд (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави муайянкунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави пуркунанда: Фардои он рӯз яке аз одамони тӯқсаборо, ки ба ман шиносо буд, дида аҳволро пурсида фаҳмидам, ки он қадар кори аҷибе нашуда будааст... (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа: Лекин ашқҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯиш даркор мешуд (С. Айни, Куллиёт). Чашму абру, лабу даҳон, рангу рӯи ин духтар чӣ қадар дилрабо бошад, мӯи сиёҳи диловезаш, ки аз баногӯиаш гузашта ба дӯиаш афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави тарзи амал: Яке аз тамошобинон, ки ин ҳолро дид, бе он ки ба касе шунавомад, худ ба худ зери лаб «бечорагон!» гуфт (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави монандӣ: Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақадри на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта салом дод (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Одина, пас аз он ки аз ҳеҷ кас рӯи ёри ва роҳбарӣ надид, оҳишта аз болои роҳи трамвай гузашта, ба майдончае, ки дар миёнаи гардишгоҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада, дар он ҷо дар таги дарахте дароз кашида ёзида ҳобид (С. Айни, Куллиёт). Вақте ки аз байни қаторҳои вагонҳо мегузаштам, дар чорбоғчаи вокзал дар байни дарахтон касеро, ки шабона дида, кӣ будани ӯро муайян карда натавониста будам, дидам (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави макон:

Ба ҳар кучо ки шавад базм, бо баҳонаи вазъ
Нигар ба шайх, ки худро дар он миёна занад.

(С. Айни, Ашъори мунтахаб)

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски ба таҳқиқу тафтиши сангу тарозу раис мутасаддӣ аст, чизе, ки аз сангу тарозу дуздиде шавад, ҳаққи раис аст (С. Айни, Куллиёт). Таня аз ваҷҳи он бозии нозебе, ки ману Ҳалим бароварда будем, моро танбеҳ кард ва Ҳалимро шарм доронд, ки чаро ӯ пул надоштани рафиқашро дониста истода аз ӯ зиёфат талаб кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: Ӯ маро ба писари амакбачаи худам, ки ҳамроҳи акаам дар Бухоро мехонд ва дар хушхатӣ машҳур буд, шогирд кард, ки ӯ ба ман хатнависиро ёд диҳад (С. Айни, Куллиёт). Абрӯе, ки фақат якчанд дақиқа пеш аз ин заминро сероб намуда буданд, порча-порча аз ҳам канда

шуда, сӯи ғарб медавиданд, то ки боз дар ҷое ҷамъ оянд ва он ҷоро ҳам аз оби шиғобаҳиши худ хуррамтар созанд (П. Толлис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар шумо пеш нигоҳ карда рафта гиред, баногоҳ ин оби дурахшон монанди маҳи тобоне, ки дар паси абр мебарояд, ба зерӣ санге даромада, аз назаратон пинҳон мешавад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд деворҳои ин хонаҳо оҳақ ё гаҷ молида нашуда бошад ҳам, аз мағор ва карраҳое, ки аз заҳ пайдо шудаанд, мунаққаш менамояд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа: Бар болои ин ҳар чизе, ки аз таърифи бой ба тӯй сарф шуд, нарху баҳои он ба инсофи бой ҳавола шуд, ки ин ҳам сабаби зиёдатии харҷ гардид (С. Айни, Куллиёт).

4. Сарчумларо чумлаҳои пайрави пуркунанда эзоҳ медиҳанд:

Ман ҳоло дар хотир надорам, ки чанд дона ҳосил гирифтаам, аммо ҳамин қадарашро медонам, ки ҳафтае ду рӯз — дар рӯзҳои бозори Ғиждувон як ҷувол-як ҷувол ба харбор карда ба бозор бурда мефурӯхтаам, дар бозор 5—6 тин харҷ мекардам (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави пуркунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа: Лекин ман дар он дам ончунон озурда ва аламзадаи беадолатӣ шуда будам, ки дигар тоқат карда натавониста қарор додам, ҳуқуқи мактабхонию худро мудофия намоям (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави тарзи амал: ...ман дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газиди гирифта қатор-қатор мекоштам, ба падарам гуфтаам: ба ман ҳалвои равшани гирифта диҳад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ: ... ман ҳар чиро ки аз талабагонии дигар мешунидам, мисли ин ки исфанҷ обро мекашад, ба худ мекашидам ва зӯр зада саводи русӣ меомӯхтаам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки Норбой Қаркӣ рафтани шуд, инро таъин кард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави макон: Рафта дар миёни роҳ, дар ҷое, ки ба ҷуз сангу об ҳеҷ чиз нест, мефаҳмӣ, ки ин ё он асбоби даркориро фаромӯш кардаӣ (Ҳ. Аскар, Ҳ. Очилов, Ноз ва ғазаб).

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски беморию бародарам кашол ёфт, рӯзе хостам, ки номаълум аз қафои ин табиб рафта аз кирду қораш ва ахлоқаш хабар гирав ва баъд дар хонаи худ ба ӯ дар хусуси саломатии бародарам суҳбат кунам (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгун).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки ба шумо равшантар

шавад, ҳаминро илова мекунам, ки мо як сол боз якдигарро надидаем («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар даворо дар вақташ ба кор барад, умед аст, ки рӯда ва меъдааш дуруст шавад (С. Айнӣ, Куллиёт). Агар таги корро дурусттар кофта бинем, медонем, ин ҳамаи асбоб, ҳамаи молу мулки инҳо аз мост ва аз меҳнати мост (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки аз рӯи одоб нест, ман маҷбур мешавам, ки аз кори худ як мисол оварам (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

5. Сарчумларо чумлаи пайрави андозаву миқдор ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави тарзи амал: Ясавул бе он ки пои худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида якчанд қаддам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Ҳамин ки талаба номи вилояту деҳаи худро мегуфт Степанович (номи худ ва номи падари профессор) бо лаҳҷаи маҳаллии он талаба шурӯъ ба гуфтугӯ кардан менамуд ва дар он лаҳҷа чунон покиза гап мезад, ки гумон мекардед, вай тоҷики ҳақиқӣ ва аҳли ҳамон маҳал аст (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ҳар қадар ки пештар мерафтем, ман маъюстар мешудам, зеро пардаи шаффофи осмониранг кам-кам аз рӯи кӯҳҳо бардошта мешуд ва ман фақат сангу шохҳои муқаррариро меиддам (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисёртар хоҳад, ҳамон қадар нархи чойро арзонтар мекард, то ки харидор ба доми ягон судхӯри пули нақд қарздиханда наафтад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар мо боз чанд километр болотар бароем, ҳаво ҳамон қадар кам, фишор ва зичиаш то ҳадде паст мешавад, ки нафас гирифтани ниҳоят мушкил ва дар охир тамоман номумкин шуда менамояд (Ҳ. Аскар, Ҳ. Очилов, Ноз ва ғазаб).

Чумлаи пайрави хилоф: Ё ҳарчанд коғазпораҳоро бо шириш ба ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон ҳунари ба кор мебарад, ки монанди ҷӯб саҳт ва обногузар мешавад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

6. Сарчумларо чумлаҳои пайрави тарзи амал эзоҳ медиҳанд:

Вай рост шуда, дар ҳолате ки ҷомаи майдалаганда дар кифташ буд, бе он ки остинҳои онро пӯшад, болиштро ба пушташ кашида, ба девор такъя карда нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави тарзи амал ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави монандӣ: Амонбоқӣ, гӯё ки ба меҳмонӣ меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада, баъд аз соате сарсарӣна ба кӯчаҳо гаштан бозгашта ба хонаи худ омада, бе он ки овози пое барорад, аз девор ба ҳавлӣ фууромада, ба гӯшаи коҳхона пинҳон шуд ва мунтазири даръёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки шоирини ман ва тахаллусам ба ҳавонони шоиртароши он замон маълум шуд, онҳо бе он ки аз ман шеър пурсанд ва маънии вайро ҳустуҷу кунанд, маънии тахаллусамро пурсиданд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Фотима ки бо ҳикояти Хӯҷаназар як дараҷа димоғаш сӯхта буд, аз ин ҳаракат ва сухани Мавлон боз ҳам зиёдтар оташин шуда, гӯё ки ин сухани ӯро нашинида бошад, ҳавобе надода гузашта рафт (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад: Занак на барои харидани он ҷома, балки барои ин ки ямоқи дар домани он ҷома задашуда ба назараш шинос намуд, онро гирифта ба ҳар тарафаш чаши андохт ва дар ҳолате ки рангаи парида буд, аз он ҳавон пурсид (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ҳол ҳамин бошад, онҳо бе он ки кореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари хӯрда тамом мекунад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки вай имрӯз омадани Абдуллоро мунтазир набуд, лекин чунон нишон дод, ки омадани вай ӯро ҳайрон накард (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Чумлаи пайрави натиҷа: Санавбар бе он ки ба касе ё тарафе нигоҳ кунад, дуста, рост нашинуда пахта мечид, ки дар як дам пешдоманиш пур мешуд («Сади Шарқ»).

7. Сарҷумларо чумлаҳои пайрави монандӣ эзоҳ медиҳанд:
Устод... чунон ки дар вақти ҳаяҷони баланд одати ӯ буд, монанди он ки рақс мекарда бошад, дастони худро боло бардошт ва сари нарангушти худро ба сари ангушти шаҳодат соида қарсас занонд (С. Айни, Куллиёт).

Сарҷумларо чумлаи пайрави монандӣ ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки Лоҳутӣ маданияти социалистии советии Тоҷикистонро тасвир мекунад, чунон ки худаш ба шавқу шодӣ меояд, хонандагонашро ҳам ба шавқу шодӣ меорад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ман, ки харсавори бад набудам ва дар харсаворӣ дасти худро шикаста, хеле таҷриба ҳосил карда будам, гӯё ки маро ба болои тӯқум елим карда монда бошанд, дар он пешпоҳуриҳои фиребгаронаи хар аз ҷо намеҷунбидам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд ба соле намонда мемурад, чунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифтанд шуда, ба садҳо хорӣ ва зорӣ ҷон доданд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: ... бо вуҷуди он ки *ӯ* ба ман мӯҳтоҷ буд, ҳоло ҳам рӯфтани хонаширо ба ман мефармуд, гӯё ки ҳоло ҳам хизматгори бародариш бошам (С. Айни, Ёдошт-ҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа: Фарзанд, чунон ки пораи санге дар кон ба зардӣ расида зар мегардад, ба мардӣ мерасад, камол ва ҷамол пайдо мекунад, ки ҷӯяндагон дидораширо меҷӯянд ва гӯяндагон васфаширо мегӯянд (С. Улуғзода, Достонҳои «Шоҳнома»).

8. Сарчумларо чумлаҳои пайрави замон эзоҳ медиҳанд:

Акаи вай, вақте ки бобо каландро ба ҳаво мебардошт, ба ҳаво, вақте ки онро поён мефаровард, ба поён ба назари кунҷковонаи бачагона нигоҳ мекард (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Сарчумларо чумлаи пайрави замон ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави макон: Вақте ки Зебо ояд, ҳар ҷо ки фармояд, меравам (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

Чумлаи пайрави сабаб: Ҳамин ки меҳмонон омаданд, ба роҳ мебароем, чунки рӯз торик нашуда, аз ағба гузаштан лозим аст (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

Чумлаи пайрави мақсад:

*Чу ёр гашт зи ман, дӯстон, канора шавед,
Ки накбати мани бадбахт бар шумо назанад.*

(С. Айни, Ашъори мунтахаб)

Вақте ки аскарони сурх ва фидоиён ба қишлоқи Басманда наздик омада буданд, дидбони босмачиён, барои он ки босмачиёни дар қишлоқ бударо хабардор кунанд, тир парронд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Чумлаи пайрави шарт: Агар вай одами дуруст мешуд, вақте ки шумо омадед, боэҳтиром салом меод ва баъд арз мекард (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷғун).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки ин гуна мактабхонӣ ба ман маъқул набуд, аммо вақте ки ҳамин мактаб ҳам баста шуд, бисёр димоғи ман сӯхт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави натиҷа: Ҳамин ки *ӯ* ба худ омад, лагаде ба шиками Давлат зад, ки *ӯ* тақон хӯрда ба девори намади утов зада афтод («Шарқи сурх»).

9. Сарчумларо чумлаҳои пайрави макон эзоҳ медиҳанд:

Ба кучое ки офтоб расад, равшан асту ба кучое ки нарасад, чун шаб торик (Х. Асқар, Х. Очилов, Ноз ва ғазаб).

10. Сарчумларо чумлаҳои пайрави сабаб эзоҳ медиҳанд:

Чун ба тоҷикӣ ном надошт, падараш дар ҳуди ҳамон ҷо, ба эътибори ин ки ҳар бор дикки карда хеста менишаст, Мирзодиккак ном ниҳод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави сабаб ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави мақсад: Барои ин ки чаши одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на бо роҳи калон, балки аз канортар, бо кӯчабоғҳои танг дохил шудам, зеро афту башараи ман аз «мусулмонӣ» дур буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави шарт: Ман гирья накунам, ки гирья кунад, ки бародарам Кайкак мурд, ман азодор шудам (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

Чумлаи пайрави хилоф: Шакар ҳарчанд фикр мекард, он духтарро ба хотир оварда наметавонист, зеро духтаракони хӯшачин бисёр буданд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави натиҷа: Аммо Барот ки он вақт хеле пурқувват буд, бе ҳеч тарсу бим ба пешвози барзагов рафта ҷолокона аз ҳар ду шохи барзагов гирифта, тоб дода бар замин меафтад, ки баъди он барзагов дигар аз ҷой бархеста наме тавонад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

11. Сарчумларо чумлаҳои пайрави мақсад эзоҳ медиҳанд:

Барои ин ки Ҷаббор ягон чизро баҳона карда маро ҳам дошта назанад, ман кӯшиш мекардам, ки ба чаши вай камтар намудор шавам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави мақсад ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави шарт: Агар ту ҳам фикри сафар дошта бошӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду яқоя ба роҳ бароем (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Гарчанде аз ин расм дигар несту фақат якто аст, ман инро ба шумо медиҳам, то ки падар писарашро бинад (Тоҷӣ Усмои, Муборакқадам, Лаънаткардаи халк).

12. Сарчумларо чумлаҳои пайрави шарт эзоҳ медиҳанд:

Агар ҷаноби оӣ хуррият надода, хурриятталабонро дастгир карданӣ мешуданд, як кас ба даст афтад, даҳ кас мегурехт (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави шарт ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави хилоф: Агар баногоҳ кӯтоҳие аз Одина сар мезад, агарки ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам, Арбоб рӯзи равшанро ба чаши ин бечора шаби торик мекард (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа: Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, фоидаи ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он низ фоида мезоёрад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд мешавад (С. Айни, Куллиёт).

13. Сарчумларо чумлаи пайрави хилоф ва чумлаи пайрави натиҷа эзоҳ медиҳанд:

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро

канда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Микдори чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида бо қолибҳои мазкур маҳдуд намешавад, қолибҳои дигар низ ҳастанд, вале қолибҳои мазкур маъмул ва серистеъмола ба шумор мераванд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида, ки аз назар гузаронидем, қолиби асосӣ ба шумор меравад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб омадани се ва зиёда чумлаҳои пайрави ғайричида низ мумкин аст. Истифодаи се ва зиёда чумлаҳои пайрав бештар ба чумлаҳои мураккабе хос аст, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави якхелаи ғайричида бар эзоҳи аъзоҳои чидаи сарчумла меоянд. Дар ин қолиб чумлаи пайрави муайянкунанда басо серистеъмола мебошад. Дар ин гуна чумлаҳои микдори чумлаҳои пайравро бо ягон адад маҳдуд кардан мумкин нест. Чунончи, дар чумлаҳои зерин бар эзоҳи аъзоҳои чидаи сарчумла чумлаҳои пайрави зиёде омадаанд:

1) **се чумлаи пайрави муайянкунанда:** *Риши калони сафедтобаш, ки чун як банд алафи гулкардаи хушкида ба сари синааш овезон аст, дастори бузургаи, ки монанди гунбази мадрасаи Мири Араб аз дур намоён аст, ҷомаи шайтонтеригии сафеди васеи дарозаш, ки барҳояш заминрӯбон аст, яке аз шайхҳои бузург будани ӯро гуфта меистанд...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2) **чор чумлаи пайрави муайянкунанда:** *Аммо дар дасту пойҳое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузӣ баста шуда буданд, дар зонӯҳое, ки онҳоро қат карда дар хамаи онҳо калтаи гузаронида монда буданд, дар танаҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чиркобҳо ях баста монда буданд, дар сарҳое, ки бо зарбаи қундоқи милтиқ қафида буданд, мадори ҳаракат кардан ҳеҷ намонда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

3) **шаш чумлаи пайрави муайянкунанда:** *Дар ҷои онҳо акнун ҷӯйҳое, ки ҷадвалвор кашида шудаанд, заминҳое, ки бо раҷча тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор карда кишта шудаанд, қитъаҳое, ки бо трактор ронда шудаанд, бедҳо ва сафедорҳое, ки дар он биёбони бесояи пештара дар лаби ҷӯйҳо қатор шинонда шудаанд, ва бешаҳои навсабзи саксавул, ки барои нигоҳдории пеши роҳи регии равон онҳоро сабзондаанд, менамуданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Микдори чумлаҳои пайрави гуногун, ки бар эзоҳи сарчумлаву аъзоҳои он омадаанд, низ аз дуто зиёд шуда метавонад, вале ҳодисаи дар ин қолиб омадани чор ва панҷ чумлаи пайрав басо кам дида мешавад. Чунончи, бар эзоҳи сарчумла ва аъзоҳои он се чумлаи пайрави гуногун омадааст:

сабаб, муайянкунанда, хилоф: *Бозор, ки аз паи муроду мақсади бисёре мегашт, аз пеши ин бемори барҷомонда бепарво нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад ҳам, ин роҳафтодаро бардошта ба пеши даре, ки вай нишон*

дода буд, расонида дуо гирифт ва боз аз дунболи рама расида ба роҳи худ давом кард (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, муайянкунанда, натиҷа: *Ин ҷавон ба гуфтушунид қодир бошад ҳам, ба сабаби фоҷиае, ки ногаҳони дучор шудааст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, муайянкунанда, мақсад: ... *агарчи ин иморатро дари даромад-баромади бисъёр бошад ҳам, шумо аз дари пешгоҳ, яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, дароед, то ки ин корхонаро аз як сар бояду шояд тамошо карда тавонед!* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, шарт, сабаб: *Агарчи барои ин кор ҳама чиз тайёр аст,— гуфт ҳоким,— ба фаҳми ман ин корро то шаб мавқуф монед, беҳтар аст, зеро рӯзҳои ғазо рузона дар як саҳро ба пеши чашии гозиён ин гуна базм кардан он қадар хуб намешудагист* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАЧА

Дар ин қолиби синтаксисӣ ҷумлаҳо ба ҳамдигар асосан пай дар пай тобеъ шуда меоянд ва ғайр аз ҷумлаи аввалин, ки вазифаи сарҷумла ва ҷумлаи охирин, ки вазифаи ҷумлаи пайравро иҷро менамояд, дигар ҳамаи ҷумлаҳо ду вазифа доранд: нисбат ба ҷумлаи пешина ҷумлаи пайрав буда, нисбат ба ҷумлаи баъдина сарҷумла ба шумор меравад.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави дарача низ ду хел мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави **якхела** ва **ҳархела**.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави якхелаи дарача ҷунинанд, ки дар онҳо ҷумлаҳои пайрави якхела бар эзоҳи якдигар меоянд, яъне ҳамаи ҷумлаҳои пайрави дарача ба як хели ҷумлаи пайрав мансуб буда, яке бар эзоҳи дигаре омадааст. Дар ин қолиб бештар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, пурқунанда, сабаб ва мақсад истифода мешаванд.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи дарача: *Беҳтарин муншӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода карданиш мумкин аст, дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ин қалъача онҳо меҳмони як пирамарди тоҷик шуданд, ки вай то саҳар ба қирғиз ҷои фомилиш талх тайёр карда дода ба забони ўзбекиш тоҷикиомехта аз замон, аз одамони он, аз роҳгузароне, ки мехуранду менушанду кам ҳақ медиҳанд, шикоятҳо мекард ва баъзе гузаштагонро ба некӣ ёд менамуд* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи дарача: *Ман ҳаминро гуфтан меҳоям, ки, дӯстонам, донед, ки ман рафиқи содиқи шумо ҳастам* (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). ... *вай ҳеч гумон на-*

дошт, ки Оқчуриин барин одам саҳв мекунад ва намедонад, ки саҳв кардааст (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаҳои пайрави сабаби дараҷа: Ба бобоям ин таклиф маъқул афтадааст, чунки бо вучуди ҳунарманд будан дар Соқтаре аз касби дуредгарии худ дуруст фоида бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони худаш ҳам якчанд нафар дуредгарони ҳунарманд буданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави мақсади дараҷа: Бинобар ин шумоёнро дарди сар дода, ҷеғ зада овардам, ки миёнаравӣ кунетон, то ки он кас оқизаамро ба канизӣ (ба занӣ) қабул кунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Он гоҳ ин ҳолатро дида, Муборакқадам ариза дод, ки ӯро ба сари аскарони ихтиёрии Исфара гузаронанд, то ки вай ҷазои Ҳасанқўрбоширо диҳад (Т. Усмон, Муборакқадам).

Чумлаҳои пайрави дараҷа бештар пас аз сарчумла воқеъ мегарданд. Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳои пайрав зиёдтар омада метавонанд. Дар забони адабии тоҷик бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои дараҷа басо маъмул аст. Дар ин қолиби синтаксисӣ ҳаман чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум ва дуюм омада метавонанд.

Чумлаи пайрави мубтадо — дараҷаи якум: *Аз тарзи гуфтори Зардодхон аён буд, ки ӯ гап мезаду дар айни замон аз картокаи кардиограммаҳо, ки дар ҷевони сербари ба катакҷаҳои бешуморе тақсимишуда ҷой гирифта буд ва дар мобайни кабинет воқеъ гашта, онро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо мекард, ҷизеро мекофт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Он беҳ, ки сабру бардоштро пеша намоӣ, чоку пораҳои либоси маро дузӣ ва маро бо дили сафед ва синаи пурӯмед фотоға диҳӣ, ки дар ин сафар аз ҳатарҳо эмин монам (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави мубтадо — дараҷаи дуюм: *Аз пайдоиши ногаҳонии ӯ ҳайрон нашуданд, зеро ба дарбонҳо амр шуда буд, ки ҳар гоҳ қосид биёяд, феврал ба назди тӯра дарорандаш (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи якум: *Хубиаш ҳамин буд, ки гарданаи теппае, ки дар паси он настихамӣ буд, ҳаракати ҷанговарони Сафоевро аз чаши касони дар деҳа буда панаҳ мекард (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).*

Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи дуюм: *Падараш гуфтанд, ки сабаби наомадани ӯ ин аст, ки мағлуб шудани худро пешакӣ ҳис кардааст («Садои Шарк»).*

Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи якум: *Зимистон бо ташкилоти хизмати аҳолии шартнома бастанд, ки воҳи бардошта диҳад, то ин ки хавозаи толоршакли яқлӯхти хушрӯе сохта шавад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).*

Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи дуюм: *Дарвоқеъ, бой аз кучо медонист, ки Восеъ дар кӯҳистон, дар байни одамони соддаи дилсофе калон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ,*

муттаҳамиро наредонанд ва ба якдигарашон бовар мекунанд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави пуркунанда — дараҷаи якум: *Дуруст гуфта буд боре худаш, ки табиати ӯ мисли нахлест, ки ба он аз чанд навъи ниҳол пайванд гузаронидаанд* (Ф. Муҳаммадиев, Пала-таи кунҷаки)...

Чумлаи пайрави пуркунанда — дараҷаи дуюм: *Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд, зеро медонист, ки ин қорҳоро бе ман анҷом додан мушкил аст* («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа — дараҷаи якум: *Шунидани саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд, ба андозае ки қариб буд фоҷиаҳои худро аз хотир бароварад ё мусибатҳоеро, ки то имрӯз ба сараш афтодааст, нисбат ба фалокатҳои Шарифи гирифтромада ҳеҷ ангорад* (С. Айни, Куллиёт). *Ин сухани падарам маро чунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа — дараҷаи дуюм: *Онҳо ба Додоҷон мефаҳмонданд, ки пахтаро ҳар қадар ҳушк карда чинед, ҳамон қадар беҳтар аст* (А. Сидки, Чураи деринаи ман). *Он ҳезумкаи ҳанӯз сухани худро тамома накарда буд, ки бо даҳшати аз одат берун ҳаво гулдуррос зад, ба дараҷае ки гӯё аз тамоми биёбон тупҳои бисёре ба якборагӣ ва пасу пеш ҳолӣ шуда бошанд* (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи якум: *Ҳиндуҳо... халтаи хатҷӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудаи ҷӯбҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод, то ки қарзхоҳ дар вақти вохӯрданиш ба қарздор хатҷӯби ӯро ба осони ёфта барорад* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи дуюм: *Дар ин автомобил сафаркунанда боварӣ ҳосил карда метавонад, ки бе дарди саре ба манзили мақсуд рафта мерасад ва боз бе он ки дар роҳ дармонад, ба хона бармегардад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи якум: *Падар сукут карда меистод, мисли он ки бори вазнике, ки касе бардошта натавонад, ба дӯшаш афтода бошад* (С. Турсун, Сукути қуллаҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи дуюм: *Ман метарсам, ки ин даҳаншириниҳоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулуи ман монд, моён дуруст фуру бурда натавонем* (С. Айчӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи якум: *Баъди ба сафар рафтани амирзода амалдор ба пулчини иқдом намуда буд, ки гиждувониҳо гурру писи худро сар карданд, зеро аз он пештар андозҳои давлатиро базӯр адо карда, «дастмояҳои ба ғалтак баромада» монда буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи дуюм: *Бо супориши худи Анварпоширо дӯсти бухорои ман менависад, ки то лашкари Асад маҳсум зада рафта ба лашкари Анварпоширо ҳамроҳ на-*

шавад, онҳо аз Душанбе ба пеш ҳаракат намекунанд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи якум: Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеч кас бо ин роҳ намеояд, зеро ин яғона роҳест, ки аз байни кӯҳу кӯтал гузашта ба қишлоқи Гулистон меравад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи дуюм: Вағони моро ба катор бароварда монданд ва моро лозим буд, ки шабро дар вагон гузаронем, зеро ки аввали пагоҳ мебоист намояндагони ҳокимияти маҳаллӣ — меҳмондорони мо расида меомаданд (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи якум: Имсол ман туро барои таҷриба фиристода будам, ки донам, чӣ қадар харҷи барзиёд лозим аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи дуюм: Аз ту мепурсам, ки ягон кор кун, то ки ба ман ягон пули чой рӯяд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт — дараҷаи дуюм: Дар вақти бозгашта рафтаниш зиндонбон гуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса равғани зард хизматона наори, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи якум: Янғаам ба ман хӯрок ҳам надод, гарчанде медонист, ки ман аз пагоҳ боз ҳеч чиз нахӯрдаам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи дуюм: Як клуби боҳашамати дуошъена дорад, ки рӯзи дароз тамошо кунед ҳам, аз диданиш сер намешавед (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи якум: Ин кӯрнамал имрӯз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст, ё ба бозӣ саргарм шудааст, ки ин гӯсфанди шишак дар ҷарӣ ғалтида ба ин ҳол, ки мебинед, омадааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи дуюм: Маълум мешавад, ки ман занҷир кардани дари таҳҳонаро фаромӯш карда будаам, ки гурба даромада аз тор ду порча гуштиро фууроварда, як парчаширо гирифта гурехта будааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави дараҷаи пеш аз сарчумла низ меоянд. Пеш аз сарчумла воқеъ гардидани чумлаҳои пайрав нисбатан маҳдуд буда, ин ҳолат асосан ба тифаили чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф имконпазир мегардад, чунки онҳо имконият доранд, ки пеш аз сарчумла омада, дигар чумлаҳои пайравро ба худ тобеъ намоянд.

Дар ин таркиби синтаксисӣ ду ва зиёда чумлаҳои пайрав омада метавонад, ки вобаста ба мавқеашон **чумлаи пайрави дараҷаи якум, дараҷаи дуюм, дараҷаи сеюм** ва ғайра ном мегиранд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави 1) замон, 2) шарт ва 3) хилоф пеш аз сарчумла омада, ҳамчун чум-

лаи пайрави дараҷаи якум чумлаи пайрави дараҷаи дуҷумро тобеъ намудаанд:

1) *Вақте ки ман ба он пир, ки бо дасти чапаш хат менавишт, бо ҳайрат чашм духта истода будам, ӯ қаламаширо ба яхдон пок карда, дар гӯшаи саллаи худ аз пеши гӯшаи халонда монда ва саҳифаи китобатиширо бар рӯи болиш гузошту ба ман нигоҳ кард* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). 2) *Агар ба дасташ шумо, ки ба кӯҳистон рафтанист, даромаданро хоҳам, қабул мекунад?* (С. Айнӣ, Қуллиёт). 3) *Одина ҳарчанд қувват ва ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯроҳ ба кӯча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болиш такъя карда нишаста буд* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

ПАЙВАНДАҚҲО ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАҶА

Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа аз ҷумлаҳои мураккаби дутаркиба фарқ надоранд. Аммо азбаски дар ин навъи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаҳои пайрав паси ҳам ё ки яке андар дигаре воқеъ мешаванд, дар истифодаи пайвандақҳо баъзе махсусиятҳо мушохида мешавад. Яке аз он хусусиятҳо ин аст, ки гоҳо ду пайвандаки тобеъкунанда дар як ҷо воқеъ мегарданд. Ин ҳодиса вақте ба амал меояд, ки ҷумлаи пайрави дараҷаи дуҷум пеш аз ҷумлаи пайрави дараҷаи якум омада бошад. Масалан, дар ҷумлаи мураккаби зерин сарҷумлаи асосӣ дар аввал омадааст, ҷумлаи пайрави пуркунанда пас аз он омада, ба воситаи пайвандаки «ки» ба вай тобеъ шудааст, ҷумлаи пайрави шарт бошад, ба ҷумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандаки «агар» тобеъ шуда, пеш аз он омадааст. Азбаски пайвандаки «ки» дар аввали ҷумлаи пайрави пас аз сарҷумла ва пайвандаки «агар» дар аввали ҷумлаи пайрави пеш аз сарҷумла — ҷумлаи пайрави пуркунанда омадааст, ин ду пайвандак ногузир дар як ҷо воқеъ шудаанд:

Лекин ӯ ба хубӣ медонист, ки агар инро бурданӣ шавад, худааш аз ин дараи «Тангнихон» ҷон ба саломат бурда наметавонад (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Пайвандақҳои ҷумлаи пайрави дараҷаи якум, ки пас аз сарҷумла ва пайвандақҳои ҷумлаи пайрави дараҷаи дуҷум, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, аксар, ҳамин тарз воқеъ мегарданд. Азбаски «ки» пайвандаки серистеъмол буда, бештар пас аз сарҷумла меояд, бо пайвандақҳои дигар, алалхусус бо пайвандақҳои **агар, чун, вақте ки, азбаски, модом ки, агарчи, бе он ки, дар сурате ки, барои он ки** дар як ҷо бештар меояд. Мисолҳо:

Қарим фикр кард, ки агар Мирак ба Тошканд рафта, дуруст хонад, дар байни се-ҷор сол одами дарҷорӣ ва давлатӣ шуда баргаштаниаш мумкин (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун).

Ва эҳтимол дар ҳайрат ҳам монда бошанд, ки дар сурате ки ин хел одамони оқилу ботадбир ҳастанд, чаро амир ба сифати элчии давлат чунин як шахси нодони аз сиёсат дурро интихоб намудааст (Р. Ходизода, Аҳмади Дониш).

ҚОЛИҲОИ ГУНОГУНИ ҚУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик қумлаҳои мураккаби тобеъ низ ҳастанд, ки дар онҳо ду ва ё ҳар се қолиби қумлаҳои мураккаби тобеъ дар як таркиби синтаксисӣ меоянд, яъне дар як қумлаи мураккаби тобеъ қумлаҳои пайрав ба тарзи чидаву ғайричида, чидаву дараҷа, ғайричидаву дараҷа, чида, ғайричида ва дараҷа воқеъ мегарданд.

Қумлаҳои мураккаби тобеъ бо қумлаҳои пайрави чида ва ғайричида навъҳои зиёде доранд. Қолиби машҳуру маъмули онҳо ин аст, ки яке аз қумлаи пайрав ба тарзи чида, вале қумлаҳои пайрави дигар ба тарзи ғайричида меояд:

Арбоб Камол, ки дар муддати панҷоҳсола айёми зиндагии худ чандин нафар монанди Одина бечорагони бекасу кӯро бо фиреб ва найранг ба доми хизматгори худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам оқибати кор бо гурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пай бурда донист, ки Одина гурехтааст (С. Айни, Қуллӣёт). Чун гирифтгори ситам бисёр ва зулмдидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо бархоста касонро, ки моро ба ин рӯз андохтаанд, маҳв ва нобуд хоҳанд кард (С. Айни, Қуллӣёт).

Қумлаҳои мураккаби тобеъ бо қумлаҳои пайрави чида ва дараҷа низ навъҳои зиёд дорад. Дар он қумлаҳои дараҷаи якумро қумлаҳои пайрави чида, яке аз қумлаҳои пайрави чида, ё чанде аз онҳо ва ё ҳамаи қумлаҳои пайрави чидаро як ё якчанд қумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд; ғайр аз ин ҳам қумлаҳои пайрави дараҷаи якум ва ҳам қумлаҳои пайрави дараҷаи дуум ба тарзи чида омада метавонанд ва ниҳоят, қумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамагӣ ба як сарқумла тобеъ шуда меоянд.

1. Қумлаи пайрави дараҷаи якумро қумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд:

Вай, аз афташ, аз ҳаёл мегузaronид, ки агар русҳо ба ягон навъи шаробашон Кутузов ном медоданд, агар арманиҳо бехтарин коньякашонро Довуди Сосунӣ меномиданд, ё тоҷикон номи Муқаннаъ, ё Темурмалик, ё Восеъро ба шароби ангури медоданд, мардум, ҳатто ҳаводорони бодаву май, оташин мешуданд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Ин қумлаи мураккаби тобеъ аз панҷ қумлаи содда иборат мебошад, ки аз онҳо якумӣ — **Вай, аз афташ, аз ҳаёл мегузaronид** сарқумла буда, қумлаи пайрави пурқунанда — **мардум, ҳатто, ҳаводорони бодаву май оташин мешуданд** онро эзоҳ ме-

диҳад; ҷумлаҳои пайрави чидаи шарт бар эзоҳи ҷумлаи пайрави дараҷаи якум омадаанд. Ин қолиб дар забони адабии тоҷик серистеъмом мебошад, дар он қариб ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ҳамчун ҷумлаи пайрави дараҷаҳои якуми дуҷум вақеъ мешаванд:

Агар Восеъ хабар меодод, ки деҳаро сели азиме паҳш кард ё оташе дар он афтод, ошӯбу ҳаяҷони мардум аз ин зиёдтар на- мешуд (С. Улуғзода, Восеъ). *Фирӯза зуд ҷавоб надод, зеро ки худаш дуруст наредонист ва фақат ҳис мекард, ки имрӯзҳо дар чека аз ҳарвақта дида кор бисъёртар шудагӣ, дар шаҳр чӣ як нотинҷӣ, чӣ як бесаранҷомие ҳаст* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). *Додоҷон бо ин хайлҳо роҳ мепаймуд, ки аз пас як аробаи чорҷарха расида омад, ки ба он ду аспи пурзӯр баста шуда буд ва онҳоро як ҷавони колхозчӣ бемалол идора кårда меомад* (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур).

2. Ҷумлаҳои пайрави дараҷаи якум чида буда, яке аз онҳо, ҷандтоашон ва ё ҳамаи ҷумлаҳои чидаро ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Ман баъд аз ба пой хестан аз беморӣ фарроширо тарк кардам, чунки аз як тараф, баъд аз ин беморӣ саҳт ба он кори зӯр қувватам намерасид, аз тарафи дигар, дардам бисъёртар ва зӯртар шуда буд, ки кори фаррошӣ ба ҳозир кардан ва аз худ кардани онҳо монез мешуд (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Дар ин мисол сарҷумларо ҷумлаҳои пайрави чидаи сабаб эзоҳ медиҳанд, ҷумлаи пайрави дараҷаи дуҷум натиҷаи ҷумлаи пайрави сабаби чидаи дуҷум мебошад.

Ҷумлаҳои мураккабе ҳастанд, ки дар онҳо ҳамаи ҷумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи якумро ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуҷум эзоҳ медиҳанд:

*Агар донам, ки ҷангалзор ҷои сайргоҳи туст,
Агар донам, ки ҳусни беша аз лутфи нигоҳи туст,
Агар донам, ки нахли сабз дар пушту паноҳи туст,
Зиёратгоҳ мекардам даруни бешазоронро.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

3. Ҷумлаҳои пайрави ҳар ду дараҷа ҳам ба тарзи чида вақеъ мешаванд:

Ман газетаҳоеро мехонам, ки дар хоки Россия бо руҳсати цензураи Россия ҷоп мешаванд ва онҳоро почтаи Россия оварда ба ҳонандагон мерасонад, ки ҳазорҳо одам мехонад ва дар қатори онҳо ман ҳам мехонам (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар бораи кори Одина чунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пеши масҷид меоранд, ноибӣ қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда, уро метарсонад, сонӣ калоншавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунанд, ки Одина то тамои шудани «ҳаққи» Арбоб Камол ба ӯ хизмат карданро ба гардан гирифт-*

та аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноиб ва мӯҳронаи қезиро ҳам аз Одина меситонанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида ва дараҷа чумлаҳои пайрави ғайричидаро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуюм эзоҳ медиҳанд.

1. Дар ин таркиби синтаксисӣ сарчумларо чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд ва ба яке аз чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаи пайрави дараҷаи дуюм тобеъ мешавад. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави пеш аз сарчумла дар шакли дараҷа воқеъ шудаанд:

Чун агент мебинанд, ки ҷанг мешавад, маҷбур мешавад, ки озод кардани маҳбусонро аз амир талаб кунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вақте ки калон ва сардори дувдон миришаб бошад, ки онҳоро кор мефармояд, калон ва сардори ҷаллодон амир мешавад, ки онҳоро кор фармуда истодааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар чумлаи зерин чумлаҳои пайрави пас аз сарчумла ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: *Азбаски Адолат се рӯзи охир дуруст таом намехӯрд, амаки Ҷамолбек фармуда буд, ки ба вай наботҷой диҳанд, то ки аз гуруснагӣ беҳол нашавад* (Ю. Ақобиров, Замини падарон).

2. Чумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа, ки яке аз чумлаҳои пайрави онро чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави а) хилофу шарт, б) макону сабаб, в) шарту сабаб эзоҳ медиҳанд:

а) *Гуфта мешуд, ки ҳарчанд онҳо сазовори ҳар гуна ҷазоянд, лекин агар таслим шаванд, Ҳокимияти шӯроӣ аз гуноҳшон мегузарад ва имконияти ҳаёти осудаҳолонро фароҳам меоварад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожун).

б) *Хоҳишмандам, ки дар ҳар ҷо бошед, маро ёд кунед, зеро ки ман ҳамеша бо ёди шумо мегардам* (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур).

в) *Ба илова, шояд чунин мулоҳизае ҳам мекард, ки агар вай ҳозир ба Восеъ итбуи сиёсат кунанд, мардум тағнаши хоҳанд зад, ки ҳокими зolim аввал гуноҳи фалониро бахшиду сонӣ барои як даҳан арзи вай ба зиндонаш андохт* (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида, ғайричида ва дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб қолиби мураккабтарин ба шумор меравад. Дар ин қолиб чумлаҳои пайрав ба сарчумла ва ба якдигар ба тарзи ҳам чида, ҳам ғайричида ва ҳам дараҷа тобеъ мешаванд. Қолибҳои ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб хеле зиёд буда, холо мо танҳо чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

1. Ба сарчумла чумлаҳои пайрави ғайричидае тобеъ мешаванд, ки яке аз онҳоро чумлаҳои пайрави чида эзоҳ медиҳанд ва дар айни замон дараҷаи дуюм ба шумор мераванд. Ба чум-

лаҳои пайрави чидаи дараҷаи дуҷум чумлаҳои пайрави дараҷаи сеюм низ тобеъ шуда метавонанд:

Сабза ва себарғаҳое, ки мо онҳоро ҳамқади ин оби нозук-хиром шумурдем, аз вазиши бод ва равиши об чунбиши бисёр нозук пайдо карда гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бози мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарға, сабза ва себарға болои об ғел мезаданд, ё ҳукм мекардед, ки сабзаю себарға барои бусидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарға дар ҷавлон аст (С. Айнӣ, Куллийт).

2. Ба сарҷумла чумлаҳои пайрави чида тобеъ мешаванд, ки онҳо ва ё қисме аз онҳоро чумлаҳои пайрави ғайричида, ки дар айни замон дараҷаи дуҷум ба шумор мераванд, эзоҳ медиҳанд:

Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин диёр меравам, ту то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе ки маро бипурсад, «саҳт бемор аст» гӯй! (С. Айнӣ, Куллийт).

3. Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави ғайричидае эзоҳ медиҳанд, ки ба яке аз онҳо чумлаҳои пайрави чида тобеъ шудаанд, ки дар айни замон чумлаи пайрави дараҷаи дуҷум ба шумор мераванд:

Меғуфтанд, ки амаки Ҷӯрабой, ки марди боору боғурур буд, саҳт хафа шуда гуфтааст, ки домодам ба рӯи ман туф кард, ман ба ҳамин нигоҳ карда, кор мекунам (Р. Амонов, Косағул).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Чумлаи мураккаби омехта аз дигар чумлаҳои мураккаб бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он чумлаҳои содда бо ду восита алоқаманд мешаванд: ҳам бо роҳи пайваст ва ҳам бо роҳи тобеъ. Дар чумлаҳои омехта бар хилофи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави чида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ ба ҳам алоқаманд мешаванд, бо роҳи тобеъ бошад, чумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ мешаванд. Дар зери истилоҳи сарҷумла чумлаи тобеъкунанда фаҳмида мешавад, хоҳ вай дар навбати худ ба дигар чумла тобеъ бошад, хоҳ не, аммо мафҳуми чумлаи соддаи баробарҳуқуқ танҳо чумлаеро ифода мекунад, ки ба ягон чумла тобеъ нест, вале вай метавонад, бо дигар чумлаҳо дар муносибатҳои гуногуни алоқаи пайвасти бошад ва ё дигар чумлаҳоро ба худ тобеъ намуда, чун сарҷумла воқеъ гардад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам, хоҳ сарҷумла бошад, хоҳ не, онро барои осонтар шудани тарзи ифода шартан **чумлаи соддаи баробарҳуқуқ** меномем.

Чумлаи мураккаби омехта, ки як ҳиссааш чумлаи содда буда, ҳиссаи дигараш чумлаи мураккаби тобеъ мебошад, аз қоллиҳои серистеъмол ба шумор меравад. Ба ҳиссаи дуҷуми чум-

лаи мураккаби омехта, ки дар шакли тобеъ вокеъ мегардад, ҳамаи ҷумлаҳои пайрав тобеъ шуда меоянд:

Қамбарбобо омада истодааст, аз давида омаданиш маълум мешавад, ки бо худ ягон хабари хуш меорад (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Вай ба касе сир намеодод, вале мақсади омаданиш ин буд, ки аҳволи моро фаҳмида гирад (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Ба ман аҳён-аҳён бозидани рольҳои бачагоноро месупурданд, аммо оксари вақт кори ман аз ҳамин иборат мешуд, ки характери кӯдаконро омӯзам («Садои Шарқ»). Борони майда меборад, шамоле, ки аз дара мевазид, ба ғӯш нолаи шағолонро мерасонд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Командир аз паи кори худ рафт ва бисёр дер нақашада Ҷавод, дар ҳолате ки дар дасташ дафтар, қалам ва сӯхидон буд, ба пеши Сафарғулом омад ва ба ӯ нигоҳ кард (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Мо ҳамон шаб омадем, ӯ мисли он ки моро бори аввал медида бошад, ба мо ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби омехта, ки ҳиссаи дуоҷамаш содда буда, ҳиссаи якуми он дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ меояд. Дар ин қолиб ҳам дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби омехта ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада метавонанд:

Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, ҳешовандон ва ошноҳои соқтарегинам бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Сабаби бисёр шудани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона, аз як гиребон сар бароварда кор мекарданд, ӯ бошад инро фаҳмида наметавонист (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Вақте ки шумо барин ҷавонтар будам, ба шумо барин насихатчи вонахурда будам, набошад дар ин пиронсолағинам хеле ақлам даромада мемонд (С. Улугзода, Навобод). Вай ки ҳудаш танҳо зиндагӣ мекард, Гаеҳарро фарзанди ҳудаш барин дӯст медошт ва Гавҳар ҳам ӯро ба ҷои бобои худ медонист (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки дар боран баъзе хусусиятҳои тобеъ маълумот дода шуд, аз ду ҳисса иборат буда, яке мураккаби тобеъ ва дигаре содда мебошад. Дар муносибати ҳиссаҳои ин гуна ҷумлаҳои мураккаби омехта баъзе хусусиятҳои қолиби диққат мушоҳида мешавад. Ин хусусиятҳо дар он зоҳир мегардад, ки ҷумлаи соддаи ҳиссаи ҷумлаи мураккаби омехта ба тамоми ҳиссаи тобеъ он тааллуқ дорад, ё ки ба яке аз ҳиссаҳои он. Вақте ки ҷумлаи мураккаби омехта аз ин нуқтаи назар дида шуда, ҳолатҳои гуногун мушоҳида гардид.

1) Ҷумлаи содда бо сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ дар муносибатҳои гуногуни грамматикӣ вокеъ мегардад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби омехта будан ва ё набудани ҷумлаи пайрав барои вокеъ гардидани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ роле намебозад. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаби омехта ҳар гуна ҷумлаҳои пайрав вокеъ мегардад, аммо аз ҳама зиёдтар ҷум-

лаи пайрави муайянкунанда меояд, ки ин ба хусусияти хоси он вобаста мебошад:

Мошинае, ки дӯсти маро мебурд, аз назар ғоиб шуд, вале овози ӯ ҳанӯз дар гӯшони мо садо медод (Ҷ. Икромӣ, Асарҳои мухтаб).

2) Чумлаи содда ба тамоми чумлаи мураккаби тобеъ тааллуқ дошта, дар сурат гирифтани муносибати ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар се чумла ҳам иштирок менамоянд:

Боз як-ду сухани хуши тағоиям ва панду насиҳати мӯйсафедон деҳқонбачаро бовар кунонд, ки савоб аз пул дида авлотор аст ва ӯ ҳамаи бодирингаширо баркашида дод (П. Толис, *Повесть ва ҳикояҳо*).

Чумлаи мураккаби омехта, ки аз ду ҳисса иборат буда, ҳар ду ҳиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, низ аз қолиби ҳоли маъмули чумлаҳои сертаркиб ба шумор меравад:

Бародаронаш беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по хеста гошта наметавонистанд, аломати беҳтарини аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз меҳӯрданд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар вақте ки Эргаш барои роҳ кушодан ба худ бо дами дос дастаҳои хори дар лаби кӯра бударо ба як тараф мекашид, дастаи хоре гелида ба даруни кӯра афтод ва гӯсфандон, гӯё ки гург худро ба болои онҳо партофта бошад, саҳт рамида аз ҷойҳои хаста хеста патарросзанон ба тарафи дигари кӯра гурехтанд* (С. Айни, Қуллӣёт).

★ Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин ва ё он ҳиссаи чумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои чумлаи пайрав омада метавонад, ки таснифоти пурраи ҳамаи онҳо ҳоҷат надорад.

Чумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд, ки ҳар ду ҳиссаи онҳоро чумлаҳои пайрави якхела эзоҳ медиҳанд:

• *Албатта, дар ин дафтар порчаҳои ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳои ҳам буданд, ки баъд аз тамои шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳар ду ҳам нагз ҳис мекарданд, ки хомӯширо барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кидми онҳо ҷурғат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунад* (П. Толис, *Повесть ва ҳикояҳо*).

Муносибати қисмҳои чумлаи мураккаби омехта, ки ҳар ду ҳиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, асосан мисли муносибати ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта аст, ки як ҳиссааш мураккаби тобеъ ва ҳиссаи дигараш чумлаи содда мебошад, ки намунаи онҳоро дар фасли гузашта дидем. Аммо дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудой низ дида мешавад. Маълум аст, ки муносибати ҷудой дар байни чумлаҳо маҳз ба туфайли пайвандакҳои ҷудой ба амал меоянд, вале дар чумлаҳои мураккаби омехтае, ки аз ду ҳисса иборат буда, ҳар кадоми онҳоро дар навбати

худ чумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад, муносибати ҷудой на бо ёрии пайвандаҳои ҷудой, балки ба туфайли ҳамин чумлаҳои пайрави шарт ба амал меояд:

Агар онҳо ёфт шаванд, мо ҳам халос мешавем, агар онҳоро ягон раҳгузар гирифта бурда бошад, мо соати охирини умри худро гузаронида истодем гуфтан гиретон (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҳиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд, кам нестанд. Микдори ҳиссаҳои чумлаи омехта ба адади чумлаҳои соддаи баробарҳукуки он вобаста аст. Дар чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар чумлаи баробарҳукук бошад, ҳамон қадар ҳисса шуда метавонад. Ҳиссаҳои ин навъи чумлаи мураккаби омехта ҳам дар ду шакл: содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд. Инро дар мисоли чумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор равшан дидан мумкин аст:

Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавлӣ дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пас гашта гузрехта ба ҳавлиши дарун даромада рафт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Тирезаҳои ҳар ду хона торик буд, лекин дар даҳлез чирғ месӯхт, Шодӣ аз ҳавои хунук ба даҳлези гарм даромада, дарҳол ҳислард, ки дар ин оила дасти ғамхор ва рӯзгордоре соҳибӣ мекунад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ҳиссаҳои ин навъи чумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл: содда ва тобеъ воқеъ мешаванд. Ин аст, ки онҳо дар таркиби чумлаи мураккаби омехта ба тарикӣ гуногун меоянд.

1. Яке аз ҳиссаҳои чумлаи мураккаби тобеъ буда, ду ҳиссаи дигар дар шакли чумлаи содда воқеъ мегарданд:

Рег монанди оби истодае, ки дар шамол лаппиш хӯрад, лаппида-лаппида, оҳиста-оҳиста пеш меомад ва қабатҳои руи рег лаппиш хӯрда ба канори рӯд мешориданд ва қабатҳои зерин лаппида аз дунболи онҳо ба ҳаракат медаромаданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Онҳо сабзавотро лалмӣ мекиштанд, дар он гуна ҷоҳо борон чӣ қадар зиёдтар борад, ҳамон қадар беҳтар аст, барои онҳо ҳатто дар тобистон ҳам борон даркор мешудааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Чумлаҳои мураккаби омехтаи сеҳиссагӣ ҳастанд, ки ду ҳиссаи онҳо дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ омадааст. Дар ин гуна мавридҳо метавонад ду ҳиссаи аввал, ду ҳиссаи охир ва як ҳиссаи аввалу як ҳиссаи охири чумлаи мураккаби омехта дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ ояд:

...дар барам курта-лозимии сафеди суф буд ва аз рӯи вай ҷомае пӯшида будам, ки гулҳои порча-порча дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Инҳо, вақте ки ба дами роҳрав расиданд, яктой милтиқ холӣ карда, хоستانд, аз роҳрав бароянд, аммо ду нафари инҳо бо тирҳои аз роҳрав баромада ғалтиданд ва ду*

нафари боқимондашон, ки тарсида буданд, дароз кашиданд... (С. Айни, Куллиёт).

3. Чумлаҳои мураккаби омехтае ҳам ҳастанд, ки ҳар се ҳиссаи онҳо дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ меояд. Чунончи, дар мисоли зерин ҳар се ҳиссаи чумлаи мураккаб дар шакли тобеъ омада, сарчумлаи ҳар яки онҳоро чумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад. Азбаски хабари сарчумлаҳо якхела мебошанд, танҳо хабари сарчумлаи охирин зикр ёфтааст:

Агар амирон бо он кӯбача як садо мебароварданд, пешхизмат ду садо мебароварданд, маҳрам се садо мебароварданд, дарбор меदारомад (С. Айни, Куллиёт).

Ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар зиёдтар шавад, муносибати грамматикӣ ва маъноии байни онҳо ҳамон қадар гуногуну мураккабтар мегардад. Чунончи, агар дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта, ки аз ду ҳисса иборатанд, танҳо як муносибат — ҳамзамонӣ ё ки пайҳамзамонӣ, хилофӣ ё ки ҷудой, сабабу натиҷа дида шавад, дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта, ки аз се ҳисса иборатанд, ин муносибат метавонад якхела ва ё гуногун бошад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта ҳиссаи дуюм метавонад ҳам бо ҳиссаи якум ва ҳам бо ҳиссаи сеюм як хел муносибат дошта бошад.

1. Ҳиссаи дуюм ҳам бо чумлаи якум ва ҳам бо чумлаи сеюм муносибати замонӣ дорад:

а) **ҳамзамонӣ:** *Дар берун аз ғӯшти се сар ғӯсфанде, ки дар пеши пои Мавлон худи Комилҷӯтур сар зада буд, дар дегҳо тез-тез «ғилмонҳо» тайёр мекарданд, ғайр аз ин дар як дегги калони маърака ҷарқув ва дар дигар дег зирбаки палав билиқ-билиқ ҷӯшида меистод* (Р. Чалил, Одамони ҷовид);

б) **пайҳамзамонӣ:** *Аз дуздон яке нохост ба Салимбой дар-афтада, ӯро ба замин ғелонида, ба сари синааш нишасту ба гулӯяш корд гузошт, дигаре буду бори ӯро афшонда гирифтӣ ҳар ду, чи тавре ки ногаҳон пайдо шуда буданд, ногаҳон ҳам ғайб заданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

2. Ҳиссаи дуюм ҳам ба ҳиссаи якум хилоф асту ҳам ба ҳиссаи сеюм:

Шумо ҳамон шаб ӯҳдадоритонро якбора ба 70 центнер баровардед, ман бовар накарда будам, аммо баъд шунидам, ки шумо ба гапатон истодаед (С. Улуғзода, Навобод).

3. Ҳиссаи дуюм бо яке аз ҳиссаҳои дар муносибати замонӣ, вале бо дигаре дар муносибати хилофӣ мебошад:

Нуралӣ Шабрангро ба пирамард таклиф кард, ки савор шуда равад, Ҳоҷиумар қабул накард, он гоҳ Нуралӣ аспро етак карда бо ҳамроҳии ӯ пиёда равон шуд (С. Улуғзода, Навобод).

4. Ҳиссаи дуюм бо яке аз ҳиссаҳои дар муносибати хилофӣ, вале бо дигаре дар муносибати сабаб-натиҷа мебошад:

Аҳли қишлоқ, ки ба ҷуръату зӯрии вай қоил шудаанд, аввал ба ӯ лақаби говкуширо медиҳанд, аммо рафта-рафта талаф-

фузи он ба ҳамқишлоқиён гаронӣ карда, дар ғоибиаши ӯро Бароти Гов меномидагӣ шуданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

5. Яке аз ҳиссаҳо бо ҳар ду ҳиссаи дигар як хел муносибати маъноиву грамматикӣ дошта метавонад. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин ҳиссаи сеюм бо ду ҳиссаи аввал дар муносибати: а) сабабу патиҷа ва б) хилофи воқеъ гардидааст:

а) — *Мо сер бошем, — гуфт Қўшот, — ту ҳам сер мешавӣ, мо гурусна монем, ту ҳам гурусна мемонӣ, дуо кун, ки давлат аз мо рӯй нагардонад* (С. Айни, Куллиёт); б) *Либос ба бадаи чилл-чилл мечаспад, борон аз сатил мерехтагӣ барин мезанад, аммо шарикҳо чунон кор мекарданд, ки аз куртаҳоишон бухор мебаромад* (Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд, ки ҷумлаи пайравии ягонаи он ба ҳамаи ҷумлаҳои баробархуқуқ як хел мансуб буда, онҳоро як хел эзоҳ медиҳад. Ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ дар байни худ муносибатҳои гуногуни маъноӣ ва грамматикӣ дошта, ба ҳам бо интонация ва пайвандакҳои пайваस्तкунанда алоқаманд мешаванд:

Акнун, ки Қосимҷон набуд, на тағоиям ба сархорӣ вақт дошт, на ман (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Аммо ҳар гоҳ агар ба зиёрати Ҳоҷиҷумар имконият пайдо шавад, *Нуралӣ... шитоб мекунад, ба изтироб меафтад, роҳ ба назараш бисёр дур ва Шабранг ҳам сустрафтор менамояд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби омехтае ҳастанд, ки дар онҳо ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайрав чида шуда меоянд:

Азбаски ин деҳа дар наздикии дарьёи Зарафшон воқеъ шудааст ва аз байни деҳа ҳам ба номи Мазрангон як ҷӯи калон мегузарад, сероб ва обод буда, бештарини ҳавлиҳои рӯйдариҷадор, чорбоғнок ва пурмева аст (С. Айни, Ёддоштҳо). *Зал каме ба ҷунбиши омад ва нидоҳои паст шунида шуд, зеро ки овози як шудани се ҷамоаи Сари Қамиш ва ба раисӣ интиҳоб шудани Ҳошим-Қорвон ном сардори звено дар район паҳн шуда буд ва бештарини иштироккунандагони слёт ҳоло ӯро на-мешинохтанд* (С. Улуғзода, Навобод).

НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гӯянда ё нависанда дар гуфтори худ гоҳо фикр ва сухани шахси дигарро меоварад, ки он дар грамматикаи сухани бегона, ё дурусттараш, нақл номида мешавад.

Гӯянда на танҳо гуфтаи шахси дигар, балки фикрҳои аз мавриди сухан пеш гуфтаи худро ҳам нақл карда метавонад. Роҳҳои дар гуфтори худ овардани сухани шахси дигар зиёд аст. Дар ин ҷо танҳо дар бораи ду хели он — нутқи айнан ва мазмунаи нақлшуда сухан меравад.

НУТҚИ АЙНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бе тағйирот оварда шавад, нутқи айнан нақлшуда номида мешавад:

Сафар аз рӯи ҳавлӣ ба тарафи меҳмонхона рӯ оварда гуфт: «Акои Олим, ҷои ин хоин меҳмонхонаи дигар аст, ҳушбёр бошед, ки нагурузад» (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз пеши дари меҳмонхона овози касе баланд шуд: «Улфатов ягон кас зуд духтурро ҷеғ занад, ки аз даҳону бинии меҳмон хун бисбёр рехта истодааст»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи айнан нақлшуда на танҳо мазмуни суханони каси дигар, балки хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубии он низ айнан нигоҳ дошта мешавад, ҳатто муаллиф бо ифодаҳои бо овози баланд, бо хурсандӣ, бо оҳанги ҳазин, бо овози форам ва ғайра кӯшиш мекунад, ки тарзи баён ва оҳанги суханони нақлшавандаро айнан ифода кунад.

Нутқи айнан нақлшуда аз ҷиҳати синтаксисӣ ҳам мустаклилии худро нигоҳ медорад ва ҳамроҳ шудани суханони муаллиф хусусияти грамматикӣ вайро дигар намекунад. Як хусусияти дигари нутқи айнан нақлшуда аз он иборат аст, ки вай дар ҷумла аз суханони муаллиф бо интонацияи аслии худ ҷудо шуда меистад. Суханони муаллиф, одатан, аз ҷумлаи дутаркиба (хабарӣ феълӣ ва мубтадо) иборат буда, хабар (феъл) воқеияти нутқро ва мубтадо шахси гуяндаро мефаҳмонад.

СУХАНОНИ ШАРҲДИҲАНДАИ МУАЛЛИФ БА ИН ТАРЗ ОМАДА МЕТАВОНАНД:

а) Пеш аз нутқи айнан нақлшуда

Командир ба отряд нигоҳ карда, ба ишорат фармон дод: «Боло баромадан гиретон» (С. Айнӣ, Ғулумон). *Одил саркор хандиду нимҷиддию нимшиҳӣ гуфт: «Чӣ, мехоҳӣ, ки акнун котиби райком ҳам ҳар вақт, ки ба колхоз омаданӣ шавад, бояд пешакӣ ба ту хабар диҳад?»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Баъди нутқи айнан нақлшуда:

«Онҳо бояд одамони безарар бошанд, вагарна бой онҳоро ба хонааш роҳ намеодод, бо вучуди ин онҳоро аз даҳлез баровард» — гуфт девонбегӣ бо як оҳанги узрхоҳона (С. Айнӣ, Ғулумон). *«Ҳа, ба чӣ механдӣ?» — пурсид Акои Олим ҷиддӣ ба Саркор нигоҳ карда* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *«Дар ҳамин ҷо ҳам муғамбирии ширинигиро кор фармудед-а, ака Носир!» — гуфт Сафар Ғулум табассумкунон* (С. Айнӣ, Ғулумон).

в) Дар байни нутқи айнан нақлшуда:

«Мебахшед,— гуфт Сафар Ғулум бо оҳанги узрхоҳона,— ба шумо гуфтани як қисм маълумотеро, ки ин бача ба ман ра-

сонда буд, фаромӯш кардаам» (С. Айнӣ, Ғуломон). «Хайр, бие, равем,— гапро кӯтоҳ карданӣ шуд Саркор,— ба кадоми мо чӣ гап шудааст, худо медонад» (Ф. Ниёзӣ, Вафо). «Не дар ин хусус хавотир накаш»,— боз ором, бо чеҳраи кушод ҷавоб дод Саркор,— кас намонӣ ҳам, худам меомадам» (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

г) Дар аввал, баъд аз нутқи айнан нақлшуда:

Раҳимдоди ҳафтсола, ки аз ҳама дертар бедор шуда буд, модари худаш — Раъноро «Чаро маро зудтар бедор накардӣ» — гӯён қоҳиш мекард (С. Айнӣ, Ғуломон). Пас аз он оҳиста ва мулоимона аз ҷояш хеста ба меҳмонон, ки ҳанӯз дар пеши дар рост истода буданд, абрӯвони худро нимпӯш намуда нигоҳ карда: «Ҳа, Абдураҳмон-сардор, бие, дароетон!»—гуфт (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар асарҳои бадеӣ гуфтаҳои касони дигар бидуни суҳанони нақлкунанда ҳам оварда мешавад. Диалогҳо ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

— Газетаи имрӯзаро хондӣ, Одил?

— Не, ҳанӯз фурсати газетахонӣ ҳам нашудааст, саҳарӣ ба фермаи чорво рафта будам, ҳозир рост аз ҳамон ҷо омада истодаам (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

— Бо трактор?

— Ҳа, бо трактор.

— Қавсоб, чиллаоб хӯрда буд?

— Хӯрда буд.

— Поруи маҳаллӣ андохта шуда буд?

— Хокнури андохта будем.

— Поруи маъданӣ-чӣ?

— Вай ҳам андохта шудааст (С. Айнӣ, Ғуломон).

НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бо тағйири баъзе хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубӣ оварда шавад, нутқи мазмунан нақлшуда номида мешавад: Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯи дарича, дар болои дарахти зардолу баромада пинҳон шудаанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Саркор хост пичингомез ба ақои Олим гӯяд, ки ёздаҳ сол дар деги ин қору вазифа ҷӯшида бошӣ ҳам, мебинем, ки ҳанӯз ҳам хом ҳастӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи мазмунан нақлшуда суҳанони шахси дигар дар шакли ҷумлаҳои пайрав воқеъ мешаванд. Нутқи мазмунан нақлшуда аз хусусияти ҳаяҷонбахшӣ маҳрум аст. Бинобарин вай бештар дар асарҳои илмӣ, публицистӣ ва ғайра қор фармуда мешавад.

Нутқи айнан нақлшударо ба нутқи мазмунан нақлшуда ва, баръакс, нутқи мазмунаи нақлшударо ба нутқи айнан нақлшуда баргардонидан мумкин аст. Дар ин вақт аксар бандакҳои хабарӣ, ҷонишинҳо, инчунин шахсҳои ҷумлаи суханони нақлшаванда тағйир ёфта, бо шахс ва шумораи хабару мубтадои ҷумлаҳои пайрав (суханони нақлшаванда) мувофиқат мекунанд: *Дар ҳамин вақт аз тарафи Машҳад қорвон расида, хабар овард, ки аз онҳо асаре нест* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Сарқор бо дасташ ишора кард, ки камтар сабр кунанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

